

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2012
6(62)

листопад–грудень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. – книжкова серія; з 26.10.2009 р. – періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* – доктор політичних наук, академік НАН України
Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* – доктор історичних наук
Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* – кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. – доктор історичних наук

Войналович В. А. – доктор політичних наук

Кармазіна М.С. – доктор політичних наук

Котигоренко В.О. – доктор політичних наук

Михальченко М.І. – доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. – доктор історичних наук

Панчук М.І. – доктор історичних наук

Пахарєв А.Д. – доктор політичних наук

Рафальський О.О. – доктор історичних наук

Рудич Ф.М. – доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шановал Ю.І. – доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. – доктор політичних наук

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол № 7 від 11 грудня 2012 р.*

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012

*Цей випуск
«Наукових записок»
виходить за результатами
Восьмих Курасівських читань,
що відбулися 4 жовтня 2012 р.
на тему
«Політичний режим
у сучасній Україні».*

ЗМІСТ

І. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ

Королько В. Г. Моделі зв'язків політичного режиму з громадськістю	7
Беззуб'як М. В. Націоналістичні критерії оцінки політичного режиму	29
Гордієнко М. Г. Проблеми демократичної трансформації посттоталітарного режиму.....	39
Денисенко І. Д. Політичний режим і суспільство: особливості взаємодії у контексті аристотелівської традиції	50
Древаль Ю.Д. Розвиненість парламентаризму як фактор досягнення режиму консолідованої демократії	60
Литвин В. Концепти «дефектної» та «вбудованої» демократій: дефініція та генералізація	68
Рудакевич О. М. Демократія як чинник формування націй і національних держав.....	91
Меркотан К. Політичні партії як уособлення політичного режиму	101
Митко А. М. Ліберальне підґрунтя інформаційної демократії	112
Овчар І. В. Технології легітимації влади: правові механізми та суспільні можливості	120
Перекуда Є. В. Взаємодія загальнодержавних та місцевих органів виконавчої влади в контексті становлення сучасного політичного режиму	131
Яцура К. Г. Відкритість суспільства: основні принципи та ознаки	141

II. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

- Кармазіна М. С.** Непрозорість української державної влади: Причини і наслідки 153
- Кононенко С.** Українська демократія: набуті риси як втрачені можливості 166
- Мацієвський Ю. В.** Від дефектної до керованої демократії? (тенденції трансформації політичного режиму в Україні після президентських виборів 2010 р.) 179
- Шевченко О. К.** Основні концептуальні метафори визначення політичного режиму в Україні 203
- Куц Г. М.** Стратегічні напрями ліберальних трансформацій українського політичного простору 213
- Редькіна Г. М.** Особливості політичного режиму в Україні 224
- Рябінін Є. В.** Типологічні характеристики політичного режиму в Україні 233
- Рафальський І.О.** Український національний проект і його цивілізаційний контекст 244
- Балабан Р. В.** Політичний режим в Україні в аспекті суспільних цінностей 253
- Арабаджиєв Д. Ю., Мяло П. І., Пашков В. В.** Аналіз процесу формування органів влади в Україні як одного з базових елементів політичного режиму 268
- Гаврилюк Д.** Характер впливу діючого політичного режиму в Україні на політичну та електоральну участь 277
- Дем'яненко В. М.** Патерналістські мотивації в електоральному виборі громадян України 288

Донченко К. Нормативно-правові та політичні аспекти становлення регіонального режиму (на прикладі Полтавської області)	300
Євсєєв К. В. Символічна політика в Україні	310
Зуйковська А. А. Громадянська освіта як засіб впровадження цінностей суспільної солідарності: український досвід	323
Богомолова Н., Малеванный Н. Роль политической элиты в становлении украинской государственности	333
Савойська С. В. Мовно-політична проблема у контексті передвиборчої політичної кризи: теоретичний аналіз основних тенденцій	340

ІІІ. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Дем'яненко Б. Л. Україна і світ у 2012 році: компаративний аналіз методами міжнародного ранжування	350
Кочубей Л. О. Технології формування солідаризму у громадській думці: світовий досвід для України	366
Соколов В.Н., Кольцов В.М. Туркменистан: еволюція политической системы	381

ІV. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Вдовичин І. Я. Держава як інструмент реалізації свободи особи (концептуальні рішення правової української політичної думки міжвоєнного періоду)	389
---	-----

Заремба О. В., Федоренко О. А. Теоретичні напрями розробки геополітичних ідей українськими науковцями за умов політичного режиму в УРСР (60–80 рр.) ...	405
Медвідь Ф. М., Баран В. В. Політичні режими України та чорноморських країн у геополітичному вченні Юрія Липи	419
Яремчук В. Д. Українська революція у Наддніпрянщині як консолідуючий фактор зміцнення партійної системи Західної України	432
Репіна Н. В. Політична культура XXI століття: тренди і виклики	444
Відомості про авторів	456

І. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ

Валентин Королько

МОДЕЛІ ЗВ'ЯЗКІВ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ З ГРОМАДСЬКІСТЮ

У статті йдеться про історичні моделі комунікації влади з громадськістю та українську практику їх оптимізації.

Valentyn Korolko. Model links of the political regime with the public. The article deals with the historical models of communication between the authority and public, Ukrainian practice of their optimization.

Потреба політичних режимів у зв'язках із громадськістю

В узагальненому вигляді будь-який політичний режим як суспільно-політичне явище визначається трьома групами основних чинників: 1) процедурами та способами організації владних інститутів, методами безпосереднього здійснення влади; 2) стилем ухвалення та реалізації суспільно-політичних рішень; 3) формами взаємовідносин між політичною владою та громадянами.

Останній набір чинників має особливе значення. До цього набору, зокрема, належать: умови для своєчасного та повного політичного інформування громадськості; наявність можливостей для громадян самостійно ухвалювати рішення з політичних питань і виступати проти дій влади, якщо ці дії не задовольняють їхні інтереси; стан ЗМІ, рівень гласності в суспільстві та прозорість державного апарату; визнання права кожної людини на критику влади та будь-яких її представників тощо.

До цього набору чинників необхідно віднести й наявні за умов того чи іншого політичного режиму зв'язки

з громадськістю, особливо моделі використовуваних владою комунікацій з суспільством. Але ця проблема, порівняно з іншими, у політологічній думці залишається менш дослідженою. Тому далі розглядатимемо один із основних аспектів зазначеної проблеми, а саме – моделі комунікації та зв'язків політичних режимів з громадськістю (Public Relations, PR).

Зв'язки з громадськістю як суспільне явище можна розглядати у різних площинах: як сферу суспільних відносин; як особливу систему соціальних комунікацій; як науку і мистецтво налагодження ефективних стосунків між різними соціальними суб'єктами суспільства. Але, з огляду на аналіз зв'язків політичних режимів з громадськістю, – їх найдоцільніше розглядати з погляду інституціонального підходу як соціальний інститут громадянського суспільства, що виконує важливу суспільно-регулятивну функцію.

Професійні публік релейшнз сьогодні стали особливою формою соціальної організації, способом кристалізації та закріплення специфічних різновидів діяльності, пов'язаних із виконанням суспільно необхідної функції – оптимізації взаємодії соціальних суб'єктів (окремих індивідів, спільнот, різноманітних організацій, державних установ тощо) із їхньою зовнішньою та внутрішньою громадськістю. Головна мета цього інституту полягає в обслуговуванні суспільної потреби, пов'язаної із забезпеченням ефективного публічного дискурсу для всієї багатоманітності соціальних суб'єктів, що бажають збільшити свій позитивний публіцитний капітал легальними, конвенційними та легітимними засобами.

Як особливий різновид соціальної діяльності професійні PR зумовлені появою сукупності соціальних практик, пов'язаних із виробництвом і функціонуванням ефективних систем публічних комунікацій. Саме в ядрі цієї сфери за певного рівня розвитку демократії PR й сформувалися як соціальний інститут, що забезпечує нормативно сталу й статусно закріплену реалізацію суспільно необхідного завдання на рівні соціуму та його окремих сегментів.

На сьогодні паблік рілейшнз – це управлінська, соціо-інженерна комунікаційна діяльність, спрямована на формування ефективної системи інформаційних потоків (публічних дискурсів) соціального суб'єкта, що забезпечують оптимізацію його взаємодії з громадськістю, від якої залежить успішна життєдіяльність цього суб'єкта.

Інститут паблік рілейшнз має справу з публічною комунікацією, яка є особливим різновидом комунікацій, спрямованих на поширення суспільно значущої інформації з одночасним наданням їй публічного статусу. Такий статус пов'язаний, з одного боку, з відкритістю інформаційної взаємодії між організацією та її громадськістю, а з іншого – з орієнтацією інформаційно-комунікаційних потоків на суспільний інтерес та загальне благо.

Результатом (або продуктом) діяльності інституту паблік рілейшнз, як правило, є комплексне утворення, де пересікаються феномени різного змісту, зокрема: оптимальне комунікативне середовище конкретного суб'єкта PR; ефективні для нього публічний дискурс і пабліситі; позитивна громадська думка про його соціальну позицію та діяльність; прирощення пабліцитного капіталу та піднесення репутації суб'єкта.

Становлення цивілізованої професійної системи зв'язків органів влади з громадськістю, як засвідчує історична практика, стає можливим лише за умов формування демократичних засад суспільства. Історично розвиток професійної системи зв'язків з громадськістю обумовлювався розвитком ринкових відносин, політичного й економічного плюралізму, зростанням соціальної відповідальності бізнесу, коли успіх на ринку, в тому числі й політичному, стає все більш залежним від репутації суб'єкта підприємницької та політичної діяльності. Висока значущість репутації суб'єкта публічної діяльності в умовах конкурентного середовища прискорює розвиток професійної системи PR, особливо коли на ринку складаються обов'язкові для всіх «правила гри», а розвиток засобів масової комунікації зробив можливим доведення до відома громадськості кожного випадку їх порушення. У політичному плані цей процес супроводжується формуванням і розвитком інсти-

тутів громадянського суспільства, що створюють нову ситуацію у взаємовідносинах громадян із владою.

Логіка історичного розвитку доводить, що професійна система PR поєднана із запровадженням насамперед демократичних політичних режимів. Об'єктивна необхідність у розвитку професіонального інституту PR, історична потреба в новій атмосфері стосунків між соціальними акторами, між державою і громадянами, організацією та громадськістю, а звідси і необхідність пошуку нових моделей зв'язків влади з громадськістю виникають лише за певних умов. А саме – там і тоді, де особа як громадянин починає користуватися певною гамою громадянських прав і свобод, де людина сприймається як індивідуальність, на поведінку якої можна вплинути лише шляхом переконання, заохочення, особистого зацікавлення, а не примусу, наказу, підкорення чи маніпулювання, що, як правило, притаманне тоталітарним і авторитарним режимам.

Історичні моделі комунікації влади з громадськістю

Становлення соціального інституту PR було пов'язане з пошуком, у тому числі й для органів влади, оптимальних моделей громадських зв'язків. Аналіз таких моделей зв'язків органів влади з громадськістю, суспільством потребує відповідних методологічних підходів. Серед них найбільш ефективним є підхід, обґрунтований відомим американським дослідником і теоретиком сфери паблік рілейшнз Джеймсом Грюнігом [1], суть якого полягає у визначенні особливостей моделей зв'язків з громадськістю з урахуванням міри використання на практиці принципу двосторонньої комунікації між суб'єктом і об'єктом PR.

Такий принцип дозволяє: по-перше, з'ясувати реальний стан та потреби розвитку цивілізованих PR на стадії їх зародження в посттоталітарних країнах; по-друге, виокремити сфери, де принципи двосторонніх зв'язків з громадськістю наближаються до більш повного та адекватного демократичним принципам політичного режиму громадянського суспільства; по-третє, поставити питання

щодо конкретних кроків здійснення якісних змін у функціях зв'язків політичних режимів з громадськістю.

Користуючись методологією Дж. Грюніга, у сучасній теорії, як правило, звертається увага на чотири основні моделі зв'язків з громадськістю, де принцип двосторонності комунікації набуває на практиці тієї чи іншої міри повноти.

Історично перша модель зв'язків з громадськістю, розвиток якої, зокрема в США, відносять до другої половини ХІХ ст., дістала у науковій літературі різні назви: «пропаганда», «пабліситі» або «маніпуляція».

Суть цієї моделі полягає в наступному: для привернення уваги громадськості використовуються будь-які засоби та форми комунікації, але головним чином задля того, щоб здійснити тиск на неї та підкорити певним інтересам; громадськість розглядається як пасивний реципієнт (своєрідна «жертва» пропагандистського впливу); правдивість і об'єктивність інформації не є обов'язковою умовою; етичні аспекти інформаційно-комунікаційної діяльності ігноруються; головним «провідником» зв'язків з громадськістю є засоби інформації; зворотнього зв'язку громадськості з органами влади не передбачається.

Очевидно, що така модель не є історичним раритетом. Вона інтенсивно використовується й у сучасних умовах як основна форма і реалізації стратегії і вирішення конкретних інформаційно-комунікаційних завдань органів влади. Зокрема, ця модель часто експлуатується у разі необхідності впливу на громадську думку щодо яскраво виражених «дисфункціональних», з погляду влади, явищ (наприклад, акцій громадської непокори, протесту, на зразок «майданів», голодувань та інших дій), яким намагаються приписати примітивні мотиви.

У сучасній непрофесійній українській думці саме ця «пропагандистсько-маніпулятивна» модель сприймається як єдина сутнісна характеристика інституту зв'язків із громадськістю взагалі. Причому, практика українських політичних режимів дає для цього вагомні підстави. Достатньо пригадати так звані «чорний PR» або інші маніпулятивні

практики, до яких часто вдаються суб'єкти політичного життя (і не тільки під час виборчих кампаній).

Однак наголосимо – за всіх своїх вад ця модель все-таки є певним кроком уперед порівняно з тоталітарними режимами, практикою ліквідації класового ворога, переслідування інакодумства, політичних репресій та масового насадження «загального однодумства», поширеного за часів комуністичного промивання мізків.

Друга модель зв'язків з громадськістю дістала назву «інформування» або різні похідні від цього ключового поняття, на зразок: «інформування громадськості», «громадська поінформованість». Її ще називають «журналістською». Зародження цієї моделі здебільшого відносять до початку ХХ сторіччя. Перехід до інформування був свідченням усвідомлення неефективності маніпулятивних форм обробки свідомості громадськості в умовах жорсткої конкуренції та особливо боротьби капіталістичних монополій за виживання.

Головні характеристики цієї моделі: усвідомлення необхідності регулярної роботи із засобами масової інформації; поширення інформації є головною метою зв'язків із громадськістю; інформація повинна бути точною і правдивою, проте виключно позитивною; негативні факти і явища замовчуються.

Як і перша модель, «інформування» належить до односторонніх комунікацій: необхідність дослідження громадської думки та зворотного зв'язок з суспільством у ній теж не передбачаються. Зв'язки з громадськістю за такої моделі реалізуються як «справа власних журналістів», що працюють за наймом у державній установі, політичній партії тощо.

Отже, у цій моделі фіксується необхідність «правдивого», але головним чином позитивного (тобто тенденційного) інформування громадськості про діяльність урядових органів, політичних об'єднань для того, щоб добитися їхньої підтримки.

Третя модель зв'язків з громадськістю – «двостороння асиметрична комунікація». Її особливість можна

охарактеризувати таким чином: широко використовуються дослідницькі методи, але насамперед для того, щоб визначити, яка інформація викликає негативну реакцію громадськості, а потім модифікувати її на свою користь.

Іншими словами, комунікативна діяльність стає «двосторонньою», але результат такого різновиду зв'язків асиметричний, оскільки від комунікації виграє насамперед владний орган, а не громадськість.

Під час реалізації цієї моделі роль зв'язків з громадськістю може бути схарактеризована як «прагматична»: головне місце посідає вигода (зиск) для політичного режиму. Отже, за таких умов все ще бажаною залишається потреба однакової практичної вигоди від комунікації як для владного органу, так і громадськості.

Досягається це в рамках четвертої моделі зв'язків з громадськістю, яка дістала назву «двосторонньої симетричної комунікації». Для неї характерні такі риси: повне усвідомлення суб'єктом PR (політичним режимом) необхідності порозуміння з громадськістю й взаємовпливу зовнішнього соціального середовища та пануючої владної еліти; ціль PR – взаємна користь для влади і громадськості (тобто «симетричність»); широке використання діалогу, практики ведення переговорів, громадських рад, підписання угод, використання стратегії розв'язання конфліктів, що призводить до модифікації позицій, думок і поведінки як громадськості, так і владного органу; акценти у функціях PR зміщуються від журналістських і рекламних до дослідницьких і консультативних.

Саме у такій формі зв'язки з громадськістю набувають певної цивілізованої завершеності: очевидною стає необхідність дослідження і планування постійних зв'язків з громадськістю; оцінюючи ефективність комунікативних зусиль, слід враховувати не тільки економічні показники, але й соціальний ефект, «нематеріальні активи», серед яких головними є позитивний публіцитний капітал, висока репутація політичного режиму та довіра до нього.

Така модель може бути названа «ідеальною» у тому сенсі, що PR тут стають механізмом взаємодії органів влади і соціального середовища на основі партнерства

(громадянське суспільство, цільові групи громадськості сприймаються як «партнери»).

Така модель зв'язків з громадськістю докорінно змінює функції суб'єктів PR (політичних режимів): громадськість реально починає впливати на політику влади, звідси зміцнюється її легітимний статус; відбувається перехід від дискретних, разових PR-акцій і кампаній до перманентного процесу комунікації з громадськістю, до репутаційного менеджменту; змінюються фахові вимоги до PR-спеціаліста (потрібні не стільки знання й уміння використання конкретних технологій (тобто ремісництво), скільки якості менеджера-системника); центральними стають правові й етичні аспекти діяльності PR-системи.

Українська практика оптимізації моделей зв'язків влади з громадськістю

Якщо перекласти ці підходи до історичних моделей PR на сферу зв'язків органів державної влади України з громадськістю за умов того чи іншого політичного режиму, то не важко помітити, що їхні комунікаційні зусилля багато в чому були і надалі являють собою своєрідний додатковий атрибут колишнього адміністрування, що залишається у межах моделі односторонньої комунікації.

Аж до середини 1990-х років самі поняття «зв'язки з громадськістю» і «комунікація» у діяльності органів державної влади взагалі мало використовувалися, хоча «де-факто» як певна форма комунікації й існували. «Комунікації», особливо інформаційні, з'являлися на сцені немов «під завісу», тобто коли процес формування політики органом влади вже завершено, коли всі адміністративні рішення ухвалені, розпорядження вироблені і потрібно лише повідомити про них широкій громадськості. Таке управління комунікаціями являло собою особливу форму самовираження політичного режиму, що «виходив» на громадськість в цілому, як правило, через засоби масової інформації.

Означену «модель» можна назвати «ремісничим підходом» до управління комунікаціями, оскільки тут була відсутня сфокусована спрямованість на соціальне середовище,

тобто, у цьому випадку, адресатом були не цільові соціальні групи, а громадськість взагалі.

Свідченням цього були наступні підходи перших політичних режимів незалежної України до інформування громадськості.

Насамперед, пам'ятаючи про прикрий досвід пропаганди й агітації часів соціалізму, нове керівництво у своїй більшості розуміло, що, ставши на шлях розвитку політичного плюралізму, зміст політики держави та її органів мав якомога ширше доводитися до відома громадськості. Для цього досить пригадати перші трансляції із залу засідань Верховної Ради України, пряме висвітлення в ЗМІ різноманітних бурхливих подій політичного життя першої половини 1990-х років.

Але, на відміну від прямого інформування про роботу законодавчого органу, про події мітингової демократії, владні органи (зокрема, Адміністрації Президента, уряди України, державні відомства) і надалі дотримувалися колишньої практики (тактики): спочатку забезпечували журналістів дозованою інформацією, а ті, своєю чергою, доносили її до широкої громадськості. Тобто, прямий зв'язок ключових осіб політичного режиму з громадськістю, а звідси – і безпосередній вплив на неї, залишався мінімальним. Функція інформування передавалася переважно державним ЗМІ.

Щоправда, головна відмінність першої половини 1990-х років від радянських часів полягала у тому, що ЗМІ стали поступово перетворюватися не тільки на реальний інформаційний канал, але й відігравати (особливо незалежна преса, що почала з'являтися у цей час) самостійну роль у пошуку та поширенні важливої для суспільства інформації.

Істотну роль у розвитку цього процесу відіграло прийняття у жовтні 1992 року нового Закону України «Про інформацію», в якому зазначалося, що «право на інформацію забезпечується: обов'язком органів державної влади, а також органів місцевого і регіонального самоврядування інформувати про свою діяльність та ухвалені

рішення; створенням у державних органах спеціальних інформаційних служб або систем, що забезпечували б у встановленому порядку доступ до інформації...» [2].

Набрання чинності цього Закону для України став початком того, що, за Дж. Грунігом, можна було б назвати етапом «інформування громадськості». Проте у цьому Законі не було чітко визначено офіційного суб'єкта (спеціального структурного підрозділу або уповноваженої особи), що поширює офіційну інформацію. Не передбачалася й можливість давати до неї пояснення, вживати заходів з забезпечення правильної інтерпретації політики. Головною ціллю комунікацій політичного режиму цього періоду, як і в минулому, залишалось переважно просте інформування. Спочатку цей обов'язок покладався на створювані спеціальні, але такі, що розпливчасто розумілися, «інформаційні служби, системи, мережі» структури, права й обов'язки яких не набули належного врегулювання.

Дещо пізніше, коли в 1997 році був ухвалений Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», зміст «інформаційної служби» було визначено дещо конкретніше. Під нею пропонувалося мати на увазі «інформаційні управління, інформаційно-аналітичні підрозділи, прес-служби, прес-центри, управління і центри громадських зв'язків, прес-бюро, прес-секретарі та прес-аташе з відповідним апаратом» [3].

Одна із найважливіших особливостей такої форми організації інформаційної політики політичного режиму полягала у тому, що інформація обмежувалася «офіційною документованою інформацією, яка створюється в процесі поточної діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого і регіонального самоврядування» [2, Ст. 21]. У цьому ж Законі містилося ще більш відверте положення про те, що «основним джерелом цієї інформації є: законодавчі акти України, акти Президента України, підзаконні нормативні акти, ненормативні акти державних органів, акти органів місцевого і

регіонального самоврядування» [2, Ст. 21]. Отже, таке інформування було підпорядковане наданню інформації в кінці певною мірою завершеного законодавчого, адміністративно-управлінського процесу (скажімо, після схвалення того чи іншого нормативного рішення), а сама інформація являла собою вже готовий «політичний продукт» у вигляді тексту того самого адміністративного рішення (закону, указу або підзаконного акта).

Це означало, що за такого інформаційного режиму орган влади сам визначав основу дискусії в суспільстві з питань соціального управління, результат якої був вирішений політичним режимом наперед. Керуючись власними уявленнями та міркуваннями, політичний режим прагнув того, щоб взяти верх над громадськістю та не особливо поспішати переконувати її в тому, що всі вироблені рішення є єдино правильними. Отже, за таких умов комунікація з громадськістю фактично залишалася односторонньою, а не двосторонньою, оскільки у виробленні рішень, їх обговоренні громадськість не брала участі, її думка не враховувалася (і, зрозуміло, не вивчалася належним чином).

Яскравим свідченням цього залишалось звужене розуміння суті самої сфери масової комунікації. У своїй офіційній лексиці владні органи, повторюючи поширену ще за радянських часів термінологію, продовжували (часто-густо продовжують це робити й дотепер) називати засоби масової комунікації (ЗМК) засобами масової інформації (ЗМІ). І це не просто лексична некоректність, а швидше красномовне відображення рівня культури провідників політичного режиму, які розглядали маси лише як пасивний об'єкт інформування (нав'язування) офіційної точки зору.

Тобто, масово-комунікаційний процес, система зв'язків політичного режиму з громадськістю вважалися процесом лише «інформування населення» з односторонньою спрямованістю: від правлячих кіл – до широкої громадськості, не передбачаючи зворотного зв'язку, конструктивної співпраці з громадськістю як рівновеликим партнером.

Такий підхід до масової комунікації та її засобів не тільки віддзеркалював існуючий політичний режим, стан справ у суспільстві, а й великою мірою несприятливо впливав на соціально-політичне і культурне середовище українського суспільства. Тим більше, що державні органи, владна еліта України за такого режиму часто-густо розглядали ЗМК не тільки як галузь, де «крутяться» величезні гроші, за які точиться боротьба потужних угруповань, але й (і це головне) не як «четверту владу», а як інструмент формування політичного порядку денного в суспільстві, могутній канал впливу на масову свідомість і знаряддя для зміцнення існуючого політичного режиму.

Деякі інші акценти в інформаційній політиці органів державної влади почали з'являтися після прийняття низки законів, що регулювали інформаційну і рекламну діяльність, порядок використання інформації в ЗМІ. З цього моменту інформаційно-комунікаційна сфера почала більше розглядатися як інструмент вироблення політики.

Домігшись (після періоду розладу економіки та гіперінфляції першої половини 1990-х років) певної соціально-економічної стабілізації в суспільстві, політичні режими в особі вищих органів державної влади почали шукати засоби й інструменти впливу на думки і вчинки різних груп громадськості щодо тих або інших соціальних проблем. Вважалося, що комунікації повинні стати зручним інструментом для здійснення цього впливу. І такий інструмент справді ставав чимось більш важливим, ніж звичайне інформування.

Зокрема, у цей період органи влади розпочали ширше здійснювати комунікації з громадськістю й іншими засобами, наприклад, через систему реформування освіти (особливо змісту гуманітарної освіти), зв'язки з громадськістю, рекламу і маркетинг. В органах державної влади, місцевого самоврядування, міністерствах і відомствах у цей час приступили до створення прес-служб, прес-центрів, а також управлінь і центрів громадських зв'язків, які комплектувалися спеціалістами, що мали досвід комунікаційної роботи (здебільшого з-поміж журналістів).

Передбачалося, що спеціалісти управлінь і центрів громадських зв'язків будуть поступово залучатися до медіа супроводу політичного процесу з метою формування за допомогою різноманітних комунікаційних інструментів і технологій певного політичного продукту у вигляді позитивного публіситі для суб'єктів державного та політичного життя. Мислилося, що кожний політично-управлінський цикл має розподілятися на декілька етапів: ситуаційний аналіз і визначення проблеми, формулювання стратегії її розв'язання, реалізацію політики й оцінки її ефективності. Внесок фахівців з питань комунікацій у кожний із цих етапів мав ставати більш помітним і призводити до того, щоб державне управління, політичний курс і комунікації здійснювалися спільно, тобто комунікації з громадськістю включалися безпосередньо в процес політичного управління. При цьому потрібно було брати до уваги й іншу важливу обставину – ефект від комунікацій, особливо очікуваний з боку органів державного управління й політиків нового режиму, мав бути більш очевидним, особливо коли справа стосувалася впливу на думку і поведінку людей.

Досвід доводить, що використання комунікацій як засобу впливу на свідомість і поведінку цільових груп громадськості має шанс на успіх у тому разі, коли налагоджено зворотний зв'язок, якщо результат цього впливу відслідковується за допомогою матеріально підтримуваних державою соціологічних досліджень. Але створювані в цей час незалежні соціологічні центри, як правило, мало використовувалися офіційними державними органами для моніторингу громадської думки під час проведення тих чи інших політичних заходів.

Важливою особливістю цього періоду можна також вважати втрату державою безроздільної монополії не тільки над політичною сферою (після появи опозиції), але й засобами масової інформації. Формування і розвиток широкого спектра політичних партій, політичної опозиції, незалежних ЗМІ відкривало громадськості шлях до модифікації існуючого політичного режиму, а саме: можливість самостійно або на основі інформації з альтернативних джерел (недержавних аналітичних центрів, неза-

лежних ЗМІ, партійної преси) оцінювати процес політики державних органів, зміст політичних пропозицій і рішень.

Крім того, у цей період стало глибше усвідомлюватися, що чим ширшою є участь мас у формуванні політики, тим є вищим схвалення її результатів з боку громадськості. Тому перед чиновниками комунікаційної сфери, особливо в центральних органах державної влади, ставилося й надалі ставиться ще одне завдання, а саме – організувати комунікації з громадськістю й управляти ними. Причому їх зобов'язували управляти не тільки «власними» (державними) комунікаціями, але й комунікаціями інших учасників політичного процесу (так звані «темники»), що нерідко викликало різку реакцію з боку опозиції і незалежних ЗМІ.

Нарешті, особливістю політичного режиму цього періоду можна вважати й більш очевидне розмежування політичних сил у країні, консолідацію опозиції до існуючої влади, що істотно вплинуло на стратегію і тактику національних і місцевих виборчих кампаній. За цих умов органи державної влади і місцевого самоврядування, їхні керівники стали проводити політику взаємодії з певними політичними партіями, громадськими організаціями й іншими зацікавленими групами з метою формування провладних (пропрезидентських) коаліцій і виборчих блоків. Проте консультації та не завжди фахове ведення діалогу з політичними й громадськими формуваннями і групами не забезпечували владним органам необхідний рівень підтримки, оскільки коаліційне будівництво, мобілізація політичної підтримки влади диктувалися в основному вищими посадовими особами держави, а тому взаємодіючі сторони та їхній внесок у коаліцію були надто нерівними між собою.

Отже, потреба розвитку різного рівня двосторонніх комунікаційних процесів ставить перед органами державної влади і управління нові за змістом завдання. Сьогодні вже не викликає сумніву той факт, що інформаційно-комунікаційні технології відіграють надзвичайно важливу роль для функціонування політичного режиму.

Проте, незважаючи на це, новітні технології поширення інформації та налагодження зворотного зв'язку, якими володіє держава, мало використовуються. Подолання такого стану, підвищення доступу до інформації урядових органів, орієнтація в їхній діяльності на цільові аудиторії стають однією з передумов перетворення влади на доступну, а точніше, на «комунікативну владу».

Поняття «доступної» влади як нової характеристики політичного режиму найчастіше пов'язують з питаннями забезпечення відкритості і прозорості в діяльності органів державної влади, тобто інтерпретують з позицій джерела або володаря інформації. Звідси, традиційно вважається, що якщо інформація стає доступною за допомогою використання новітніх комунікаційних технологій, то влада, державні органи привели свої справи до ладу. Саме з таких позицій були сформульовані, наприклад, положення Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади», схваленого в 2002 році [4].

В Указі містилася вимога щодо регулярної звітності уряду перед громадянами, включаючи пояснення дій уряду та його позиції з приводу значущих для громадськості рішень і подій. Йшлося також про вимогу обов'язкової взаємодії органів влади з громадянами через Інтернет, про оперативне розміщення на веб-сторінках усіх проектів нормативних актів, із негайним інформуванням зацікавлених громадян через ЗМІ про те, що конкретний проект уже відкритий для обговорення.

Однак такого ґатунку уявлення про доступність органів державної влади не виходить за межі традиційних і не розв'язує всієї проблеми ефективних комунікацій із громадськістю. Для радикального розв'язання проблеми «доступності» держава має перетворитися з «такої, що інформує», на «державу, що «дослуховується», стати відкритою для питань, побажань, ідей, пропозицій і скарг від приватних осіб і груп громадськості.

Не вирішує такого принципового питання й прийнятий 2011 року Закон України «Про доступ до публічної інформації» [5]. Безумовно, він містить низку новацій,

однією з яких є визначення поняття «публічна інформація», а саме – як «...відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації...» (Ст.1, пункт 1). Важливим є акцент на тому, що «Метою цього Закону є забезпечення прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень і створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації». Як бачимо, особливість цього Закону, на відміну від вищезгаданих законів та указів, полягає у тому, що тепер, нарешті, звертається увага на *створення механізмів (алгоритмів) реалізації права кожного на доступ до публічної інформації*.

Проте цього аж ніяк не достатньо, щоб забезпечити двосторонню симетричну комунікацію політичного режиму, суб'єктів владних повноважень з громадськістю, дозволити їй брати участь у обговоренні та прийнятті важливих державних рішень, дослуховуватися до її думок і очікувань. Натомість, Закон лише розводить публічну інформацію за ступенем доступності: 1) таку, «що обов'язково оприлюднюється»; 2) таку, «що надається за запитом», 3) іншу інформацію, «що становить суспільний інтерес (суспільно необхідну інформацію)». При цьому в черговий раз, знову ж таки у загальних рисах, наголошується, що її розпорядники зобов'язані оприлюднювати інформацію «...про механізми чи процедури, за допомогою яких громадськість може представляти свої інтереси або іншим способом впливати на реалізацію повноважень розпорядника інформації» (Ст. 15, §1, п.6).

На додаток звернемо увагу ще на одну новацію. В Законі передбачено різновиди контролю за забезпеченням доступу до публічної інформації (див.: Стаття 17): 1. Парламентський контроль за дотриманням права людини на доступ до інформації здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, тимчасовими слідчими комісіями Верховної Ради України,

народними депутатами України. 2. Громадський контроль за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до публічної інформації здійснюється депутатами місцевих рад, громадськими організаціями, громадськими радами, громадянами особисто шляхом проведення відповідних громадських слухань, громадської експертизи тощо.

Але, з іншого боку, Закон «Про доступ до публічної інформації» (підкреслено автором – *В.К.*) занадто прискіпливо опікується питаннями захисту наступних різновидів інформації: конфіденційної інформація (Стаття 7), таємної інформації (Стаття 8), службової інформації (Стаття 9), які мають досить віддалене відношення до поняття «публічної інформації». Отже, така маніпуляція з поняттями «інформація» взагалі та «публічна інформація» аж ніяк не робить владу справді «доступною для громадськості»

Сьогодні змінюється формування ставлення до комунікації як до інструменту управління. Помітною стала критика на адресу підходу до комунікацій як додаткового атрибута. Спостерігається й тенденція до більш пильної уваги до понять «комунікація» і «паблік рілейшнз» у зв'язку з більш глибоким вивченням досвіду діяльності як західного бізнесу, так і державних структур.

Політики і спеціалісти-практики інформаційної сфери стали схилитися на користь використання терміна «комунікації» як всеосяжної концепції. Слідом за світовою традицією у вітчизняній літературі за комунікаціями з громадськістю почала закріплюватися спеціальна функція. Зв'язки з громадськістю стали поступово посідати своє місце серед інших управлінських інструментів: маркетингу, фінансів, планування і управління виробництвом, державного адміністрування. Це означає, що нарешті паблік рілейшнз з орнаментальної прикраси мають стати управлінським інструментом, об'єктом планування і контролю у роботі органів державної влади з громадськістю.

Але для того, щоб відбулися прогресивні зрушення в цій сфері, вирішальним у системі планування комунікацій органів влади з громадськістю має стати розуміння важливості двох обставин, а саме: 1) надання прин-

ципової політичної ваги тому, як сприймаються органи влади та їхні керівники цільовими групами (аудиторіями) внутрішньої та зовнішньої (у тому числі міжнародної) громадськості; 2) розуміння того, що уявлення громадськості про владні структури та державних керівників формуються на основі їхньої лінії поведінки, символічної сфери та інформаційних повідомлень. Якщо про державний орган, його керівників складається негативне враження (негативний імідж), вони повинні поліпшити свою комунікаційну роботу з цільовою громадськістю.

В основі такого підходу лежить уявлення, що форма, в якій державна організація або її керівник презентують себе громадськості, призводить до формування певного уявлення про них, а звідси й позитивної репутації та довіри серед широких верств населення. Комунікація в рамках такої моделі потребує пильнішої уваги до повідомлень, прозорості в роботі державного органу, до її символічної сфери.

Подібний підхід до управління комунікаціями можна назвати «моделлю продавця», оскільки на фахівців з питань управління процесами комунікації покладається завдання якнайкращого просування в маси (маркетингу, «продажу») державної організації, установи, керівника, ідеї або адміністративного рішення.

Однак у термінах науки про комунікацію і цю модель можна охарактеризувати як контрольований односторонній комунікативний рух від владного органу до цільових груп громадськості, що сегментовані за тими чи іншими ознаками. При цьому здійснюється певний моніторинг стану громадської думки до і після виконання комунікаційних заходів на основі вихідних і повторних замірів для стислої оцінки результатів проробленої інформаційної роботи.

Незважаючи на те, що багато хто вважає цей процес уже двостороннім, однак тут більш доречно вести мову про асиметричний процес, оскільки ініціатива і комунікаційні потоки як і раніше виходять безпосередньо від державного органу. З огляду на це комунікаційна політика все ще розглядається як другорядна, порівняно

з організаційно-адміністративною політикою, що продовжує відігравати головну роль у прийнятті державних рішень. За такої політики ще не існує автономного зворотного потоку комунікацій від громадськості до владного органу, що міг би вплинути на його організаційно-адміністративну політику. Якщо які-небудь зміни і відбуваються, то у кращому разі – вітринні, але аж ніяк не сутнісні.

І справді, сьогодні політичний режим в Україні виявляє низку неопатримоніальних ознак (тобто своєрідного симбіозу деяких елементів традиційного суспільства і сучасної держави): по-перше, основним агентом політичного процесу в Україні є держава, котра існує не поряд з суспільством, а над ним; по-друге, провідне місце у системі державного управління посідають представники бюрократичного апарату (це дістало свій відбиток в існуванні «партії влади», що зосереджена навколо Президента, і стосунки в якій будуються за принципом клієнталізму та клановості); по-третє, у політичній грі переважають ті партії та організації, що підтримують існуючий владний режим, і, нарешті, в українському суспільстві, як і в будь-якому неопатримоніальному, сучасні форми громадянського зв'язку співіснують з численними традиційними і напівтрадиційними формами.

Для того, щоб відбулися глибокі зміни у зв'язках органів влади з громадськістю, для існуючого політичного режиму необхідний перехід до сприймання комунікації як інструменту стратегічного управління (стратегічного політичного менеджменту). Центральним моментом такого підходу має стати уявлення про те, що зміцнення репутації органу влади, довіри до нього, насамперед, залежить від посилення переконаності громадськості (у вигляді лояльної громадської думки про владні інститути) про легітимність діяльності цього органу.

Звідси важливою стає необхідність постійного налагодження двостороннього потоку комунікацій. Процесом потрібно керувати, а не пускати на самоплив. При такому підході політика у сфері комунікацій вже не повинна автоматично впливати з організаційної політика, а

формуватися шляхом узгодження з нею. А це передбачає формування такого режиму, коли вищі державні органи та їх керівництво здатні змінювати курс політики, якщо навколишнє середовище відхиляє їх стратегію або визнає її нелегітимною. Отже, в основі такого режиму має лежати принцип, згідно з яким громадськість допускає вплив на себе тільки у тому разі, якщо державна влада, своєю чергою, готова вступити з нею у діалог (прямо або опосередковано) задля досягнення узгодженості щодо принципів своєї діяльності.

У термінах комунікації така модель має стати контрольованим двостороннім рухом інформації між владою і громадськістю, яка сегментована за інтересами, причому контрольна функція (моніторинг) переростає в безперервний процес підлаштування один до одного.

За такого режиму стосунків важливе значення має приділятися громадській думці та її змінам, уявленням громадськості про легітимність або нелегітимність діяльності органу влади. На відміну від попередніх моделей зв'язків, цей підхід має приділяти істотну увагу внутрішнім комунікаціям, тому що, врешті-решт, йдеться про поведінку політичного режиму, влади в цілому.

У цьому випадку ми можемо говорити про необхідність комбінації усіх форм комунікацій, зібраних під загальною назвою і з офіційною контрольною функцією у вигляді відповідальних структур з комунікацій вищої або середньої управлінської ланки. Під «офіційною» мається на увазі, що позиція цього нового структурного підрозділу (а точніше – соціального інституту зв'язків з громадськістю) має бути чітко позначена і в організаційній структурі державного органу.

Перехід до нової моделі цивілізованих комунікацій органів державної влади з громадськістю, зокрема, викликає необхідність переходу від існуючої моделі асиметричної комунікації з громадськістю (переважно інформування населення) до налагодження двосторонньої симетричної моделі комунікації (співпраця з громадськістю). Розв'язуючи питання такого ґатунку, можна скористатися досвідом

інших країн, де служби зв'язків владних органів з громадськістю набули значного розвитку і довели свою соціальну ефективність.

Отже, узагальнюючи, можна дійти наступного висновку: існуючому політичному режиму в Україні, незважаючи на певні розбіжності у режимах чотирьох Президентів з моменту незалежності, важливо подолати такі загальні принципові недоліки.

По-перше, функції наявних в органах влади України підрозділів і служб зв'язків з громадськістю й досі традиційно зводяться здебільшого до одностороннього інформування громадськості. Їх, головним чином, прес-посередницька діяльність часто має спорадичний і безсистемний характер. Їхні дії відрізняються, як правило, короткостроковістю акцій, що розраховані на одноцільовий ефект. Вони часто-густо нагадують «пожежну команду», а не службу з «техніки безпеки». Вони плетуться у хвості подій, переважно реагуючи на кризові ситуації, яких трапляється дедалі більше як всередині країни, так і на міжнародній арені.

По-друге, професійна система паблік рілейшнз має виступати не лише ферментом демократії, що прискорює прозорість процесів державно-політичного життя, але й важливим інструментом досягнення консенсусу в суспільстві. Прискорюючи кристалізацію відкритого (публічного) характеру діяльності соціально-політичних інститутів того чи іншого режиму, цивілізована система паблік рілейшнз має стати новою стратегією теперішнього політичного режиму, розкрити перед суб'єктами громадянського суспільства нові можливості активно впливати на формування державної політики.

По-третє, сучасне інформаційне суспільство являє собою багатомірну реальність, де зростає особлива потреба в демократичних політичних режимах якісно нового типу. Жорсткий авторитарний політичний режим з його концентрацією влади в одних руках та адміністративним контролем сьогодні мало кого влаштовує, у тому числі й у суспільствах перехідного типу, до яких

належить і Україна. Зростає потреба у державній політиці, заснованій на органічному поєднанні влади і суспільства. Сьогодні як ніколи необхідна влада, що поглиблює демократичні правила і норми суспільного співжиття, сприяє розвитку різноманітних сфер життєдіяльності, але, в першу чергу, така влада, яка забезпечує сприятливі умови для постійного суспільного діалогу, участі громадськості в управлінні справами суспільства.

По-четверте. В ідеалі, комунікаційні зусилля органів влади за умов того чи іншого політичного режиму покликані сприяти розвитку демократичного суспільного управління. Але на практиці, залежно від політичного режиму в країні, що впливає на політичний процес, комунікації законодавчих і виконавчих органів влади, як правило, фокусуються навколо вибіркового, а тому часто спланованих подій і кроків, з приводу яких вони вдаються до інформування, переконання й умовляння «своєї» громадськості, а також залучення її до консультативної роботи або участі в управлінні державою. За цих обставин відкритість і доступність до інформації органів державної влади стає головною передумовою успішного протікання політичного процесу.

Нарешті, розвиток сучасних комунікаційних технологій дозволяє перенести акцент на персональне спілкування громадян із державними органами, здійснювати контакт із відповідальними державними чиновниками безпосередньо, а не через засоби масової інформації. Більш доступними державні органи може зробити Інтернет, особливо соціальні мережі. У цій сфері низка країн Європи і Америки уже накопичили значний досвід, яким може скористатися й Україна. Все це має відкрити сприятливі перспективи трансформації від режиму доступної до режиму справді «комунікативної влади».

1. Grunig James. What Kind of Public Relations do you Practice? New Theory of Public Relations Present Four Models // *Pr Reporter: Purview*. – 1984, April 9. – Vol. 27. – P.1.

2. Закон України «Про інформацію». Від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ. (Ст. 10).

3. Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації». Від 23 вересня 1997 р. № 539/97-ВР. (Ст. 6).

4. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади». Підписано 1 серпня 2002 р.

5. Закон України «Про доступ до публічної інформації». (Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – № 32.

Мирослав Беззуб'як

НАЦІОНАЛІСТИЧНІ КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Статтю присвячено історичній ролі націоналізму у створенні сучасних держав і політичних режимів. Доводиться переважно духовно-культурна природа націоналізму та його ключове легітимізує значення в модерній політичній практиці. Виокремлено три базові політичні цінності націоналізму: державність, соціальна рівність, міжнародний престиж.

Ключові слова: націоналізм, державність, рівність, міжнародний статус, міжнародний престиж.

Myroslav Bezzubjak. «*Nationalistic criteria of political system's evaluation*» *The article is on historical role of nationalism in creation of modern state and political systems. The cultural and spiritual nature of nationalism as well as its key legitimizing role in the modern political practice is proved. Three basic political values of nationalism are defined – statehood, equality, international prestige, are defined.*

Key words: *nationalism, statehood, equality, international states, international prestige.*

У сучасній Україні націоналізм засобами внутрішньої олігархічної і зовнішньої гегемоністської та імперіаліс-

тичної пропаганди перетворено на своєрідне ідеологічне опудало, в побитті якого беруть участь усі, кому не заманеться – від озлобленого історичними поразками й цілковитою непотрібністю комуніста та проросійського шовініста до «поміркованого демократа» і проєвроатлантичного «ліберала-грантожера». Чомусь вважається, що саме націоналіст, а не корупціонер, казнокрад, агент іноземних держав, політичний чи просто кримінальний злочинець становить найбільшу загрозу для української держави, котру намагаються зобразити якимось стерильним створінням без зовнішності й характеру, яке готове всіх прийняти, всім догодити і всім прислужитися. Єдиним завданням цього історичного покруча є задоволення потреб чисельно мізерної та цілковито недолугої в державно-управлінських справах верхівки, що безапеляційно призначила себе на роль еліти. Ця «еліта» є космополітичною не в сенсі високої культури, наднаціональної ідентичності й вселюдської духовності, а в сенсі залежності від зовнішніх сил, в інтересах котрих вони діють у власній країні, розколюючи її та утримуючи в залежності.

Вітчизняна політична риторика «критики націоналізму» вражає своєю історичною провінційністю, хоча її носії намагаються переконати український загаль у протилежному. Інформаційний простір сучасної України заповнено водночас і «небезпечними», і гротескними фігурами «бандерівців». Причому, доволі часто ці ідеологічні опудала виготовляють, переважно на закордонне замовлення – спадкоємці Власова чи Краснова, а також вітчизняні нащадки проімперських колаборантів. Розуміння ролі націоналізму у витворенні сучасного світу та новоєвропейської цивілізації є свідченням культурної причетності Модерну. Достатньо згадати імена його творців та натхненників – Й. Гердер, Й. Фіхте, Ерн. Ренан, Дж. Мадзіні, І. Франко та багато інших мислителів світового масштабу, імена яких викарбувано на скрижалях вселюдської культури. Тому й деякі, особливо «вітчизняні» (взято в лапки, позаяк невідомо, яка ж країна їх вітчизна) критики націоналізму є зазвичай або

духовними пігмеями, або найманцями інших держав – агентами чужих націоналізмів у власній державі, якій вони усіма силами заважають стати національною.

Від часів Великої французької революції націоналізм постав як ключова перетворююча соціальна сила та базова організаційна форма суспільного життя людства. На сьогодні не існує жодного політичного явища, яке б не мало на собі відбитку націоналізму. Епітет «національний» набув глобального поширення – національні технології, національна економіка, національна політика, національна демократія тощо – все це свідчить про всеосяжний поступ націоналізму планетою. Належність до певної нації нині є однією з перших умов самоідентифікації індивідів та соціальних груп. Тому націоналізм у найширшому розумінні – це культурно-світоглядна установка, через яку споглядаються та визначаються явища сучасного світу. Його присутність у політиці є особливо показовою, адже більша частина політичних звершень новітньої історії здійснена в ім'я нації та в її інтересах. Націоналізм є однією з визначальних трансформаційних сил Сучасності. Однак він не єдина така сила. Суттєвий вплив на модерне суспільне життя справили цикли науково-технічної революції, економічна інтернаціоналізація, протистояння глобальних ідеологій та світоглядів, а також відповідних їм політичних устроїв і новітніх наддержав. Модерн є витвором декількох трансформаційних сил, проте націоналізм відіграє в їх комплексній дії одну з ключових ролей. Він одухотворює та означає ті чинники, які створили «портрет сучасності».

Ключову історичну роль націоналізму відзначає класик сучасної політичної науки Г. Алмонд, виокремлюючи основні елементи політичного розвитку. На його думку, такий розвиток містить у собі чотири проблеми: проблема державного будівництва, що стосується інтеграції та контролю; проблема національного будівництва, що стосується групової ідентичності та лояльності; проблема участі, що стосується залучення членів суспільства до процесу прийняття політичних рішень; проблема розподілу,

що стосується докладення політичною системою матеріальних благ, послуг та цінностей [1, с. 323]. Безперечно, класик політології має рацію в тому, що націоналістичний фактор є одним з ключових. Проте він не один з багатьох факторів, а фактор визначальний. Зокрема, державне будівництво важко відокремити від будівництва національного, адже більшість сучасних держав є державами національними. Крім того, проблематика участі та розподілу також містить у собі визначальний національний елемент. Належність до певної нації є головною підставою для участі в політичному житті відповідної національної держави, а ресурсно і ціннісно розподільча діяльність цієї держави стосується передусім тих, хто належить до відповідного національного суспільства.

Всюдисущий і всеосяжний вплив націоналізму пояснюється його духовно-культурною природою. Він повинен забезпечити лояльність, без якої жодна держава і політичний режим неспроможні існувати. Політика, так чи інакше пов'язана з насильством і примусом, які не можуть бути задіяні в чистому вигляді, потребуючи легітимізації, котра у сучасному світі міститиме більшу або менше частку націоналізму.

Націоналізм передусім стосується легітимації, тобто він є перетворюючою і підтримуючою духовною силою. Відомими є теоретичні положення стосовно того, що національні переконання стали своєрідним заміником переконань релігійних, а між віруваннями та ритуалами націоналізму й релігійними віруваннями та ритуалами існує, принаймні формальна, подібність. Безперечно, націоналізм цілковито не змінив релігію, однак він частково підмінив її легітимізуючу роль у політичному житті [1, с. 168, 203]. В сучасних політичних системах націоналізм виконує такі самі політико-культурні функції, які релігія виконувала у досучасних монархічних системах. Варто ще раз наголосити, що мовиться не про просту історичну наступність, а про комплексну взаємодію. У багатьох випадках релігійна ідентичність також відіграє роль у легітимізації сучасних політичних

систем, зокрема коли йдеться про ісламський світ та частково католицький сегмент християнського світу.

Відомі й інші визначні ціннісні альтернативи націоналізму. Мовиться про великі глобальні ідеології – комунізму, фашизму, лібералізму. Однак взаємодію націоналізму з цими альтернативними ціннісними формаціями не слід сприймати як банальне протистояння систем цінностей, оскільки ці ідейні системи зазвичай жилися національною енергією тих націй, котрі в них увірували. Водночас, доволі часто релігійні переконання ставали невід'ємною частиною національних ідентичностей. Однак, якою б комплексною і навіть заплутаною не була взаємодія в рамках ціннісного фундаменту сучасного світу, очевидним залишається одне – націоналізм є глобальною перетворюючою силою, природа якої переважно духовна і культурна.

Ціннісно-духовний характер націоналізму відзначався ще класиком сучасної соціології М. Вебером. На його думку, національні почуття глибоко укорінені в почутті престижу та величі власної нації, а також почутті відповідальності перед наступними поколіннями тієї самої нації. Ці почуття є розподіленими між усіма, хто належить до відповідної національної спільноти. Інакше кажучи, йдеться про внутрішню культурну дифузю [2, с. 955]. Таким чином, у тлумаченнях класика соціології націоналізм постає передусім явищем культури, покликаним легітимізувати національну державу і національну політичну систему. Очевидним є зв'язок між уявленнями М. Вебера про націю та його ж уявленнями про політичну спільноту. Остання в тлумаченнях великого соціолога постає чимось «надекономічним» – таким, що для свого існування потребує не лише економічної доцільності, але й вищих духовних цінностей.

Належність до певної нації завжди міститиме в собі позаматеріальний духовний елемент і не вимірюватиметься винятково в термінах економічної вигоди. Однак специфіка націоналізму як явища соціальної культури не виключає, а навіть передбачає потужний вплив на реальне політичне життя. Варто згадати відомі положення

соціологічної системи Т. Парсонса щодо визначальної ролі культурних ціннісних зразків у визначенні структури соціальної системи та соціальної дії [2, с. 491–492].

Уже понад двісті років націоналізм «крокує планетою», продовжуючи і нині відігравати свою соціально-трансформуючу роль. Він набуває різних форм: культурного націоналізму, державного націоналізму, ідеологічного націоналізму, модернізаційного націоналізму, які, втілюючись у різних регіонах світу, виконують приблизно однакову роль – легітимізацію держави і політичної системи. Цінність державності є ключовою для всіх чотирьох вищезазначених моделей націоналізму. Ерн. Гелнер визначав націоналізм як гін до державності, в процесі якого етнічна група шляхом культурної гомогенізації розгортається в групу національну з єдиним економічним, політичним та правовим просторами. Держава і є тим інституційним стрижнем, навколо якого зазначені простори згруповуються.

Таким чином, маємо два базові елементи: етнос і національну державу. Нація ж постає сполучною ланкою, через яку партикулярні етнічні цінності втілюються в універсалістську політичну практику. Слід знову наголосити на універсалістсько-глобальному характерові націоналізму як формі організації політичного життя. Безперечно, кожна етнічна система цінностей є окремішньою і якісно відрізняється від інших подібних систем цінностей. Так само різними є шляхи розбудови власної держави, точніше, цих шляхів чотири: спочатку утворюється донаціональна держава (переважно монархія), яка об'єднує різні етнорегіональні спільноти в одне національно-державне ціле; спочатку виникає нація з єдиною мовно-культурною сферою, історичною міфологією і територією, яка вже згодом утворює відповідну собі державу; спочатку існує певна ідеологічна система, яка об'єднує різні переселенські групи в одну сконсолідовану ідеологією національну державу; спочатку існує модернізаційна еліта, яка шляхом об'єднання різних етнічних та регіональних груп прагне створити цілісну націю і національну

державу, котра б завдала поразки колоніальним імперіям та вистояла б у конкурентній боротьбі з більш розвиненими національними державами світ-системного ядра.

У всіх чотирьох моделях націоналізму йдеться про державність, сконсолідованість і міжнародний престиж. І саме ці три речі становлять ті базові цінності націоналізму, які можуть бути використані для оцінки політичних режимів, систем та устроїв. Отже, націоналізм є поступом певної етнічної групи до державності, рівності й сконсолідованості та максимально високого статусу в міжнародних відносинах. Якщо ці три цінності залишаються нереалізованими, то й справу націоналізму можна вважати незавершеною.

Ім. Валлерстайн вважав націоналізм породженням капіталістичної світ-системи. Оскільки ж ця система, за його твердженням, є за своєю суттю конкурентною, то й націоналізм слід вважати формою конкурентної боротьби [4, с. 98; 5, 233, 236]. Видатний неомарксист відзначав всеосяжний характер цієї форми, тобто присутність між-національного змагання як всередині сегментів капіталістичної світ-системи (ядро, напівпериферія, периферія), так і між ними. Таким чином, всі автори, і класичні, і сучасні, відзначали безпосередній стосунок націоналізму до міжнародних відносин. Справді, без конкуренції між національними державами націоналізму не існувало б. Більш того, він значною мірою постає ідеологією такої конкуренції. Тому й однією з базових цінностей націоналізму є престиж і статус нації та її держави в системі міжнародних відносин. Націоналізм, уособлений націоналістами при владі, завжди прагнутиме досягнути максимально високого рівня в міжнародно-політичній ієрархії. Якщо ж таке прагнення відсутнє, то йдеться або про етно-містечкове хуторянство, або про несформованість нації та залежність національної держави від більш потужних учасників світового політичного процесу.

Міжнародно-політичні імплікації націоналізму призвели до появи міфу про якусь його особливу агресивність, порівняно з іншими явищами міжнародної

політики. Однак очевидним є те, що цей сегмент політичних відносин завжди відзначався особливою конфліктогенністю. Міжнародна політика впродовж усієї своєї історії визначалася і структурувалася війнами, які відбувалися не лише між націями, але й між усіма формами соціальних організацій.

Руйнівний ефект націоналізму стосувався хіба що архаїчних і недієздатних імперій, котрі він зруйнував, призвівши до появи більш модерних політичних форм – національних держав. Не слід забувати, що процеси інтернаціоналізації та глобалізації в міжнародних відносинах цілковито синхронізуються в історичному часові з появою, розвитком і утвердженням націоналізму. Тому й внесок останнього у формування єдиного світового політичного, економічного і правового просторів є одним з вирішальних. Натомість, міф про якусь особливу агресивність та войовничість націоналізму є породженням націоналістичної ж пропаганди національних суспільств світ-системного ядра, котрі вже створили свої національні держави і прагнуть утриматися на верхівці владно-силової ієрархії світу, компрометуючи націоналізм народів напівпериферії і периферії.

Націоналізм приніс мир у строкаті, розколоті, елітаристські суспільства донаціональної доби. Він гомогенізував ці суспільства в культурному, політичному, економічному і правовому сенсах. Він зруйнував феодално-абсолютистські ієрархії шляхом впровадження в політичну практику ідеї рівності, ґрунтованої на належності до єдиної національної спільноти. Саме тому початок поступу націоналізму історично синхронізується з початком поступу ідеології лібералізму. Хоча, націоналізм був і залишається ідеологічно індиферентним. Йому байдуже, яка система ідеологічних цінностей сприяє втіленню базових цінностей націоналістичного поступу – державності, рівності (національного егалітаризму), максимально високого статусу цієї державності в системі міжнародних відносин. Так само він є індиферентним щодо форм політичного режиму, політичної системи і політичного

устрою, які для нього постають лише інституційними засобами втілення зазначених вище трьох базових цінностей. Таким чином, і комуніст, і ліберал, і консерватор, і фашист цілком можуть бути націоналістами. Натомість, сам націоналіст вкрай вибірково ставиться до різних ідеологічних утопій, прагнучи лише одного: створення держави, рівності представників своєї нації перед цією державою, досягнення нею максимально високого рівня у глобальній політичній ієрархії.

Тематика націоналізму не втратила своєї актуальності й сьогодні, що пояснюється падінням тоталітарних ідеологій, відсутністю реальних ціннісних альтернатив націоналістичним ідеологіям, а також інституційних альтернатив головному породженню націоналізму – національній державі. На сьогодні хіба що Євросоюз чи Північноатлантичний альянс можуть вважатися такими альтернативними політичними облаштуваннями. Хоча, якщо уважно придивитися та неупереджено проаналізувати, то можна стверджувати, що в цих начебто наднаціональних інституціях домінують національні держави світ-системного ядра. Тому й вступ нових незалежних держав до НАТО та ЄС не стільки гарантує їм безпечне і комфортне існування, скільки загальмує справу націоналізму в цих країнах, зробивши їх беззахисними перед імперіалізмом зростаючих держав Євразії. Слід наголосити, що потужна національна держава та егалітарне національне суспільство є вінцем націоналістичного творіння. Натомість, залежні державності та розколоті й розшаровані національні суспільства є свідченням того, що справа націоналізму залишається незавершеною.

Таким чином, націоналізм постає духовною силою глобального масштабу, яка надає універсальні зразки політичної організації, керуючись трьома базовими цінностями: національна державність, рівність (національний егалітаризм), високий статус у міжнародних відносинах. Жодна з цих трьох цінностей так і не була реалізована в Україні впродовж так званої посткомуністичної трансформації. Все сталося якраз навпаки: державність

неефективна, суспільство розколоте та розшароване, престиж української держави в світовій спільноті підірвано, а її статус вкрай низький. Тому під кутом зору націоналізму український політичний режим може бути оцінений як антинаціональний, а справа націоналізму залишається недовершеною.

Націоналізм є передусім духовною, ціннісно-культурною силою глобального масштабу. Він не прищепиться в бездуховних, примітивно матеріалістичних і корумпованих суспільствах. Однак без національної солідарності й більш-менш визначеної національної ідентичності державності цих суспільств не зможуть ефективно виконувати навіть найелементарніші функції, оскільки не матимуть «бази лояльності». У наскрізь «продажних» і залежних соціумах націоналіст справді видаватиметься дивакуватим, однак саме навколо цього типу людини політичної розгорталася світова й європейська історія останніх двох століть.

Націоналізм як історичне явище та ціннісно-організуєча сила політичних спільнот має «надекономічний» характер, хоча й роль економічних чинників у його становленні є однією з вирішальних. Інтенсивність націоналістичних почуттів не вимірюється сумами баришів, подаянь, хабарів. Подібно й національне суспільство є суспільством рівних, оскільки представники різних соціальних верств і прошарків належать до однієї нації та рівні перед своєю національною державою. В цьому й полягає велика миротворча роль націоналізму, котрий нівелює класові, ідеологічні, регіональні відмінності. Відповідно, розшароване й елітаристське суспільство, в якому бідність більшості є умовою багатства кримінально-олігархічної меншини, не може вважатися повноцінним національним суспільством, адже в ньому фактично співіснують дві різні етнічні групи. Таке суспільство несе в собі потенціал національної революції, ідеалами якої стануть цінності націоналізму – незалежна державність, національна рівність і солідарність, високий статус у міжнародних відносинах.

1. Almond G. Comparative Politics: Developmental Approach / Almond Gabriel A., G. Bingham Powell Jr. – Boston: Little, Brown and Co, 1966. – 350 p.
2. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / Самюэль Хантингтон; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М. : АСТ: Транзиткнига, 2004. – 635, [2] с.: ил. – (Philosophy).
3. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology : [in 2 vol.] : [transl.] / Max Weber; ed. by Guenther Roth and Claus Wittich. – Berkeley; London; Los Angeles: Univ. of California Press Ltd., 1978. – Vol. 2. – 828, [32] p.
4. Парсонс Т. К общей теории действия. Теоретические основания социальных наук. Ч. 2. Ценности, мотивы и системы действия / Талкотт Парсонс; [пер. с англ. И. Бакштейна] // О структуре социального действия / Парсонс Талкотт ; под общ. ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академ. проект, 2002. – С. 458–562.
5. Валлерстайн И. Конструирование народа: раса, нация, этническая группа/ И. Валлерстайн// Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности/ Валлерстайн Иммануил, Балибар Этьен; [пер. с фр. А. Кефал, П. Хицкий; под ред. О. Никифорова, П. Хицкого]. – М.: Логос, 2004. – С. 83–102,
6. Валлерстайн И. Социальные конфликты в чёрной Африке эпохи независимости: пересмотр понятий расы и «статусной группы»/ И. Валлерстайн // – С. 221–237.

Михайло Гордієнко

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У статті аналізуються концептуальні засади поняття політичного режиму, який визначається не тільки змістовно, але й структурно, через систему базових елементів і ознак. Підкреслюється необхідність оновлення політичного режиму на засадах демократії, моральності й плюралізму. Відкритий та легітимний

політичний режим забезпечує верховенство права і відповідає духові часу.

Ключові слова: політичний режим, держава, влада, демократія, легітимність.

Michael Gordienko. Problems of democratic transformation are post of totalitarian mode. In the article analyses conceptual principles of concept of the political mode which is determined not only richly in content, but also structurally, through the system of base elements and signs. The necessity of update of the political mode is underlined on principles of democracy, morality and pluralism. Opened and the legitimate political mode provides supremacy of right and answers spirits time.

Key words: political mode, state, power, democracy, legitimist.

Соціальний транзит новітньої української державності здійснюється на руїнах радянської імперії й супроводжується тотальним пресингом глобалізації. Країна прагне утвердити самодостатню спільноту, не маючи адекватного сучасним реаліям формату політичного режиму. У добу незалежності формування української влади здійснюється за межами традицій національного державотворення та сучасного досвіду європейських демократій, а замість права і справедливості, культивуються неpubлічні, кланово-корпоративні відносини. Подальше існування збанкрутілої влади відкидає Україну на маргінес цивілізаційного розвитку. Стратегічний вектор українського державотворення має бути зорієнтований на утвердження відкритої моделі політичного режиму, який створює умови для існування громадянського суспільства, самоврядування, демократії, легітимної влади, захисту прав і свобод індивіда. Намагання виробити оптимальну модель політичного режиму започатковується в глибокій давнині й сягає сучасності. Ґрунтовна база для наукового розуміння політичного режиму була закладена Платоном, Аристотелем, Н. Макіавеллі, М. Дюверже, Ж.-Л. Кермоном та ін. Розробку

зазначеної теми здійснювали й вітчизняні вчені, серед яких виокремлюються праці Є. Бистрицького, О. Дергачова, А. Колодій, М. Михальченка, В. Полохала, М. Томенка, Ф. Рудича та ін. Їх наукова рефлексія фіксує подальше відчуження в українських реаліях посттоталітарної влади від громадян, втрату легітимного статусу й відповідальності нинішнього політичного режиму.

Теоретичний ракурс й емпірична складова окресленої проблеми у фаховій літературі представлена вагомо і всебічно. Але відчутно бракує ґрунтовного аналізу поточної еволюції й перспективи розвитку політичного режиму посттоталітарної доби. Враховуючи цю ситуацію, ми прагнемо окреслити сутнісні ознаки та еволюцію вітчизняного полігенезу в умовах незрілої демократії. *Мета* дослідження – з'ясувати теоретико-методологічні засади поняття політичного режиму та виявити ресурси для його легітимного функціонування у посттоталітарному форматі. Політичний режим визначається не тільки змістовно, але й структурно, через систему базових елементів і ознак. Наукова значимість і практична *актуальність* цієї проблеми зумовлюється тим, що у пострадянській Україні нагальною потребою є оновлення політичного режиму на засадах демократії, моральності й плюралізму. Головне завдання посткомуністичної спільноти – створити відкритий і легітимний політичний режим, який би відповідав духові часу та був спроможний забезпечити верховенство права, свободу слова, розвиток різних форм власності, підприємницької діяльності й соціальної стабільності.

Висвітлюючи теоретичну частину заявленої проблематики, треба відзначити, що слово «режим» досить об'ємне за своїм змістом і вживається в різноманітних сенсах та контекстах. А саме, воно означає: 1) державотворчий устрій – сукупність засобів, методів, способів здійснення влади; 2) суворо регламентований порядок денний життя; 3) систему обов'язкових правил, вимог, принципів, що встановлені для якогось виду діяльності; 4) певний стан або статус когось чи чогось (режимний

об'єкт). Але найбільше поняття «режим» застосовується у політичних дослідженнях як «сукупність засобів і методів здійснення економічної і політичної влади пануючого класу» [1, с. 340]. Категорія «режим» дозволяє ґрунтовно розкрити соціально-політичний стан сучасного суспільства, характер демократичних трансформацій, особливо в перехідний період його розвитку.

У цьому дослідженні ми з'ясовуємо поняття «режим» як функціональний (діяльний) аспект політичної системи. Розглядаючи посттоталітарний режим у системі категорій політичної науки, необхідно зіставити його з поняттям «влада». Відмінність між владою і режимом полягає у тому, що останній здійснює організацію влади в масштабі людської спільноти. Насамперед політичний режим означає «форму організації влади і політичного правління; сукупність характерних для певного типу держав політичних відносин, засобів і методів, що застосовує влада, ... пануючих форм ідеології, соціальних взаємовідносин, стан політичної культури» [2, с. 442]. Свій вплив на суспільство держава здійснює через політичний режим, тобто конкретні форми і методи реалізації влади, певну структуру владних інститутів, повноваження яких закріплені законодавчо. Політичний режим визначає долю країни, участь людини і стан суспільства.

В античну добу категорія «політичний режим» не фігурувала, а використовували поняття форма правління, яке в сучасних умовах характеризує структуру вищих органів влади, порядок їх формування, принципи взаємодії. А політичний режим – це спосіб правління, тобто засоби і методи реалізації влади. Науково аргументовану типологію форм правління, яка безпосередньо пов'язана з політичним режимом, було сформульовано Аристотелем. Вона базується на двох критеріях: кількісному (залежно від кількості управлінців) і якісному (враховується ефективність використання владних ресурсів). Спираючись на ці критерії, Аристотель виокремлює три правильні форми, де влада слугує загальному благу – монархію, аристократію і політію (республіку), і три неправильні

форми, де правителі мають на меті корисливі інтереси, – тиранію, олігархію, демократію. На думку філософа, «із трьох видів державного устрою найкращим, звичайно, є той, в якому управління зосереджено в руках найкращих» [3, с. 545]. Сьогоднішні посттоталітарні режими лише декларують демократичні цінності як популістські гасла, тим самим дискредитуючи ідею демократії, зводячи її до неправильної, декоративної форми правління античних часів.

Попри хронологічну віддаленість, важливою для посттоталітарного суспільства є концепція Н. Макіавеллі, який обґрунтовує теорію циклічного розвитку способів правління. Її основу становить ідея кругообігу добра і зла. Досягнувши вершини досконалості, держава рухається у зворотному напрямі: монархія перетворюється в тиранію, демократія – в олігархію. При цьому постать правителя має консолідувати націю. «Найголовніше для державця, – вважає Н. Макіавеллі, – постаратися всіма своїми вчинками створити собі славу великої людини, наділеної розумом видатним» [4, с. 67]. За логікою вченого, хороші форми правління можуть утвердитися лише на короткий час, адже ніякий засіб не утримає їх від перетворення у свою протилежність.

Традиційно поняття «політичний режим» використовується переважно в європейській політичній науці. В англо-американській традиції домінує категорія «політична система». Існує вузьке й широке розуміння поняття «політичний режим». У вузькому сенсі політичний режим обмежується формою правління і відображає принципи взаємовідносин між органами влади, діяльність урядових структур, спосіб функціонування держави, методи управління, рівень політичної свободи й відкритості країни, але майже ігнорує вплив інших політичних інститутів (партій, громадських організацій). Широке тлумачення поняття «політичний режим» отожднює його з категорією «політична система». Оптимальне визначення політичного режиму зробив французький політолог Ж.-Л. Кермон, який тлумачить його

як «сукупність елементів ідеологічного, інституційного і соціологічного порядку, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період» [5, с. 12]. Лаконічно можна говорити, що політичний режим відображає рівень свободи у суспільстві, характер взаємозв'язку держави й індивіда, уособлює сукупність засобів і механізмів, які використовує держава під час реалізації влади.

Для виразного визначення ознак і принципів посттоталітарного режиму потрібно відповісти на питання, які сформулював професор Е. Хейвуд:

- ◆ «Кому, власне, належить влада?...
- ◆ Як досягається суспільна згода або підпорядкування – через застосування сили, через переговорний процес?...
- ◆ Чи має урядове управління централізований або децентралізований характер?
- ◆ Як відбувається завоювання і передача влади? Чи є система відкритою і змагальною або вона закрита для конкуренції політичних сил?
- ◆ Які стосунки між державою й індивідом?...
- ◆ Який рівень економічного розвитку країни, рівень життя населення?...
- ◆ Зорієнтована економіка на ринок, чи на централизоване планування?...
- ◆ Наскільки стабільна система? Наскільки довгу історію має даний режим, чи спроможний він реагувати на нові вимоги і виклики?» [6, с. 37].

Політичний режим, який претендує бути демократичним, мусить щоденно давати відповіді на такі запитання для перманентного самовдосконалення.

Ключове питання, на яке потрібно дати відповідь у межах цієї статті, формулюється так: чи має шанси пануючий нині в Україні режим олігархічної диктатури трансформуватися із бюрократично-етатистського до легітимного, морального, відкритого і демократичного. Почати відповідь треба з окреслення нинішнього стану політичного режиму в Україні. Його потрібно визначити

як *посттоталітарний* і *перехідний*, що встановлюється після краху тоталітарної політичної системи, якою, безсумнівно, була радянська імперія. Місце диктатури займають більш помірковані керівники, які не мали управлінського досвіду й демократичного світогляду. Тому в країні швидко зростає бюрократія, корупція, злочинність, бідність населення. *Посттоталітарний режим у незалежній Україні має паразитичний характер*, адже він веде до збагачення вузького прошарку наближених до влади людей – олігархів, а більшість своїх співвітчизників поставив на межу виживання. Його можна назвати *режимом кримінальної бюрократії* (бандократії), якому не потрібна Україна як національна держава.

Корумпований режим дбає про власний комфорт, але ніколи не піклується про добробут своїх громадян, забезпечення їх духовно-культурних запитів, підтримку національних атрибутів, належне функціонування державної мови тощо. З цього приводу Г. Перепелиця говорить так: «Україномовних українців розглядають як певну загрозу цьому режиму, оскільки це переважно електорат демократичних сил. Виходить, що для закріплення цього режиму потрібно трансформувати українців у малоросів... З українців роблять малоросійський соціум, коли вони втрачають свою українську ідентичність разом із тягою до незалежності, до спротиву, і це сприятиме укоріненню авторитарного режиму» [7]. *Деструктивна риса посттоталітарного режиму полягає не в тому, що він тяжіє до диктатури, а в тому, що він має антиукраїнський характер*. Компрадорський режим не цікавить власна країна, бо свої капітали, набуті на обкраданні громадян, вони розмістили за кордоном.

Ефективність політичного режиму визначається рівнем легітимності, прозорості та легальності влади. Політична влада, за М. Вебером, має спиратися на «панування внаслідок «легальності», внаслідок віри в обов'язковість легального установалення і ділової «компетентності», обґрунтованої раціонально створеними правилами» [8, с. 237]. Легітимність політичного режиму передбачає: по-перше,

демократичний спосіб його утвердження; по-друге, моральну, справедливу й гуманну сутність; по-третє, ефективність діяльності й корисність для суспільства; по-четверте, забезпечення стабільності розвитку суспільства та захист прав і свобод громадян. Без цього вся піраміда влади буде вразливою і постійно перебувати у кризовому стані. Якщо влада не є легітимною, то вона вироджується у політичний вождизм. Відповідно, державотворення в такому неототалітарному вимірі пригнічує демократичні ініціативи, гальмує становлення відкритого суспільства. Отже, легітимність політичного режиму означає не тільки законність і правомірність влади, але й підтримку та довіру до себе з боку громадян, відповідність політичних інститутів інтересам народу.

Чинний в Україні політичний режим популістськи декларує розбудову ліберальної демократії на принципах відповідальності й прозорості. Але насправді домінують брудні технології, аморальність і зрада. Зокрема, виборчі списки формуються «за контрактом» (для одноразового вжитку), у яких чільні місця посідають грошові клани, зірки спорту чи естради. Вони можуть додати фінансової потуги чи естетичної привабливості партії, але не створюють якісного парламенту. *Маркерами українських виборів є олігархи і криміналітет, а не демократичні цінності.* Ми вимушені голосувати не за позитив, а проти меншого зла. Але протестне голосування не дає підтримки більшості, й *сформований на цій основі політичний режим має сумнівну легітимність.* Відсутність авторитету й підтримки у народі нинішній режим компенсує примусово-адміністративними методами управління.

Принцип легітимності є універсальним підґрунтям для формування демократичного політичного режиму, який легітимує владу більшості народу шляхом вільних виборів і є гарантом основних прав і свобод особистості. Зріла демократія завжди є творінням права й громадянської активності народу. В українських реаліях це відсутнє. Еліта апелює до суспільства лише під час виборів, обіцяючи соціальні перетворення й покращення

рівня життя громадян. Однак априорі влада олігархів цього зробити не може, адже вона *проводить корупційну й антинаціональну політику і розглядає простір української держави як додаток до свого бізнес-проекту*. Сьогодні посилюється відчуженість і маргіналізація особи, яку чинний політичний режим не спроможний захистити від безжального світу ринкової стихії, конкурентної боротьби. У нашому суспільстві неподолане засилля радянських стереотипів, на що звертає увагу С. Жижко: «Україна ніяк не спроможеться сформувати цивілізовану, європейського типу владу... По всіх вертикалях і гілках влади процвітає совковість, яка не продуктивна для розвитку держави, економіки, всього соціуму... Потрапивши до «старої школи», занурившись у атмосферу кар'єри, де посади купляються, де брати хабарі є нормою, а носити відкати – обов'язком, де слід «утверджувати» себе поборами, «кришуванням бізнесу» і дерибаном бюджету, така молода еліта корумпується і перетворюється на гальмо розвитку держави і суспільства» [9]. Наявність лояльного до Компартії електорату свідчить про те, що *українське суспільство ще й досі не має імунітету щодо радянського минулого*.

Головний імператив демократичного режиму має визначатися не популістськими закликами маргінальних політиків, а спиратися на дієві структури громадських організацій та політичних партій. Відкритий політичний режим спирається на багатопартійну систему, допускає плюралізм думок, громадські дискусії, ідеологічні альтернативи, забезпечує здорову конкуренцію і динамічний розвиток суспільства. Має рацію Ю. Шведа, коли стверджує: «Партійна конкуренція є надзвичайно важливим чинником партійної системи... Дуже часто конкурентна система ідентифікується з демократією, а неконкурентна – з відсутністю демократії» [10, с. 419]. Однак численність партій у сучасній Україні не означає наявності конкурентних змагань між ними. Наразі у нас утвердилася *розпорошена дрібнопартійність атомізованого типу*. Вітчизняні політичні партії мають декоративний характер і

не виконують своїх функцій – репрезентації інтересів соціальних прошарків і груп людей у владних інститутах. Несформована партійна система ускладнює повноцінне функціонування політичного режиму на демократичних засадах.

Соціальна криза на пострадянському просторі зумовлює появу маргінальних верст населення, які вибиті із попередньої системи соціальних зв'язків (колективно-корпоративних), але поки не опанували індустріально-ринкову систему. Цей прошарок громадян прагне знайти захист у структурі сильного політичного режиму. Тому не випадково, за словами Ю. Щербака, у нашій країні «сформовано одноосібний напівавторитарний режим Януковича, який ігнорує Конституцію і закони України та перетворює державу... на феодальне утворення, насажене на кіл «вертикалі влади», де знищено парламентаризм...» [11, с. 357–358]. Соціальною базою його існування є маргінали і люмпени, які найчастіше виникають в умовах соціальної кризи, економічного колапсу, обмеження прав і свобод індивіда, втрати світоглядних цінностей. Наразі Україна балансує в межах тоталітарного режиму тому, що обтяжена вищеназваними проблемами і немає для чинної влади вагомої альтернативи – зрілого громадянського суспільства.

Узагальнити вищесказане можна такими сентенціями. *Посттоталітарний режим сучасної України має гібридний характер диктотарії і демократури.* Він позбавлений легітимності тому, що формувався з порушенням класичної послідовності: «лібералізація – демократизація – консолідація». Режим посттоталітарного авторитаризму на теренах України існує за відсутності конструктивної й дієвої опозиції та сформованих інститутів громадянського суспільства. Конституційні структури – парламент, прокуратура, суд – є маріонетками влади. Відсутність механізму контролю за владними інститутами зумовлює їх закритість, стимулює прагнення еліти диктувати політичну ідеологію, підпорядковувати своїм інтересам матеріальні ресурси, культурні цінності,

ЗМІ. Режим демократури, який лише імітує демократію, утворюється за умови соціально-економічної й політико-правової стагнації і є наслідком проведення лібералізації без демократизації. У структурі цього режиму політична еліта має великі повноваження, а широкі верстви населення – формальні права, що сприяє їх швидкій маргіналізації. Участь громадян у виборах, а не їх відкрите волевиявлення, вважається як демонстрація підтримки режиму. Якщо замість підтримки правлячому режиму демонструються протести, то уряд обмежує політичні й громадянські права населення.

Отже, ключове завдання української нації сьогодні полягає у заміні політичного режиму з олігархічного на демократичний формат, що передбачає *мобілізацію волі, пасіонарної енергії й громадянської активності людей, ротацію політичної еліти* шляхом реформування законодавчого поля. Зокрема, потрібне юридичне закріплення механізму відкликання депутата, процедури відповідальності за голосування чужою карткою, зняття депутатської недоторканності, забезпечення державним фінансуванням політичні партії для того, щоб вони менше залежали від бізнесу й не прагнули купувати місця у виборчому списку. Тоді з'явиться нагода витіснити кримінально-олігархічну диктотократію й замість свавілля можновладців і бутафорного популізму утвердити режим легітимної демократії.

1. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та. 1993. – С. 340.

2. Ольшанский Д. Политико-психологический словарь. / Д.В. Ольшанский. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 576 с.

3. Аристотель. Политика / Аристотель; Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. – 832 с.

4. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли; [пер. с ит.]. – М.: Планета, 1990. – 84 с.

5. Quermonne J.-L. Les regimes politiques occidentaux / J.-L. Quermonne. Ed. du Seuil. – Paris, 1986. – P. 12.

6. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд; [пер. с англ.; под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Бельского]. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.

7. Перепелиця Г. Проазійський вектор набуватиме чітких обрисів / Г. Перепелиця // День. – 2012. – № 151. – 28 серпня.

8. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер; Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 1999. – 843 с.

9. Жижко С. Бути українцем треба навчитися / С. Жижко // День. – 2012. – № 127. – 24 липня.

10. Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч посібник / Ю. Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.

11. Щербак Ю. Україна в зоні турбулентності: демони минулого і тривоги ХХІ століття: Роздуми. Порівняння. Передбачення. Статті. Виступи: 2003–2010 рр. / Ю. М. Щербак; Післямова М. Слабошпицького. – К.: Укр. письменник, 2010. – 414 с.

Ірина Денисенко

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ І СУСПІЛЬСТВО: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ У КОНТЕКСТІ АРИСТОТЕЛІВСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена аналізу теоретичної спадщини Аристотеля у контексті обґрунтування його концептуальної інтерпретації взаємозв'язку й взаємовпливу цілей і інтересів суспільства та форм державного устрою. Акцент робиться на особливостях розробки Аристотелем механізму запобігання виникненню соціальних і політичних конфліктів, їхнього врегулювання у рамках організації й проведення ефективної внутрішньої політики через процедуру зіставлення причин, що обумовлюють збереження тієї або іншої форми державного устрою, та факторів, що ведуть до їхнього безпосереднього руйнування, або прискорення цього процесу.

Ключові слова: *конфлікт, форма державного устрою, державний переворот, усталений розвиток.*

Denisenko Irina. Political regime and society: features of interaction in a context of aristotle's tradition. Article is devoted the analysis of Aristotle's theoretical heritage in a context of a substantiation of its conceptual interpretation of interrelation and interference of the purposes and interests of a society and forms state devices. The accent becomes on features of working out by Aristotle of the mechanism of the prevention of occurrence social and political conflicts and their settlement within the limits of the organization and carrying out of effective internal policy by means of procedure of comparison of the reasons which cause preservation of this or that form of government, and the factors causing their destruction or accelerating this process.

Key words: the conflict, the state system form, revolution, a sustainable development.

Аналіз рівня відповідності й протистояння політики та економіки, політичних прав та свобод громадян і вимог економічного зростання, цілей і інтересів суспільства й існуючого в ньому політичного режиму постійно присутні у теоретичних напрацюваннях вітчизняних і зарубіжних представників політичної науки.

Провідні політологи світового наукового співтовариства (К. фон Байме, Е. Вайнінг, Д. Веймер, Р. Дарендорф, А. Пшеворський та інші) пропонують свої моделі узгодження (тобто, раціонального врегулювання) прав та свободи особистості, пріоритетних типів її політичної культури, свідомості, поведінки, засобів формування органів державної влади, принципів функціонування партійної системи, засобів масової інформації, армії, церкви тощо [1; 2; 3; 4].

Здійснення раціонального врегулювання, з одного боку, припускає наявність сукупності знань про природу, загальні властивості, типологію, форми розвитку й особливості прояву на мікро-, макро- і глобальному рівнях соціальних протиріч і політичних конфліктів. З іншого боку, таке раціональне врегулювання має місце тільки у тих ситуаціях, коли суб'єкти керування (від

державних установ до соціально-політичних організацій) готові й здатні адекватно реагувати на кризові явища, здійснювати на практиці експертизу соціальних протиріч, що їх викликали, і послідовно реалізовувати механізм їхнього розв'язання. Очевидно, що організація й здійснення раціонального врегулювання політичних конфліктів є, насамперед, процесом ефективного використання накопичених знань про їхню природу й генезис. Загальновідомо, що саме Аристотель одним із перших в історії світової політичної думки у своєму трактаті «Політика» (у межах розвитку вчення про державу) проаналізував причини, наслідки розвитку й умови запобігання виникненню афектів (внутрішніх хвилювань), заколотів і державних переворотів.

Виходячи із цього, мета статті – аналіз теоретичної спадщини Аристотеля у контексті обґрунтування його концептуальної інтерпретації взаємозв'язку й взаємовпливу цілей і інтересів суспільства та форм державного устрою.

Ґрунтуючись на твердженні, що «у всьому, що, будучи складено з декількох частин, безупинно пов'язаних одна з одною або роз'єднаних, становить єдине ціле, позначається пануючий початок і початок підлеглий», Аристотель природу всіх колізій пропонує визначати саме через співвідношення цих початків [5, с. 40].

Виходячи із цього, внутрішньоособистісний конфлікт (у сучасній інтерпретації) розглядається Аристотелем як відсутність «найкращого стану» між психічним і фізичним початками людини, перший з яких представлено душею (за своєю природою пануючою частиною живої істоти), а другий – тілом (підлеглою частиною). При цьому передбачається, що «душа панує над тілом як пан, а розум над нашими прагненнями – як державна людина» [5, с. 41]. Розходження у двох видах панування ґрунтується на різній природі підлеглих (рабських або вільних) і рівнях удосконалювання влади – «чим вище знаходяться підлеглі, тим більш досконала сама влада над ними [5, с. 40]. Збереження такого «найкращого стану» усередині людини, тобто, за словами Аристотеля,

«являти собою підходящий матеріал для законодавця», залежить, по-перше, від природи, звички й розуму людини, а по-друге, від виховання, «за допомогою якого люди щось засвоюють шляхом навичок, інше – за допомогою навчання» [5, с. 242].

Джерелами міжособистісних зіткнень, розглянутих Аристотелем як безладдя, збурювання, розбрати, звади, заколоти й державні перевороти, пропонується вважати майнову нерівність людей і нерівність в одержуваних ними почестях [5, с. 73]. Відповідно до Аристотеля, розбрати в цих випадках «бувають протилежного роду: юрба затіває заколоти через майнову нерівність, а люди освічені – через почесні у тому разі, якщо останні будуть для всіх однаковими» [5, с. 73].

У контексті аристотелівських зауважень майнова нерівність стосується не стільки проблеми забезпечення людини предметами першої необхідності, скільки реалізації можливості «жити в радості» і задовольняти всі свої бажання [5, с. 73]. Ґрунтуючись на цьому моменті, можна стверджувати, що в основу всіх типів зіткнень, що спостерігаються у державі, Аристотелем вводиться проблема рівності. Слід наголосити, що у межах розглянутого питання давньогрецький філософ намагається описати її досить всебічно – починаючи з позиції природного походження (розподіл чесноти і блага) до результатів діяльності (тип державного устрою). Для цього робиться спроба:

по-перше, у контексті класифікації уявлень про рівність (справедливо / несправедливо – добродійно / недобродійно) описати різні види конфліктів (і, насамперед, характер державних переворотів);

по-друге, у межах аналізу відсутності рівності як основного джерела виникнення міжособистісних зіткнень і державних заколотів дослідження природи конфліктів доповнити розглядом їхніх першопричин розвитку взагалі (настроїв людей, що піднімають заколот; цілей і умов початку політичних смут і міжособних конфліктів (інциденту у сучасному розумінні));

по-третє, з позиції вивчення руйнівного потенціалу кожного з видів державного устрою визначити варіанти найбільш імовірного переходу між ними;

по-четверте, на основі дослідження засобів самозбереження, якими володіє кожний вид державного устрою, описати умови їхньої стійкості.

Унаслідок реалізації першого моменту Аристотелем пропонується розрізнити:

державні перевороти, спрямовані на заміну існуючого державного устрою (наприклад, демократичного – на олігархічний; олігархічного – на демократичний; демократичного й олігархічного – на аристократичний або навпаки);

державні перевороти, спрямовані на перерозподіл владних повноважень в умовах збереження існуючого державного устрою (наприклад, взяти владу у свої руки в умовах олігархії або монархії);

державні перевороти, спрямовані на зміцнення або послаблення існуючого державного ладу;

державні перевороти, спрямовані на часткову зміну в існуючому державному устрої (наприклад, введення або скасування будь-якої посади);

внутрішні зіткнення – розбрати між громадянами держави, конфлікти між правителем і народом, протистояння між сусідніми державами [5, с. 164–166].

До причин і приводів «рухів душі», під впливом яких люди починають, за термінологією Аристотеля, «налаштуватися» на підготовку перерахованих вище видів зіткнень, філософ відносить: прагнення отримати прибуток; прагнення одержати почесні; побоювання втрати своїх прав; небажання платити накладений штраф; нахабність; страх; перевага; презирство; надмірне піднесення; підступи; зневажливе ставлення; дрібні приниження; відмінність характерів (наприклад, на підставі належності громадян до різних племен або виховання у різних умовах) [5, с. 167–170].

Розглядаючи існуючі види державного устрою з позиції наявності в них умов для виникнення згаданих вище причин і приводів, що викликають внутрішні

зіткнення й перевороти, Аристотель доходить таких висновків: «У демократіях перевороти найчастіше викликаються неприборканістю демагогів, які, з одного боку, шляхом помилкових доносів за приватними справами на заможних людей змушують цих останніх згуртуватися (адже загальний страх поєднує й лютих ворогів), а з іншого боку, нацьковують на них народну масу» [5, с. 172–173]. Внаслідок цього демократія перероджується в олігархію, у необмежену демократію або тиранію. Останній варіант, відповідно до зауважень філософа, заснованих на історичних фактах, трапляється досить рідко, тому що «з розквітом ораторського мистецтва демагогами стають ті, хто вміє красиво говорити; але тому, що у військовій справі вони недосвідчені, то й не намагаються стати тиранами» [5, с. 173].

В олігархіях виникнення державних переворотів найчастіше зумовлено двома причинами – утиском олігархами народних мас й розбратами між самими олігархами, що веде до перетворення цього ладу або в демократію, або (у рідкісних випадках) у необмежену олігархію [5, с. 174].

У політії й аристократії основними причинами їхнього руйнування є властиві їхнім внутрішнім структурам відхилення від справедливості. «Початок катастрофи, – відзначає Аристотель, – полягає в тім, що в політії в неправильному співвідношенні об'єднані демократія й олігархія, в аристократії ж – та й інша і ще чеснота, особливо ж зазначені два елементи» [5, с. 178]. Виходячи із цього, кожний з цих видів державного устрою має можливість змінитися – аристократія перетворитися в демократію, а політія – в олігархію або навпаки.

У монархіях (і, відповідно, в тиранії) причинами державних переворотів виступають ті самі підстави, які викликають аналогічні дії в республіках – образи, страх, презирство, прагнення до вшанувань і слави, що виникають у підлеглих за певних обставин [5, с. 190–191]. Унаслідок знищення цих двох видів царської влади в державі встановлюється панування або народних мас (демократія), або окремих груп громадян (олігархія або аристократія).

Загалом же, за словами Аристотеля, «всі види державного ладу зазнають краху або через внутрішні, або через зовнішні причини, коли держава із протилежним устроєм перебуває поблизу або хоча й далеко, але є могутньою» [5, с. 180].

Визначення умов, що забезпечують стійке існування кожного з виділених видів державного ладу, впливає в Аристотеля безпосередньо з результатів його аналізу причин виникнення різного роду зіткнень усередині них. «...Якщо нам відомі причини, що ведуть до загибелі державних устроїв, – стверджує філософ, – то ми тим самим знаємо й причини, що зумовлюють їхнє збереження: протилежні засоби роблять протилежні дії, а руйнування – протилежне збереженню» [5, с. 180]. Виходячи із цього твердження, «рятувальними засобами», здатними забезпечити стійкість аристократії, олігархії або демократії, пропонується розглядати:

контроль за правопорушеннями (особливо рекомендується звертати увагу «на збереження всіх дрібниць»);

добросесна поведінка осіб, що обіймають посади;

обрання посадових осіб;

формування у громадян різних побоювань щодо зовнішньої погрози;

запобігання законними засобами виникненню зіткнень інтересів серед знатних;

щорічний перегляд майнового цензу відповідно до змін, що відбуваються з матеріальним становищем громадян;

запобігання надмірному звеличчуванню;

постійне залучення громадян, що перебувають поза пануючими позиціями, до різних державних занять і посад;

зближення станів незаможних громадян із заможними членами держави;

збільшення кількості представників середнього стану громадян;

створення умов, що перешкоджають процесу збагачення посадових осіб за рахунок свого суспільного становища;

контроль за керуванням суспільним надбанням;

контроль за нагородженням і накладенням покарання;

контроль за тим, щоб частина населення, що бажає зберегти існуючий лад, була сильнішою тієї, котра цього не прагне;

виховання у душі відповідного державного ладу [5, с. 180–187].

Забезпечити збереження монархічного ладу, відповідно до висновків Аристотеля, має:

введення обмежень на повноваження царської влади (для монархії);

усунення інакомислячих видатних людей (для тиранії);
тотальний контроль за поведінкою громадян держави (для тиранії);

розпалювання серед співгромадян взаємної ворожнечі (для тиранії);

нищення матеріальних статків своїх підданих з метою перенесення їхньої уваги з організації державної змови на щоденні проблеми (для тиранії);

ведення війни з сусідніми державами, щоб піддані не мали вільного часу і постійно потребували проводиря (для тиранії);

використання засобів, що забезпечують стійкий стан царської влади – піклування про суспільний стан, збереження помірності у всьому, демонстрування високої релігійності, вшановування видатних громадян, нагородження особисто, покарання через інших посадових осіб, суд (для тиранії);

нагородження одночасно кількох осіб (для монархії й тиранії);

відмова в нагородженні людини з відважним характером (для монархії й тиранії);

утримання від усякого роду насильницьких дій (особливо стосовно молоді) (для монархії й тиранії);

поширення серед громадян ідеї, що їхнє благополуччя залежить від стійкості царської влади (для монархії й тиранії) [5, с. 193–199].

Слід підкреслити, що, зазначаючи причини, які сприяють знищенню державних ладів і умов збереження їхньої стійкості, Аристотель заперечував ідею Сократа

про загальні зміни протягом певного періоду, виведеного з нумерологічних розрахунків. Однак, заперечуючи фактор часу із сукупності основних причин, внаслідок яких відбуваються постійні зміни в державному ладі, Аристотель не зміг однозначно визначитися щодо моменту формування умов для їх безпосереднього виникнення. Можна відзначити тільки певні кроки, які були запропоновані філософом у напрямі їх уточнення.

Так, Аристотель пропонує момент стійкості державного ладу розглядати у взаємозв'язку з рівнем стану трьох складових його частин:

- законодавчого органу, що розглядає справи держави;
- системи посад, що визначає кількість посадових осіб у державі, їхні обов'язки й процедуру заміщення;
- судових органів [5, с. 154].

Однак всебічний аналіз зазначених складових кожного державного устрою тільки повертає філософа до дослідження особливостей формування й розвитку різних типів державного правління, не уточнюючи при цьому саме умов виникнення невідповідності між функціонуванням цих трьох елементів.

Крім того, Аристотелем пропонується проводити розмежування між часовим періодом, необхідним для виникнення протиріч усередині громадянина (він досить короткий) і державним переворотом (він займає досить великий проміжок часу). «...маса, – наголошував Аристотель, – менш піддана псуванню: подібно великій кількості води, маса менш піддається псуванню, ніж окремі представники держави. Коли гнів або яка-небудь інша подібна пристрасть опановує окремою людиною, рішення останньої неминуче стає небажаним; а щоб це трапилося з масою, потрібно, щоб усі прийшли в стан гніву, і через це діяли помилково» [5, с. 124].

Виходячи з вищевикладеного, можна дійти таких висновків.

Теоретична спадщина Аристотеля містить один з перших варіантів концептуальної інтерпретації умов досягнення консенсусу цілей і інтересів суспільства й

сформованої в ньому системи керування й адміністрування (політичного режиму).

Давньогрецький мислитель запропонував власний механізм запобігання виникненню соціальних і політичних конфліктів і їх врегулювання у контексті організації й проведення ефективної внутрішньої політики через процедуру зіставлення причин, що зумовлюють збереження тієї або іншої форми державного устрою й факторів, що ведуть до їх руйнування або прискорення цього процесу.

Основним моментом стійкості державного ладу й, відповідно, підґрунтям для зняття соціальної напруги в суспільстві (узгодження цілей і інтересів громадян держави й правлячого режиму), у міркуваннях філософа, виступають рівень функціонування й взаємодії трьох складових його частин – законодавчих та судових органів і системи адміністрації (у сучасному дискурсі).

У межах подальшого дослідження проблеми збігу й конфлікту цілей і інтересів сучасного суспільства й функціонуючого в ньому політичного режиму найбільш перспективним напрямом її розгляду виступає розробка положень ефективної внутрішньої політики в контексті звернення до відповідних міркувань Аристотеля за допомогою методу екстраполяції.

1. Байме К. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме; [пер. с нім. М. Култаєва, М. Бойченко]. – К. : Стило, 2008. – 396 с.

2. Веймер Д.Л. Аналіз політики: Концепції і практики / Девід Л. Веймер, Ейден Р. Вайнінг; [пер. с англ. І. Дзюба, А. Олійник]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 654 с.

3. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Ральф Дарендорф; [пер. с нем. Л. Ю. Пантина]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 288 с.

4. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Адам Пшеворский; [пер. с англ. под ред. В. А. Бажанова]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 320 с.

5. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – М.: Мысль, 1997. – 458 с.

Юрій Древаль

РОЗВИНЕНІСТЬ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ ЯК ФАКТОР ДОСЯГНЕННЯ РЕЖИМУ КОНСОЛІДОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Проаналізовано місце парламентів та цінностей парламентаризму в досягненні рівня консолідованої демократії. З'ясовано, що в парламентаризмі своєрідно переплітаються інституціональні, ціннісні та операційні компоненти консолідації демократії.

Ключові слова: демократизація, демократичний транзит, індикатори демократичної консолідації, консолідована демократія, парламент, політичне представництво.

Yuriy Dreval. Sophistication parliamentarism as a factor in achieving the regime consolidated democracy. The place of parliaments and parliamentary values to achieve a level of consolidated democracy. It was found that parliamentarism originally intertwined institutional, value and operational components of the consolidation of democracy.

Keywords: democratization, democratic transit, indicators of democratic consolidation, consolidated democracy, parliament, political representation.

Постановка проблеми. У сучасній суспільствознавчій літературі інтенсивно використовується концепція демократичного транзиту, що спрямована на з'ясування особливостей набуття колишніми авторитарними країнами рис демократичного режиму. Проте досить часто «демократизацією» чи «транзитом» називають будь-які сучасні суспільно-політичні процеси, без огляду на науково опрацьовані та емпірично вивірені критерії. Словосполучення «в умовах демократизації...» чи «під впливом демократизації...» наводяться в сотнях рукописів, але інколи вони не відзначаються жодним смисловим навантаженням. Такий підхід до тлумачення складних суспільно-політичних явищ чи процесів не лише деструктивно впливає на

концепт демократичного транзиту, а й заважає провести об'єктивний аналіз перехідного суспільства взагалі. Концепція «режиму консолідованої демократії» чи «консолідованої демократії» власне і покликана покінчити з такою невизначеністю та внести додаткову ясність у питання мети демократичного транзиту. У цьому сенсі непересічне значення має відводитися і тій ролі, яку відіграють у перехідних суспільствах парламенти та цінності парламентаризму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Отже, не випадково сучасні дослідники транзитології все частіше звертаються до концепції консолідованої демократії чи режиму консолідованої демократії. У тлумаченні Д. Фадєєва, наприклад, період консолідації демократії полягає «в адаптації суспільства до нового політичного механізму та принципово оновленої моделі врегулювання конфліктів» [1, с. 121]. Ф. Шміттер, пов'язуючи консолідацію демократичних інститутів із завершенням демократичного транзиту, також підкреслює значущість звикання суспільства до нових політичних механізмів [2, 20–21]. Л. Сморгунов ключовим у цьому відношенні вважає надійність подальшого існування демократичних інститутів і відсутність загрози зворотних процесів [3, с. 225]. С. Гантінгтон також акцентує увагу на укріпленні політичних інститутів, першочергово – інститутів виборів та політичних партій [4, с. 87–88]. Натомість, І. Валерстайн виходить з неможливості виведення якоїсь єдиної формули демократичного зразка та вважає за необхідне говорити про «переважно демократичну систему», головним критерієм якої є розвиток на власній основі [5, с. 82].

Та чи не найбільш розлогим та водночас операційно значущим є тлумачення консолідації демократії, запропоноване Х. Лінцем та А. Степаном. Автори, зокрема, виділяють поведінковий, ціннісний та конституційний аспекти досягнення такого режимного стану, водночас наполягаючи на взаємозалежності названих процесів [6, с. 196–197]. Таке визначення, за оцінкою І. Титаря, «є синтетичним і при цьому компромісним» [7, с. 88].

Виділення невирішених проблем. Проте навіть і за таких умов залишаються остаточно нез'ясованими зміст та конкретні особливості досягнення режиму консолідованої демократії. Це стосується, насамперед, чітких критеріїв, поза якими вихолощується і зміст демократичного транзиту. Саме у такому контексті важливими є зауваження В. Банс, що транзитологічній літературі не вистачає операційної складової і що в ній містяться загалом лише підходи до аналізу демократизації [8, с. 123]. А. Мельвіль висловлюється ще конкретніше, пов'язуючи з відсутністю чітких критеріїв і недоліки всіх наявних на сьогодні типологій режимних трансформацій [9, с. 74]. І. Кузнецов взагалі ставить під сумнів концепт транзитології як цілісної та системної наукової галузі, натомість пропонуючи говорити про суто конкретні зрушення в політичних системах перехідних суспільств [10, с. 46, 48].

Мета рукопису. Завданням статті, з урахуванням наведених зауважень, визначено уточнення тієї ролі, яку відіграють парламенти та цінності парламентаризму в досягненні рівня консолідованої демократії.

Виклад основного матеріалу. Серед індикаторів демократичної консолідації найбільш важливе місце традиційно відводиться чесним чи вільним від маніпуляцій виборам. Вибори є найбільш поширеною формою безпосереднього народовладдя, які, на відміну від інших його форм – референдумів, плебісцитів, – постійно і періодично застосовуються у більшості країн світу. Сучасне демократичне виборче право визначається як система правових норм, які гарантують здійснення народовладдя. У процесі історичного розвитку були визначені та опрацьовані принципи демократичних виборів як загальних, рівних, прямих, здійснюваних при таємному голосуванні. За такого підходу громадянам надається оптимальна можливість передавати свою частку суверенітету обранцям-депутатам. На сьогодні до вже усталених принципів додаються наперед зазначена періодичність виборів, альтернативність, змагальність претендентів, надання кандидатам рівних можливостей для ведення передвиборчої

агітації, вільне волевиявлення виборців, гласність та відкритість виборів.

В умовах демократичного врядування, відповідно до її ключового принципу – «визначеність правил гри та невизначеність результатів», – вибори мають бути конкурентними та загалом непередбачуваними. Саме критерій демократичності виборів покладено в основу як «мінімалістської», так і «максималістського» концептів демократичної консолідації. Такий критерій є базовим і в численних індексах та рейтингах визначення демократичності сучасних держав, зокрема, індексі демократії Т. Ванханена, індексі «Polity Data Set», рейтингу демократій журналу «Economist» і рейтингу неурядової правозахисної організації «Freedom House».

Парламенти, сформувавшись на основі демократичних виборів, водночас набувають і статусу органів народного представництва. У деяких постсоціалістичних країнах на початковій стадії демократичного транзиту виразно спостерігалася тенденція до максимально можливого представництва, що пояснюється, насамперед, значним ущемленням процесу відбору представників у радянській історії. Таку тенденцію Р. Дарендорф назвав «тотальним представництвом», визначивши і її основний недолік – проблему дієздатності урядів [11, с. 71]. «Що стосується забезпечення можливо більш повного представництва населення, – як стверджує А. Надаїс, – ... то така мета була в основному досягнута: виборці мали можливість відносно вільно реалізовувати під час голосування власний вибір, та якогось недопустимого викривлення їхнього волеви-явлення виборчими механізмами не відбулося» [12, с. 78]. Проте незабаром виявилось, що парламенти у країнах Східної та Центральної Європи вже не відображають настроїв виборців. Основна проблема у цьому відношенні полягала вже не у волевиявленні виборців та політичному представництві, а в можливості реалізації запитів громадськості. Для деяких пострадянських країн, згідно з тлумаченням В. Васовича, вона набула рис «псевдопарламентаризації» (яка зумовлюється динамічною та значною

парламентською активністю без адекватної реалізації парламентських рішень на практиці) [13, с. 40–41].

Зв'язок між інститутами виборів та політичного представництва є основою формули виборного представництва, в якій гармонійно поєднуються обидва інститути. Таким чином, і різні системи відбору представників (мажоритарна, пропорційна чи змішана, з декількома десятками модифікацій) мають бути спрямованими на забезпечення ефективного функціонування системи представницької демократії.

Значними особливостями у цьому відношенні відзначаються саме пострадянські суспільства. Найбільшою популярністю в таких суспільствах користуються так звані «харизматичні партії» та «партії-спадкоємниці», які виявляються загалом неспроможними реалізувати власні програми та постійно виконувати зобов'язання перед виборцями. Розпорошена багатопартійність приводить і до послаблення внутрішньопарламентського політичного структурування. За цієї причини розхитується легітимність не лише парламентів та внутрішньопарламентських угруповань, а й усіх владних інститутів. Саме такій обставині завдячує й нав'язування суспільству думки про «доленосний характер виборів», яке повторюється щоразу за необхідності заручитися підтримкою «нестійкого» електорату, а також потужно емоційний фон виборчих кампаній. Разом з тим, як слушно вважають М. Гісбертс та П. Ньюберт, у таких суспільствах вкрай неефективно реалізується механізм акумуляції політичних установок громадян у програмах та діяльності політичних партій, зокрема, «в нових демократіях Східної Європи люди різних класів, імовірно, не можуть перевести свої політичні уподобання в уподобання партійні» [14, с. 64].

Пошуки конкретних критеріїв ефективності політичного представництва в перехідних суспільствах мають базуватися, на нашу думку, на гнучкому співвідношенні якомога точнішого представлення у парламенті всіх політичних сегментів та якомога повнішої реалізації політизованих настроїв громадян. Такі критерії мають базуватися

на мінімізації «втрачених голосів» та належному політичному структуруванні парламентів, згідно з яким інтереси окремих політичних угруповань не лише озвучуються, а й забезпечуються відповідними парламентськими рішеннями. Отже, індикатором розвиненості демократичних інститутів у перехідних суспільствах має бути і належний захист та розвиненість парламентської опозиції.

Одним з важливих індикаторів чи показників демократичної консолідації, на думку вчених, є відсутність конституційних конфліктів [15, с. 482]. «Відмінна риса конституційного делікту, – за визначенням Т. Пряхіної, – полягає в тому, що одна зі сторін конфлікту, намагаючись досягти поставлених завдань, умисно діє всупереч вказівкам матеріальних чи процесуальних норм Конституції» [16, с. 22]. Конституційний конфлікт у будь-якому разі стосується парламенту, його місця в системі розподілу гілок влади та участі в забезпеченні прав і свобод людини. У цьому сенсі доволі важливим, згідно з тлумаченням Ф. Рюба, є неухильне дотримання конституційних процедур [17, с. 442]. В іншому ж разі саме і виявляється нестабільність політичної системи, відсутність повноцінних державних гарантій забезпечення прав і свобод громадян, а також можливість «реверсивного» посилення авторитарних тенденцій.

Особливої уваги у цьому відношенні заслуговує ціннісний компонент демократичної консолідації. Цінності як своєрідна вісь індивідуальної та суспільної свідомості змінюються з певним часовим лагом щодо перетворень у соціально-економічній сфері, відображаючи у своїй основі зміну смислу всього соціокультурного комплексу. Політичні цінності (як стійкі переконання та позитивні орієнтації людей щодо різних сторін політичного буття, а також відповідна настроєність на певні дії) ґрунтуються на тому, що специфічний вид політичної поведінки є найбільш прийнятним для окремої людини та соціуму в цілому, якщо його порівнювати з іншими «поведінковими» варіантами. Сукупністю демократичних цінностей, згідно з визначенням А. Сена, є: «по-перше, самодостатня важливість

участі в політичному житті і свобод в житті людини; по-друге, допоміжна цінність політичних стимулів, які спонукають уряд до відповідальності та підзвітності; по-третє, конструктивна роль демократії у формуванні цінностей і розумінні потреб, прав і обов'язків» [18, с. 128]. Ціннісний фактор демократії має розумітися також і як підтримка чинного парламенту та парламентаризму громадянами, і як довіра до наявних інститутів влади, а також до методів урядування, що мають найкращим чином задовольняти запити громадян.

Виявлення чи уточнення ціннісного змісту парламентської діяльності має проводитися на основі зазначених вище параметрів політичних та демократичних цінностей, насамперед, з урахуванням їхнього розподілу на термінальні (перший рівень) та операційні (другий рівень) складові. У руслі першого рівня дослідницька робота проводиться в площині онтологічних засад функціонування парламентаризму та за критеріями визнання громадянами переваг представницької демократії, порівняно з іншими формами державного владарювання. У руслі ж другого рівня має йтися про оцінювання поточної парламентської діяльності, яка також має узгоджуватися з ціннісними орієнтирами громадян. Саме в руслі «операційних цінностей» й досягається істинне знання щодо суті ціннісного аспекту парламентаризму в перехідних суспільствах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, парламенти та цінності парламентаризму відіграють значну роль у досягненні рівня консолідованої демократії. Саме в парламентаризмі своєрідно переплітаються інституціональні (інституалізація демократичного політичного представництва, втілення принципу розподілу гілок влади та відповідних правил прийняття рішень), ціннісні (цінності парламентаризму та парламентаризм як цінність) та операційні (легітимація влади засобом проведення вільних виборів) компоненти консолідації демократії.

Перехідні суспільства постають перед необхідністю ефективного і, водночас, оперативного розв'язання численних

проблем-супутників демократизації. Це стосується не лише «звичної» для парламентів законотворчої роботи, а й належного здійснення представницької та установчо-номінаційної функцій, значення яких стрімко зростає. Саме з парламентаризмом слід пов'язати й реабілітацію принципу народного представництва, який зазнав значного перекручення у минулі часи, а також легалізацію численних інститутів та практик, властивих демократичному суспільству.

1. Фадеев Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода / Д. А. Фадеев // Полис. – 1992. – № 1–2 – С. 117–123.

2. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.

3. Сморгунув Л. В. Современная сравнительная политология : учебник / Л. В. Сморгунув. – М. : РОССПЭН, 2002. – 472 с.

4. Хантингтон С. Будущее демократического процесса : от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1995. – № 6. – С. 87–94.

5. Валерстайн І. Демократія, капіталізм і трансформація / І. Валерстайн // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 72–85.

6. Лінц Х. Дж. На шляху до консолідованих демократій / Х. Дж. Лінц, А. Степан // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / за ред. Д. Гузіни. – К., 2003. – С. 195–213.

7. Титарь І. Консолидація демократії: проблема определения понятия / Иван Титарь // ОЙКУМЕНА: Альманах сравнит. исслед. политич. ин-тов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Х., 2010. – Вып. 7. – С. 82–99.

8. Bunce V. Should Transitologists Be Grounded? / V. Bunce // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54. – № 1. – P.111–127.

9. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64–75.

10. Кузнецов И. И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) / И. И. Кузнецов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 46–51.

11. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75.
12. Надаис А. Выбор избирательных систем / Антонио Надаис // Полис. – 1993. – № 3. – С. 70–78.
13. Аллард Э. Сомнительные достоинства концепции модернизации / Эрик Аллард; [пер. с англ. Н. В. Романовского] // Социс. – 2002. – № 9. – С. 60–66.
14. Васович В. Переходы к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода-демократизации) / В. Васович // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 1998. – № 2. – С. 19–48.
15. Байхельт Т. Демократия и консолидация в постсоциалистической Европе / Тимм Байхельт // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / ред.-сост. Петра Штыков, Симона Шваниц; науч. ред. В. Гельман; [пер. с нем. Е. Белокурова и др.] – СПб.; М.; Берлин: Летний Сад; Berliner Debatte Wissenschafterverlag, 2003. – С. 474–496.
16. Пряхина Т. М. Конституционные конфликты / Т. М. Пряхина // Государство и право. – 2004. – № 11. – С. 19–25.
17. Рюб Ф. В. Три парадокса консолидации в новых демократиях Центральной и Восточной Европы / Фридберт В. Рюб // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2 т. Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / ред.-сост. Петра Штыков, Симона Шваниц; науч. ред. В. Гельман; [пер. с нем. Е. Белокурова и др.] – СПб.; М.; Берлин: Летний Сад; Berliner Debatte Wissenschafterverlag, 2003. – С. 435–473.
18. Сен А. Демократія як універсальна цінність / Аматья Сен // Демократія. Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 120–132.

Віталій Литвин

КОНЦЕПТИ «ДЕФЕКТНОЇ» ТА «ВБУДОВАНОЇ» ДЕМОКРАТІЙ: ДЕФІНІЦІЯ ТА ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ

Розглядаються концепти «дефектної» та «вбудованої» демократій. Пропонуються шляхи генералізації концептів «дефектної» та «вбудованої» демократій на основі кате-

горій «часткових режимів». Здійснюється розгляд типів дефектних демократій.

Ключові слова: концепт, демократія, дефектна демократія, вбудована демократія, частковий режим, «сіра зона».

Vitaliy Lytvyn. Concepts of «defective» and «embedded» democracies: definition and generalization. The author considers the concepts of «defective» and «embedded» democracies; offers the ways of generalization for concepts of «defective» and «embedded» democracies, which are based on categories of «partial regimes»; carries out the consideration of defective democracies types.

Key words: concept, democracy, defective democracy, embedded democracy, partial regime, «gray area».

Як демонструє сучасна порівняльна політологія, а також політична практика, не можна з однозначною точністю підходити стосовно трактування всіх демократій як аналітично рівноцінних та співмірних. Безумовно, є значна різниця у розвитку демократії, наприклад, у Сполученому Королівстві (або в цілому в Західній Європі), Болгарії (або в Центральній чи Центральньо-Східній Європі) та Україні (або в цілому у Східній Європі) тощо. При цьому найбільша розділювальна лінія трактування того, як відбувається процес становлення демократії, притаманна тим країнам, які нещодавно були авторитарними/тоталітарними, а сьогодні з тих чи інших причин перебувають на стадії трансформації своїх політичних режимів (найчастіше таку трансформацію у політичній науці іменують демократизацією – хоча, як це показує досвід, помітними є і елементи контраверсійного процесу авторитаризації).

З огляду на це, різні країни, які різною мірою демократизовані, по-різному (інколи надто суб'єктивно) трактуються. Як наслідок, у порівняльній політології виникла ціла низка підходів до дефініювання національних (а також інтернаціональних) особливостей становлення демократії (та демократизації як більш широкого процесу). Ці підходи найчастіше оперують поняттями «різновидів» і «рівнів» демократії та демократизації.

Коли ми говоримо про сучасні різновиди демократії і демократизації, то повинні віддавати належне тому моменту, що деякі з них є класичними (тобто аналізованими у класичній і новій літературі із приводу порівняльного аналізу демократії та/або демократизації), а деякі нетрадиційними. Саме з огляду на зазначену специфіку ми вважаємо за доцільне застосовувати для трактування різновидів різних феноменів і процесів (у тому числі демократії та демократизації) категорію «концепту». Річ у тому, що найчастіше «концепт» трактується як певна інноваційна ідея, котру в собі містить креативний задум; як конструкція, яка складається з одного класу об'єктів і одного класу параметрів; як загальна ідея і щось розумово/логічно продумане [1]. З огляду на це, зрозуміло, що «концепт» – це не частина загальної теорії, а результат попереднього й подальшого обґрунтування. В цьому плані необхідність перевірки концепту є обов'язковою, особливо якщо це стосується таких феноменів і процесів, як демократія та демократизація.

«Концепт демократії» означає, що йдеться про попередні результати, котрі потребують подальшого систематичного емпіричного дослідження і операціоналізації в контексті пояснення засадничих параметрів та індикаторів демократії. Попри те, що й раніше були очевидними відмінності у якості демократії, політична наука, зазвичай, нехтувала якісними й кількісними вимірами цього феномену та процесу. Незважаючи на те, що часто використовуються різні «новітні» концептуалізації демократії, наприклад, дефектна [2], гібридна [3], обмежена [4], керована [5], ілліберальна [6], делегативна [7], опікунська [8], вбудована [9] й ін., сутнісно досить важко говорити про їх політологічну операціоналізацію.

Із цього приводу Д. Колліер і С. Левіцькі [10] зауважують, що в новітній науці спостерігається «поширення альтернативних форм концептів» демократії, внаслідок чого можемо відслідковувати колосальну кількість її (демократії) підтипів (вченими виокремлено понад 550 уточнень дефініювання демократії). На цій основі прийнято ідею

про необхідність трактування демократії «з прикметниками» [11]. Прикметники виникли як уточнювальні властивості «демократій» (у її мінімальному розумінні) за наслідками закінчення перших фаз демократичних транзитів у більшості країн, які піддавалися порівняльному аналізу (а на першій стадії було достатнім трактування країн або як авторитарних, або як неавторитарних). Таким чином й відбулось, якщо до уваги брати класичне визначення Дж. Сарторі, «концептуальне розтягування» [12], на яке повинна була відповісти (і відповіла) методологічна стратегія зі «зменшення підтипів» (розроблена свого часу Д. Колліером і Дж. Магоном [13]). Внаслідок цього виокремлено три генералізовані стратегії оцінювання різних типів демократії: 1) «докладне» («пунктуальне») визначення демократії на підставі застосування різних дефінітивних атрибутів; 2) переміщення всеохоплюючих концепцій (політичних режимів), із якими асоціюється демократія; 3) конструювання різних форм підтипів демократії.

Саме за такою логікою розпочалася генералізація В. Меркельом ідеї дефектної демократії [14]. Головний теоретико-методологічний ракурс конструювання цього концепту визначений критикою ідеї «електоральних демократій», яка використана у дослідженнях організації «Freedom House». В. Меркель зазначає, що електоральність позиціонується незадовільно як із теоретичної, так й із нормативної точки зору. Вона пропонує навіть вужче трактування демократії, ніж концепція поліархічності Р. Даля в межах її інституційного мінімуму [15]. Крім того, з якісного боку проекти різних організацій (зокрема, й «Freedom House») не зовсім ефективно враховують усі наукові висновки та результати. Наприклад, до уваги не береться вагоме зауваження з приводу розуміння й осмислення «демократичності виборів» [16]. Внаслідок цього В. Меркель показує, що термін «електоральна демократія» теоретично позиціонується як неповний, а аналітично – як некорисний. Для того, щоби зазначений термін більш успішно використовувався в сучасній порівняльній політології, він повинен бути диференційований.

Виходячи з зауважень А. Каратницького й Л. Даймонда, можна виокремлювати три різновиди демократії – ліберальну, напівліберальну й ілліберальну [17]. Проте ця проста диференціація затьмарює успіхи демократизації наприкінці ХХ ст. Головна проблема полягає у тому, що велика кількість країн, котрі визначені як електоральні демократії, зовсім не є ліберальними демократіями: за даними на 2012 р. відсоток електоральних демократій з усіх країн світу становив 60, а відсоток же ліберальних демократій (з усіх електоральних демократій) – 70. Станом на 2001 р. ліберальними демократіями були лиш 58 відсотків електоральних демократій. Крім того, не зовсім ефективною, на думку В. Меркеля, є й сама диференціація демократій на ліберальні, напівліберальні та ілліберальні. Так, А. Каратницький та Л. Даймонд для визначення використовують порядкову кількісну шкалу на основі втілення громадянських прав (з проекту «Свобода у світі» організації «Freedom House»): 1) режим, що за показником громадянських свобод отримує 1–2 бали, оцінюється як ліберальна демократія; 2) режим, який за заданим показником отримує 2,5–3 бали, повинен бути оцінений як напівліберальна демократія; 3) а режим, що за показником отримує 3,5 і більше балів, позиціонується як ілліберальна демократія (при цьому різниця між авторитаризмом і тоталітаризмом становить 5,5–7 балів). Крім того, у проекті, що подається «Freedom House», не робиться чіткої теоретичної вказівки на виокремлення диференціацій у ліберальності політичного режиму [18]. Тому ця методика має бути доопрацьована з врахуванням запропонованих зауважень, а також таких атрибутів, як горизонтальна і вертикальна підзвітність та верховенство права [19].

На противагу ідеї «Freedom House», низка компаративістів (починаючи із ХХІ ст.) розвиває кількісні й якісні методики концептуалізації «вбудованої демократії» – ідеться, зокрема, про напрацювання В. Меркеля [20], А. Майчела [21], А. Ветзель і Я. Орбі [22], Д. Чампліна [23] тощо. Цей концепт характеризується використанням альтернативних та більш науково амбітних характеристик й

постулатів, які цілком уможливають систематичну ідентифікацію та операціоналізацію «дефіцитності» у функціонуванні дефектних демократій та політичних режимів з так званої «сірої зони». При цьому під «сірою зоною» розуміються ті випадки, де атрибути автократії і демократії можуть існувати у взаємопов'язаній сумісності й перемішуватись [24]. Очевидно, що країни «сірої зони» можуть тяжіти щодо одного або іншого полюса режимності, тому сама по собі ідея «сірої зони» є строкатою за визначенням.

Разом з тим варто розуміти, що задля дефініювання «вбудованих демократій» використано ідею часткових режимів, які не можуть бути пояснені як однозалежні змінні (заданий аналітичний постулат ми помічаємо навіть у класичних доробках Р. Даля). Внаслідок цього стає очевидно, що політичний режим може бути зрозумілим як співіснування набору правил та норм, які є взаємопов'язаними. Тому В. Меркель і А. Кройссант розуміють демократію як комплекс взаємозалежних, а також незалежних часткових режимів [25]. С. Шмідт уточнює, що «вбудована демократія» складається з п'яти часткових режимів – кожний з них має власний набір індикаторів: 1) частковий режим «1» – електоральний режим (доступ до влади, здійснення виборцями санкцій до обраних ними представників, вертикальна підзвітність) [26]; 2) частковий режим «2» – політична участь (політичні права – як передумови виборів, право політичної комунікації, право на свободу думки і висловлювання) [27]; 3) частковий режим «3» – громадянські права і свободи (верховенство права, незалежна судова система) [28]; 4) частковий режим «4» – розподіл влади та горизонтальна підзвітність (баланси та перевірки між гілками влади, незалежна і ефективна судова система по відношенню до виконавчої та законодавчої гілок влади) [29]; 5) частковий режим «5» – владна впливовість обраних посадовців (відсутність неконституційних повноважень у всіх сферах політичного процесу) [30].

В. Меркель зазначає, що концепт включеної демократії наслідує ідею про те, що стабільні конституційні демократії «включаються» двома шляхами: 1) по-перше, внутрішньоспецифічна взаємозалежність/незалежність різних

часткових режимів демократії забезпечує своє нормативне і/чи функціональне існування; 2) по-друге, зовнішньо-часткові режими вбудовані у сфери створення сприятливих умов задля демократії, що захищає її від зовнішніх і внутрішніх потрясінь та дестабілізуючих тенденцій. Якщо політичний режим містить всі п'ять часткових режимів, тоді слід говорити про те, що він є вбудованою ліберальною демократією; якщо не містить всіх часткових режимів – то вбудованою дефектною демократією.

Вчені вважають, що зазначений концепт є реалістичним, адже він сконструйований винятково на інституціональній архітектурі демократії і не використовує категорії «входу» й «виходу» як визначальні характеристики конституційної демократії [31]. Саме тому визначення демократії у цій моделі зосереджене в проміжній ситуації між ідеями Й. Шумпетера та Х. Хеллера [32]. Це означає, наприклад, що добробут країни, чесний розподіл економічних соціальних благ і соціальна справедливість можуть стати завданнями демократичного режиму, але вони у жодному разі не є обов'язковими як її дефінітивні атрибути [33]. Також очевидно те, що концепція електоральної демократії з використання техніки часткових режимів розширюється: електоральність означає не лиш фактичність демократичності виборчих процедур, але й їхню значимість та конституційність.

Часткові режими можуть ефективно функціонувати в демократії за умови, що вони взаємно поєднані. Це означає, що окремий частковий режим підтримує факт функціонування іншого часткового режиму, а також що часткові режими змушують політичних акторів не посягати на функціональні сфери інших режимів. Внаслідок цього функціональна й нормативна взаємозалежність і незалежність детермінують «код комунікації» між п'ятьма частковими режимами. Баланс між ними є крихким і корелюється від демократії до демократії [34]. Саме на цій підставі Ф. Шміттер й зазначає, ніби демократія є комплексом взаємозалежних та незалежних часткових режимів [35]. З іншого боку, це означає, що демократія може бути дисагредована на підставі її часткових режимів.

У цьому й полягає функціональна логіка процесу вбудованості демократії, яка методологічно розміщується за межами електоральної демократії. Значимість «концепту вбудованості» полягає у тому, що можливе точне визначення дефектів у межах демократії (чи «невбудованості» часткових режимів). Крім того, означені дефекти можуть бути операціоналізовані компаративно щодо різних випадків та вибірок. Також зазначена методологічна специфіка спрощує всі наукові кроки з приводу взаємозв'язку дефектності та транзитності.

В. Меркель [36] зазначає, що якщо хоч один з часткових режимів вбудованої демократії «пошкоджений» таким чином, що це змінює сумарну логіку конституційної демократії, то немає підстав говорити про недоторканність вбудованої демократії. З огляду на те, який з часткових режимів «пошкоджено», ми й можемо говорити про «тип дефектності» демократії (при цьому варто розуміти, що йдеться про дефектні демократії, а не про дефектні режими). Саме тому дефектну демократію потрібно розуміти як демократію, в котрій часткові режими більше не взаємно вбудовані, а логіка конституційної демократії внутрішньо чи зовнішньо порушена. Це означає, ніби дефектні демократії – це не обов'язково транзитивні суспільства (чи гібридні режими), які розвиваються у напрямі демократії або автократії з метою відновлення системної рівноваги. Залежно від їхньої політичної влади, а також соціальної, економічної та культурної вбудованості, вони можуть утверджуватися й протягом тривалих періодів часу. А це може стосуватись і тих випадків, коли різні політичні дефекти підтримуються як політичною владою, так і соціально-економічним або ж соціально-культурним контекстами. Чимало таких дефектних демократій стали традиційними в Східній Європі та Латинській Америці.

З цього приводу В. Меркель виділяє чотири базові типи дефектних демократій: 1) ексклюзивна («несумісна») демократія (англ. «exclusive democracy»); 2) доменна («інтервальна») демократія (англ. «domain democracy»); 3) ілліберальна демократія (англ. «illiberal

democracy»); 4) делегативна демократія (англ. «delegative democracy»). Всі вони, різною мірою, спираються на принципи лиш мінімальної (мінімалістської) електоральної демократії, але разом з тим поєднують у собі елементи авторитаризму (це можуть бути різні комбінації наступних рис і/чи атрибутів – нестача/відсутність політичної конкуренції (лімітований плюралізм), нестача/відсутність політичних і громадянських свобод, неформальний і таємний відбір політичної еліти, відсутність інституційних стримувань і противаг, спроби деполітизації населення, переконання у ролі політичної еліти як «рятівника нації»). При цьому слід розуміти, що мінімальна демократія також визначається по-різному (про що йшлося раніше). Тим не менш, як демонструє консолідований досвід наукових досліджень, найчастіше головними векторними індикаторами демократії постають політична конкуренція й політична участь.

Варто зауважити, ніби вказані типи дефектних демократій виокремлено через поєднання часткових режимів та елементів їхньої «невбудованості». Ексклюзивна демократія має місце тоді, коли один/кілька сегментів дорослого населення тієї або іншої країни вилучені від громадянських та політичних прав й свобод (й, зокрема, виборчого права). Доменна демократія проявляється у тих випадках, коли в певних сегментах політичного процесу превалюють вето-повноваження над повноваженнями обраних посадовців – наприклад, у військовій сфері, поліції і/чи транснаціональних корпораціях тощо (найчастіше заданий тип можна бачити з-поміж країн Латинської Америки). Ілліберальна демократія має місце тоді, коли особистісні права не створені чи частково не виконуються, де відсутній принцип верховенства права (це найбільш поширений тип дефектних демократій). Нарешті, делегативна демократія стосується випадків, коли контроль законодавчої та судової влади над виконавчою владою є лімітованим (через вплив харизматичного глави держави [37]).

За даними на 2002 р., В. Меркель виокремив такі різновиди політичних режимів у країнах Східної Європи (при цьому автор регіон Східної Європи розуміє в широкому плані): 1) ексклюзивні демократії – Латвія; 2) ілліберальні

демократії – Албанія, Болгарія, Хорватія, Македонія, Молдова, Румунія, Росія, а також Україна; 3) делегативні демократії – відсутні; 4) доменні (опікунські) демократії – відсутні; 5) ліберальні демократії – Естонія, Польща, Литва, Словаччина, Словенія, Чехія та Угорщина; 6) автократії – Білорусь. Прикладами делегативних демократій у світі було визначено Аргентину й Південну Корею. Прикладами ж доменних демократій означено Чилі, Еквадор та Індонезію. А з-поміж ексклюзивних демократій у світі виокремлено Бразилію, Гватемалу й Таїланд. Цікаво, що з-поміж країн Латинської Америки виокремлено тільки одну ліберальну демократію – Уругвай. Аналогічна ситуація помічена у випадку країн Азії – йдеться про Тайвань. Безумовно, на 2012 р. ситуація дещо змінилася, проте тенденція розвитку залишилася стабільною.

Річ у тому, що практично незмінними залишилися фактори, котрі вплинули на формування концепту «дефектної демократії». Це, по-перше, так звані структурні пояснення, які суттєво впливають на поведінку суб'єктів політики. Серед них дослідники виокремлюють такі: історична спадщина, яка позначається повною відсутністю досвіду демократії (наприклад, Росія до 1991 р.); недемократична або авторитарна політична культура (наприклад, більшість країн Магрибу); ракурс неопатримоніального правління (переважно африканські країни, але разом з тим й деякі пострадянські республіки [38] – часто до цієї групи чинників належить Україна, про що свідчать дослідження, у тому числі й вітчизняних науковців [39]).

По-друге, це так звані «орієнтовані на суб'єкта (актора)» підходи. В згаданому випадку увагу слід сфокусувати на недемократичній поведінці суб'єктів чи акторів політики, які не можуть (чи не хочуть) поважати демократичні ідеали й принципи. Ці актори не приймають традиційного гасла демократії, яке було запропоноване А. Пшеворські, про те, що «демократія повинна бути єдиною грою у місті». Внаслідок цього у зазначених випадках гальмується консолідація самої демократії, а також й ідеї її необхідності.

По-третє, це інституційний дефіцит. «Неправильні» й несприятливі інститути, які були створені протягом перехідного періоду і закріплені в конституціях, можуть призводити до нестабільності політичного режиму і всієї системи. Таким прикладом вважаємо пропорційне представництво без виборчих бар'єрів для партій (зокрема, у Польщі в 1989–1993 рр. або в Грузії у 1993 р. тощо).

Із причин же того, чому окремі політії розвиваються як дефектні демократії, слід також виокремлювати кілька моментів: 1) напрям/шлях модернізації (випадок дефектності може розвинути у тій ситуації, коли соціально-економічна модернізація відбувається напівмодерним напрямом, внаслідок чого формується дисбаланс влади, в якому деякі соціальні групи вважають демократію загрозою своїм інтересам [40]); 2) рівень модернізації (дефектність властива більшою мірою у тих країнах, в яких нижчий рівень соціально-економічного розвитку, а також вищий рівень соціальної нерівності – в цьому випадку демократія часто залишається лиш формалізованою); 3) економічні тенденції (економічна криза спричиняє інституціоналізацію різних дефектів неконсолідованої демократії, особливо в напівпрезидентських, а також у президентських конституційних моделях [41]); 4) тип соціального капіталу (якщо соціальний капітал більшою мірою акумульований навколо етнічних чи релігійних груп, ймовірно формування ексклюзивної й ілліберальної демократії); 5) розвиток громадянського суспільства (відсутність міжособистісної довіри провокує розвиток дефектів демократії); 6) особливості процесу державного будівництва (особливості вирішення питань кордонів та національних меншин впливають на те, наскільки розвиток демократії відповідатиме ліберальним цінностям); 7) тип попереднього авторитаризму (чим довший період тоталітаризму, пост-тоталітаризму, султанізму та неопатримоніалізму, тим ймовірніші дефекти розвитку демократії); 8) модель політичного транзиту (рівень підтримки політичною елітою демократичних ідей впливає на швидкість її інституціоналізації і консолідації); 9) розвиток політичних інститутів

(чим поширенішими є поставторитарні тенденції щодо патримоніалізму, клієнталізму та корупції, тим дефектнішими виявляються демократії; чим більше впливовими є неформальні процедури, тим дефектніша демократія); 10) контекст регіонального та міжнародного розвитку (якщо вплив міжнародних інституцій на захист ліберальних цінностей лімітується, збільшується дефектність демократій).

При цьому слід виокремлювати кілька гіпотетичних сценаріїв розвитку саме дефектних демократій. Перший (регресивний) сценарій передбачає концентрацію політичних повноважень у руках виконавчої влади на підставі завдання збитків принципам верховенства права, внаслідок чого відбувається «інформалізація» усіх політичних процедур і/чи рішень. Як наслідок, формально демократичний каркас залишається, проте важливі політичні рішення здійснюються поза його межами. Як приклад такого сценарію, Т. Бейхельт виокремлює Білорусь (яка позиціонується як авторитарний режим). Другий (стабілізаційний) сценарій регламентує надання переваги дефектам демократії, а не відкритому авторитаризму, внаслідок чого для системи забезпечується відносна стабільність еліти. Внаслідок цього формується так звана «самовідтворювальна рівновага політичних сил», а це, в свою чергу, веде до статусу-кво дефектної демократії. Стабільність забезпечується до тих пір, поки специфічні дефекти демократії роблять значимий внесок у процес зміцнення еліт і задоволення інтересів тих верств населення, які підтримують систему. Прикладом таких сценаріїв В. Меркель та А. Кройссант вважають Таїланд, Україну та Росію. Третій (прогресивний) сценарій передбачає, що неформальні демократичні ракурси витісняються формальними (на вимогу громадянського суспільства). Як наслідок, зростає резистентність до неформальних процедур і рішень, а сама демократія має все більше рис конституційної. Внаслідок цього дефекти трансформуються у риси консолідованості елементами права (наприклад, Словаччина, Чилі тощо).

Підсумовуючи, варто зауважити, що попри цілу низку концептів демократії ідея «дефектної демократії» сьогодні часто використовується на противагу саме до ідеї «гібридних режимів». При цьому, в даному випадку «дефектність» ми розуміємо винятково у вузькому змісті: річ у тому, що інколи дефектами позначаються також ліберальні демократії, проте ті чи інші дефекти не ведуть до проявів авторитаризму. Тому знову ж таки, під дефектною демократією розуміємо винятково ті політичні режими, в яких відбувається поєднання рис демократій та автократій (або, умовно, демократій і тоталітаризму), котрі в підсумку ведуть до небезпек авторитаризму (й тоталітаризму). В інституційному вимірі дефектна демократія наділена елементами електоральності, але ігнорує ключові цінності демократичного розвитку (рівність, свободу, горизонтальну підзвітність). При цьому дефектні демократії не обов'язково є перехідними (транзитивними) режимами, які рано/пізно розвинуться у демократичні або авторитарні системи.

1. Hjørland B. Concept Theory / Birger Hjørland // Journal of the American Society for Information Science and Technology. – 2009. – Vol. 60. – No. 8. – P. 1519–1536.

2. Knobloch J. Defekte Demokratie oder keine?: Das politische System Russlands / Jörn Knobloch. – LIT Verlag Münster, 2002. – 177 p.; Mangott G. Zur Demokratisierung Russlands (Band 1: Russland als defekte Demokratie) / Gerhard Mangott. – Nomos Verlagsgesellschaft, 2002. – 172 p.; Merkel W. Defekte Demokratien (Bd.1: Theorien und Probleme) / Wolfgang Merkel, Hans-Jürgen Puhle, Aurel Croissant. – Verlag für Sozialwissenschaften, 2003. – 336 p.; Merkel W. Defekte Demokratien (Bd.2: Defekte Demokratien in Osteuropa, Ostasien und Lateinamerika) / Wolfgang Merkel, Hans-Jürgen Puhle, Aurel Croissant. – Verlag für Sozialwissenschaften, 2006. – 485 p.; Merkel W. Embedded and Defective Democracies [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 33–58. – Режим доступу до ст.: http://www.wzb.eu/sites/default/files/personen/merkel.wolfgang.289/merkel_embedded_and_defective_democracies.pdf; Puhle H.-J. Demo-

cratic Consolidation and «Defective Democracies» [Електронний ресурс] / Hans-Jürgen Puhle // Conferencia impartida en la UAM el 13 de mayo de 2005. – 20 p. – Режим доступу до вказаної інформації: http://portal.uam.es/portal/page/portal/UAM_ORGANIZATIVO/Departamentos/CienciaPoliticaRelacionesInternacionales/publicaciones%20en%20red/working_papers/archivos/47_2005.pdf; Merkel W. Embedded and Defective Democracies: Where Does Israel Stand? [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel // Hermann T. By the People, For the People, Without the People? The Emergence of (Anti) Political Sentiment in Western Democracies and in Israel / Tamar Hermann. – Jerusalem, 2012. – P. 185–225. – Режим доступу: http://www.idi.org.il/sites/english/PublicationsCatalog/Documents/ByThePeople_MERKEL.pdf; Pridham G. Post-Soviet Latvia – a Consolidated or Defective Democracy? The Interaction between Domestic and European Trajectories / Geoffrey Pridham // Journal of Baltic Studies. – 2009. – Vol. 40. – No. 4. – P. 465–494; Bogaards M. How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism / Matthijs Bogaards // Democratization. – 2009. – Vol. 16. – No. 2. – P. 399–423; Merkel W. Conclusion: Good and Defective Democracies [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel, Aurel Croissant // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 199–213. – Режим доступу до ст.: http://www.wzb.eu/sites/default/files/personen/merkel.wolfgang.289/conclusion_good_and_defective_democracies.pdf; Croissant A. From Transition to Defective Democracy: Mapping Asian Democratization [Електронний ресурс] / Aurel Croissant // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 156–178. – Доступ: http://www.uni-heidelberg.de/imperia/md/content/fakultaeten/wiso/ipw/croissant/publications/croissant_2004_transition_defective_democracy.pdf; Merkel W. Defective Democracies [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel // Estudios Working Paper. – 1999. – Vol. 132. – 24 p. – Режим доступу: http://www.march.es/ceacs/publicaciones/working/archivos/1999_132.pdf; Valero R. Defective Democracy and Media: A Review of Nine Years of Political Alternation in Mexico / Roberto Valero, Guadalupe Villasenor // Paper presented at the annual meeting of the International Communication Association, TBA, Boston. – 2012.06.

3. Diamond L. Thinking About Hybrid Regimes [Електронний ресурс] / Larry Jay Diamond // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 2. – P. 21–35. – Доступ: http://estudijas.lu.lv/pluginfile.php/142407/mod_resource/content/0/Diamond_2002_Thinking_aboutHybridRegimes.pdf; Menocal A. Hybrid Regimes and the Challenges of Deepening and Sustaining Democracy in Developing Countries [Електронний ресурс] / Alina Rocha Menocal, Verena Fritz, Lise Rakner // South African Journal of International Affairs. – 2008. – Vol. 15. –

No. 1. – P. 29–40. – Доступ: <http://www.odi.org.uk/resources/docs/1983.pdf>; Levitsky S. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War (Problems of International Politics) / Steven Levitsky, Lucan A. Way. – Cambridge University Press, 2010. – 536 p.; Alexander M. Democratization and Hybrid Regimes : Comparative Evidence from Southeast Europe / Marcus Alexander // East European Politics & Societies. – 2008. – Vol. 22. – No. 4. – P. 928–954; Morlino L. Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? [Електронний ресурс] / Leonardo Morlino // European Political Science Review. – 2009. – Vol. 1. – No. 2. – P. 273–296. – Режим доступу до ст.: <http://democraciaenamericalatina.org/articulos/leonardomorlino/aretherehybrid.pdf>; Wheatley J. On the Origin and Consolidation of Hybrid Regimes The State of Democracy in the Caucasus [Електронний ресурс] / Jonathan Wheatley, Christoph Zürcher // Taiwan Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 4. – No. 1. – P. 1–31. – Режим доступу до ст.: <http://www.tfd.org.tw/docs/dj0401/001-032-Jonathan%20Wheatley.pdf>; Petrov N. Overmanaged Democracy in Russia: Governance Implications of Hybrid Regimes [Електронний ресурс] / Nikolai Petrov, Masha Lipman, Henry E. Hale // 2010 Carnegie Endowment for International Peace. – 44 p. – Режим доступу до вказаної інформації: http://www.carnegieendowment.org/files/overmanaged_democracy_2.pdf; Hale H. Eurasian polities as hybrid regimes: The case of Putin's Russia / Henry E. Hale // Journal of Eurasian Studies. – 2010. – Vol. 1. – No. 1. – P. 33–41; Robertson G. The Politics of Protest in Hybrid Regimes: Managing Dissent in Post-Communist Russia / Graeme B. Robertson. – Cambridge University Press, 2010. – 304 p.; Baracani E. Democratization and Hybrid Regimes: International Anchoring and Domestic Dynamics in European post-Soviet States / Elena Baracani. – European Press Academic Publishing, 2010. – 432 p. ; Bogaards M. How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism / Matthijs Bogaards // Democratization. – 2009. – Vol. 16. – No. 2. – P. 399–423; Karl T. The Hybrid Regimes of Central America / Terry Lynn Karl // Journal of Democracy. – 1995. – Vol. 6. – No. 3. – P. 72–86.; Brownlee J. Portents of Pluralism: How Hybrid Regimes Affect Democratic Transitions [Електронний ресурс] / Jason Brownlee // American Journal of Political Science. – 2009. – Vol. 53. – No. 3. – P. 515–532. – Режим доступу до ст.: <https://webspaces.utexas.edu/jmb334/www/documents/article.AJPS.2009.pdf>; Linde J. Patterns of Stability and Performance in Post-Communist Hybrid Regimes / Jonas Linde, Joakim Ekman // Peters I. 20 Years Since the Fall of the Berlin Wall: Transitions, State Break-Up and Democratic Politics in Central Europe and Germany / Ingo Peters. – BWV Verlag, 2011. – 97–120.; Miller M. Democratic Pieces: Autocratic Elections and Hybrid Regimes since 1815 / Michael K. Miller // Revise and resubmit, British Journal of Political Science; Jayasuriya K. Beyond hybrid regimes: more parti-

cipation, less contestation in Southeast Asia / Kanishka Jayasuriya, Garry Rodan // *Democratization*. – 2007. – Vol. 14. – No. 5. – P. 773–794.

4. Haynes J. «Limited» Democracy in Ghana and Uganda. What Is Most Important to International Actors: Stability or Political Freedom? / Jeff Haynes // *Journal of Contemporary African Studies*. – 2001. – Vol. 19. – No. 2. – P. 183–204; Sznajder M. Transition in South America: Models of limited democracy / Mario Sznajder // *Democratization*. – 1996. – Vol. 3. – No. 3. – P. 360–370; Engelhardt T. Privacy and Limited Democracy: The Moral Centrality of Persons / Tristram Engelhardt // *Social Philosophy and Policy*. – 2000. – Vol. 17. – No. 2. – P. 120–140; Emy H. A monstrous construction? The state and limited democracy in Australia / Hugh Emy // *Australian Journal of Political Science*. – 1991. – Vol. 26. – No. 3. – P. 561–571; Kershaw R. Thailand's return to limited democracy / Roger Kershaw // *Asian Affairs*. – 1979. – Vol. 10. – No. 3. – P. 304–313.

5. Petrov N. Overmanaged Democracy in Russia: Governance Implications of Hybrid Regimes [Електронний ресурс] / Nikolai Petrov, Masha Lipman, Henry E. Hale // 2010 Carnegie Endowment for International Peace. – 44 p. – Режим доступу до вказаної інформації: http://www.carnegieendowment.org/files/overmanaged_democracy_2.pdf; Zarembo A. Controlled democracy / Alan Zarembo // *Africa Report*. – May/June 1995. – Vol. 40. – No. 3. – P. 52–55; Alvarez M. Controlling Democracy: The principal agent problems in election administration [Електронний ресурс] / Michael R. Alvarez, Thad E. Hall // *The Policy Studies Journal*. – 2006. – Vol. 34. – No. 4. – P. 491–510. – Режим доступу до ст.: http://www.vote.caltech.edu/sites/default/files/controlling_democracy.pdf; Wolin S. Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism / Sheldon S. Wolin. – Princeton University Press, 2009. – 376 p.; Petrov N. From Managed Democracy to Sovereign Democracy: Putin's Regime Evolution in 2005 [Електронний ресурс] / Nikolai Petrov // PONARS Policy Memo. – 2005. – No. 396. – P. 181–186. – Режим доступу: http://www.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/ponars/pm_0396.pdf; Stone S. Over-Managed Democracy: Evaluating Vladimir Putin's Presidency [Електронний ресурс] / Sam Stone // CDDRL Working Papers. – 2009. – 36 p. – Режим доступу до ст.: http://iis-db.stanford.edu/pubs/22526/No_113_Stone_Overmanaged_Russia.pdf; Colton T. Popular Choice and Managed Democracy / Timothy Colton/Michael McFaul. – Washington, DC: Brookings Institution Press, 2003. – 317 p.; Beder S. Business-managed democracy: The trade agenda / Sharon Beder // *Critical Social Policy*. – 2010. – Vol. 30. – No. 4. – P. 496–518; Simon R. Media, Myth and Reality in Russia's State-Managed Democracy [Електронний ресурс] / Rick Simon // *Parliamentary Affairs*. – 2004. – Vol. 57. – No. 1. – P. 169–184. – Доступ до ст.: <http://www.clas.ufl.edu/users/bmoraski/Simon-Media04.pdf>; McFaul M. «Managed Democracy» in

Russia: Putin and the Press / Michael A. McFaul // Harvard International Journal of Press/Politics. – 2001. – Vol. 6. – No. 3. – P. 117–128; Lev D. The Transition to Guided Democracy: Indonesian Politics 1957–1959 / Daniel Lev. – Equinox Publishing, 2009. – 320 p.; Brown A. From Democratization to «Guided Democracy» / Archie Brown // Journal of Democracy. – 2001. – Vol. 12. – No. 4. – P. 35–41; Van der Kroef J. «Guided Democracy» in Indonesia / Justus M. Van der Kroef // Far Eastern Survey. – 1957. – Vol. 26. – No. 8. – P. 113–124; Moore M. «Guided democracy» in Sri Lanka: The electoral dimension / Mick Moore // The Journal of Commonwealth & Comparative Politics. – 1994. – Vol. 32. – No. 1. – P. 1–30; Legge J. Guided democracy and constitutional procedures in Indonesia / J. D. Legge // Australian Outlook. – 1959. – Vol. 13. – No. 2. – P. 93–99; Torres J. The Political Ideology of Guided Democracy / Jose Arsenio Torres // The Review of Politics. – 1963. – Vol. 25. – No. 1. – P. 34–63.

6. Mutalib H. Illiberal democracy and the future of opposition in Singapore / Hussin Mutalib // Third World Quarterly. – 2000. – Vol. 21. – No. 2. – P. 313–342; Bell D. Towards Illiberal Democracy in Pacific Asia / Daniel Bell. – St. Martin's Press, 1995. – 197 p.; Thomas N. Democracy Denied: Identity, Civil Society, and Illiberal Democracy in Hong Kong / Nick Thomas, Nicholas Thomas. – Ashgate, 1999. – 320 p.; Zakaria F. The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad / Fareed Zakaria. – W. W. Norton & Company, 2003. – 286 p.; Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy [Електронний ресурс] / Fareed Zakaria // Foreign Affairs. – 1997. – Vol. 76. – No. 6. – P. 22–43. – Доступ:http://closer2oxford.ro/uploads/2012/06/12/The_Rise_of_Illiberal_Democracy.gf1_ruw.pdf; Smith P. The Rise of Illiberal Democracy in Latin America [Електронний ресурс] / Peter H. Smith // Paper adapted from book «Democracy in Latin America: Political Change in Comparative Perspective. – New York: Oxford University Press, 2005. – 30 p. – Режим доступу до вказаної інформації: http://www.clas.berkeley.edu/Events/fall2004/10-18-04-smith/Smith_Illiberal_Democracy_d2.pdf ; Vachudova M. Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration After Communism / Milada Anna Vachudova. – Oxford University Press, 2005. – 354 p.; Karatnycky A. The Decline of Illiberal Democracy / Adrian Karatnycky // Journal of Democracy. – 1999. – Vol. 10. – No. 1. – P. 112–125; Bouchier D. Illiberal Democracy in Indonesia / David Bouchier. – Routledge, 2013. – 240 p. ; Bell D. Towards Illiberal Democracy in Pacific Asia (St Antony's Series) / Daniel Bell. – Macmillan Pub Co., 1996. – 205 p.; Etzioni A. Should We Support Illiberal Religious Democracies? [Електронний ресурс] / Amitai Etzioni // The Political Quarterly. – 2011. – Vol. 82. – No. 4. – P. 567–573. – Доступ: <http://icps.gwu.edu/files/2011/10/illiberal-democracies.pdf> ; Tarzi S. Democratic Peace, Illiberal Democracy, and Conflict Behavior / Shah M. Tarzi // International Journal on World Peace. – 2007. – Vol. 24. – No. 4. –

P. 35; Carriyn J. Illiberal Democracy and Normative Democracy: How is Democracy Defined in the Americas? [Електронний ресурс] / Julio F. Carriyn // Chapter 2 of «Challenges to Democracy in Latin America and the Caribbean: Evidence from the Americas Barometer 2006» / edited by Mitchell A. Seligson. – 31 p. – Режим доступу до вказаної інформації: http://www.unc.edu/~rcarlin/JCarrion_IlliberalDemocracy%26NormativeDemocracy.pdf; Smith P. Liberal and Illiberal Democracy in Latin America / Peter H. Smith, Melissa R. Ziegler // Latin American Politics and Society. – 2008. – Vol. 50. – No. 1. – P. 31–57.

7. O'Donnell G. Delegative Democracy [Електронний ресурс] / Guillermo A. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – No. 1. – P. 55–69. – Режим доступу до ст.: <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/172.pdf>; Kubicek P. Delegative Democracy in Ukraine [Електронний ресурс] / Paul Kubicek // Communist and Post-Communist Studies. – 1994. – Vol. 27. – No. 4. – P. 423–441. – Режим доступу до ст.: <http://141.213.232.243/bitstream/2027.42/31158/1/0000057.pdf>; Larkins C. The Judiciary and Delegative Democracy in Argentina [Електронний ресурс] / Christopher Larkins // Comparative Politics. – 1998. – Vol. 30. – No. 4. – P. 423–442. – Режим доступу до ст.: <http://www.umass.edu/legal/Benavides/Fall2005/397U/Readings%20Legal%20397U/4%20Christopher%20Larkins.pdf>; Peruzzotti E. The Nature of the New Argentine Democracy: The Delegative Democracy Argument Revisited / Enrique Peruzzotti // Journal of Latin American Studies. – 2001. – Vol. 33. – No. 1. – P. 133–155; Jeleu M. The New Rules of the Game: Comparative Perspectives of Delegative Democracy in Menem and Putin's Presidencies / Momchil Jeleu // Latin American Politics. – 2006. – 23 p.; González L. Unpacking Delegative Democracy: Digging into the Empirical Content of a Rich Theoretical Concept [Електронний ресурс] / Lucas González // Paper presentado en la conferencia Guillermo O'Donnell and the Study of Democracy. – 26–27 de Marzo de 2012. – 36 p. – Режим доступу: <http://kellogg.nd.edu/odonnell/papers/gonzalez.pdf>; McFaul M. Putin and the «Delegative Democracy» Trap: Evidence from Russia's 2003–04 Elections / Michael A. McFaul // Post-Soviet Affairs. – 2004. – Vol. 20. – P. 285–319; Panizza F. Beyond «delegative democracy»: «old politics» and «new economics» in Latin America / Francisco Panizza // Journal of Latin American studies. – 2000. – Vol. 32. – No. 3. – P. 737–763; Schmidt G. Delegative Democracy in Peru? Fujimori's 1995 Landslide and the Prospects for 2000 / Gregory D. Schmidt // Journal of Interamerican Studies and World Affairs. – 2000. – Vol. 42. – No. 1. – P. 99–132; Croissant A. Legislative powers, veto players, and the emergence of delegative democracy: A comparison of presidentialism in the Philippines and South Korea / Aurel Croissant // Democratization. – 2003. – Vol. 10. – No. 3. – P. 68–98; Gronke P. Delegative Democracy and Confidence in Legislatures : Explaining Institutional Authority and Trust in Latin

America [Електронний ресурс] / Paul Gronke, Barry Levitt // Paper presented at the XXV Congress of the Latin American Studies Association. – Oct. 7–9 2004, Las Vegas. – 35 p. – Режим доступу до інформації: <http://people.reed.edu/~gronkep/docs/Levitt-Gronke-LASA-2004-FINAL.pdf>; Tsygankov A. Manifestations of delegative democracy in Russian local politics: what does it mean for the future of Russia? / Andrei Tsygankov // *Communist and Post-Communist Studies*. – 1998. – Vol. 31. – No. 4. – P. 329–344.

8. Krennerich M. Im Graubereich zwischen Demokratie und Diktatur : Methodische Ansätze und Probleme / Michael Krennerich // *Nord-Süd-aktuell*. – 1999. – Vol. 2. – P. 229–237; Rabkin R. The Aylwin Government and «Tutelary» Democracy : A Concept in Search of a Case? [Електронний ресурс] / Rhoda Rabkin // *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*. – 1992–1993. – Vol. 34. – No. 4. – P. 119–194. – Доступ: http://pics3441.upmfgrenoble.fr/articles/demo/the_aylwin_government_and_tutelary_democracy.pdf; Tollefson S. Civil-Military Relations in Brazil: The Myth of Tutelary Democracy [Електронний ресурс] / Scott D. Tollefson, // Prepared for delivery at the 1995 meeting of the Latin American Studies Association, The Sheraton Washington. – September 28–30, 1995. – Режим доступу до ст.: <http://lanic.utexas.edu/project/lasa95/tollefson.html>; Feith H. *The Decline of Constitutional Democracy in Indonesia* / Herbert Feith. – Equinox Publishing, 2006. – 644 p.; Oropeza L. *Tutelary Pluralism: A Critical Approach to Venezuelan Democracy* / Luis J. Oropeza. – Amer, 1984. – 127 p.

9. Merkel W. Embedded and Defective Democracies [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel // *Democratization*. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 33–58. – Режим доступу до ст.: http://www.wzb.eu/sites/default/files/personen/merkel.wolfgang.289/merkel_embedded_and_defective_democracies.pdf; Maichel A. *Embedded Democracy – Ein Konzept zur Erforschung von Demokratien* / Alois Maichel. – GRIN Verlag, 2010. – 40 p.; Wetzel A. Promoting embedded democracy? Researching the substance of EU democracy promotion [Електронний ресурс] / Anne Wetzel, Jan Orbie // *European Foreign Affairs Review*. – 2011. – Vol. 16. – No. 5. – P. 565–588. – Режим доступу до інформації: <http://www.eu-ipods.ugent.be/media/3540/wetzel-orbie-introduction.pdf>; Champlin D. Embedded economies, democracy, and the public interest / Dell P. Champlin // *Journal of Economic Issues*. – 2004. – Vol. 38. – No. 4. – P. 893–907; Merkel W. *Embedded and Defective Democracies in the 21st Century* / Wolfgang Merkel. – Bratislava: EXU Excelentná Univerzita, 2008.

10. Collier D. Democracy with adjectives : Conceptual innovation in comparative research [Електронний ресурс] / David Collier, Steven Levitsky // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – No. 3. – P. 430–451. – Доступ: http://www.uky.edu/~clthyn2/PS671/Collier_WP1997.pdf

11. Контраверсійна ідея («демократія без прикметників») була використана раніше у дебетах із приводу транзиту в країнах Латинської Америки, коли було виокремлено «неповні» і «кваліфіковані» форми демократії. Більш детально див.: Krauze E. *Por una democracia sin adjetivos* / Enrique Krauze. – Mexico City: Joaquín Mortiz/Planeta, 1992. – 212 p.

12. Sartori G. Concept Misformation in Comparative Politics [Електронний ресурс] / Giovanni Sartori // *American Political Science Review*. – 1970. – Vol. 64. – No. 4. – P. 1033–1053. – Режим доступу: <http://www.sant.ox.ac.uk/people/knicolaidis/sartori.pdf>

13. Collier D. Conceptual «Stretching» Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis [Електронний ресурс] / David Collier, James E. Mahon // *American Political Science Review*. – 1993. – Vol. 87. – P. 845–855. – Режим доступу до інформації: <http://polisci.berkeley.edu/people/faculty/CollierD/conceptualStretchingRevisited.pdf>

14. Merkel W. Embedded and Defective Democracies [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel // *Democratization*. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 33–58. – Режим доступу до ст.: http://www.wzb.eu/sites/default/files/personen/merkel.wolfgang.289/merkel_embedded_and_defective_democracies.pdf

15. Dahl R. *Polyarchy: Participation and Opposition* / Robert Dahl. – New Haven, CT and London: Yale University Press, 1972. – 267 p.

16. Hadenius A. *Democracy and Development* / Axel Hadenius. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 232 p.

17. Karatnycky A. The Decline of Illiberal Democracy / Adrian Karatnycky // *Journal of Democracy*. – 1999. – Vol. 10. – No. 1. – P. 112–125; Diamond L. Is Pakistan the (Reverse) Wave of the Future? / Larry Diamond // *Journal of Democracy*. – 2000. – Vol. 11. – No. 4. – P. 81–107.

18. Collier D. Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research [Електронний ресурс] / David Collier, Steven Levitsky // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – No. 3. – P. 430–451. – Доступ: http://www.uky.edu/~clthyn2/PS671/Collier_WP1997.pdf

19. Böckenförde E.-W. *Staat, Verfassung, Demokratie: Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht* / Ernst-Wolfgang Böckenförde. – Frankfurt : Suhrkamp, 1991. – 443 p. ; Habermas J. *Faktizität und Geltung* / Jürgen Habermas. – Frankfurt: Suhrkamp, 1992. – 666 p. ; Lauth H.-J. *Rechtsstaat, Rechtssysteme und Demokratie* / Hans-Joachim Lauth // Becker M. *Rechtsstaat und Demokratie* / Michael Becker, Hans-Joachim Lauth, Gert Pickel // Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2001. – P. 21–44.

20. Merkel W. Embedded and Defective Democracies [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel // *Democratization*. – 2004. – Vol. 11. –

№ 5. – Р. 33–58. – Режим доступу до ст.: http://www.wzb.eu/sites/default/files/personen/merkel.wolfgang.289/merkel_embedded_and_defective_democracies.pdf; Merkel W. *Embedded and Defective Democracies in the 21st Century* / Wolfgang Merkel. – Bratislava: EXU Excelentná Univerzita, 2008.

21. Maichel A. *Embedded Democracy – Ein Konzept zur Erforschung von Demokratien* / Alois Maichel. – GRIN Verlag, 2010. – 40 p.

22. Wetzel A. *Promoting embedded democracy? Researching the substance of EU democracy promotion* [Електронний ресурс] / Anne Wetzel, Jan Orbie // *European Foreign Affairs Review*. – 2011. – Vol. 16. – No. 5. – P. 565–588. – Режим доступу до інформації: <http://www.eu-ipods.ugent.be/media/3540/wetzel-orbie-introduction.pdf>

23. Champlin D. *Embedded economies, democracy, and the public interest* / Dell P. Champlin // *Journal of Economic Issues*. – 2004. – Vol. 38. – No. 4. – P. 893–907.

24. Одним із найбільш традиційних прикладів «сірих зон» у Європі вважається той режим, що у проміжку 1994–1996 рр. мав місце в Білорусі. Аналогічним прикладом може бути політичний режим, що притаманний Україні у проміжку 2010–2012 рр. (а якщо в цілому, тоді у проміжку 1991–2012 рр.). Не є в цьому разі винятком і політичний режим Молдови у проміжку 2000–2008 рр., і політичний режим Грузії у 1995–2004 рр. Аналогічним чином умовно слід говорити про специфіку розвитку Росії у 1991–2000 рр., Азербайджану у 1991–1998 рр. тощо.

25. Merkel W. *Consolidated or defective democracy? Problems of regime change* / Wolfgang Merkel, Aurel Croissant // *Democratization: Special Issue*. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – 246 p.

26. Merkel W. *Defekte Demokratien (Bd.1: Theorien und Probleme)* / Wolfgang Merkel, Hans-Jürgen Puhle, Aurel Croissant. – Verlag für Sozialwissenschaften, 2003. – 336 p. ; Dahl R. *Democracy and its Critics* / Robert A. Dahl. – New Haven, CT and London: Yale University Press, 1991. – 397 p.

27. Beetham D. *Key Principles and Indices for a Democratic Audit* / David Beetham // *Beetham D. Defining and Measuring Democracy* / David Beetham. – London: Sage, 1994. – P. 25–43; Bollen K. *Political Democracy : Conceptual and Measurement Traps* / Kenneth A. Bollen // Inkeles A. *On Measuring Democracy* / Alex Inkeles. – New Brunswick, NJ: Transaction Publications, 1993. – P. 3–20.

28. Nino C. *The Constitution of Deliberative Democracy* / Carlos Santiago Nino. – New Haven, CT and London: Yale University Press, 1996. – 264 p.; Reitz J. *Constitutionalism and the Rule of Law* / John Reitz // Grey R. *Democratic Theory and Post-communist Change* / Robert

D. Grey. – London and New York: Prentice Hall, 1997. – P. 111–143; Elster J. Introduction / Jon Elster // Elster J. Constitutionalism and Democracy / Jon Elster, Rune Slagstad. – Cambridge: Polity Press, 1988. – P. 1–18; Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe / Juan J. Linz, Alfred Stepan. – Baltimore, MD and London: Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 10.

29. O'Donnell G. Delegative Democracy [Електронний ресурс] / Guillermo A. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – No. 1. – P. 61. – Режим доступу до ст.: <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/172.pdf>; Beetham D. Introducing Democracy: Questions and Answers / David Beetham, Kevin Boyle. – Cambridge: Polity Press, 1995. – P. 66.

30. Schmitter P. What Democracy is. .. and What It Is Not? / Philippe C. Schmitter, Terry Karl // Journal of Democracy. – 1991. – Vol. Vol. 2. – No. 3. – P. 81.; Collier D. Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research [Електронний ресурс] / David Collier, Steven Levitsky // World Politics. – 1997. – Vol. 49. – No. 3. – P. 442. – Доступ: http://www.uky.edu/~clthyn2/PS671/Collier_WP1997.pdf.; Morlino L. Democracy Between Consolidation and Crisis: Parties, Groups, and Citizens in Southern Europe / Leonardo Morlino. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – P. 71.

31. Merkel W. Embedded and Defective Democracies [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 33–58. – Режим доступу до ст.: http://www.wzb.eu/sites/default/files/personen/merkel.wolfgang.289/merkel_embedded_and_defective_democracies.pdf

32. Heller H. Gesammelte Schriften: Vol. 2 / H. Heller. – Mohr Siebeck, 1979. – 977 p.

33. Rawls J. A Theory of Justice / John Rawls. – Oxford University Press, 1999. – 538 p.; Kersting W. Politische Philosophie des Sozialstaats / Wolfgang Kersting. – Weilerwist: Velbrück Wissenschaft, 2000. – 510 p.; Merkel W. Social Justice and Democracy: Investigating the Link [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel, Mirko Krück // International Politics and Society. – 2004. – Vol. 1. – P. 134–158. – Режим доступу до ст.: <http://library.fes.de/pdf-files/id/ipg/200401merkel.pdf>

34. Luhmann N. Ökologische Kommunikation : Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen? / Niklas Luhmann. – Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. – 275 p.

35. Schmitter P. Civil Society East and West / Philippe C. Schmitter // Diamond D. Consolidating the Third Wave Democracies / Larry Diamond, Marc F. Plattner, Yun-han Chu, Hung-mao

Tien. – Baltimore, MD and London : Johns Hopkins University Press, 1997. – P. 239–263.

36. Merkel W. Embedded and Defective Democracies [Електронний ресурс] / Wolfgang Merkel // Democratization. – 2004. – Vol. 11. – No. 5. – P. 33–58. – Режим доступу до ст.: http://www.wzb.eu/sites/default/files/personen/merkel.wolfgang.289/merkel_embedded_and_defective_democracies.pdf

37. Moore B. Sozial Ursprünge von Diktatur und Demokratie : Die Rolle der Grundbesitzer und Bauern bei der Entstehung der modernen Welt / Barrington Moore. – Frankfurt: Suhrkamp, 1987. – 634 p.; Rueschemeyer D. Capitalist Development and Democracy / Dietrich Rueschemeyer, Evelyne Huber Stephens, John D. Stephen – Chicago, IL: Chicago University Press, 1992. – 398 p.

38. Chabal P. Africa works : disorder as political instrument / Patrick Chabal, Jean-Pascal Daloz. – London: James Currey Publishers, 1999. – 170 p.

39. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні [Електронний ресурс] / Олександр Фісун // Віче. – 2008. – № 17. – С. 4–7. – Режим доступу до інформації: <http://www.viche.info/journal/1094/>; Фісун А. Демократия и неопатримониализм в современных теориях политического развития: дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Фісун Александр Анатольевич. – Харьков. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2009. – 431 с. ; Мозоль М. Клієнтелістські мережі в період президентства В. Ющенко / М. Мозоль // Наукові записки. Серія «Політичні науки». Перспективи та загрози демократії у постпомаранчевий період в Україні. – Острог: НаУОА, 2010. – Вип. 4. – С. 61–68; Фісун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / Александр Фісун // Отечественные записки. – 2007. – Т. 39. – № 6. – С. 8–28.

40. Moore B. Sozial Ursprünge von Diktatur und Demokratie: Die Rolle der Grundbesitzer und Bauern bei der Entstehung der modernen Welt / Barrington Moore. – Frankfurt: Suhrkamp, 1987. – 634 p.; Rueschemeyer D. Capitalist Development and Democracy / Dietrich Rueschemeyer, Evelyne Huber Stephens, John D. Stephen – Chicago, IL: Chicago University Press, 1992. – 398 p.

41. Linz J. The Virtues of Parliamentarism / Juan Linz // Journal of Democracy. – 1990. – Vol. 1. – No.1. – P. 84–91; Lijphart A. Democratization and Constitutional Choices in Czechoslovakia, Hungary and Poland 1989–1991 / Arend Lijphart // Journal of Theoretical Politics. – 1992. – Vol. 4. – No. 2. – P. 207–223; Merkel W. Systemtransformation: Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung / Wolfgang Merkel. – VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009. – 561 p.

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

У статті розкрито роль демократичних засад у формуванні модерних націй та національних держав, охарактеризовано відповідні процеси в суверенній Україні.

Ключові слова: нація, національна держава, демократія, політичний режим, Україна.

Oleg Rudakevych. Democracy as factor of formation of nations and national states. Role of democratic bases of formation of modern nations and nation-states, and respective processes in sovereign Ukraine are revealed in the article.

Key words: nation, national state, democracy, political regime, Ukraine.

Переважна більшість сучасних держав є національними – такими, що виникли на основі політичного самовизначення націй. Українці, здобувши незалежність, також намагаються розбудувати державу національного типу. Однак рівень національної самосвідомості та консолідації народу, а також наявність потужних політичних сил, які намагаються законсервувати зрусифікований стан значної частини українців, не дозволяє активізувати цей процес. Крім того, проявляється тенденція цілеспрямованого розмивання національних рис України в умовах звуження демократичних прав і свобод громадян та посилення авторитарних проявів у діяльності правлячого режиму. Сказане актуалізує теоретичне осмислення діалектики політичного режиму й етнополітичних процесів у сучасних умовах.

У контексті сказаного слід зауважити, що проблематика національної держави, як у загальній постановці питання, так і стосовно суверенної України, не знаходить належного висвітлення у вітчизняній літературі.

У суверенній Україні досі відсутня монографічна література на тему національної держави, а праці О. Майбороди, П. Стецюка, В. Рабіновича та ін. у цій царині мають статус статей у наукових журналах та довідниковій літературі [1; 2; 3].

Мета цієї статті – розкрити роль демократії як типу держави і політичного режиму у формуванні модерних націй і їхніх держав, охарактеризувати відповідні процеси в Україні.

У першу чергу слід відзначити, що аксіомою націології стало положення про те, що сучасні масові нації (нації індустріального та постіндустріального суспільств) постали внаслідок демократизації суспільного та державного життя. У цьому зв'язку В. Старосольський наголошував: «З внутрішньою необхідністю мусів суспільно-політичний рух, що відбувався під кличем боротьби за народню суверенність, викликати явище, назване нацією»; поява нації, таким чином, пов'язана з «народинами політичної новочасної демократії» [4, с. 73].

З демократизацією політичного життя пов'язане формування не лише політичних, а й етнічних націй. Цей процес націогенези полягає в політизації демотичної спільноти, «чиї етнорелігійні уявлення про себе треба замінити на активні, політичні уявлення» [5, с. 77]. Його інколи розглядають як формальне надання етнічному суб'єкту політичної оболонки, тобто як зовнішньої, формальної політизації (утвердження держави). Але, як зауважує британський етносоціолог Ен. Сміт, суть полягає в першу чергу саме у політизації способу мислення і поведінки членів демотичного етносу. Вони повинні усвідомити політичні обставини й цілі. Головне, зрозуміти те, що без здобуття власної державності в тій чи іншій формі народ приречений на злиденне, принизливе існування, асиміляцію чи, навіть, фізичне знищення. Крім усвідомлення цілей, потрібно формувати власні політичні інститути як засоби визвольної боротьби.

Процес формування націй із демотичних етносів шляхом народно-культурної мобілізації призводить до формування на першому етапі *недержавної нації* (хоч

вона, як і будь-яка інша, поєднує етнічний та політичний способи самоорганізації). Її політична самоорганізація полягає у формуванні національної політичної системи, до складу якої входять політична свідомість, ідеологія та власні політичні інститути (національні політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи). Другий етап розбудови нації пов'язаний із *національною (національно-визвольною) революцією та формуванням власної національної держави.*

Традиційна політична наука вважає роком народження системи національних держав у Європі 1648 р. – рік укладення Вестфальського мирного договору, згідно з яким визнається пріоритет принципів національного державного суверенітету та рівноправності держав у міжнародних відносинах. Українці саме в середині XVII ст. пробудилися до самостійного політичного життя на своїй етнічній території під проводом Богдана Хмельницького. Звернемо увагу на те, що, по-перше, українська національна державність XVII ст. постала внаслідок такого демократичного акту, як національно-визвольна війна проти іноземного поневолення; по-друге, політична влада утвердилась у формі станової республіки; по-третє, козацька держава породила явище українського конституціоналізму, випереджаючи політико-правову практику інших європейських держав; по-четверте, українська державність ранньомодерної доби зазнала поразки в протистоянні з російським імперським авторитаризмом, тобто національна держава була зруйнована в умовах недемократичного політичного середовища.

Досвід національного відродження українців на початку XX ст. також засвідчив ключову роль демократичних процесів у формуванні нації та національної держави. Одночасно, стало очевидним, що національне державотворення вимагає належного рівня національної самосвідомості, сконсолідованості народних мас і еліти, повноти демократичних прав і свобод, сприятливих зовнішніх умов. Однак демократія повинна поєднуватися з суворим дотриманням законів та використанням достатньо ефективних

засобів, які необхідні для відстоювання національних інтересів у боротьбі з внутрішніми та зовнішніми опонентами.

Для розуміння специфіки національних держав важливо мати на увазі, що їхні кордони не збігаються з етнічними кордонами якогось одного етносу. За своїм характером вони швидше нагадують держави міні-цивілізацій. Тобто на їхній території проживає ряд етнічних груп (як корінних, так і прийшлих), які володіють спільним ментальним та культурним ядром. Основою такого ядра є традиції, цінності, символи однієї з етнічних груп, здебільшого титульного народу.

Поняття «національна держава» не рівнозначне терміну «держава-нація». Останнє поняття в ідеалі мало б означити, що одна нація має одну державу. Розглядаючи співвідношення названих понять, Ен. Сміт зазначає: «Я віддаю перевагу терміну «національна держава» (national state), а не «держава-нація» (nation state). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує легітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави» [6, с. 27]. Таких моноетнічних держав у світі лише 10 %. Термін «національна держава» відображає більш широке коло етнополітичних систем, яке характеризується тим, що: а) державний соціум є помітно поліетнічним і при тому б) не всі національні групи сповна асимільовані в домінуючу культуру.

Ідея національної держави в історії суспільно-політичної думки Європи набувала жвавого обговорення тільки наприкінці XVIII – початку XIX століть. При цьому і теоретично, і практично вона виступає своєрідною відповіддю на ідею правової держави, яку обґрунтував класичний лібералізм епохи Просвітництва. В сучасній політології та правознавстві досі дискусійним залишається питання, чи була ідея національної держави продовженням ідеї правової держави, її розвитком, чи принциповим запереченням [7; 8]. Ліберально-правова концепція держави базується на уявленні, що її формування є результатом договору між самостійними, незалежними один від одного індивідами, наділеними рівними формально-юридичними

правами. Методологічний індивідуалізм привів лібералів до моделі держави, яку можна назвати не лише індивідуалістичною та правовою, а й космополітичною: держава і людство уявляються як єдність громадян, незалежно від їх національності, об'єднаних спільними для всіх рівними правами та свободами. При цьому може йтися як про громадянську спільноту невеликих держав, так і імперії чи людство загалом.

Але чи є ліберально-правова держава «ідеальною державою», про яку говорив Платон, та чи виражає сповна вона сутність держави як політичного інституту? Річ у тому, що приватні інтереси та індивідуальні права й свободи не можуть переконливо пояснити формування спільноти. В силу ступають спільні інтереси, колективний принцип, який приводить до ідеї національної держави, в якій сувереном виступає народ.

Оскільки приватні інтереси можуть не збігатися з колективними, особливо, коли ті свідомо перебільшуються, то й на практиці принцип (ідея) правової держави може суперечити принципу (ідеї) національної держави. Якщо спостерігається гострий конфлікт між особою і державою, ліберальними та національно-демократичними силами, слід шукати причину в неврахуванні або перебільшенні значущості приватних чи національних інтересів. Коли ж домінує прагнення політичних сил узгодити інтереси особи та спільноти, можна стверджувати про наближення суспільства до ідеалу цивілізованої демократичної держави.

Втрата ознак правової та демократичної держави, особливо засад конституціоналізму, завжди негативно впливає на її статус як національної. Із звуженням чи руйнацією демократії нація перестає служити її рядовим членам і стає засобом для реалізації амбітних планів окремих осіб, які часто далекі від життєвих інтересів народу.

Перехід українського народу до суверенного статусу був непростим. Слід погодитися з канадським істориком О. Субтельним, який у статті «Розпад імперій та утворення

національних держав: випадок України» підкреслив, що «нова держава з'явилася без національно-визвольної боротьби», що є досить незвичною рисою для новітньої історії; це означає, що «героїчний період» – час спільних зусиль, боротьби і жертв (дійсних і уявних), який зазвичай охоплює довгий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній. Але найсуттєвіші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов'язані з кадровими проблемами, адже будівничими нової держави мали бути люди, які ще вчора заповзято боролися з будь-якими проявами української національної ідеології та визвольної боротьби [9, с. 66–67]. За таких умов платою за відносну безконфліктність у незалежній українській державі стали певні політичні та ідеологічні поступки силам, які намагалися стримати радикальне оновлення країни. Сказане пояснює, чому Україна останньою з пострадянських республік прийняла Конституцію незалежної держави і чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення і поведінки.

Конституційне закріплення українських національних ознак відбулося в умовах гострої політичної боротьби між власне українськими та прорадянськими й проросійськими політичними силами, і лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дозволив узаконити українські національні символи як державні. Конституційний процес 1996 р. та політичні події сьогодення підводять до висновку, що загальноукраїнська національна свідомість у пострадянській українській державі не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їх ідеологічні складові.

Незважаючи на конституційні положення про те, що Основний закон держави прийнято, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським

народом права на самовизначення» [10, с. 3], а також, що державною мовою в Україні є українська мова (стаття 10) і що державними символами є символи української нації (стаття 20), чимало політиків і науковців піддають сумніву характеристику України як повноцінної держави національного типу, мовляв, за задекларованою національною формою немає належного змісту. Та й сама національна форма сучасної української держави час від часу стає об'єктом ревізійної політики певних політичних сил (намагання утвердити дві державні мови – українську й російську; внести проекти нових державних символів, оскільки наявні, мовляв, є націоналістичними; наполягання на формуванні політичної нації, для якої етнічне, в тому числі й українське, належить до сфери особистого життя і не повинно впливати на політичні процеси тощо). Існує також точка зору, що сучасна Україна де-факто є державою космополітичною [11].

Коли ж держава включає основний державотворчий етнос і доволі чисельні національні меншини, в такому соціумі відбуватиметься два націогенетичні процеси – 1) зміцнення та розвиток базової етнічної нації та 2) формування модерної нації з усіх етнонаціональних груп, що населяють державу, яку можна кваліфікувати як політичну націю. Ці два націотворчі процеси накладаються один на одного, взаємодіють між собою, внаслідок чого формується нація змішаного типу – етнополітична нація. Саме це характеризує етнополітичну динаміку в суверенній Україні, яка, зауважимо, належить до типу «переважно моноетнічних держав». У таких державах понад 80 % території – ареал розселення одного етносу за наявності порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. При цьому частка державотворчого етносу в абсолютній кількості населення становить 65 %, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччини, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.) [12, с. 59]. В Україні за даними перепису населення 2001 р. етнічні українці становили 77,8 % і були в чисельній більшості

майже на 95 % території держави. Тоді ж показник етно-територіальної мозаїчності дорівнював 0,10, що є характерним для етнічно моноареальних держав [12, с. 222–223]. Динаміка української етнічної та політичної націй з т. з. обґрунтованого нами національного принципу [13] представлена на рис. 1.

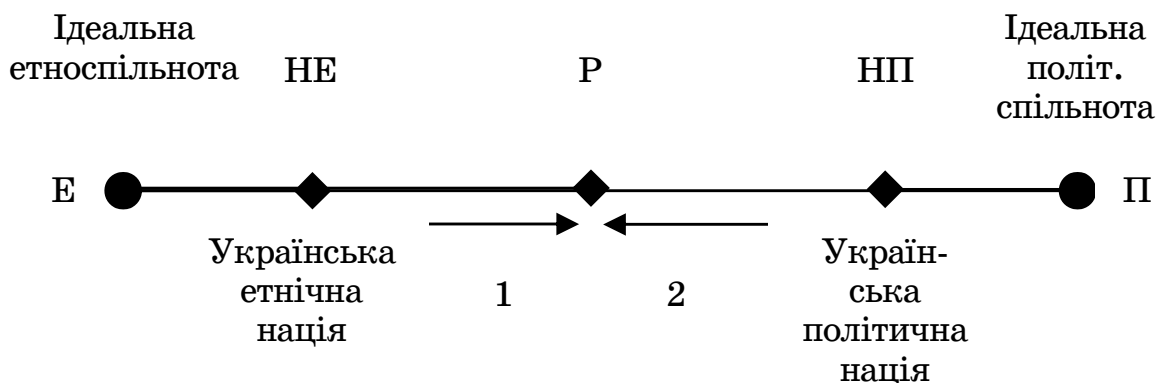

Рис. 1. Взаємозв'язок та динаміка української етнічної та політичної націй в суверенній Україні

Українська етнічна нація завдяки сформованій національній культурі та наявності власної держави й інститутів громадянського суспільства (патріотичних партій та громадсько-політичних організацій) перебуває в точці НЕ, і ця точка продовжує рух у напрямі до точки Р, що означає зростання політичної зрілості й організованості етнічних українців в умовах демократії.

Українська політична нація, яка формується в Україні, перебуває у точці НП, і ця точка, хоч і повільно, також рухається до точки Р. Етнокультурна самоорганізація політичної нації являє собою функціонування набутих у спільній життєдіяльності досвіду і традицій народами, що проживають на українській етнічній території тривалий час. Крім того, етнокультурна сфера політичної нації містить цінності української етнічної нації та національних меншин, а також загальнолюдські цінності, щодо яких досягнуто компромісу в спільному житті. Політична самоорганізація української політичної нації також базується на державній владі й місцевому

самоврядуванні, адже Україна як національна держава, разом з тим є загальнонародною демократичною державою, тобто державою всіх громадян, незалежно від їх національної належності. Слід також мати на увазі функціонування і взаємодію політичних та політизованих інститутів громадянського суспільства, створених спільними зусиллями громадян різних національностей.

Між точками НЕ та НП існує певна динамічна рівновага, яка відповідає співвідношенню політичних сил та досягнутому компромісу між етнонаціональними групами в Україні. Однак ця рівновага може набирати нового змісту внаслідок розвитку цих національних утворень або перебувати у кризовому стані, якщо етнічна та політична нації будуть розвиватися всупереч засадам однієї із них. Саме така криза виникла, коли певні політичні сили у парламенті прийняли закон про засади мовної політики, який підриває повноцінність української мови як державної і загрожує як українській етнічній нації, так і консолідованому існуванню української політичної нації. Важливо підкреслити, що просування українського соціуму до точки Р не означає розмивання української етнічної нації та національних меншин. Навпаки, в умовах демократії вони будуть утверджувати свій етнокультурний та політичний статус, хоча все більшою мірою відбуватиметься взаємодія і взаємозбагачення етнонаціональних культур та формування спільних механізмів політичної самоорганізації.

Суверенна Україна, ставши на шлях цивілізованого розвитку, утверджується як національна держава. Для цього є як конституційно-правові передумови, так і воля переважної більшості українського політикуму й широкого народного загалу. Вирішальними умовами подальшого прогресу в розбудові національної держави є забезпечення демократичного й правового характеру суспільного та державного життя, формування загальнонаціональної свідомості та культури. Зміцнюючи ментальне та культурне ядро модерної української нації, слід максимально сприяти задоволенню лінгво-культурних потреб національних меншин, активному залученню їх у діяльність органів державної

влади й самоврядування. Головне, щоб українська національна держава дбала про добробут та свободу всіх своїх громадян, послідовно захищала їхні інтереси, викликала та зміцнювала почуття гордості за свою Батьківщину.

1. Майборода О. Нація-держава / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства. [Редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра ; Генеза, 1996. – С. 567.

2. Стецюк П. Україна як національна держава: конституційно-правова характеристика [Електронний ресурс] / П. Стецюк. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=318&i+&w+r>

3. Рабінович П. Національна держава / П. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. [Редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра ; Генеза, 1996. – С. 539–540.

4. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський ; [передм. І. Кресіної]. – Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка; К. : Вища школа, 1998. – 153 с.

5. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт; [з англ. пер. П. Таращук]. – К. : Основи, 1994. – 223 с.

6. Підвалини націй. Ентоні Д. Сміт про минуле й сучасне націоналізму; спілкувався Б. Цюпін // Український тиждень. – 2012. – № 6. – С. 26–27.

7. Блинов А. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А. Блинов. – М.: МАКСПресс, 2003. – 150 с.

8. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе / В. М. Межуев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: polisportal.ru/files/puvli

9. Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. – 1994. – С. 65–71.

10. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – Харків: ФО-П Стеценко І. І., 2011. – 48 с.

11. Приходько Г. Національна держава українців [Електронний ресурс] / Г. Приходько. – Режим доступу : <http://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96>

12. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : моногр. / М. С. Дністрянський. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.

13. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації : [моногр.]. / О. М. Рудакевич. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.

Катерина Меркотан

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК УОСОБЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Статтю присвячено проблемам становлення демократії в Україні, партійного розвитку в демократичному середовищі та української багатопартійності як необхідної умови функціонування демократичного режиму.

Ключові слова: політичний режим, демократія, політичні партії, багатопартійність.

Kateryna Merkotan. Political parties as the impersonation of the political regime. This article is devoted to the problems of democracy in Ukraine, party development in a democratic environment and Ukrainian multipartyship as a prerequisite for the democratic regime functioning.

Key words: political regime, democracy, political parties, multipartyship.

Щоразу, коли заходить мова про владу, то дослідницька увага одразу зосереджується на певній системі інституційно закріплених відносин, що склалися внаслідок боротьби за право розподіляти суспільні ресурси в інтересах тих чи інших соціальних груп. Зважаючи на все більшу обмеженість таких ресурсів, актуалізується питання, яким чином здійснюється влада, які методи використовуються, як це впливає на відносини влади з громадськістю. Отже, йдеться про політичний режим, що, на думку відомих Г. О'Доннелла і Ф. Шміттєра, є «сукупністю чинних або прихованих структур, якими визначаються форми і канали доступу до провідних владних посад, а також характеристики певних діячів та використовуваних ними ресурсів і стратегій» [1, с. 73]. Таке розуміння політичного режиму вказує на ряд факторів (у тому числі й неполітичних), під впливом яких здійснюється влада.

Традиційно тип політичного режиму (зокрема, демократичний, авторитарний, тоталітарний) визначають з урахуванням особливостей взаємодії держави і громадянського суспільства, рівня проникнення державної влади в різні сфери суспільного і приватного життя громадян, розвитку інституту багатопартійності тощо. Складність категорії «політичний режим» потребує урахування різних аспектів – філософських, соціологічних, економічних, психологічних, правових і, безперечно, політичних. Власне свідченням цього є праці дослідників з різних наукових галузей (К. Поппер, Ф. Хайєк, Х. Арндт, П. Бурдьє, Е. Хейвуд, Ж.-Л. Кермон, Р. Даль, Р. Далтон, Дж. Сарторі, Ф. Шміттер, К. Джанда, А. Лейпхарт, Л. Даймонд, М. Паренті та ін.).

Навряд чи можна осягнути специфіку політичного режиму в рамках однієї статті. Саме тому цей виклад стосуватиметься, по-перше, демократії, по-друге, партійного розвитку в демократичному середовищі, по-третє, особливостей розвитку української багатопартійності як необхідної умови функціонування демократичного режиму.

Накопичений століттями досвід функціонування демократії дає підстави вважати її найбільш ефективним політичним режимом за сучасних умов. Розвиток демократії тісно пов'язаний з утвердженням певних засадничих принципів політичного розвитку – політичної свободи, політичної участі, розподілу та децентралізації влади, конкуренції еліт тощо.

Однак «логіка рівності» (Р. Даль), втілена в сучасних інститутах демократії, далеко не завжди дає позитивні результати. Натомість спостерігається відчуження інститутів демократії, насамперед, парламентів від виборців (читай – основного суб'єкта демократії). Таким чином, втрачається певна соціальна рівновага внаслідок зростання недовіри громадян до влади, політична участь набуває спотворених форм (купівля-продаж голосів, підкуп виборців) тощо. Сама ж демократія суттєво втрачає через знецінення її ідеалів, послаблення ролі демократичних інституцій, певну

інертність суспільної свідомості в оцінці сучасних політичних, економічних та інших трансформацій [2, с. 118–119].

Загалом сучасне розуміння та функціонування демократії вимагає урахування багатьох її особливостей, пов'язаних, по-перше, зі зміцненням її символічного змісту, по-друге, зі зростанням процесів опосередкованості народовладдя та відчуження інститутів влади від суспільства, по-третє, розширенням меж індивідуальної свободи внаслідок взаємовпливу національних демократій.

Йдеться про демократичні трансформації на європейських теренах (насамперед, східноєвропейських) та їх вплив на демократичну розбудову в Україні. Наразі для України демократія все ще залишається можливістю стати державою, яка гарантуватиме та захищатиме права і свободи її громадян. Зрозуміло, що формально Україна – це демократична держава. Принаймні так задекларовано Конституцією України (ст. 1). Водночас змістовно українська демократія – це доволі крихка система, яку, на жаль, досить легко зруйнувати. Демократичні хвилі на початку 1990-х і революційного 2004 року не дали бажаного результату. Демократія й надалі залишається ідеальною моделлю, про яку більше знають політологи, ніж політичні діячі. Натомість втілення демократичних засад на українському політичному ґрунті призводить радше до формування гібридного (квазідемократичного) режиму. Про це свідчать результати дослідження «Індекс демократії»¹, здійсненого компанією «The Economist Intelligence Unit» (аналітичний підрозділ британського журналу «Economist», 2006, 2008, 2010, 2011 рр.). Згідно з Індексом демократії 2011 року Україну віднесено до країн з гібридним режимом (79-те місце в рейтингу досліджуваних країн, 2010 року – 67-ме місце і статус країни з недостатньою демократією).

¹ 167 країн класифіковано як повні демократії, недостатні демократії, гібридні та країни з авторитарним режимом.

Таблиця 1
 Показники сукупного рейтингу України, 2010–2011 рр.

	Електоральні процеси і плюралізм*	Функціонування уряду	Політична участь	Політична культура	Громадянські свободи	Середній показник
2010 рік (67-ме місце)	9,17	5,0	5,0	4,38	7,94	6,3
2011 рік (79-ме місце)	8,33	4,64	5,0	4,38	7,35	5,94

Складено за: [3; 4], * – рівень визначався за 10-бальною шкалою

Як бачимо з таблиці, українська демократія більше нагадує електоральну демократію. Саме тут і криється засаднича проблема її розвитку – абсолютизація формальних процедур (постійні зміни в законодавстві України, у тому числі у виборчому) на тлі слабкості політичної свідомості, політичної культури, громадянського суспільства тощо.

Недосконалість демократичного розвитку призводить до необхідності вирішення іншої проблеми, пов'язаної з функціонуванням політичних партій. Наскільки ефективним є делегування влади політичним партіям? Чи здатні партійні лідери перетворитися на політичних лідерів, які неухильно керуватимуться демократичними принципами в управлінні державою? Власне, виникає потреба відповіді на наступне питання: «Чи залежить якість політичного режиму від якості функціонування політичних партій?»

Очевидним є той факт, що «розвиток партій докорінно видозмінює структуру політичних режимів... Поняття кабінету міністрів, питання довіри, політичної відповідальності, розпуску парламенту вже не мають одного й того самого значення в двопартійній і багатопартійній системах» [5, с. 427–428].

Зважаючи на існування в Україні багатопартійності (за даними Міністерства юстиції України на кінець вересня 2012 року зареєстровано 202 політичні партії), нагальною стає відповідь на всі вищезначені питання. До того ж, цьогорічні парламентські вибори за змішаною виборчою системою ще більше актуалізують поставлену проблему. Отже, варто звернути посилену увагу на певні аспекти, що перешкоджають ефективному функціонуванню політичних партій України.

Насамперед, слід вкотре наголосити на досить низькому рівні довіри громадян до політичних партій, а відтак до парламенту, уряду, їх очільників, до політичної еліти загалом. Така ситуація є щораз небезпечнішою з огляду на слабку малоефективну взаємодію громадськості та влади, на збільшення шансів до посилення соціальної апатії або ж виникнення соціальних конфліктів і їх можливого вирішення різними несприятливими для молоді демократії способами. Крім того, недовіра до влади породжує проблему її легітимності, що, в свою чергу, зводить нанівець спроби утвердження політичної влади як соціального партнера громадськості. Зрештою, гальмується демократичний розвиток країни, а демократичні цінності залишаються «ідеально відчуженими» від свідомості громадян.

Серед проблем, що перешкоджають утвердженню демократичних засад на українському політичному полі, експерти, зокрема, називають неналежне виконання посадовими особами органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вимог чинного законодавства щодо забезпечення участі громадськості у прийнятті державних рішень; формалізацію діалогу із громадськістю, недосконалість правового та адміністративного середовища для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні [6].

У сучасних умовах на політичні партії покладено обов'язок бути водночас і виразниками інтересів громадянського суспільства, і захищати ці інтереси на рівні державної влади. Такий подвійний механізм вимагає

особливої відповідальності, насамперед, від парламентських партій. Натомість показники довіри громадян до політичних партій в цілому і до парламенту зокрема викликають велике занепокоєння з точки зору майбутньої багатопартійності та розвитку демократії в Україні.

Таблиця 2

Рівень довіри громадян до політичних партій та Верховної Ради України ²

Рівень довіри	2008	2009	2010	2011	2012
до політичних партій					
Цілком довіряю	1,3	1,5	2,9	1,9	1,6
Цілком не довіряю	44,2	37,8	33,5	40,5	41,6
Баланс довіри	-70,3	-57,7	-41,6	-60,7	-54,9
до Верховної Ради України					
Цілком довіряю	0,9	1,3	3,6	2,2	1,3
Цілком не довіряю	53,8	50,6	38,7	46,5	48,4
Баланс довіри	-81,2	-71,9	-45,5	-61,6	-62,3

Дані таблиці свідчать про неефективність інституту української багатопартійності. Від’ємний баланс довіри негативно впливає на функціонування політичних інституцій всередині країни, а також формує відповідне негативне ставлення з боку міжнародних організацій.

² Складено за результатами моніторингових опитувань населення України, здійснених у березні 2012 року Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України

Недовіра ж громадян до Верховної Ради України³ унеможливорює розвиток правової держави як одного з найважливіших принципів утвердження демократичного режиму в Україні.

Слід також підкреслити значний вплив особистісного фактора на розвиток політичних та суспільних процесів. Партії здебільшого ідентифікуються громадянами завдяки імені їх політичних лідерів. На жаль, останні до кінця не усвідомлюють покладеної на них відповідальності щодо формування політичних цінностей на вітчизняних теренах [7, с. 117]. Як наслідок, довіра до політиків наразі теж залишається небезпечно малою. Так, за даними всеукраїнського опитування громадської думки, присвяченого довірі до соціальних інститутів і реформ, проведеного 10–19 лютого 2012 року Київським міжнародним інститутом соціології, індекс довіри до політиків становить 2,1%!

Насправді небезпечна ситуація напередодні парламентських виборів. З кого вибирати? Хто зможе відновити довіру громадян, а отже, не зупинить, а продовжуватиме демократичну розбудову в Україні?

Виходячи з того, що у вітчизняному політичному просторі ще не прижилася традиція проведення попередніх виборів, так званих праймеріз, єдиним цивілізованим способом оцінити політичну спроможність суб'єкта виборчого процесу залишається його передвиборча програма.

Згідно з даними Центральної виборчої комісії⁴ на цьогорічних (2012 р.) виборах до Верховної Ради України братимуть участь представники 87 політичних партій (з 202 зареєстрованих). Одразу треба звернути увагу на ті партії, які висувують своїх кандидатів лише по одномандатному виборчому округу. Їх налічується 65. З них 24 партії

³ За даними Центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень ім. О.Яременка в березні 2012 року сукупний показник недовіри (цілком не довіряю + скоріше не довіряю) до парламенту України становив 78,3 % опитаних.

⁴ www.cvk.gov.ua

висувають по одному кандидату в депутати, ще 14 партій – від двох до десяти кандидатів, решта – від 11 до 67 (67 – Народна партія). Проста арифметична дія дозволяє зрозуміти слабкість української багатопартійності.

По-перше, йдеться про те, що в багатомандатному виборчому окрузі змагатимуться представники 22 політичних партій. Це становить лише 10,9 % від їх загальної кількості.

По-друге, депутати-мажоритарники, якщо і отримають перемогу на виборах, то радше не як представники політичних партій, а як узнавані в даному окрузі особистості (окрім представників від чинних парламентських партій).

По-третє, зважаючи на низький рівень довіри громадян до політичних партій, низький рівень політичної участі, недостатньою є обізнаність виборців щодо суб'єктів політичних процесів, зокрема політичних партій. Невідомими або маловідомими для населення видаються такі назви, як «Сам за себе», «Правда», «Громадянська позиція», «Права воля України», «Закон і порядок», «За права людини», «Духовна Україна», «Молодь до влади», «Громадська солідарність», «Руська єдність», «Об'єднані ліві і селяни» та ін. Цей список можна продовжувати – а то все назви партій, які висунули своїх кандидатів на майбутні вибори.

До того ж, за результатами дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 10 по 15 серпня 2012 року, лише 48 % опитаних достеменно знали, що половина депутатів на виборах до Верховної Ради України обиратиметься у мажоритарних округах, ще 29% – «щось про це чули», а 23% населення взагалі не знали про це нічого [8].

По-четверте, власне, соціологи якраз демонструють слабкість інституту багатопартійності. В їх передвиборчих моніторингових опитуваннях фігурують, як правило, одні й ті самі учасники виборчого процесу: Партія регіонів, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Комуністична партія України, Всеукраїнське об'єднання «Свобода», УДАР,

«Україна – Вперед!» (останні дві з обов'язковим додаванням імен – Віталія Кличка і Наталії Королевської, відповідно, бо без цих імен самі партії теж нічого не варті).

Можна додати принаймні ще кілька аргументів на користь недосконалості інституту української багатопартійності. Втім, наразі вистачить одного – прочитати (а ще краще – проаналізувати) передвиборчі програми політичних партій, зареєстрованих ЦВК як суб'єкти виборчого процесу 28 жовтня 2012 року. Всі без винятку передвиборчі програми – це такі собі утопічні есе, на жаль, не найкращого гатунку. Для прикладу, і Партія регіонів, і «Батьківщина», і Комуністична партія України, як не дивно, обіцяють виборцям майже те саме, тільки різними словами. Зокрема, «якісна освіта сьогодні» (Партія регіонів), «освіта стане доступною і сучасною» («Батьківщина»), «доступність якісної освіти» (КПУ). При цьому Партія регіонів обіцяє збільшення аж до 75 % держзамовлення у ВНЗ, а КПУ – повернення до державної безкоштовної вищої освіти (це при зростанні кількості безробітних серед випускників!).

Програми парламентських партій просто рясніють тезами, що повторюються від виборів до виборів. Знову актуалізуються обіцянки доступного житла для молоді, комп'ютеризації шкіл, підвищення зарплат, пенсій тощо. Натомість відчуття дежавю від виборів до виборів стає щораз гострішим.

Разом з тим, новостворені партії яскраво демонструють брак досвіду, в тому числі в написанні програм. І тут виникає інше відчуття – водночас і добре, і зле. Добре, бо передвиборчі програми виборці, як правило, не читають. Зле, бо якби ті програми уважно прочитати, то одразу було б зрозуміло, що просто небезпечно довірити таким кандидатам управління державою. Лише кілька прикладів.

Так, «УДАР» пропонує «впровадити механізми прямої народної дії» через «народну законодавчу ініціативу», «народне вето», «народний вотум недовіри», тобто повернення до прямої демократії, що, по суті, неможливо (але

ідеологам новоствореної партії, мабуть, бракує часу для з'ясування відмінностей між прямою та представницькою демократією).

Передвиборча програма партії Наталії Королевської «Україна – Вперед!» пропонує «просування бренду *Made in Ukraine*», маючи на увазі «державну підтримку експортної експансії не лише великих, а й малих та середніх виробників, активний захист інтересів українських виробників за кордоном». Цікаво було б почути тлумачення цієї тези. Так само, як і іншої, ще більш екстравагантної – «Менше посадовців, більше комп'ютерів».

Нарешті, передвиборча програма Радикальної партії Олега Ляшка «Новий шлях України», яку можна використовувати як наочний посібник для політологів, політехнологів та інших з метою запобігання поширенню таких непрофесійних «творів». Кожна теза цієї програми викликає сумніви та неабияке здивування. Зокрема, «саме молодь зможе змінити нашу країну, а не **старі злодії** (*виділено автором*), які обкрадають народ» (*безпідставні звинувачення, можна скласти позов до суду*); «Ми позбавимо депутатів **космічних** зарплат і несправедливих пільг» (*навряд чи можна оперувати такими епітетами*); «Заборонимо обиратися до парламенту **пенсіонерам**» (*порушення прав людини і громадянина України*); «радикально **обмежимо** доступ в Україну імпоротної сільгоспродукції» (*для цього треба мати вагомі підстави, в противному разі це порушення принципів вільної торгівлі, що спровокує санкції для України з боку СОТ*) тощо.

Власне, аналіз передвиборчих програм – це окремий предмет дослідження. Наразі це – елемент так званої доказової бази слабкості політичних партій, а зрештою – демократичного режиму в Україні.

Отже, допоки партії будуть так званими симулякрами, таким же симулякром залишатиметься і демократія – позірна, несправжня, а політична система та її інститути потребуватимуть постійних змін. Натомість мінливий стан речей провокуватиме невизначеність майбутнього.

Лише ставши легітимним інститутом громадянського суспільства, тобто досягнувши високого рівня довіри громадян, політичні партії перетворюються на реального і активного суб'єкта політичної системи України. Наразі ж вони залишаються інструментом маніпулювання, імітуючи політичну активність, звертаючи на себе увагу громадськості за допомогою певних PR-акцій здебільшого напередодні чергових виборів. Тому інституціоналізація партій як інститутів громадянського суспільства залишається актуальним завданням утвердження демократичного політичного режиму.

1. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / [ed. by G. O'Donnel, Ph. C. Shmitter]. – Baltimor, 1986. – Vol. 4. – 96 p.

2. Меркотан К. Сучасна демократія: «зміна архетипів» чи переосмислення сутності? /К. Меркотан // Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління: Спецвипуск. – Х. : Вид-во «ДокНаукДержУпр», 2012. – С. 117–123.

3. Democracy index 2010. *Democracy in retreat* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eiu.com/public/democracy_index.aspx. – Назва з титул. екрана.

4. Democracy index 2011. *Democracy under stress* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011/ – Назва з титул. екрана.

5. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже ; [пер. с франц.] – М.: Академический проект, 2000. – 560 с.

6. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Аналітична доповідь, 2012 // Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/795/>

7. Меркотан К. Квасисистемність української багатопартійності / К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2011. – № 3 (48). – С. 113–121

8. Прес-реліз «Вибори-2012: за кого і чому збираються голосувати виборці на мажоритарних округах?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/homu-mazhoritarnih-okruga.htm>

Антоніна Митко

ЛІБЕРАЛЬНЕ ПІДҐРУНТТЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті проаналізовано спільні та відмінні риси демократії та лібералізму. Охарактеризовано елементи обох політичних течій, що можуть бути основою для нової форми демократії – інформаційної.

Ключові слова: демократія, лібералізм, свобода, рівність, інформація.

Antonina Mytko. Liberal background information democracy. The article analyzes the common features of democracy and liberalism. The characteristic elements of both political movements that may be the basis for new forms of democracy – information.

Key words: democracy, liberalism, freedom, equality, information.

Постановка проблеми та наукова розробка теми. Пошуки оптимальної моделі справедливого улаштування суспільного життя тривають протягом усієї історії людства. В цьому процесі пануючою і найбільш впливовою завжди виявлялася концепція демократії. Демократія у вузькому значенні визначається як форма правління, в якій стратегічні рішення приймаються більшістю голосів громадян. У той же час, це занадто обмежене визначення, яке потребує доповнення та більшого розгляду. Відображаючи розвиток цивілізації, зміст демократії постійно збагачується за рахунок провідних досягнень політичної думки, оскільки необхідно забезпечити її відповідність новим вимогам, що пред'являються людською практикою.

У сучасних умовах соціальні зв'язки ускладнюються, держава втручається в регулювання все більшої кількості питань з різних галузей суспільного життя. Розвиток державності вимагає розробки нових елементів у змісті теорії демократії, визначення гарантій її функціонування.

Однією з таких найважливіших гарантій в умовах інтенсифікації інформаційних потоків виступає принцип інформаційної відкритості та транспарентності суспільства [1]. Взаємопов'язаність демократії та лібералізму досліджувалася багатьма науковцями. Однак дослідженню ліберального підґрунтя демократії, на наш погляд, приділяється недостатня увага в політичній науці, а теорія інформаційної демократії як новий вид демократії не досліджена на теренах пострадянського простору, чим зумовлено *актуальність* цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Основний напрям критики демократії, що розроблена в сучасній демократичній теорії, полягає у тому, що голосування не найкращий або не тільки політичний механізм для забезпечення того, щоб політичні рішення відповідали інтересам громадян. Ключовий політичний механізм, який також служить цій меті, – це демократія обговорення і оцінка електронних можливостей для демократії. Врахування цих елементів, на думку Д. Ланда та А. Меровіца, змінить трактування вченими демократії та демократичних інститутів [2]. Греки називали три терміни, властиві істинно демократичному режиму: «ізономія» (рівність перед законом), «ізотімія» (рівне право виконувати в державі будь-які функції для всіх громадян) і «ізогорія» (свобода слова). Ці принципи визначають «пряму демократію», де всі громадяни мають право брати участь в асамблеї, «Еклезії» [3].

Нині принцип інформаційної відкритості навіть не визначено чітко, хоча найтісніше його пов'язують із забезпеченням демократизму держави. Таке становище змушує звернутися до аналізу суті і значення цього принципу для функціонування демократії. Серед критеріїв демократичності Р. Даль визначає *розуміння, що ґрунтується на поінформованості*, під яким автор розуміє той принцип, що кожен член суспільства повинен отримати рівні права та реальні можливості для ознайомлення з політичними альтернативами та їх можливими наслідками [4, с. 41].

У коректному, повному, правильному поширенні організованої інформації проявляється можливість учасникам

обговорення отримати більше даних щодо прийняття власних та колективних рішень. Наслідком цього буде поведінка громадян у кабінці для голосування [5–7]. Використання електронних носіїв інформації робить свій внесок в обговорення законного політичного вибору громадян, оскільки підвищує почуття політичної автономії та розуміння ефективності електронних політичних рішень, що дозволяє проаналізувати мотиви співгромадян щодо їхньої політичної належності.

Якщо демократія має давню історію та вже після Афін режими демократичного типу постійно з'являлися в історії в тій чи іншій формі, то поняття «лібералізму» є суто сучасним. Воно виникло на ранніх стадіях розвитку капіталізму як особлива ідеологія, в якій втілилися філософські, політичні, соціальні та економічні принципи того, що прийнято називати «сучасним світом», «модернізмом». Термін «лібералізм» походить від латинського «лібертас», тобто «свобода». Але треба відразу зауважити, що практично ніколи в історії ліберальної думки цей термін «свобода» не прикладався до якого б то не було колективному суб'єкта чи-то «народ», «суспільство», «нація», «соціальна група», «державна», «клас» і т.д. Лібералізм – це ідеологія, цілком і повністю центрована на людському індивідуумі, на його добробуті, вона потребує для цього індивідуума найвищого дару – «свободи» [3].

Це вузьке значення лібералізму, що асоціюється зі свободою людини. Автори Оксфордської ілюстрованої енциклопедії визначають його як «політичні погляди, що надають особливого значення забезпеченню свободи особистості в суспільстві» [8, с. 142]. У такому значенні лібералізм рідко відокремлюють від демократії. Поняття лібералізму використовують у двох трактуваннях: для позначення тільки лібералізму і демократичного лібералізму, а також демократизму. Як зазначає М. Сазонов, у другій половині ХІХ ст. ліберальні і демократичні ідеали зливалися в єдине ціле у суспільній свідомості. Але це злиття виявилось помилковим, оскільки ці два явища базувалися на різних ідеях: лібералізм – на ідеї

свободи, а демократизм – на ідеї рівності. У нашому випадку можемо говорити, що обидві течії в своїй основі привнесли в ідеологію інформаційної демократії, оскільки вона має на увазі і рівність – рівний доступ до будь-якої інформації у державі, і свободу, – свободу вибору джерела інформації, трактування відомостей, вільне поширення даних.

Лібералізм наділяє пріоритетним правом свободи індивіда, а не державу. Основне завдання ліберальних реформ полягає в обмеженні втручання держави в приватне життя індивіда (державна – «нічний сторож»). Саме цього обмеження стосується основне кредо лібералізму – «laissez faire» (не заважайте діяти) [9]. Загалом ліберальний світогляд визнає ідеал індивідуальної свободи як універсальну мету. Індивідуалізм лежить в основі права кожної людини на життя, свободу й приватну власність, що підкреслював класик лібералізму Дж. Локк. Саме ці права є найважливішими для людини, й існування такої інституції, як держава, виправдовується захистом цих прав, позаяк «першочерговою і головною метою об'єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є збереження власності» [10, с. 195]. Тож функції ліберальної держави вичерпуються лише захистом власності, в поняття якої, згідно з Дж. Локком, входять три компоненти: життя, свобода й володіння.

Д. Сарторі стверджував, що західна модель держави є результатом поєднання лібералізму і демократії [11]. Сучасні політичні системи західного типу виникли під впливом синтезу цих політичних течій. Вони запозичили організаційні принципи ліберальних політичних систем; плюралізм, свобода індивіду, еволюційний розвиток, правові закони, а також основні цінності лібералізму (індивідуалізм, егалітаризм, універсалізм). Тому таке широко вживане поняття «західна демократія» можна визначити як *ліберальну демократію*. Така демократія спершу набула розвитку в англосаксонських країнах, насамперед у Британії, потім її становлення розпочинається в інших країнах Заходу. З середини ХІХ ст. основою цього процесу стає поєднання демократії з лібералізмом, завдяки

чому вона принципово змінюється і стає більш ефективною. Але через століття корисність демократії ставиться під сумнів комуністичним і нацистським тоталітарними режимами. Це заперечення відіграє роль своєрідного каталізатора подальшого розвитку демократії [12].

Демократія набуває нових рис, вона стає не лише політичною формою участі народу у прийнятті політичних рішень, а означає прагнення до соціальної рівності і економічного добробуту. Ці нові характеристики пов'язані з покращенням взаємовідносин політичної системи з громадянським суспільством і оптимізацією взаємодії складових самої політичної системи.

Лібералізм і демократія, хоч і пов'язані між собою вкрай тісно, є поняттями, які слід розрізняти. Політичний лібералізм можна стисло визначити як доктрину, що орієнтується на правові норми, які звільняють певні права і свободи індивідів з-під контролю з боку уряду. Демократія – це всезагальне право всіх громадян на частку політичної влади, тобто право голосувати і брати участь у політичному процесі. Однак право брати участь у здійсненні політичної влади можна вважати ще одним ліберальним правом – причому правом найважливішим – і саме з цієї причини лібералізм історично дуже тісно пов'язаний з демократією [13].

З погляду інформаційної демократії для нас є цікавим те, що характерним елементом ліберальної демократії є «відкрите суспільство», що характеризується свободою слова, плюралізмом, співіснуванням і конкуренцією найширшого спектра суспільно-політичних поглядів. Завдяки періодичним виборам кожна з груп, що притримується різних поглядів, має шанс здобути владу. Модель відкритого суспільства ускладнює «консервацію» влади правлячою елітою, гарантує можливість безкровної зміни влади та створює стимули, аби уряд гнучко реагував на запити суспільства, у тому числі й інформаційні.

У В.Бебика знаходимо ще один термін – «демократичний лібералізм», основним рисами якого можна вважати такі [15]:

- 1) соціальний оптимізм, впевненість у необхідності поступових і раціональних змін у суспільному житті;
- 2) індивідуалізм у поєднанні з високою політичною відповідальністю громадян;
- 3) широкі права й свободи особи;
- 4) принцип приватної власності як основа свободи;
- 5) критичне ставлення до держави, обмеження її функцій та влади державного апарату;
- 6) толерантність, плюралізм, релігійна віротерпимість.

Взаємопов'язаність інформаційної демократії і лібералізму знаходимо в переліку політичних інститутів сучасної представницької демократії Р.Даля, де автор зараховує до них доступ до альтернативних джерел інформації: громадяни мають право користуватися альтернативними та незалежними джерелами інформації, якими можуть бути інші громадяни, експерти, газети, журнали, книги, телекомунікації й ін. Більше того, вже існуючі джерела інформації, що не контролюються урядом чи будь-якою іншою політичною групою, яка намагається впливати на суспільно-політичну думку та ставлення, повинні знаходитися під ефективним захистом закону. Демократія вимагає доступу до альтернативних джерел інформації подібно як і свободи вираження. Яким чином громадяни можуть отримати необхідні дані про проблему та зрозуміти її, якщо джерела і формації контролюються урядом? Або якщо право на поширення інформації належить лише одній політичній групі? Таким чином забезпечується формування знання, ефективна участь, можливість впливати на діяльність уряду тощо. [4, с. 85–86, 96].

Незважаючи на подібність основних положень демократії та лібералізму, деякі фахівці (зокрема І. Валлерстайн, О. Дугін) виводять відмінності між лібералізмом і демократією. Як зазначає І.Валлерстайн, «демократія і лібералізм – це не поняття-близнюки, скоріше ці поняття один одному протистоять. Лібералізм виник як засіб для протистояння демократії. Своім виникненням він був зобов'язаний прагненню приборкати небезпечні класи спочатку у провідних країнах, а потім в рамках світосистеми в цілому. Ліберальне розв'язання проблеми полягало в

тому, щоб надати цим класам обмежений доступ до політичної влади і обмежену частку економічної доданої вартості в тих межах, які б не загрожували процесу постійного накопичення капіталу чи державній системі, на яку він спирався» [15, с. 43]. Якщо виходити з цих позицій, вислів «ліберальна демократія» звучить як «обмежена демократія» та нагадує щось на кшталт «рабовласницька демократія» чи, точніше, «буржуазна демократія», іншими словами – демократія пануючих суспільних груп [16].

О. Дугін зазначає, що якщо в центрі демократичного світогляду стоїть «демос», то в центрі ліберального – «індивідуум». Якщо демократія заснована на верховенстві колективного інтересу над приватними, то лібералізм – на верховенстві приватного над колективним. Якщо демократія стурбована в першу чергу політичною сферою, владою, прямою участю в управлінні общиною, то лібералізм – сферою економіки, забезпеченням економічних і торговельних свобод окремої особи. Нарешті, демократія – це одна з форм традиційного суспільства, а лібералізм – нова економіко-філософська доктрина, заснована на повному запереченні традиційної цивілізації і на прагненні в кінцевому підсумку знищити всі органічно-суспільні інститути, що належать до політичної та культурної історії народів і держав [3].

Л. Зидентоп у праці «Демократія в Європі» звертає увагу на те, що високий рівень розвитку засобів зв'язку дозволи суспільству подивитися на себе як у дзеркало, де відображаються швидкоплинні бажання, настрої, інтереси та в якому певні дії уряду здаються незграбними та недотепними. Він підкреслює, що зростання ролі засобів масової інформації в західних розвинутих демократичних державах відбувається тоді, коли у лідерів відзначається дефіцит чеснот, сили волі, аргументації. Головним «досягненням» ЗМК в такій ситуації є політичний вуайеризм: навалюючись на людей калейдоскопом різних проблем та конфліктів, вони не стільки закріплюють бажання діяти, скільки породжують розгубленість та апатію. Перенасиченість інформацією призводить до паралічу волі [17, с. 154]. Погоджуючись з цією думкою, вважаємо, що свобода

поширення інформації так чи інакше повинна регламентуватися, а подекуди й обмежуватися відповідними законодавчими важелями впливу.

Висновки. Отже, чи можемо говорити про ліберальне підґрунтя інформаційної демократії? Враховуючи той факт, що інформаційна демократія – лише певний вид демократії як такої з її акцентом на рівності інформаційних можливостей громадян держави, які повинні забезпечуватися свободою у поширенні інформації як особистої, так і суспільно-значимої (що вкрай важливо під час проведення державних реформ та реалізації політичних рішень керівництва країни, т.зв. електронний уряд), вільним вибором джерела інформації для себе та як каналу для передачі інформації іншим (що знайшло вияв при використанні інформаційних ресурсів під час виборчих кампаній, т.зв. електронні урни) тощо. Тобто, розглядати теорію інформаційної демократії, не враховуючи ліберальне «зерно» – свободу – на сьогодні не можемо, оскільки ці два поняття – демократія та лібералізм – тісно пов'язані новим терміном – «інформаційною демократією».

1. Корченкова Н. Ю. Принцип информационной открытости как требование современной демократии / Н. Ю. Корченкова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского, 2000. – С.124–128. – (Серия: Право).

2. Landa D. and Meirowitz A. Game Theory, Information, and Deliberative Democracy / D.Landa and A.Meirowitz. – New York University. – 39 p.

3. Дугін О. Г. Демократія проти лібералізму [Електронний ресурс] / О. Г. Дугін // Суспільно-політичне інтернет-видання «Дух волі». – Режим доступу: www.duhvoli.com.ua.

4. Даль Р. О демократии / Р. Даль; [пер с англ. А.С.Богдановского, под. ред. А.О. Алякринского]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.

5. Manin B. On Legitimacy and Political Deliberation / B. Manin // Political Theory. – №15 (3). – 1987. – P. 338.

6. Habermas J. Between Facts and Norms / J. Habermas. – Cambridge: MIT Press, 1996.

7. Cohen J. Democracy and Liberty / J. Cohen; In Jon Elster, ed. // Deliberative Democracy. – New York: Cambridge University Press, 1998.

8. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия : [пер. с англ.]. – Т.7: Народы и культуры / – М. : ИНФРА-М: Весь мир, 2002. – 416 с.
9. Куц Г. М. Лібералізм і демократія: перипетії співіснування [Електронний ресурс] / Г. М. Куц // Віче: журнал ВРУ. Спецвипуск. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/600/>.
10. Локк Д. Два трактати про врядування / Д. Локк; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.
11. Freedom in the World 1991–2006 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org>.
12. Политология. Энциклопедический словарь / [Под ред. Ю. И. Аверьянова]. – М.: Изд-во Московского Коммерческого Университета, 1993. – 400 с.
13. Стогова О. В. Лібералізм та демократія: співвідношення понять / О. В. Стогова // Філософські науки: Збірник наукових праць. – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. – С.180–185.
14. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : [монографія] / В. М. Бебик. – К.: МАУП, 2003. – 424 с.
15. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн; [пер. с англ.]. / [под ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
16. Висоцький О.Ю. Демократія, постдемократія та легітимізаційна політика / О. Ю. Висоцький // Матеріали шостої міжнародної науково-теоретичної конференції: [XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія], (м. Київ, 8–9 червня 2007 р.). – Кн. I. – К.: Фенікс, 2007. – С.55–58.
17. Зидентоп Л. Демократія в Європі; [пер. с англ.] / Л. Зидентоп; [под. ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2004. – 360 с.

Ірина Овчар

ТЕХНОЛОГІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА СУСПІЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ

Сучасна політика, як українська, так і міжнародна, зумовлює можливості широкої дискусії про легітимізацію влади та аргументацію на користь одних технологій на противагу іншим. Питання про правові механізми та суспільні можливості актуалізується тому, що саме ці складові уособлюють технології легітимізації влади з

тим, щоб надати їй демократичних ознак, та створюють умови для реалізації в громадянському суспільстві.

Ключові слова: легітимація влади, політичні й інформаційні технології, процеси суспільної трансформації, влада і опозиція.

Iryna Ovchar. The technology of the authority's legitimization: the legal mechanism and social opportunities. Modern politics, both Ukrainian and international causing possible extensive discussion of legitimate power and arguments in favor of one technology over the other. Questions about legal mechanisms and social opportunities updated so that these components represent the legitimate power of technology in order to give it democratic attributes and create conditions for implementation in civil society.

Key words: legitimation of power, political and information technology processes of social transformation, the government and the opposition.

Сучасна політична ситуація в Україні, пов'язана з виборами 2012 року, загострює питання про легітимацію влади через зміщення акцентів на користь технологій, механізмів і можливостей (прямих або опосередкованих) «узаконення» або «визнання» політичного режиму на основі приходу до влади. Останнє відбувається в правових рамках та здійснюється на рівні становлення й розвитку громадянського суспільства. Логіка доцільності процесу легітимації уособлює можливість закріплення результату приходу до влади і націлена на її утримання. При цьому відомі шляхи набуття статусу легітимної влади: вибори, проведення адміністративної реформи, судові рішення, революційні впливи тощо.

Науково-інформаційна база вивчення цього питання дуже широка і достатньо дискусійна. Адже питання легітимності влади обговорюється в оточенні політиків та їх консультантів, його озвучують політичні експерти й аналітики, про нього пишуть науковці та медійники. Тому спектр тем, які співвідносяться з легітимністю влади,

об'ємний і неоднозначний в оціночних підходах та висновках. Але без легітимної влади не можливе нормальне існування держави, функціонування демократичних інститутів, розвиток громадянського суспільства тощо. На сьогодні відкритість та доступність політики дає розуміння шляхів і механізмів легітимації влади. Зважаючи на сказане, пропонуємо до розгляду авторський погляд на технології легітимації влади: правові можливості та суспільні механізми.

Теоретики політики і права знаходять різні аргументи для пояснення легітимації державної влади. Еволюціонують критерії їх думок від принципів демократії до засад правової держави, від фактора реалізації волевиявлення громадян до публічного суспільного визнання політичної влади. Для загального розуміння теми рекомендуємо звернути увагу на роботи таких авторів, як: Ж. Шабо [16], В. Сіренко [14], В.Ковальчук [9–10], В. Чіркін [15], В. Шаповал [18] тощо. Втім, основою аналізу проблеми дослідження є правова література, закони, рішення суддів та ін. [1–8; 11–13].

Детальний опис проблеми та характеристика її складових потребують визначення терміна, який винесений в основу матеріалу, формує концепцію та визначає аргументацію доказової бази. Отже, легітимація державної влади – це процес, за допомогою якого державна влада, її дії, норми, інститути, посадові особи набувають ознак легітимності, тобто стають такими, що дають громадянам підстави вважати їх справедливими, законними та доцільними. Легітимація утверджує правовий характер влади, обґрунтовує і виправдовує її рішення, створення владних структур, їх зміну і оновлення. Це колективний процес визнання справедливого, законного і доцільного характеру влади, який пов'язаний з народним волевиявленням [9, с.25–26].

Логічність і зрозумілість цього твердження може порушити принцип прийняття правових засад, які регулюють державні процеси на внутрішньому та зовнішньому рівнях. Справа в тому, що сучасні правові відносини не

втратили своєї класичної первинної основи, а саме – суспільного договору. Адже на сьогодні правові рамки визначаються шляхом прийняття необхідних законів та підзаконних актів, які закріплюються у письмовому (друкованому) вигляді. Відповідно, в них можна вносити необмежену кількість змін, причому як на етапі обговорення законодавчої ініціативи суб'єктами її внесення та протягом проходження першого і другого читань у стінах парламенту, так після набрання чинності документа.

У міжнародній правовій науці побутує дуже чітке, на нашу думку, визначення права, яке окреслене суб'єктами погодження певного формального правила, згідно з яким для них встановлюються права і обов'язки, здійснення яких забезпечується юридичним механізмом [11, с.33]. Відповідно, процес легітимації влади через правові механізми та допустимі політичним режимом потреби суспільства можна назвати відносинами, що опосередковані законодавством.

Спробуємо спроектувати зазначене визначення на українські реалії. По-перше, рівень правової грамотності та елементарної поінформованості пересічного українця дуже низький. Це означає, що про існування більшості законів вони не знають, а якщо й знають, то не вірять у справедливість українського правосуддя. По-друге, суб'єкти законотворчого процесу часто закладають в закони норми, які мають неоднозначне трактування. Ще більш поширений варіант – внесення змін до закону для власної ж вигоди. В умовах складного процесу виборів 2012 року не зайвим буде нагадати історію з конституційними змінами в рамках поетапного проведення «конституційної реформи» в частині складання депутатських повноважень, тобто порушення імперативності мандату [1–2; 7–8; 12].

Отже, Конституція України зі змінами та доповненнями від 2004 року містила пункт 6-й частини другої ст. 81-ї такого змісту: «Не входження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї

політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата зі складу такої фракції» [8, с. 18]. Тобто, на депутатський склад, обраний у 2006 році та під час дострокових виборів 2007 року, ця норма поширювалася. Політична ротація у Верховній Раді України в умовах так званого «збору голосів» для набрання простої більшості для роботи парламенту та прийняття низки сумнівних законів привела у 2010 році до виходу або виключення депутатів зі складу тих політичних сил, які на той час вважались опозиційними. Поява т.зв. «тушок» у парламенті привела до того, що в рамках чергового етапу конституційної реформи пункт шостий ст. 81-ї був вилучений [7]. Додатково зазначимо, що конституційна реформа в країні незавершена, а її проведення покладено на спеціально створений орган – Конституційну асамблею.

Схожі технології врегулювання правового поля під певну групу осіб неформально, але все ж спостерігаються в судовій, адміністративній, територіальній реформах та ін. Зокрема, це питання гостро постає в разі необхідності зміни повноважень і підпорядкування, що стосується певної гілки влади, або зміни статусу, якщо йдеться про внутрішні територіальні межі. До прикладу, саме судова гілка влади була останньою в прийнятті рішень щодо підведення підсумків виборів Президента України у 2004 та 2010 роках [18]. Беручи до уваги лише один приклад, можна помітити, яким чином доповнення або вилучення навіть частини статті змінює її правову сутність. Насправді за роки частоті зміни влади, з її штучним поділом на владу і опозицію¹ можна помітити аналогічну зміну законодавства, частота якої залежала від інтересів правлячої верхівки.

¹ Називаємо поділ на владу та опозицію штучним, адже по черзі при владі залишаються одні і ті самі обличчя, але по-різному себе називають, а також, якщо громадяни країни делегують депутату представляти їх інтереси у органах влади будь-якого рівня, вони залишають за собою статус таких представників.

Тепер пропонуємо проаналізувати усі технологічні складові процесу легітимації влади, які пов'язані з питальною мовною конструкцією «чому»? *Чому процес легітимації влади важливий?* Пов'язано це, в першу чергу, з тим, що влада обирається для ведення управління, яке здійснюється за допомогою розподілу та використання ресурсів, серед яких природні, інформаційні, людські, матеріально-технічні, фінансові, правові. Прагнення до легітимації іманентно закладене в політичній владі, яка потребує сприятливого відгуку від об'єкта управління. Тому розподіляючи і використовуючи ресурси, політична влада перманентно здійснює операції з легітимації [17, с. 51–53]. Тобто, через управління визначається мета легітимації влади, а її змістом є легітимність політичного режиму. Легітимація в демократичних режимах базується на правовій основі та на суспільному визнанні, формуванні позитивного іміджу влади [13, с. 224–225]. Щодо юридичного контексту, то в науці побутує думка про те, що недоцільно обмежувати легітимність влади лише формально-юридичними ознаками, коли легітимність розуміють лише як законність, коли політичну систему чи режим вважають легітимними.

Одним з найбільш поширених шляхів легітимації влади в демократичних країнах вважається *виборчий процес*. Він уособлює зміст представницької демократії та виконує функцію управління. Процедура обрання представників народу в органи влади здійснюється в межах нормативно-правової бази. При цьому деякі вчені вказують, що неправильно обмежувати легітимність влади лише формально-юридичними ознаками, коли легітимність розуміють лише як законність, коли політичну систему чи режим вважають легітимними, якщо має місце відповідність структур, процесів формування та функціонування влади букві і духу чинного законодавства. Таке обмеження призводить до ототожнення легітимності та легальності й буває однією з причин кризи легітимності влади [10, с.16–17].

З іншого боку, саме виборче законодавство часто є однією з первинних технологій надання статусу легітимності владі, яка здобула її нечесним, маніпулятивним або іншим шляхом. Вважаємо, що в політичній дійсності важливо розглядати два аспекти, оскільки від стилю поведінки влади та здійснення нею управлінських функцій залежать політичний режим і система взаємодії влади.

Іншим шляхом легітимації влади може бути *адміністративна система*, яка визначає спосіб і вертикаль підпорядкування органів влади. В українській політиці перерозподіл владних повноважень почав здійснюватися досить часто після так званої «помаранчевої революції» 2004 року, коли почергово в напрямі збільшення або зменшення змінювалися повноваження Президента України, Кабінету Міністрів України (КМУ), Ради національної безпеки і оборони (РНБО), Національного банку України (НБУ), органів (або представників) місцевого самоврядування тощо. Підставою для проведення адміністративної реформи була зміна практично повного складу більшості Верховної Ради України (ВРУ), тобто перехід влади в опозицію і навпаки [7–8; 12].

Події осені 2004 року показали також значимість *судової гілки влади* як однієї з технологій її легітимації [18, с. 84]. Політтехнологи, які з того часу активно почали виходити на публічний загаль і через інформаційні ресурси вдавалися до роз'яснень змісту тогочасних подій, вважали, що саме завдяки дієвості судової гілки влади вдалося ліквідувати кризу влади і зробити її обрання легітимним. Це питання залишається дискусійним як в сьогоднішній науці, так і серед політиків та їхніх консультантів. Але сам факт залучення судової гілки влади до розв'язання владних конфліктів у виборчий період дозволяє її розглядати як один з елементів технології легітимації влади.

Уже згадана так звана «помаранчева революція» в Україні та схожі події на пострадянському просторі дозволяють говорити про чергову технологію легітимації влади – роль суспільного фактора через організацію і

проведення *штучних революцій*. Цей фактор досить сумнівний у правовій площині та в межах історичних процесів, але політологам добре відомі схеми та механізми використання суспільства в масових подіях і ефект їх впливу на досягнення потрібного результату [14–15].

Разом з попередньою технологією та участю політичних експертів у роз'ясненні та представленні політичної дійсності черговою суспільною технологією легітимації влади стали такі методи, як: *використання PR менеджменту, інформаційних ресурсів, громадських організацій, благодійних фондів*, які сприяють легітимації влади. Якщо систематизувати усі названі складові в один ланцюг довіри до влади, то вони органічно збігаються з розвитком громадянського суспільства та демократичних інституцій.

Суть зазначених технологій здебільшого зводиться до того, що вони спрямовані на залучення громадян до політичних процесів. Тобто, їх основою є право політичної участі. Дослідники зазначеної політологічної категорії вважають, що політична участь громадян дає можливість забезпечити баланс публічних інтересів і звести до мінімуму кількість тих громадян, які будуть виявляти негативне ставлення до законів та рішень чинної влади. Такий фактор посилює легітимність влади або дає можливість впливати на цей процес [9, с.29].

Також слід розуміти, що PR менеджмент, інформаційні комунікації, громадські організації та благодійні фонди як технології легітимації влади спрямовані на різну аудиторію та активно використовуються в різний час. Усі названі технології є певним засобом підсвідомого впливу на позицію громадськості, способом формування відповідної політичної аудиторії. При цьому варто пам'ятати, що така технологія вимагає матеріальних ресурсів і може розцінюватись опонентами як засіб непрямого підкупу або маніпуляції виборців.

Разом з тим, зазначені вище аргументи, навіть найбільш дискусійні, щодо процесу легітимації влади важливі з огляду на те, що «державна влада може вважатися легітимною лише до того часу, поки підлеглі визнають її

такою». Адже сама «легітимність є результатом легітимації, тобто процесу, за допомогою якого державна влада, її дії, норми, інститути набувають ознак справедливості, законності та доцільності [9, с.25].

Для цілісної оцінки технологій легітимації влади через правові механізми та суспільні можливості вважаємо за необхідне зазначити окремі нюанси, які аналізуються перед формуванням необхідної технології. Отож, вважається, що легітимація влади має два рівні підпорядкування: вертикальний та горизонтальний. Питанню легітимації підлягає законодавча і виконавча гілки влади. В умовах проведення будь-якої реформи (судової, адміністративної, конституційної тощо) цей принцип реалізується через процедуру розподілу повноважень, механізм впливу і підпорядкування, який має місце в системі стримувань і противаг.

І на завершення доцільно збагнути, *чому все ж легітимація політичної влади стала технологією?* Ще в радянські часи словосполучення «легітимація влади» викликало б нерозуміння в суспільстві: адже не можна було допустити й думки, що влада може бути нелегітимною, а отже, обрана без права громадян на представницьку демократію. По-перше, обиратися вона стала лише на межі 80-90-х рр. ХХ ст. По-друге, система мислення і прихованості політичної дійсності в принципі не допускала постановки такого питання.

Сучасний український політикум не лише допускає розмови про легітимність влади, він акцентує увагу на праві щодо своєї легітимності. Цей принцип використовується в прагненні протиставити одну політичну силу іншій, розкручується за допомогою реклами й інших інформаційних ресурсів. Причому в різних розуміннях цієї тези, адже політики своїм прагненням і потребою зберегти за собою владу на різних рівнях врядування протягом періоду української незалежності, а особливо після президентської кампанії 2004 року, вдавалися до низки правових змін й адміністративних перетворень саме з метою легітимізувати владу.

Окремими технологіями, які використовуються у виборчий період, є визначення округів, висунення кандидатів, формування їх іміджу і концепції розкручення на окрузі (зокрема, технологія так званих «клонів» – однофамільців в одному окрузі), ведення агітації, реєстрація довірених осіб кандидатів, зміна місця голосування за допомогою відкріпних талонів, підготовка членів комісій усіх рівнів, проведення «дня виборів», система опрацювання протоколів та підрахунку голосів і т.д. Усе це складові політичних технологій та владних домовленостей, які сумісні з правовою площиною українського законодавства і спрямовані на процес легітимації влади.

Аналізуючи технології легітимації влади через призму української політики, розуміємо, що основними акцентами такого процесу є правова площина і можливості суспільного сприйняття. Тобто, на рівні права способи легітимації мають підкріплюватися відповідними (потрібними) нормативно-правовими положеннями. Позиція суспільства в питанні легітимації влади важлива тому, що запропоновані механізми легітимації мають набути громадського визнання. Під час використання будь-якої з наведених у статті технологій однаково залучені як представники усіх гілок та рівнів влади, так і громадяни країни. Без такого взаємозв'язку самі механізми технологій не зможуть бути дієвими та не забезпечуватимуть процес легітимації влади.

1. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л.Дюги; (предисловие П. Новгородцева, [пер. А. Яценко, В. Краснокутский, Б. Сыромятников]. – М.: Типография И.Д. Сытина, 1998. – 671 с.

2. Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования. Г.Еллинек; [пер. с нем. Под ред. Б.А. Кистяковского]. – СПб.: Издание Юридического книжного склада «Право», 1997. – 94 с.

3. Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських селищних міських голів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/14/98-%D0%B2%D1%80/print> 1330458574498308

4. Закон України «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/print1348063121042201>
5. Закон України «Про вибори Президента України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/474-14/print1330458574498308>
6. Керимов А.Д. Современное государство: вопросы теории / А.Д. Керимов. – М.: Норма, 2007. – 144 с.
7. Конституція України: із змінами, внесеними згідно із Законом № 2952-VI від 01.02.2011 та офіційним тлумаченням до Конституції Рішень Конституційного Суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1330458574498308>
8. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 серпня 2008 року. – К.: «ПАЛИВОДА А.В.», 2008. – 48 с.
9. Ковальчук В. Демократія участі як джерело легітимності державної влади / В.Ковальчук // Вибори та демократія. – 2011. – № 2 (28). – С. 25–33.
10. Ковальчук В. Про правове розуміння легітимності державної влади / В.Ковальчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Вип. 46. – С. 16–20.
11. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов. Изд. третье, доп./ И.И.Лукашук – М.: Вольтерс Клувер, 2005. – 415 с.
12. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / За заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
13. Розанвалон П'єр. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П'єр Розанвалон; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
14. Сіренко В.Ф. Про легальність та легітимність державної влади/ В.Ф.Сіренко; – К.: Оріяни, 2006. – 60 с.
15. Чиркин В. Легализация и легитимизация государственной власти. В.Чиркин // Государство и право. – 1995. – №8. – С. 63.
16. Шабо Ж. Л. Основные типы легитимности. Ж.Л.Шабо // Полис. – 1993. – № 5. – С. 137-143.
17. Шабров О. Политическое управление: проблема стабильности и развития./ О.Шабров – М.: Интеллект, 1997. – 200 с.
18. Шаповал В. Проблема демократичності виборчої системи у контексті рішень Конституційного Суду України. В.Шаповал // Вибори та демократія. – 2008. – № 4 (18). – С. 82–84.

Євген Перегуда

ВЗАЄМОДІЯ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ТА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Аналізуються політичні механізми взаємодії Президента, Кабінету Міністрів, центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій. На підставі цього дається визначення політичного режиму України згідно з класифікацією Г. Голосова.

Ключові слова: Президент, виконавча влада, місцеві державні адміністрації.

Yevgen Pereguda. Interaction between national and local authorities in the context of the formation of modern political regime. The political mechanisms of interaction between President, Cabinet, the central authorities and local administrations are researched. Based on this the political regime in Ukraine is determined according to the classification of G. Golosov.

Key words: President, executive power, local authorities.

Ідентифікація сучасного політичного режиму України є актуальною проблемою, що дасть змогу підсумувати розвиток політичної системи та побудувати подальші сценарії.

Політичні режими досліджували Ж. Блондель, Г. Голосов, А. Громико, М. Дюверже, А. Колодій, Ж.-Л. Кермон, Є. Мачкув, Ф. Рудич, Т. Сичова, Г. Щедрова та ін. Серед значень поняття режим, які дає Оксфордський словник: – уряд, особливо авторитарний; система чи встановлений спосіб здійснення певних речей [1]. Енциклопедія «Філософія політики» визначає політичний режим як «сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури» [2, с. 472].

Найчастіше політичні режими поділяються на демократичні, авторитарні, тоталітарні. Водночас Г. Голосов за фрагментованістю еліт, характером політичної конкуренції, політичної участі виокремлює традиційні, авторитарно-бюрократичні, конкуруючі олігархії, егалітарно-авторитарні, авторитарно-інегалітарні, ліберально-демократичні режими [3, с. 68].

Щодо регіональних аспектів політичного режиму найчастіше акцентують на відносинах між державою та місцевим самоврядуванням. Але взаємодія державних органів різних рівнів теж є чинником розвитку режиму.

Виконавчій владі України присвячені праці В. Авер'янова, Л. Бунецького, К. Ващенко, В. Горбатенка, О. Дем'янчука, О. Іщенка, А. Коваленка, І. Коліушка, О. Кордуна, І. Кресіної, О. Кукарцева, Є. Левенець, М. Лендъел, М. Михальченка, Н. Нижник, М. Ославського, Т. Татаренко, В. Тертички, В. Тимощука, В. Цветкова, Л. Шкляра. Але проблеми політичної взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади (ОВВ) лишаються малодослідженими, зокрема у контексті сучасного політичного режиму.

Мета статті – аналіз взаємодії загальнодержавних та місцевих ОВВ в контексті становлення політичного режиму в Україні. Йдеться не лише про центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ) у вузькому розумінні, а й про інші органи – Кабінет Міністрів (КМУ) та Президента, який формально не належить до виконавчої влади, але фактично очолює її [4, с. 251].

Перш за все слід зупинитися на питанні про модель ОВВ. Зміни у моделі органів державної влади були пов'язані з відновленням Конституції 1996 р. Повноваження Президента включають програмування суспільного розвитку, утворення/ліквідацію/реорганізацію ЦОВВ, призначення за згодою парламенту Прем'єра, за поданням останнього – керівників ЦОВВ, перших заступників та заступників міністрів, голів місцевих держадміністрацій (МДА). Звільняються вони Президентом або за поданням Прем'єра, або за власною ініціативою. Президент затверджує положення про ЦОВВ. Його акти обов'язкові до

виконання ОБВ. Президент може скасовувати акти ОБВ. Інститут Президента важко уявити без Адміністрації, яка взаємодіє з ЦОВВ та місцевими ОБВ [5].

КМУ – вищий ОБВ. Він спрямовує та координує діяльність ЦОВВ та МДА [6], є відповідальним перед Президентом, призначається на час його повноважень. Але, оскільки Верховна Рада (ВРУ) дає згоду на призначення Прем'єра, затверджує Програму уряду, може винести йому вотум недовіри, партійно-політичні процеси значно впливають на склад та діяльність КМУ. Важливе місце у взаємодії ОБВ посідає Прем'єр. Його повноваження дають правознавцям говорити про «подвійний центр» виконавчої влади.

ЦОВВ включають міністерства та відомства. Їх керівники призначаються Президентом за поданням Прем'єра. Ускладнення об'єкта управління зумовило зростання ролі міжвідомчої взаємодії. Її порядок визначається КМУ або спільними наказами міністерств та відомств.

У складі ЦОВВ можуть утворюватися територіальні органи, якщо це передбачено положенням про них. Їх керівники призначаються та звільняються міністром, а керівники територіальних органів інших, крім міністерств, ЦОВВ – за погодженням з міністром, якому ЦОВВ підпорядкований.

У 2010 р. Президент ініціював реформу урядового управління [7]. Статуси ЦОВВ були диференційовані залежно від розподілу функцій: міністерство – формує держполітику; державна служба – надає адмінпослуги; інспекція – контролює дотримання законодавства; агентство – управляє держмайном. Міністерствам були підпорядковані інші ЦОВВ.

Міністри та їх перші заступники були визначені політичними діячами. Їх функція – розробка галузевих стратегій. Водночас було впроваджено посади заступників міністрів – керівників апаратів. Їх створення та призначення на них (звільнення) є виключно прерогативою Президента.

Посади першого віце-прем'єра та віце-прем'єрів були суміщені з посадами міністрів, що посилювало їх вагу та

водночас плюралістичну політичну структуру уряду. Але ця концепція не була дотримана. Так, були розділені посади першого віце-прем'єра та керівника Мінекономрозвитку і торгівлі, що було зумовлено збереженням балансу угруповань у владі.

Оцінюючи реформи, слід зазначити, що ще у 1990-х рр. Президент розпочав адмінреформу для стимулювання розвитку країни. Він вважав, що ресурси розвитку має знайти суспільство, для чого потрібні бюджетна, пенсійна, медична реформи. Але бюрократія була нездатна їх здійснити. Це змусило Президента вдатися до політичної реформи. Але й парламентсько-президентська республіка не сприяла «деноменклатуризації» влади.

Криза 2008 р. не залишила шансів для відтермінування реформ. Вибори 2010 р. змінили не лише політичні сили при владі, а й відносини між її органами. Склад КМУ визначався Президентом, але норми Конституції 2004 р. були формально дотримані. Цьому сприяло те, що Президент та коаліція мали однакові політичні орієнтації. Але формування КМУ не було волюнтаристичним, адже дії Президента зумовлювалися співвідношенням фракцій коаліції та угруповань ПР. Сам Прем'єр представляв одне з них.

Відтак змінилася модель уряду. Л. Шкляр називає три можливі моделі: кабінетний уряд, члени якого є рівноправними учасниками процесу прийняття рішень; уряд з домінуванням Прем'єра; «великий уряд», в якому діє ядро виконавчої влади [8, с. 827]. Уряд М. Азарова був близьким до третьої моделі. Близьким, оскільки фактично це був «великий уряд» при Президенті, що включав КМУ та інші органи. З іншого боку, ця модель передбачає консолідацію «ядра», чим ані «великий уряд при Президенті», ані КМУ не відзначалися. Хоча лідери угруповань були членами однієї партії, між ними були суттєві протиріччя. Ця система екстраполювалася й на ОВВ. Часто міністри, їх заступники, керівники підпорядкованих ЦОВВ представляли різні угруповання. Неперетворення протиріч на конфлікти було умовою стабільності. Це обмежувало дії Президента. Але й угруповання були залежні від Президента, який був гарантом їх позицій у владі.

Отже, виконавча влада зберегла «номенклатурно-клановий плюралізм», що гальмував реформи. Не допомогло й відновлення Конституції 1996 р. Так, Президент, критикуючи у 2011 р. міністрів за невиконання плану реформ щодо скорочення дозвільних процедур, закликав їх подати у відставку [9]. І це за наявності у нього права безперешкодно їх звільняти. Тому в кадровій сфері ключовими були неформальні обмеження, а вони з відновленням Конституції-96 не змінилися.

Дійсно суттєвим щодо взаємодії ОВВ стало право Президента змінювати структуру влади. Це й прискорило реформу. Її критики звертали увагу на централізацію управління, на те, що нова система створила умови для використання ресурсів вузькою групою людей [10]. Але тут не все так просто. Посилення віце-прем'єрів та деяких міністрів мало політичний характер. Натомість позбавлення їх повноважень з управління власністю та розподілу коштів було значною мірою формальним. Звідси – можливість конфліктів між міністрами та ЦОВВ, які їм підпорядковуються.

Були ліквідовані урядові комітети, які розглядали проекти рішень до їх винесення на КМУ. На думку критиків реформи, це могло погіршити міжміністерську координацію, зменшити відкритість КМУ.

Безумовно, головним наслідком було зростання впливу Президента. Як вважає І. Коліушко, КМУ став «філіалом» його адміністрації [11, с. 3]. Водночас, на думку В. Фесенка, надання Президентові права призначати керівників ЦОВВ було пов'язане не з бажанням контролювати усю країну, а з небезпекою розширення скорочених органів [12, с. 2]. Міністр юстиції заявляв, що «чиновницька опозиція» проти стоїть реформі сильніше, ніж політична [13, с. 3]. Про який «філіал» йдеться, якщо рівень виконання розпоряджень Президента в 2011 р. не перевищував 30%? [14].

Отже, реорганізація ЦОВВ мала на меті подолання «номенклатурно-кланового плюралізму». Але рано говорити, що вона її досягла. Не усунуті усі дублювання повноважень, викликає сумнів деполітизація агентств,

служб, інспекцій. Підвищення ролі Президента не зменшило потенціал конфліктів, який перемістився з рівня Президент – уряд в середовище самого КМУ та ЦОВВ. Ця ситуація консервується у разі домінування однієї партії, але «подвійний центр» влади постійно нестиме загрозу конфліктів.

Виконавчу владу в областях і районах, Києві та Севастополі здійснюють МДА. Щодо формування їх керівництва у Конституції є суперечності. У розділі про Президента сказано, що він призначає голів МДА за поданням Прем'єра, звільнення ж їх не обмежене. А у статтях про МДА йдеться, що призначення та звільнення здійснюється Президентом за поданням КМУ [15].

Призначаються голови МДА на строк повноважень Президента. Він може доручити Прем'єру внести іншу кандидатуру. Це збільшує вагу «ненормативних» чинників, зокрема взаємин Президента та Прем'єра. У 2010 р. ВРУ встановила, що Президент може звільнити голову МДА з власної ініціативи та що подання Прем'єра про звільнення може бути відхилене [16].

КМУ спрямовує та контролює діяльність МДА, подає кандидатури їх голів, погоджує перших заступників та заступників голів облдержадміністрацій (ОДА), затверджує рекомендаційні переліки підрозділів МДА, типові положення про них.

Підрозділи МДА підзвітні та підконтрольні ЦОВВ. Їх керівники призначаються головами МДА, але погоджуються ЦОВВ [17]. Керівники ЦОВВ можуть визнати діяльність підрозділів незадовільною.

Голови МДА координують діяльність територіальних органів ЦОВВ, а їх керівники у здійсненні повноважень МДА підзвітні та підконтрольні головам МДА. Кандидатури керівників терорганів узгоджуються з ними. У разі відмови останніх кандидатура може бути погоджена з КМУ. МДА можуть звертатися до ЦОВВ з питанням про відповідність керівників терорганів.

ОДА спрямовують діяльність райдержадміністрацій (РДА). Голови ОДА вносять Прем'єру пропозиції щодо голів РДА, погоджують їх перших заступників та заступників, скасовують розпорядження голів РДА, а керівники підрозділів ОДА – накази керівників підрозділів РДА. Голова ОДА може звернутися до Президента щодо відповідальності голови РДА.

Політичні засади взаємодії центральних та місцевих ОВВ включають конституційні принципи, Закон «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», послання Президента, держпрограми, галузеві стратегії, інші документи, які регламентують політику, зокрема регіональну. Остання визначається Держстратегією регіонального розвитку [18]. Її суб'єктом є й Рада регіонів при Президенті. Ускладнення структури суб'єктів та об'єкту регіональної політики зумовило зростання ролі координаційних механізмів взаємодії ОВВ. Набуває поширення практика укладання угод між ЦОВВ та МДА [19; 20].

Вплив взаємодії центральних та місцевих ОВВ на становлення політичного режиму простежується через кадрову політику. З 1996 р. характеристики корпусу голів МДА віддзеркалювали політичну базу Президента. Партизація еліт зумовила зростання серед них частки партійців. Губернаторами були представники багатьох партій (НДП, АПУ, СДПУ(о), НРУ, ЛПУ), але були й безпартійні губернатори, близькі до Л. Кучми.

З 2005 р. корпус голів ОДА стає майже повністю партійним, а точніше – багатопартійним, що відображало плюралізм «помаранчевої» коаліції. Але Президент не призначав губернаторами політиків, які своєю партналежністю могли дратувати регіон. Тому головою Одеської ОДА став соціаліст, який походив з цього регіону, як і його спадкоємець, хоча він був членом НУ. Але найяскравішим прикладом було призначення голови Донецької ОДА. Він був єдиним губернатором, що не мав відношення до «помаранчевих», а його кланова належність артикулювалася слабо. Після нього губернатором була особа, не лише пов'язана з місцевою елітою, а й близька до ПР.

Ситуація 2010–2012 рр. може здатися радикально відмінною. Серед голів ОДА членів інших партій, крім ПР, не було. Президент призначав регіоналів навіть у західних областях – Львівській, Тернопільській, Чернівецькій. Але вони походили з цих регіонів. По-друге, у низці областей було призначено осіб, які не були членами ПР, але були губернаторами за Л. Кучми та навіть В. Ющенко, зокрема у Івано-Франківській (М. Вишиванюк), Рівненській (Б. Климчук), Чернігівській (В. Хоменко). Після Я. Сухого губернатором Тернопільщини було призначено М. Цимбалюка, а невдовзі він очолив Львівську ОДА. Але дуже скоро частина цих губернаторів була інкорпорована до ПР. Те саме стосувалося й багатьох голів РДА [21].

Зростання партійної однорідності губернаторів віддзеркалило не лише специфіку політичної бази Президента. Це було наслідком соціальних процесів попередніх років. Концентрація капіталу призвела до того, що в Україні не спрацював закон Дюверже, за яким пропорційна виборча система урізноманітнює партійну систему. У нас вона призвела до централізації останньої, наслідком чого стала суцільна «регіоналізація» МДА.

Але це не вичерпує особливостей кадрової політики. Партійна однорідність не означала однорідності політичної. ПР є конгломератом угруповань, що мають суперечливі інтереси. Губернатори представляли різні угруповання, що породжувало конфлікти. Найвідомішими такі конфлікти були навколо голів Запорізької, Львівської, Донецької та інших ОДА. Опоненти губернаторів домоглися їх відсторонення.

Баланс вибудовувався на рівні не лише губернаторів, а й їх заступників. У керівництві Львівської ОДА ЗМІ нараховували представників 4 угруповань [22]. Баланс не завжди зберігався, що породжувало конфлікти між ЦОВВ та підрозділами МДА [23].

Отже, якщо раніше жорсткий конфлікт Президента та КМУ поширювався на суперечності між КМУ, ЦОВВ та місцевими ОВВ, нині конфлікт витіснений з вищого на нижчі рівні управління: між ЦОВВ та МДА, всередині

МДА тощо. Причому за «помаранчевих» конфлікти були публічними, а з 2010 р. вони функціонують у латентному вигляді. Головна причина цього не в культурі «біло-блакитного» політикуму та не в контролі Президента. Від перетворення суперечностей на відкриті конфлікти утримує політика розширення підконтрольних владі зон, в процесі якої більшість її угруповань знаходить свій зиск.

Проаналізовані особливості взаємодії ОВВ наводять на висновок, що в рамках класифікації Г. Голосова політичний режим в Україні слід охарактеризувати як авторитарно-бюрократичний або перехідний до нього від конкуруючої олігархії. Водночас цей режим не є стабільним, що викликано обмеженими його можливостями протистояти кризі в економіці. Чому за певних умов сприятиме й змішана виборча система.

1. Definition of regime [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oxforddictionaries.com/definition/english/regime?q=regime>.

2. Режим політичний // Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – С. 472–473.

3. Голосов Г.В. Сравнительная политология: Учебник / Голосов Г.В. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. – 368 с.

4. Коваленко А.А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія та практика: Монографія / А.А. Коваленко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2002. – 512 с.

5. Указ Президента України від 2 квітня 2010 р. №504/2010 «Про Положення про Адміністрацію Президента [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504/2010>.

6. Закон України від 7 жовтня 2010 р. №2591-VI «Про Кабінет Міністрів України» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №9. – Ст. 58.

7. Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. №1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів державної влади» // Офіційний вісник Президента України. – 2010. – №32. – Ст. 1026.

8. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.

9. Янукович требует разобраться с министрами, которые лоббируют увеличение количества разрешительных процедур // Интерфакс-Украина. – 2012. – 11 січня.

10. Шумило-Тапиола О. Админреформа в Украине – шаг навстречу ЕС? / О. Шумило-Тапиола. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/newspaper/articles/61668#article>.

11. Колиушко И. Административная реформа, или Обратно в СССР / Колиушко И., Тимощук В. // Зеркало недели. – 2011. – №5. – С. 3.

12. Гада Е. Опять власть меняется: У Кабмина отобрали еще часть полномочий / Е. Гада. // Коммерсантъ-Украина. – 2011. – №15. – С. 2.

13. Мостовая Ю. Министр юстиции Александр Лавринович: «Персональная политическая ответственность лежит на президенте» / Ю. Мостовая // Зеркало недели. – 2011. – №5. – С. 3.

14. Після Мальдів і Куршавелю міністрів чекає кадрова чистка? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-477086.html>.

15. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.

16. Закон України від 7 жовтня 2010 р. №2592-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність із Конституцією України» // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №10. – Ст. 63.

17. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 1999 р. №1374 «Про затвердження Порядку призначення на посади та звільнення з посад керівників управлінь, відділів, інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1374-99-%D0%BF/ed20110519>.

18. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. №1001 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» // Офіційний вісник України. – 2006. – №30. – Ст. 2132; 2007. – №39. – Ст. 1545.

19. Міненерговугілля та Чернівецька область уклали угоду про співробітництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article;jsessionid=085D5DB4BC04DC0DFC1A61CEE59BC0B8?art_id=192743&cat_id=35109.

20. Міненерговугілля та Луганська область домовились про співробітництво у розвитку ПЕК та соціальної інфраструктури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article;jsessionid=260AFC65489A130AA5662AAFC33967C8?art_id=211460&cat_id=35109.

21. В Івано-Франковске массово вступають в Партию регионів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrrudprom.com/news/V_IvanoFrankovske_massovo_vstupayut_v_Partiyu_regionov.html.

22. Полицук В. Левочкину удалось зацепиться за Львов / Полицук В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.comments.ua/?art=1323972468>.

23. Мищенко А. «Ахметовцы» и «Семья» начали междуособную войну / Мищенко А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.comments.ua/?art=1324545334>.

Катерина Яцура

ВІДКРИТІСТЬ СУСПІЛЬСТВА: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ОЗНАКИ

У статті здійснено концептуалізацію поняття відкритості суспільства у соціологічному контексті. Розглянуто категорію «відкритість» та виявлено відмінні риси понять «відкритість» та «транспарентність». Визначено базові характеристики відкритості суспільства. Відкрите суспільство експлікується як суспільство, що спрямоване на розвиток та інновації, на відміну від закритого суспільства, яке має на меті відтворення традиційних форм існування. Окреслено основні етапи формування ідеї відкритого суспільства.

Ключові слова: відкритість, транспарентність, відкрите суспільство, демократія, свобода.

Kateryna Yatsura. The openness of society: basic principles and signs. In the article the conceptualization of notion of openness is executed in a sociological context. The category «openness» is considered and distinctive features of the concepts of «openness» and «transparency» are identified. The basic characteristics of openness of society are determined. Open society is explicated as the society sent to development and innovations, unlike the closed society the aim of that is reproduction of traditional forms of existence.

The basic stages of the idea about the open society are expounding in this case study.

Key words: openness, transparency, open society, democracy, liberty.

Актуальність концептуалізації поняття відкритості суспільства, виявлення його сутності та ключових характеристик зумовлена насамперед тим, що формування відкритого суспільства – одна з основних суспільно-політичних проблем ХХ століття. Практична реалізація базових ідей відкритого суспільства дає можливість припинити боротьбу за пріоритетність певних політичних установок та об'єднатися задля досягнення добробуту конкретних людей, що стало предметом розгляду багатьох теоретиків (А. Бергсон, Дж. Горер, К. Поппер, Дж. Сорос, Ф. Тьонніс та ін.). Крім того, у соціально-політичній думці можна виділити концепції суспільного устрою, окремі ідеї яких стали основними принципами відкритого суспільства (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Ст. Мілль, А. де Токвіль та ін.).

Метою статті є виявлення сутнісних характеристик та базових параметрів відкритості задля визначення оптимальних та ефективних способів впровадження ідей та цінностей відкритого суспільства в Україні.

Від початку свого становлення як незалежної держави Україна поставила за мету стати частиною світового відкритого суспільства. Такий вибір зумовлений насамперед тим, що проблематика відкритого суспільства набула значної актуальності для світової громадськості саме наприкінці ХХ ст. Ця проблема актуалізувалася і для України, тим більше, що молода держава у цей час переживала процес перебудови суспільно-політичних засад, які склалися за радянського режиму та встигли вкоренитися у масовій свідомості.

Тобто, Україна від самого початку свого існування як незалежної країни та закріплення власних позицій на міжнародній політичній арені на правах самостійного гравця намагається будувати державну політику, дотримуючись

ідей і засад відкритого суспільства. Але на практиці з'ясувалося, що новостворені демократичні інститути не здатні розвиватися в Україні відповідно до цінностей відкритого суспільства, оскільки владна еліта найчастіше дотримувалася точки зору, що впроваджувати модель відкритого суспільства в Україні слід, спираючись лише на досвід країн, що вже впевнено стоять на шляху до «відкритості». Українське суспільство, перебуваючи певний час під владою радянського режиму, звикло до залежності від повсякденного, однакового набору обставин. Тобто, суспільна свідомість звикла до того, що не потрібно знати нічого зайвого, що може ускладнити життя, а потребувала лише конкретної інформації, яка запевнювала, що все відбувається саме так, як повинно відбуватися. Такий тип мислення властивий суспільствам, які К. Поппер класифікує як закриті, або традиційні [1].

Радянська влада запрограмувала суспільну свідомість на тип мислення, характерний саме закритим суспільствам. Суспільство повинно було залишатися незмінним, нагадуючи своєю єдністю живий організм. Члени такого суспільства не можуть та не мають права жити поза межами суспільства, а у його середині для кожного з них існує лише чітко означене поле самовираження. Вільній особистості немає місця в незмінному суспільстві. Єдність традиційного суспільства означає, що його члени повністю належать йому, у них не може бути власних інтересів, а лише ті, які будуть цілком збігатися з інтересами всього суспільства. Звільнитися від такого несправедливого поневолення можливо завдяки умінню критично мислити.

Критичний тип мислення характерний для суспільств відкритого, демократичного типів. Почавши самостійно мислити, люди набувають навичок ефективного розв'язання ряду суспільно-політичних, соціально-економічних проблем. Більше того, перед ними постає безкінечна низка можливостей розв'язання цих проблем. У відкритому суспільстві індивіди вільні у прийнятті рішень.

Таким чином, відкрите суспільство пропонує кожному його члену свободу. Одним із завдань відкритого

суспільства виступає захист свободи. Поняття свободи (слова, думки, творчості тощо) займає пріоритетне місце у концепції відкритого суспільства. Беручи за основу цей факт, можна припустити, що відкрите суспільство культивує цінності лібералізму. Це, перш за все, цінності індивідуальної свободи, а саме – свободи прийняття самостійних рішень та їх здійснення. Для того, щоб рішення, які приймаються індивідом, були не тільки самостійними, але й відповідальними, вони повинні бути засновані на раціональному розумінні реальної ситуації та обґрунтовані. Таким чином, відкрите суспільство – це не тільки суспільство ліберальних свобод, але й суспільство, у якому свідомо «культивується дух раціонального критицизму» [2, с. 27–36], вільного обговорення рішень, що приймаються, та способів їхнього обґрунтування. Лібералізм у своєму комунікативному радикалізмі виходить з того положення, що не може бути взагалі жодних заборон щодо змісту й інтенсивності спілкування і що жодна інституція або владна інстанція не має права визначати та обмежувати поле комунікаційних взаємодій. З цього приводу влучно висловився І. Берлін: «Єдиний істинний метод досягнути свободи полягає у використанні критичного розуму, осягненні того, що доконечне, і того, що випадкове» [3, с. 200]. Тобто, осягнути та використати свободу повною мірою, значить мати можливість за необхідності приймати рішення самостійно, а не під впливом якихось зовнішніх сил, діяти виключно із власних внутрішніх переконань та свідомих цілей. У відкритому суспільстві кожна людина буде мати можливість домагатися власних цілей, а не спільних цілей усього суспільства. Це не означає, що ці цілі обов'язково будуть мати егоїстичний характер. Індивід може поставити собі за мету допомогти задовольнити не власні інтереси, а інтереси іншого. Головне, що вибір мети буде свідомим та самостійним.

Таким чином, у відкритому суспільстві кожен може вільно виражати власні погляди. Тому, у разі ефективного критичного процесу точка зору, яка, врешті-решт, стане пріоритетною, має змогу наблизитися до найкращого

виразу інтересів усіх його учасників. Це – принцип демократії, такої «форми політичного устрою, яка дозволяє пристосовувати уряд до бажань керованих без насильницької боротьби» [4, с. 45]. К. Поппер визнавав демократію найкращою політичною системою із усіх відомих людству, що здатна захистити відкрите суспільство.

Власну класифікацію суспільств запропонував Ф. Тьонніс, виділивши дві амбівалентні категорії: спільнота (аналог закритого суспільства) та суспільство (аналог відкритого суспільства). Але на відміну від класиків, що досліджували відому дихотомію «закрите/відкрите суспільство», Ф. Тьонніс віддавав перевагу спільноті – своєрідному еквіваленту закритого суспільства. Під спільнотою він мав на увазі родину, де особливе місце займають кровна спорідненість та емоційні зв'язки. Також спільнотами можна означити різноманітні професійні або інтелектуальні спілки. В обох випадках провідне місце займають тісні, дружні стосунки. Для суспільства ж, на думку автора, характерні надлишкова безособистісна формальність та великий ступінь індивідуалізму [5]. Разом з тим, зазначимо, що такі відносини виникають на основі особистого, індивідуального інтересу. Тобто, індивіди самі вирішують, що для них є кращим. Свобода дії індивідів та самостійний вибір – головні запоруки відкритого суспільства. Таким чином, Ф. Тьонніс надає своїй моделі відкритого суспільства ті самі характеристики, які йому приписують головні дослідники цього феномену. Щоправда, Ф. Тьонніс описує відкрите суспільство як негативне явище, яке знищує будь-які емоційні зв'язки – опору людяності.

Перебуваючи значний час в ідеологічних тенетах радянської влади, українське суспільство зазнавало обмеження не тільки у виборі стилю життя, але й звикло відчувати страх покарання за спробу вільно, критично мислити. Тому, діставши можливість кардинально змінити уклад свого життя, соціальний та політичний побут, Україна вирішила обрати для себе суспільну модель різко протилежну існуючій раніше. Отже, спочатку ідея відкритого суспільства була висунута як антитеза поняттю тоталітарного суспільства.

Згодом поняття відкритого суспільства використовувалось як визначення суспільних умов для досягнення свободи. Тобто, акценти насамперед зосереджувалися на експлікації відкритих суспільств як вільних. Розпад радянської тоталітарної системи призвів до формування нових демократичних інститутів, характерних для відкритого суспільства, а саме – багатопартійної системи, парламентаризму, конституціоналізму, структур громадянського суспільства та правової держави, свобод слова та друку тощо. В Україні подібні інститути загалом розвивалися, не базуючись на цінностях відкритого суспільства, а деякі з них залишилися на початковому етапі свого формування.

Ми пропонуємо виокремити базові характеристики, які співвідносяться з ідеологією відкритого суспільства. Для більш детального аналізу звернемося насамперед до концептуалізації категорії «відкритість».

У більшості тлумачних словників із гуманітарних дисциплін відсутня згадка про концепт «відкритість». Натомість, у багатьох із них наводиться визначення поняття «відкритий». Так, в Оксфордському словнику цей термін визначається таким чином: «відкритий (open) – незакритий, необмежений, чи неприхований» [6, с. 323] Також «відкритий – це такий, що може здійснюватися, допустимий, можливий» [7, с. 435].

Виходячи з проаналізованих нами визначень, зупинимось на виокремленні певних базових характеристик відкритості, якими можна оперувати, аналізуючи відкритість суспільства. Відкритим ми пропонуємо вважати суспільство, у якому індивіди необмежені у свободі своїх дій та думки; у ньому відсутні кордони чи обмеження (як на територіальному рівні, так і на рівні соціально-класової мобільності). Для такого суспільства характерна відкрита («прозора», неприхована) владна система, що буде забезпечувати здійснення громадянської волі. Таке суспільство повинне допускати, давати можливість його членам необмежено пересуватися як усередині, так і поза межами конкретного суспільства (горизонтальна та вертикальна мобільність).

Термін «відкритість» згадується лише у поєднанні із поняттям системи. В одному із тлумачних словників дається таке визначення: «відкритість (системи) – властивість системи, що дозволяє її модифікувати чи розширювати» [8, с. 172]. Дійсно, відкрите суспільство являє собою динамічну структуру, воно надає можливість індивідам модифікувати свої цілі та інтереси відповідно до власних потреб та запитів, а також налаштуватися до вимог та пропозицій тих чи інших країн і суспільств. Відкрите суспільство також пропонує низку альтернатив для розширення не тільки територіально-географічних меж суспільства, але також його культурних, соціальних кордонів. Разом з тим, модель відкритого суспільства потребує визначення чітко окресленого вектора розвитку.

Ще однією теоретичною категорією, яка певним чином наближає нас до більш глибокого розуміння відкритого суспільства, є запропонований А. Бергсоном концепт «відкритої моралі» [9]. Така мораль «характеризує індивідів, що вміють, незважаючи на табу та суспільні забобони (закрита мораль), знайти творчий життєвий порив» [10, с. 307]. Спираючись на логіку розмірковувань А. Бергсона, можна зробити висновок про те, що відкрите суспільство потребує індивідів, які володіють мораллю, що відкрита універсальним людським цінностям. У відкритому суспільстві панує відкрита або динамічна мораль. Відповідно, у відкритому суспільстві, на думку А. Бергсона, немає місця пануванню розуму (на що, до речі, звертає особливу увагу К. Поппер). Мораль висуває на перший план принципи недоторканності індивіда, особистої свободи, рівності всіх людей.

Ці принципи мають не примусовий, а спонукальний (підбурюючий) характер. Іншими словами, такі цінності є універсальними. Релігія в такому суспільстві динамічна. Вона проповідує, як уже відзначалося, містичну любов до всіх людей, але при цьому спрямована на певну дію. Найбільше цим умовам, на думку А. Бергсона, відповідає християнство. Отже, динамічна (відкрита) релігія

є релігією містиків. Сучасне суспільство як ніколи потребує містичних генів, підкреслює А. Бергсон. Небувалий за масштабами вплив людини на природу говорить про те, що «людське тіло» розростається. Цьому тілу не вистачає такої ж великої душі [11, с. 500].

Таким чином, ідеал відкритого суспільства, за А. Бергсоном, – єдність людей на основі, яка не має меж духовної спільності з божественною силою. Закрите суспільство, у свою чергу, стало своєрідним трампліном до суспільства відкритого типу (процес переходу, згідно з А. Бергсоном, був розпочатий ще за біблійських часів), без одного не було би й іншого.

Досліджуючи феномен відкритого суспільства, поряд із категорією «відкритість» дослідники часто застосовують такі терміни, як «транспарентність», «прозорість», «гласність», «публічність». На нашу думку, перелічені категорії можна вважати своєрідними параметрами відкритості, її атрибутами, зокрема, категорії прозорості, гласності, публічності. Адаже, аналізуючи визначення феномену відкритого суспільства, можна знайти безліч варіантів, де воно характеризується як «прозоре» або «публічне» суспільство. Разом з тим, у науковій літературі немає визначення відкритого суспільства як транспарентного суспільства. Відповідно, категорія транспарентності, корелюючи з категорією відкритості, вимагає окремого аналізу.

Досліджуючи феномен транспарентності, О. Крет інтерпретує «прозорість – як технологічну, відкритість – як інституційну, гласність – як інструментальну характеристики транспарентності, публічність – як доступність будь-якої інформації щодо різних соціальних суб'єктів, підзвітність – як контрольну функцію транспарентності [12, с. 6]. Тобто, автор приписує відкритості допоміжну роль у визначенні сутності транспарентності. Взагалі згідно із тлумачним словником термін «транспарентність» означає достовірність, ясність, відсутність секретності [13, с. 373]. Схоже визначення можна дати, якщо проаналізувати складові цього терміна. Так, у перекладі

з латини «trans» означає «через, крізь», а «parere» – «проявити, з'явитися». Таким чином, бути транспарентним означає проявити ясність крізь таємниці, іншими словами, зробити доступною потрібну інформацію.

На нашу думку, категорії «відкритість» та «транспарентність» виступають як доповнення одна до іншої, але не рівнозначних чи взаємозамінних синонімів. Справа в тому, що залежно від контексту «відкритість» може перекладатися англійською як «openness» та як «transparency». Це означає, що ці терміни хоча і мають схожі визначення, але сутність кожного з них розкривається на різних рівнях. Мається на увазі наступне: відкритим може бути суспільство, державна політика, а транспарентною – наприклад, державна влада або соціально-економічна система. Таким чином, транспарентність – це відкритість на інституційному рівні. На нашу думку, є можливим припущення, що транспарентність є обов'язковим підрівнем відкритості. Але така схема спрацьовує, коли йдеться про структуру суспільства в цілому, а не про окремих його елемент чи рівень.

Не менш важливим є виокремлення властивостей відкритості. Дж. Сорос пропонує таку модель класифікації ступеня відкритості суспільств: регулярні, вільні, чесні вибори; вільні, плюралістичні засоби масової інформації; верховенство закону, підтримуване незалежною судовою владою; конституційний захист прав меншин; ринкова економіка, при якій поважається право власності, забезпечуються рівні можливості та існують гарантії для знедолених; прихильність до мирного вирішення конфліктів; наявність законів, що дозволяють приборкувати корупцію [14].

На нашу думку, оптимальним буде такий перелік властивостей «відкритості»:

❖ взаємозамінність (здатність індивідів до оперування певними ідейними конструктами, які використовуються на різних суспільних рівнях із можливістю обміну інформацією між ними);

❖ інтероперабельність (можливість співпраці, здатність до взаємодії);

❖ модульність (здатність до модифікації шляхом додавання, віднімання або заміни окремих модулів (компонентів, елементів) системи без впливу на інші її частини);

❖ масштабування (можливість застосування одних і тих самих компонентів для систем різних рівнів та розмірів).

Також можна виділити позитивні риси «відкритості», які проявляються у разі ефективного використання та розкриття її властивостей:

❖ спрощення інтеграції різних суспільних рівнів;

❖ застосування всебічних інновацій у важливих сферах життєдіяльності;

❖ продовження життєздатності суспільства завдяки взаємозамінності та збільшення функціональних можливостей окремих індивідів.

Україна, на нашу думку, вже здолала певний шлях до відкритості. Але, все ж, суспільству, яке звикло до того, що його постійно заганяють в ідеологічні, культурні, політичні та соціальні рамки, потрібен не просто час на усвідомлення та сприйняття дарованої свободи дії та думки, а більш якісні приклади навчання всьому новому. Українському суспільству найбільше не вистачає здатності до взаємодії як на рівні відносин влади і суспільства, так і на рівні взаємовідносин між окремими членами та групами суспільства. Вагомою проблемою для України є критично низький, порівняно із країнами Заходу, рівень прозорості владних дій. Суспільство частіше за все може отримати доступ тільки до поверхневої інформації. Для ефективної взаємодії всіх суспільних верств необхідно досягти максимального рівня публічності, підзвітності та гласності процесу взаємообміну інформацією.

Відкрите суспільство характеризується максимальною культурною різноманітністю, воно відкрите усім культурам і системам. Але при цьому, базові цінності відкритого суспільства переважають над іншими і, більше того, забезпечують їхнє існування. У відкритому суспільстві не може бути жодних меж. Проте процес їхнього зникнення наразі відбувається дуже повільно. Кожен крок складного процесу формування відкритості

містить у собі формування зрушень у сфері культури. Цей процес міг мати місце лише в умовах зростання здатностей людей формувати позитивні інновації, вступати в діалог із приводу цих інновацій, їх прийнятності для суспільства. Таким чином, відкрите суспільство існує й змінюється внаслідок самовдосконалення індивідів, що створюють нові відносини, нові виробництва, нові значення, нові рішення.

На наш погляд, відкрите суспільство – як абсолютна модель – не може бути досягнуте шляхом виконання чітких поступових кроків. Як зазначав П. Фейєрабенд, «відкрите суспільство не можна побудувати... його можна зростити на собі та своїх дітях» [15, с. 15]. Це означає, що будь-яка спроба примусово нав'язати ідею відкритого суспільства в окремій державі та наказати дотримуватися конкретних правил задля втілення її в життя у більшості випадків закінчиться невдачею. Саме таких помилок припустилися прихильники соціалізму, комунізму та фашизму – головних утопій минулого століття.

Підсумовуючи, стає можливим охарактеризувати «відкрите суспільство» як вільне суспільство із динамічною структурою, в якому індивіди, будучи схильними до інновацій та критичного мислення, самостійно приймають рішення. Такому суспільству притаманний достатній рівень транспарентності державної влади, що дозволяє кожному з його членів мати публічний доступ до потрібної інформації. У відкритому суспільстві підтримується прозорість владних дій, умовою якої виступає принцип гласності та підзвітності всіх рішень на регіональному і національному рівнях. Відкритість суспільства не заперечує та не обмежує своїх членів у їхніх власних діях, за умови, якщо вони будуть нести за них відповідальність.

1. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : В 2-х т. / Карл Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1 : У полоні Платонових чарів. – 444 с.

2. Лекторский В. А. Рациональность, критицизм и принципы либерализма (взаимосвязь социальной философии и эпистемологии Поппера) / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1995. – № 10. – С. 27–36.
3. Берлін І. Чотири есе про свободу / Ісая Берлін ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – 272 с.
4. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. В. Куряева]. – М. : ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.
5. Тённис Ф. Общность и общество / Ф. Тённис ; [пер. с англ.]. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 65 с.
6. Hoad T. F. The Consise Oxford dictionary of English etymology / T. F. Hoad. – OUP General, Oxford University Press. – 1992. – 553 p.
7. Солганик Г. Я. Толковый словарь. Язык газеты, радио, телевидения : около 10 000 слов и выражений / Г. Я. Солганик. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – 749 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
9. Бергсон А. Два источника морали и религии / Анри Бергсон ; [пер. с фр., послесл. и прим. А. Б. Гофмана]. – М. : «Канон», 1994. – 383 с. – (История философии в памятниках).
10. Жюлиа Д. Философский словарь / Дидье Жюлиа ; [пер. с франц. Н. В. Андреевой]. – М. : Международные отношения, 2000. – 544 с.
11. Реале Д. Западная философия от истоков до наших дней : В 4-х Т. / Д. Реале, Д. Антисери. – Т. 4. : От романтизма до наших дней. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 620 с.
12. Крет О. В. Інституалізація транспарентності державної влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. політ. н. : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. В. Крет. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2010. – 20 с.
13. Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Лань, 1999. – 524 с.
14. Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Джордж Сорос ; [пер. с англ.]. – М. : Некоммерческий фонд «Поддержки культуры, образования и новых информационных технологий», 2001. – 458 с.
15. Feyerabend P. K. Science in a free society / P. K. Feyerabend. – London, 1978. – 105 p.

ІІ. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Марія Кармазіна

НЕПРОЗОРИСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ¹

Стаття присвячена аналізу причин непрозорості державної влади в Україні, наслідків її впливу на суспільну солідарність; досліджуються позавладні чинники, що послаблюють солідарність громадян України.

Ключові слова: державна влада в Україні, причини непрозорості державної влади, владні і позавладні чинники впливу на суспільну солідарність.

Mariia Karmazina. Non-transparency of Ukrainian state power: causes and effects. The causes of non-transparency of state power, and its effect on social solidarity in Ukraine are analyzed in the article. The author considers the causes lying out the power that diminish solidarity between Ukrainian citizens.

Key words: state power in Ukraine, causes of state power non-transparency, power and power-off impacts on social solidarity.

Якщо спробувати виокремити причини низької транспарентності державної влади в Україні, то найбільш вагомими серед них можна назвати такі:

- живучість радянської традиції облаштування і, відповідно, функціонування інститутів і практик державної влади (чия модернізація тривалий час стримувалася, з-поміж

¹ Стаття підготовлена у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні», 2011–2015 рр. (розділ «Гуманітарні технології гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин»).

іншого, такою специфічною властивістю, як інерційність чи «в'язкість» політико-владної практики);

- нереформованість владних інститутів після унезалежнення України і у подальшому (впродовж більше 20 років) з метою закріплення незворотності їх демократизації внаслідок критичного неосмислення (у т. ч. й наукового) і вироблення повноцінної стратегії розбудови держави;

- штучність (ігнорування «природного» шляху постання інституту – від повторюваних суспільних взаємодій і позаінститутних практик, які стають загальноприйнятними – свого роду «зразком», до зближення, а далі – поєднання інституціоналізованих і неінституціоналізованих практик й, зрештою, внаслідок постання системи взаємозалежних практик – інституту) запровадження нових формальних владних інститутів і практик (фактично імітація європейських демократичних), малоефективних і незорієнтованих на суспільний консенсус, але переобтяжених турботою, по-перше, про власну легітимацію в очах громадянина, по-друге, про включення у процес розподілу/перерозподілу державних ресурсів, по-третє, перманентного розширення рамок своїх повноважень (зловживання владою, переведення відкритих зон владного втручання у закриті чи «сірі»);

- закритість нормативної системи для критичного осмислення, а звідси – недосконалість законодавства (відсутність ефективних правових механізмів контролю та відповідальності за сутність і якість політико-правових взаємодій), яке своїм способом продукувало/продукує суспільну невизначеність. Брак у законодавстві непорушних базових принципів, які б зумовлювали розподіл владних повноважень (їх сутність і міру – «глибину і ширину»), способи і методи «хорошого урядування», техніку демократичних процедур;

- неналагодженість якісних (доступних, відкритих, гласних) формальних каналів ключових суспільних взаємодій; функціонування «викривлених» каналів, які доносять до громадян інформацію у тій формі і вигляді, які передбачають не інформування, попередження, застереження і т. ін., але маніпуляцію свідомістю населення й

убезпечення суб'єктів прийняття владних рішень від непослуху, непокори, громадського протесту тощо;

- відсутність стримуючих чинників у вигляді ідеологічної доктрини, незалежної судової системи, які б були серйозною перешкодою на шляху концентрації панування;

- корумпованість державної влади, що забезпечує «імунітет до закону», існування «тіньової політики» (за умов існування «подвійних інститутів» – легітимних і нелегітимних і, відповідно, нелегітимної інституційної інфраструктури, що обслуговує – часто більш якісно, ніж легітимна, – тіньову політику, оскільки консультанти, експерти та інші фахівці, представлені у ній, мають ексклюзивні професійні знання і їхня праця оплачується значно вище, ніж у легітимних владних структурах), різноманітних форм деструктивних взаємодій (на ґрунті «блату», «земляцтва», тобто з опорою на неформальний політичний обмін) тощо, які виключають суспільний консенсус;

- підживлення вищими посадовими особами (суб'єктами державної влади) таких неформальних інститутів, як «кланова політика», клієнтелізм, патрімоніалізм, непотизм (які почали послідовно набирати сили при Президентіві Л. Кучмі, далі В. Ющенку, згодом – В. Януковичу), що свідчить про невіддільність політики і влади від особистих стосунків і фактично унеможлиблює прийняття незалежних рішень (прийняття «кучмістами», «любими друзями», «сім'єю»). Крім того, нівелює принцип постійної професіоналізації і раціоналізації влади, унеможлиблює ротацію кадрів відповідно до демократичних «правил гри». Така ситуація підводить до думки про неадекватність у контексті українських реалій твердження про те, що «ефективна влада належить більше інститутам, ніж правителям» [1];

- наявність у владному полі груп інтересів зі «спеціальними вузькими інтересами», задоволення яких відбувається за рахунок грабування суспільства, перерозподілу суспільних благ і ресурсів на користь кланів, клік тощо;

- практика злочинної групової солідарної відповідальності («кругова порука») й ігнорування переважно демократичного «суспільного запиту»;

- відсутність політичної волі керівництва держави до проведення необхідного реформування влади: розрив між проголошуваними орієнтирами і практикою їх досягнення, яка не вкладається у логіку демократизації влади заради зміцнення загальносуспільної солідарності; використання маніпулятивної риторики про «суспільну доцільність» заради здобуття кредиту лояльності й довіри від громадян;

- недовіра до Президента (зокрема, і з врахуванням специфічних рис історії українського президентства, інституціоналізація якого дедалі контрастніше віддзеркалює посилення боротьби або за збереження особистістю президентських повноважень всупереч закону чи волі виборця, або за недемократичне розширення меж цих повноважень, набуття додаткових повноважень і привілеїв) як автономного суб'єкта політичної влади (чий вплив на процеси в країні є домінуючим через використання важелів, пов'язаних із призначенням на посади, наприклад, урядовців, керівників ОДА й РДА та ін.; в умовах відсутності реального механізму імпічменту; перебування уряду фактично поза парламентським контролем), як лідера, одного із ключових гравців у структурі державної влади через його нездатність здійснювати позитивний вплив на політико-правові взаємодії у соціумі, інтегрувати маси довкола спільних і вагомих цілей, мобілізувати їх для захисту спільних цінностей, до того ж користатися при цьому виключно легітимними регуляторними механізмами (виконуючи свої функції, керуватися законами, спиратися на демократичні принципи в організації президентської влади). Особистість, яка отримує владу внаслідок дії раціонально-легального механізму, у подальшому здійснює владні повноваження не як лідер, а вождь, який не переймається питанням незаплямованості власного іміджу, як і моральністю найближчого середовища, а отже, і не дбає про «очищення політичного обличчя»; доступ до якого обмежується й утруднюється неформальними практиками, а заяви і дії спрямовані на обмеження політичних конкурентів (зокрема, шляхом

відродження радянського феномену «політичних в'язнів»), руйнують крихку рівноважність сегментованого соціуму, розривають звичні соціальні зв'язки;

- лояльне або байдуже ставлення населення до конфігурації і дій (поведінки, рішень тощо) державної влади; сподівання на її «автоматичну» чесність «згідно із законом» після чергових виборів; ненаполягання на тривалих суспільних чи експертних обговореннях стратегічного «вибору» чи «цілі»; брак соціальних ініціатив; неготовність до масового протесту через знехтування основоположних прав і свобод;

- відсутність громадського контролю за діяльністю владних органів, уможливлена економічним зубожінням населення, його «зацикленістю» на питаннях фізичного виживання, як наслідок – маргіналізації тих чи інших прошарків, які не розуміють важливість контролю влади і не здатні його здійснювати, перетворюючись на «слухняну соціальну базу», яка йде за популістами, надаючи їм безумовну підтримку, експлуатуючи примітивні інстинкти натовпу й паразитуючи на його психології;

- пасивність населення, його неготовність до сприйняття демократичних практик тощо. Пік критичного (негативного) сприйняття демократії був досягнутий за президентства В. Ющенка: у грудні 2009 р. (за свідченням Фонду демократичних ініціатив Центру Разумкова) лише 36,6% респондентів висловилися на користь демократії (при 17% байдужих), а 30% демонстрували схильність до авторитаризму. Соціологічні дослідження, проведені Центром Разумкова у серпні 2011 р. (після майже півторарічного президентства В. Януковича) засвідчили, що більшість населення України – 48% – вважало демократію найбільш бажаним типом державного устрою. Втім, 21,3% опитаних були переконані, що за певних обставин авторитаризм може бути кращим від демократії; 20,2% респондентів вказали, що особисто для них не має значення демократичний режим у країні чи ні; а ще 10,2% опитаних вагалися з відповіддю на питання [2].

«Накладання» дії одного чинника на дію іншого призвело спочатку до своєрідної консервації поведінки носіїв державної влади в Україні, а потім до її незначної трансформації, відповідно до інтересів цих самих носіїв в умовах відсутності моральних санкцій, категоричного осуду з боку населення за недемократичну практику і поведінку посадовців, як і лавиноподібного наростання розбіжностей у підходах до основоположних цінностей і уподобань суб'єктів і об'єктів влади. Належне застосування демократичних (і ліберальних) політичних практик унеможлиблюється. Втім, варто акцентувати: провина хоча й лежить першочергово на високих посадовцях, але далі – на громадськості, яка хоча й усвідомила важливість невідчужуваності основних прав і свобод громадянина і збагнула якісні характеристики середовища, здатного гарантувати права і свободи, проте не тільки виявляє індиферентність до дій влади, але й часто-густо виказує готовність до підтримки неформальних практик, зокрема корупцізації («хоче бути корумпованою»), не розуміючи, що не можна спочатку демократизувати «верх» – владу, а потім – «низ», оскільки демократизація має водночас – синхронно – поширюватися на всіх рівнях політико-владної взаємодії, охоплювати всі рівні суспільних структур. Незрілість громадянського суспільства зумовлює неструктурованість прийняття владних рішень і обмеження кола учасників процесу.

Упродовж двох десятиліть дається взнаки радянська спадщина – інституційна традиція, базована на тоталітарних, а згодом на авторитарних началах, була націлена на управління суспільством, його політико-правове обмеження і не передбачала дотримання конституційно (законодавчо) закріплених «правил гри». Крім того – впродовж десятиліть не виявляла здатності до адаптацій (у т. ч. структурних), діалогу із населенням, використовуючи при цьому для обстоювання своєї легітимності в його очах недемократичні методи і засоби. Не була вибудована система стримувань і противаг, «рамки поведінки» для кожного

суб'єкта й об'єкта політико-владної взаємодії (що по-своєму упорядковувало б таку взаємодію, мінімізуючи її невизначеність), що у свій спосіб й успадкувала Українська держава. Попри закріплення у Декларації про державний суверенітет України принципу поділу влад на три гілки, розуміння сутності демократичного легітимного і ефективного врядування у суспільстві на початку 1990-х було відсутнім. Це унеможливлювало вироблення адекватної періоду стратегії розвитку державної влади (оптимізації структури, «вписання» її носіїв у строгі «поведінкові рамки», вироблення нових механізмів розв'язання конфліктів у пострадянському українському сегментованому суспільстві тощо), що, у свою чергу, призводило до поширення у суспільстві політико-правового нігілізму, соціальної аномії тощо.

Упродовж понад двадцять років якість інститутів політичної системи, які мають забезпечувати, відповідно, транспарентність державної влади, залишається низькою. Такий стан речей не в останню чергу зумовлювався спочатку нерозумінням носіїв влади того, що потрібно (яку владу) розбудовувати (що по-своєму продемонстрував на початку 1990-х років Прем'єр-міністр Л. Кучма, звернувшись до парламентарів із запитанням, яке суспільство треба будувати), а згодом і нині – несконсолідованістю еліти.

Останнє яскраво підтверджується передвиборчою ситуацією 2012 р. Якщо проаналізувати передвиборчі програми п'яти партій (ймовірних переможців на парламентських виборах у ході використання пропорційного механізму формування половини складу законодавчого органу – ПАРТІЇ РЕГІОНІВ², Політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Комуністичної партії України (КПУ), Всеукраїнського об'єднання «Свобода» і Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»), то з'ясуємо, що суспільству пропо-

² За даними Мін'юсту України, наприкінці серпня 2012 р. написання назви партії було змінено з Партія регіонів на ПАРТІЯ РЕГІОНІВ.

нується щонайменше п'ять варіантів розвитку України загалом і державної влади зокрема.

Так, передвиборча програма ПАРТІЇ РЕГІОНІВ дозволяє твердити про уникання «партією влади» розв'язувати питання підвищення транспарентності влади: розділ програми «Ефективна держава: відповідальна влада та відкрите суспільство» – вкрай лаконічний (найперше акцентується думка, що «Суспільство добробуту забезпечується належним рівнем громадянських свобод та необхідними зусиллями влади для гарантування безпеки держави і громадянина», а далі – чотири меседжі: «Країна вільних людей», «Сильні регіони – процвітаюча держава», «Ефективні правоохоронні органи та боєздатна армія», «Україні світове визнання») [3] і свідчить швидше про неналаштованість «регіоналів» на модернізацію владного механізму і «підтягування» його до демократичних стандартів (хоча побіжно й заявляють про намір розширити повноваження органів місцевого самоврядування). Партія жодним словом не говорить про таку проблему, як корумпованість влади. Декларуючи свою прихильність до Європи (виступаючи і за асоційоване членство України в Євросоюзі, і за «посилення економічної співпраці в рамках зони вільної торгівлі з країнами СНД», і «стратегічне партнерство з Росією, США, Китаєм», тобто даючи новий варіант Кучминої багатовекторності), «регіонали», втім, не говорять про прихильність до європейських демократичних практик і ніби не чують критики з боку представників соціуму на адресу влади, що функціонує з опорою на родинні і кланові зв'язки, вигоду, рентоорієнтований обмін тощо. «Партія влади» не виявляє стурбованості порушенням балансу суспільних вигод і витрат на користь неформальних взаємодій. Вона виявляє зацікавленість до мобілізації суспільства і його солідаризації лише у момент вибору – у ході голосування на свою користь під час проведення парламентських (а до того – місцевих) виборів.

Передвиборча програма Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», виступаючи проти «зла» – корупції,

уособленням якого називається ПАРТІЯ РЕГІОНІВ і Президент, декларує необхідність «зробити життя людини гідним, європейський вибір – незворотним, державу – справедливою, а владу – відповідальною». Для цього необхідним вбачається унезалежнення парламенту («Парламент не буде підрозділом Банкової») й жорстке дотримання у ньому персонального голосування; ухвалення закону про імпічмент Президента; ухвалення закону, який уможливить відкликання депутатів; скасування недоторканності Президента, народних депутатів, суддів; створення Національного антикорупційного бюро і проведення антикорупційної люстрації «усіх чиновників»; ліквідацію Конституційного Суду, «який став подільником Януковича в узурпації влади і порушенні прав мільйонів громадян»; відновлення парламентського і громадського контролю над силовими структурами, визначення їхніх функцій; надання громадянському суспільству, журналістам і опозиції ефективних важелів контролю за діями влади [4].

Передвиборча програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» за назвою «Своя влада – Своя власність – Своя гідність на СВОїй, БОгом ДАній землі» виступає проти політичної корупції і налаштовує електорат, найперше, на негайне «конституційними методами» усунення від влади режиму «олігархічної диктатури», ліквідацію наслідків його правління та недопущення реваншу. Крім того, «свободівці», обстоюючи ідею «своєї влади» і «план всеосяжних докорінних перетворень», націлені на проведення люстрації («докорінне очищення») влади; запровадження у кримінальному законодавстві принципу «що вища державна посада, то вищий рівень відповідальності за скоєний злочин»; встановлення пропорційної системи виборів до парламенту за відкритими виборчими списками; скасування депутатської недоторканності щодо кримінальних та економічних злочинів; запровадження обрання місцевих суддів «громадою строком на 5 років»; забезпечення територіальним громадам права «відкликати депутатів рад усіх рівнів, суддів місцевих судів» і права висловлювати «недовіру голові виконавчого комітету,

землевпорядникові й керівникові відділу внутрішніх справ шляхом референдуму»; ліквідацію обласних і районних державних адміністрацій і передачу їхніх повноважень виконкомам місцевих рад» [5]. Хоча у програмі не йдеться про механізм забезпечення транспарентності влади на усіх рівнях, утім, присутня налаштованість на зближення «громади» з владою. «Свободівці» не виявляють прихильності до європейського цивілізаційного вибору, констатуючи, що їхній ідеал – Україна, яка посідатиме «гідне місце серед провідних країн світу», у якої – «Своя влада – Своя власність – Своя гідність». Тобто питання ставлення до стандартів (демократичних/недемократичних) у облаштуванні державної влади залишається без відповіді.

Комуністи у своїй передвиборчій програмі за назвою «Повернемо країну народу!» пропонують свій варіант «демократичного суспільства», свій погляд на шлях «встановлення народовладдя» і роблять акцент на перемозі над безробіттям, бідністю і відсталістю, «перемозі над корупцією», зміцненні державного суверенітету, закріплюючи при цьому загальні тези про необхідність законодавчого «закріплення проведення референдумів у вирішенні важливих суспільних питань», «надання профспілкам права законодавчої ініціативи», введення виборності суддів, ліквідацію статусу недоторканності для представників влади і жорстке покарання за зловживання владою, прийняття закону, який «унеможливить сімейственість і клановість кадрів», розширення повноважень Рахункової палати тощо [6]. Такі заходи, можна твердити, призведуть до зміцнення держави, але не до її демократизації і, відповідно, не гарантуватимуть посилення транспарентності державної влади. Пріоритети зовнішньої політики пов'язуються комуністами не з європейською демократичною спільнотою, а демонструють євразійську спрямованість (через вступ до Митного союзу і Єдиного економічного простору, Євразійського економічного союзу на чолі з Росією).

Зрештою, програма Політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» (далі – УДАР) «Від успіху людини – до успіху

країни» є, думається, найбільш зорієнтованою на посилення транспарентності влади і солідарності суспільства, оскільки кожен з розділів тим чи іншим чином зачіпає означену проблему. Так, констатує, що «Україна потребує якісно нового типу відносин між громадянином і державою», партія зауважує, що ці відносини «мають базуватися на взаємній довірі, безумовній повазі до кожної людини, її прав і свобод, рівності всіх перед законом, єдності країни». Корупція, з погляду партії, є тим злом, на яке повинне спрямовуватися передусім зусилля. Тож перша частина програми присвячена опису механізму зламу корупції, що передбачає скорочення кількості державних органів, що мають дозвільні, контрольні та каральні повноваження; мінімізувати взаємодію громадянина із чиновництвом; «реалізувати принцип єдиного вікна та прозорого офісу в усіх сферах взаємодії громадянина і держави»; забезпечити перехід на електронний документообіг; провести антикорупційну люстрацію (у т. ч. правоохоронців, суддів, прокурорів) і звільнити з посад «усіх корупціонерів»; створити для «виявлення і притягнення до відповідальності корупціонерів незалежне Антикорупційне агентство». З погляду партії, доречним є запровадження механізму відкликання депутатів усіх рівнів. Дбаючи про посилення контролю громадян над державою (чому присвячений другий розділ програми партії за назвою «Встановити контроль громадян над державою») і декларуючи прагнення забезпечити ефективний захист людини, партія націлюється на впровадження механізмів «прямої народної дії», зокрема, запровадження народної законодавчої ініціативи, народного вето, народного вотуму недовіри (як механізму покарання) голові місцевої державної адміністрації, керівнику міліції і податкової, прокурору, судді. Вважаючи необхідним «перезавантаження» судової системи, політична сила акцентує необхідність «зробити систему судів простою і зрозумілою», чому має посприяти призначення «усіх суддів Вищою радою юстиції» і формування її складу

виключно з'їздом суддів України; запровадження суду з 12 присяжних «для розгляду тяжких злочинів». Крім того, партія, ратуючи за посилення ролі громадян у виборах, вважає необхідним запровадження на виборах до парламенту та до місцевих рад (крім сільських і селищних) суто пропорційної виборчої системи з відкритими списками; проведення виборів міських голів у два тури; надати права голосу на місцевих виборах громадянам, яким на день голосування виповнилося 16 років. Дбаючи про перетворення України у «країну рівних можливостей», УДАР націлений на створення системи «обов'язкової публічної бюджетної звітності» (за якої «кожен громадянин зможе в режимі реального часу стежити за доходами і витратами бюджетів усіх рівнів»), забезпечення прозорості системи державних закупівель, протидію концентрації прав власності на підприємства однієї галузі. Значної уваги у програмі набуло питання владних можливостей місцевих громад. Обстоюючи «реальне місцеве самоврядування», партія поставила собі за мету «забезпечити коштами місцеві громади», а киянам – «повернути... право на самоврядування» [7].

Таким чином, якщо домінуюча партія не виказує своєї стурбованості корумпованістю (аморальністю) державної влади, то інші політичні сили – прямо чи опосередковано – саме корупцію називають злом, що гальмує розвиток (державної влади у т. ч.). Попри це, нове підтвердження легітимності чинної влади, за даними соціологічного опитування, проведеного 21 вересня – 3 жовтня до виборів КМІС, готові надати 20,1% українських виборців [8], тобто приблизно п'ята частина електорату. У той же час варто звернути увагу на іншу цифру: 70,9% опитаних фондом «Демократичні ініціативи» і КМІС не готові вийти на вулицю із протестом, якщо будуть впевнені, що результати виборів до Верховної Ради сфальсифіковані [9] (фактично, коли йтиметься про одну із форм узурпації влади шляхом фальсифікації виборчих процедур, зміни статусу парламенту як виразника суспільних інтересів),

тобто не виявляють опортуністської поведінки і дозволяють управляти собою як «залежним населенням», яке, демонструючи підданську політичну культуру, не здатне солідаризуватися і захистити себе (взнаки дається витравлена радянською владою здатність суспільства до самоорганізації). Тож можна спрогнозувати настання чергової гіпотетичної хвилі недемократичних явищ, процесів, феноменів в Україні, які не передбачатимуть політичної участі громадян і фактично – за їх мовчазною згодою. (Для розуміння ситуації з байдужістю громадян показовими є дані соціологічного опитування, проведеного у період з 30 вересня по 5 жовтня 2010 р. соціологічною службою Центру Разумкова, які свідчать про певний песимізм респондентів, серед яких 31% переконані, що громадяни України найменше впливають на вироблення державної політики в Україні (44,2% опитаних назвали Президента як найбільш впливового суб'єкта вироблення політики) [10]).

Ступінь солідарності суспільства залежить не лише від дій чи бездіяльності влади, але й, по-перше, ступеня політичної освіченості суспільства, його політичної свідомості; по-друге, забарвленості сприйняття обов'язків влади тією чи іншою ідеологією, у контексті систем цінностей й орієнтирів; по-третє, матеріальним благополуччям, яке, у свою чергу, зумовлює можливості знайомства і зближення зі своїм – українським – «іншим», яким для жителів Сходу України виступає мешканець Заходу і навпаки – для «західняка» житель Сходу. Існуючі «розлами» в ідентичностях населення України також впливають на рівень довіри між регіонами й на бажання солідаризуватися заради окреслення спільних орієнтирів і цінностей й інтегрувати зусилля для їх відстоювання тим чи іншим способом.

1. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли : в 5 томах. – М.: Мысль, 1997. – Т. 1: Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – С. 652–653.

2. Фесенко В. Что изменилось за 20 лет. – <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2011/09/15/6586016/>
3. Партія регіонів. Передвиборна програма. – <http://www.cvkgov.ua/pls/vnd2012/WP502?PT001F01=900&pf7171=50>
4. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Передвиборна програма. – <http://www.cvkgov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=52>
5. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Передвиборна програма. – <http://www.cvkgov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=71>
6. Комуністична партія України. – Передвиборна програма. – <http://www.cvkgov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=11>
7. Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка». Передвиборна програма. – <http://www.cvkgov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=55>
8. Соціологи КМІС показали зниження рейтингу «регіоналів» та УДАРу. Розрив залишається. – <http://www.pravda.com.ua/news/2012/10/11/6974400/>
9. Опитування: 70% виборців не робитимуть Майдан через фальсифікації. – <http://www.pravda.com.ua/vyboru/2012/10/12/6974528/>
10. Наскільки сильно наведені інституції впливають на вироблення державної політики в Україні? – http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=579

Сергій Кононенко

УКРАЇНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ: НАБУТІ РИСИ ЯК ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ

Статтю присвячено виокремленню й обґрунтуванню основних рис сучасної української демократії, котру визначено як реальну, олігархічну, корупційну, імітаційну та периферійну. Окремо розглянуто характер взаємодії ціннісних, ресурсних, інституційних аспектів функціонування політичної системи в Україні. Стверджується, що досвід українських демократичних перетворень є більш повчальним, ніж успішним.

Ключові слова: політичні трансформації, демократія, олігархія, периферія, корупція, відплата.

Sergii Kononenko. Ukrainian democracy: acquired features as lost opportunities. The article is on definition of main features of Ukrainian democracy, which is treated to be real democracy (not pseudo one) – oligarchic, corrupted, imitational, peripheral. The correlation among value, resources and institutional aspects of Ukrainian political system' functioning is regarded as well. It is affirmed that historical experience of democratic transformation in Ukraine is more instructive than positive.

Key words: political transformations, democracy, oligarchy, periphery, corruption, retaliation.

Жити за часів перемін не набагато гірше, ніж за часів стабільності й спокою, адже одвічні людські лиха – війни, голод, хвороби – ніколи не полишають людину політичну, принаймні як потенційні загрози, нагадуючи про тлінність та закликаючи до пильності. Власне, головні проблеми людського буття перебувають поза політичною сферою, стосуючись цінностей Спасіння та технологій виживання – їжі духовної і матеріальної. Політика лишень призначена зробити це харчування максимально комфортним. Хоча вона й вабить можливістю сповідувати світські культури (ідеології), тобто можливістю «спастися» ще у цьому світі, а також своєю безпосередньою причетністю до примусу й насильства.

Політика не створює, а розподіляє блага, оскільки ж людині властиво заглядати до чужої тарілки, а голод є першою причиною воєн і хвороб, то такий розподіл благ має максимально задовольняти всіх і кожного. Політична діяльність – це розподільча (йдеться про розподіл цінностей і ресурсів) діяльність окремих (частини) в інтересах всіх (цілого). Тому й головною запорукою ефективності та стабільності політичної системи, а отже, й усього суспільства, слід вважати максимально можливу за даних конкретно-історичних умов спільність інтересів громадян та максимально рівний за даних конкретно-історичних умов розподіл між ними соціальних благ. Рівність у розподілі цих благ є важливою умовою свободи, адже той,

хто їх позбавлений, не може бути вільним. Натомість свобода – рівності не передбачає, а часом навіть навпаки. Інакше кажучи, втіливши «рівність», водночас втілюють і «свободу», тобто здійснюються одразу дві цінності; втіливши «свободу» – втілюють тільки її.

Цінність «рівності» є однією з головних у політиці, адже ігнорування цієї цінності неминуче призводить до конфлікту й розколу. Значна частина політичних революцій мала на меті, хоча й рідко коли досягала, більш рівний розподіл соціальних благ, до яких слід зараховувати й соціальні можливості («життєві шанси» за Р. Дарендорфом). Тому «рівність» безпосередньо стосується безпеки – головного, чим має перейматися політика [1 с. 95–96, 133, 146], – а не якогось захмарного «царства цінностей» чи уявних утопічних суспільств. Безперечно, що цілковита рівність, як і решта ціннісних абсолютів, недосяжна. Проте спроби досягнути максимально рівного за даних конкретно-історичних умов розподілу соціальних благ цілком виправдані, адже таким чином усувається головна причина більшості політичних конфліктів. Подібно й в міжнародному суспільстві міждержавний «баланс сил» є першою умовою миру і стабільності. Тож нерівність множить конфлікти. Оскільки ж люди об'єднуються в соціуми, аби досягнути безпеку (убезпечитися), то всі позитивні ефекти від існування соціальної нерівності цілковито нейтралізуються її конфліктогенним характером. Таким чином, рівень загрози політичній революції вимірюється висотою профілю соціальної стратифікації.

Політика пов'язана з боротьбою за владу, тому вона неминуче дестабілізуватиме суспільство, а отже, провокуватиме й спричинятиме соціальні зміни. Власне, в цьому й парадокс – та форма суспільної діяльності, яка передусім має привносити порядок і стабільність у соціальне життя, є чи не головним фактором дестабілізації. Хоча, можливо, що регулярні (циклічні) та спорадичні (революційні) збурення й потрясіння є необхідною умовою соціального порядкотворення, котре слід розуміти не лише як підтримання порядку, але й як творення нових

порядків. Руйнівний безлад, що потенційно міститься в політиці як царині боротьби за владу, насправді є пошуком і відкриттям нових історичних шляхів – вируванням історичних можливостей. Тут спадають на думку міркування Б. Спінози щодо «природного» (дополітичного) стану, який, за твердженням цього великого філософа, видається хаосом і безладом, оскільки його глибинний зміст та віддалені історичні перспективи залишаються недосяжними для людського мислення [2, с. 313]. Інакше кажучи, хаос і безлад – це стан розуму, а не стан суспільства чи природи.

Ситуація, коли нічого не відбувається, не набагато краща від ситуації, коли все змінюється. Тому життя за часів перемін має свої переваги – воно розширює потенційний простір свободи в практичному сенсі та дарує незабутній досвід у сенсі духовному. Причому, саме для духу немає значення – позитивним є досвід соціальних трансформацій чи негативним, адже споглядати появу і розквіт нового суспільства так само повчально, як і споглядати протиприродне виникнення й природне відмирання різноманітних політично нежиттєздатних соціальних потвор. Духовне збагачення відбувається незалежно від того, що бачиш – дар Історії чи її примху. Інша річ, практичний аспект соціальних перетворень, адже провал трансформаційних зусиль неминуче відіб'ється на якості життя переважної більшості громадян суспільств, що зазнають подібної історичної поразки. Позаяк не кожен хоче і може бути філософом, тобто не кожен спроможний перетворити похмурий соціальний досвід на блискучий духовний, то жити в успішних та процвітаючих суспільствах справді комфортніше. Однак комфортне й заможне життя – це дар Історії, який, на відміну від дарів Природи, треба заслужити.

Сучасна українська демократія сформувалася внаслідок так званої посткомуністичної трансформації. Вона є виплодом «творчих» зусиль правлячої верхівки, що складається з декількох ворогуючих угруповань, підтримуваних так само ворогуючими, однак вже на міжнародному рівні, великими державами та їх об'єднаннями;

а також політичної байдужості та недосвідченості українського демосу, який складається з мільйонів обібраних та знедолених людей переважно української національності. При виборах сучасної України перебуває дивна й водночас повчальна сентенція, яка вражає поєднанням простакуватості, безпорадності й песимізму. Водночас, прояснюючи та ілюструючи все, що відбулося згодом: «маємо те, що маємо». В цих словах простежується загальне прагнення правлячої верхівки примирити із собою решту громадян та призвичаїти їх до плодів своїх діянь – адже хіба варта заміна комуністичного тоталітаризму на ліберальний втрати науково-технологічної бази, знищення військово-промислового комплексу, криміналізації економіки та політики.

Головною властивістю української політичної системи є те, що вона *справді демократична*. Інакше кажучи, йдеться про різновид *реальної демократії*, яка хоч і відрізняється від ідеальних демократичних устроїв з ліберальних мрій, однак не може вважатися якимось неототалітаризмом чи закамуфльованим під демократію авторитаризмом. Всі недоліки сучасної української демократії – насправді її присутні властивості. Тут ідеться не про початкові вади зростання, такі собі дитячі хвороби, а про історичну долю, яку можна змінити лише дієвою сміливістю та мужнім опором [3, с. 20]. Той, хто сподівається, що у майбутньому «все зміниться», просто не усвідомлює, що сам по собі час не має жодного трансформаційного потенціалу, а тим більше сталої й незмінної тенденції до покращення. Прийдешнє програмується постійно й неспинно, і на завтра ми отримуємо лише наслідки діянь сьогоднішніх.

Стверджувати, що нащадки нинішніх олігархів згодом все віддадуть бідним, а самі підуть до монастирів чи займуться винятково доброчинністю, можуть або вкрай наївні, або вкрай нечесні (в тому числі перед собою) люди. Відома, здається, ще від часів схоластики думка про те, що наслідок не може перевершити своєї причини, оскільки він у ній уже потенційно міститься,

безпосередньо стосується ситуації такого псевдоісторичного псевдооптимізму, адже (навіть суто біологічно) максимум, ким можуть бути діти розбійників, хабарників і шахраїв – так це гультіпаками, розбишаками, паразитами. Подібно, вважати іменоване приватизацією «велике пограбування» посткомуністичних суспільств чимось на кшталт «первинного накопичення» також не зовсім коректно, позаяк йдеться про дещо протилежне – про дезінтеграцію (розкрадання, розшматування, розтринькання) промислово-технологічної бази Сучасності. Ідеологічну байку стосовно «первинного накопичення» вигадали й поширюють задля одного – примирити пострадянські народи з їх пограбуванням, деградацією, приниженням, а також, аби подарувати ілюзію можливого покращення в майбутньому, яке (покращення) купується сьогоднішньою покірністю. Історичний процес «первинного накопичення» є унікальним, і він уже відбувся в минулому та позаминому століттях. Зокрема, останнім його проявом може вважатися більшовицька індустріалізація. Відповідно, й найвищу пошану до жертв Голодомору виявили б тоді, коли б не дали зруйнувати зведений на їх кістках промисловий потенціал.

Під кутом зору історії більшість процесів, що відбуваються в пострадянських економіках, можуть вважатися чимось протилежним до «первинного накопичення», тобто ліквідацією його унікальних наслідків, досягнутих тяжкою працею і великими жертвами багатьох поколінь. Подібно, викликають заперечення, а подекуди й сміх, спроби віднайти історичні відповідники політичним режимам та суспільним устроєм, що склалися на теренах колишнього Радянського Союзу. Ніякі вони не феодальні, адже феодалізм, принаймні європейський, зростав на військовому героїзмові, релігійному ентузіазмові й договірних засадах, а доля більшості представників «еліт» пострадянських ринкових демократій у середньовічній Європі була б короткою і трагічною. Вони також не рабовласницькі, оскільки саме на базі рабовласництва і завдяки йому було подолано варварство, зросли

перші людські цивілізації, сформувався Античний світ – історична предтеча та духовне джерело сучасної Європи.

Верховодів пострадянських ринкових демократій навіть олігархами називати якось соромно, особливо коли згадуєш великих представників олігархій Стародавнього Риму чи ренесансної Італії. Роль цих верховодів – руйнівна. Вони використали з метою збагачення енергію розпаду індустріальних суспільств пострадянської напівпериферії. Очевидно, що стати багатієм можна як зруйнувавши промисловий об'єкт, так і створивши його. Тож на загальносуспільне визнання й схвалення заслуговує лише те багатство, котре є функцією економічно-технологічного розвитку. Натомість те, що досягається шляхом деградації країни та зубожіння громадян, «заслуговує» винятково націоналізації.

Різниця між ідеальною демократією, тобто демократією як ідеалом, і реальною демократією не зникне ніколи. Перша й надалі зорітиме в мріях і світоглядах, натомість друга вражатиме дивними речами – наприклад, перебуванням на вищих щаблях державної влади кримінальних злочинців та психічно хворих людей. Хоча й останньому не варто дивуватись, адже будь-яка система, політична зокрема, є механізмом селекції. Добір відбувається винятково за тими якостями, котрі закодовано в цій системі. Тому політико-системна селекція в частині (більшій) пострадянських країн є негативною – добором за моральними вадами, а не чеснотами, тобто за тими якостями, котрі дають можливість вижити й досягти успіху в цих «молодих та ринкових» демократіях. Зрештою, внаслідок дії механізму «негативної селекції» отримуємо на диво потворну «вертикаль влади», вершину якої посяде купка антропоїдів, котрі час від часу спускатимуться із цієї «вертикалі», аби щось поцупити, а потім вчинятимуть на горі верескливі бійки за вкрадене.

Реальні демократії бувають різними: одні величні й потужні, інші – дегенеративні й залежні. Останніх більше, що пояснюється самою природою конкуренції, котра є базовим соціальним механізмом демократичних та ринкових систем. У будь-якому змаганні, зокрема, політичній,

економічній, культурній конкуренції, всі перемоги не можуть. Переможці становлять меншість, причому, їх тим менше, чим жорсткішим було змагання. Постійні ж поразки та розчарування в справі побудови ефективних ринкових та демократичних систем компенсуються відомим ще від часів Радянського Союзу ідеологічним трюком, що називається «гонитвою за справжністю». Всі колишні радянські люди пам'ятають, скільки «справжніх» соціалізмів їм довелося будувати – зрілий соціалізм, розвинений соціалізм, демократичний соціалізм, ринковий соціалізм, соціалізм з людським обличчям тощо. Після кожного провалу і розчарування їм говорили, що ось цей соціалізм «несправжній», а справжній ще належить збудувати. В процесі побудови демократії також дуже легко втягнутися до безглуздої і безперспективної біганини подібними «колами самообману», вважаючи після кожного провалу й розчарування, що «справжню» демократію ще збудувати належить.

Сьогодні дивно згадувати, як свідомо й послідовно на самих початках процесу перетворення посткомуністичних суспільств програмувалось їх відставання, залежність, другорядність, адже всі розуміли, що демократія і ринок у цих суспільствах ніколи не сягнуть рівня трансформаційних зразків – політичних та економічних систем євроатлантичного світу. Таким чином, історична перспектива периферизації колишніх комуністичних країн була закладена вже в планах їх реформ, а стратегія посттоталітарних перетворень передбачала пониження міжнародного статусу цих країн та максимально безболісне інтегрування до очолюваної євроатлантичними державами владно-силової ієрархії сучасного світу. Отже, посткомуністична трансформація від самого початку була зорієнтована та запрограмована на історичну поразку національних суспільств, що її здійснювали. Причому, така поразка пропагандистськими засобами подавалась як головний трансформаційний пріоритет та здобуток (йдеться про так звану інтеграцію до світової спільноти).

Українська демократія є *олігархічною* демократією – це її наступна риса. Йдеться про такий реальний демократичний устрій, в якому: по-перше, всі різновиди й обсяги політичних ресурсів монополізовано невеликою групою суб'єктів політичного процесу; по-друге, витримано всі формально-інституційні умови демократичного устрою (від виборів до багатопартійності). Розподіл ресурсів є одним з головних факторів історичного успіху та ефективного функціонування будь-якої демократії. Якщо суспільство цілковито поляризоване, то навіть найдосконаліший нормативно-інституційний каркас не врятує його демократичний устрій від деградації й розпаду. Ситуація «в одних – все; в інших – нічого» провіщає лише голод, розпад, революцію. Ключовою політичною стратегією олігархічних верхівок є стратегія «інституційних перетасовок». Ідеться про підміну головної проблеми цієї форми реальної демократії – нерівний розподіл суспільних благ (поляризація і розшарування) – безліччю дрібних, і здебільшого непотрібних, завдань з нормативно-інституційного реструктурування політичного життя (писання й переписування конституцій, «вдосконалення» до нескінченності виборчого процесу, «розвиток» партійної системи тощо).

Можливо, демократія і справді найкращий з усіх можливих політичних устроїв, однак винятково за однієї умови – загальносуспільної опірності, тобто готовності більшої частини суспільства захищати свої інтереси і давати жорстку відсіч усім спробам їх порушити. Однак максимально рівний розподіл суспільних ресурсів якраз і є першою умовою успішного соціального опору, адже зубожіле й деградоване населення спроможне хіба що на безглуздий і безрезультатний заколот. Тут знову зринає питання економічних передумов демократії. На противагу ідеям класичної європейської політичної філософії, нині поширилася думка, що демократичним може бути лише заможне суспільство, а демократія – це така собі винагорода за економічний успіх. Проте слід зауважити, що прискорене зростання економіки не завжди супро-

воджується вирівнюванням профілю соціальної стратифікації, а часом призводить до ще більшої поляризації суспільства. Однак саме рівний розподіл соціальних благ, а не їх загальний обсяг, є умовою ефективної демократії, адже така рівність дає можливість суспільству реалізувати свою загальну волю й чинити опір всім, хто цьому перешкоджатиме [4, с. 35, 38, 39, 94]. Тому ефективна демократія – рівного достатку потребує більше, ніж прискорених темпів зростання економіки.

Олігархічні політичні режими неспроможні забезпечити ані лояльності, ані ефективності. Безперечно, якийсь історичний час вони проіснують, підтримуючи своє жалюгідне й непотрібне існування підкупом, брехнею, насильством та користуючись національною неповноцінністю й громадянською малодушністю частини населення. Проте, врешті-решт, представникам олігархічних «еліт» доведеться тікати до країн-спонсорів, тобто тих держав, інтереси яких вони репрезентували та захищали і маріонетками яких були в ляльковому театрі «вітчизняної» політики. Олігархи приречені стати національними зрадниками, оскільки, не маючи широкої соціальної бази у власному суспільстві, вони змушені покладатися на підтримку зовнішніх сил, перетворюючись на маріонеток у руках своїх закордонних власників. Вони руйнують та розколюють власну країну в інтересах чужих держав, привносячи до національного політичного життя ворожечу, котра існує між цими державами на міжнародній арені. Саме так слід розуміти відомий поділ України на «схід» і «захід», котрий насправді є поділом формально незалежної країни на дві сфери впливу ворогуючих держав та їх блоків.

Українська демократія є *корупційною* демократією. Корупція перетворилася на визначальний механізм, засобом якого відбувається розподіл суспільних благ, а отже, й здійснюється політична діяльність. Тому чесна та моральна поведінка вважатиметься ненормальною чи навіть злочинною. Тут доречно згадати дюркгеймівське визначення злочину як «образи колективних почуттів».

Тож за умов тотальної корумпованості порядність образатиме почуття, вважатиметься злочинною, накликає санкції. Корупцію в політиці слід розуміти як підміну загальносуспільних інтересів і цінностей приватними, тобто як приватизацію, зокрема економізацію, політичної діяльності, котра за своєю суттю є діяльністю в інтересах усіх – універсальною діяльністю задля «загального блага». Водночас, слід зауважити присутню схильність демократії до корупції, котра може вважатися її вродженою вадою, що особливо унаочнюється саме олігархіями. Зрештою, виборчий процес є підкупом виборців обіцянками (і не лише ними). Кожен реально-історичний політичний устрій має недоліки – і це природно. Так, демократія настільки ж схильна до корупції, наскільки авторитаризм до дискримінації.

Українська демократія є *імітаційною* демократією. Демократичні й ринкові системи встановилися в країнах пострадянської напівпериферії переважно внаслідок перемоги ліберального тоталітаризму над тоталітаризмом комуністичним і розпаду Радянського Союзу. Свій нинішній політичний устрій вони отримали, наслідуючи вчорашніх переможців, а нинішніх володарів світу – країни євроатлантичної спільноти, котру уособлюють Сполучені Штати, що на сьогодні залишаються єдиною глобальною наддержавою-гегемоном. Країна-наслідувач керується різними прагненнями: виявити лояльність до домінуючих держав і отримати комфортне місце в очолюваному ними світовому порядку; згодом перемогти ці держави у конкурентній боротьбі чи принаймні ефективно їм протистояти; вирішити внутрішні суспільні проблеми, яким не могли дати ради в рамках традиційних суспільних форм; нарешті, керуючись просто модою на наслідування.

Хоча й наслідування є одним з базових соціальних механізмів, воно має ціну – це залежність, адже той, хто наслідує, стає залежним від того, кого він наслідує. Тож і поширення власного політичного устрою є цілком ефективною стратегією домінуючих держав, котрі у такий спосіб залучають дієвий і дешевий (порівняно з окупаційним чи

колоніальним режимом) засіб контролю; отримують конкурентні переваги; уніфікують об'єкти домінування; індоктринують їх власними ідеологічними цінностями. Тому й наслідування політичних устроїв сильніших країн зазвичай є прихованою формою примусу.

Імітаційна демократія вражає своєю фальшивістю, в ній дуже мало інституцій, що зросли, власне, на національному ґрунті. Нормативно-інституційний каркас цієї демократії приховує ресурсну нерівність та ціннісно-духовну непродуктивність. Справжньою рушійною силою подібних політичних систем є корупція, а все інше: державотворення, багатопартійність, парламентаризм, самоврядування, економічна конкуренція тощо – просто імітується. Подібна імітаційність є різновидом духовного споживацтва, властивого суспільствам, котрі неспроможні генерувати власну духовну енергію, уособлену відповідними цінностями. В таких суспільствах навіть етнічна культура має імітаційно-ритуальний характер.

Українська демократія є *периферійною* демократією, позаяк українське національне суспільство перебуває на нижчих щаблях («на дні») стратифікаційної ієрархії сучасного міжнародного суспільства. Периферизація – це пониження у стратифікаційному статусі, тобто переміщення держави та суспільства з верхніх щаблів глобальної стратифікаційної ієрархії на нижчі. Периферійний сегмент системи міжнародних відносин виконує дві основні системо-підтримуючі функції: по-перше, функцію «резервуару» для тих держав і народів, котрі не витримали або неспроможні витримати глобальної конкуренції та перетворюються на джерело дешевої робочої сили й ресурсів, як і джерело системних збурень у формі «глобальних заколотів»; по-друге, функцію «стартової площадки» для тих держав і народів, які здатні піднятися в рамках глобальної стратифікаційної ієрархії, постаючи потенційними конкурентами держав і народів, котрі перебувають на вищих стратифікаційних щаблях.

Глобальна периферія, передусім, формується через те, що частина (переважно – більша) держав і народів позбавлена всіх різновидів владно-силових ресурсів, які

дали б їм можливість змінити власний статус у рамках світової стратифікаційної ієрархії – вони перебувають на найнижчому щаблі глобальної владно-силової піраміди. Однак периферійний статус визначається не лише об'єктивним розподілом владно-силових ресурсів, але й глобальною нормативно-інституційною системою, до якої належить і стандартизована та уніфікована модель демократії. Периферизація є і об'єктивним процесом, і стратегією домінуючих держав. Всі вище визначені властивості *реальної* української демократії: *олігархічність, корумпованість, імітаційність* – якраз і сприяли *периферизації* українського суспільства в рамках суспільства міжнародного, зробивши його ідеальним об'єктом домінування.

Жодним чином побудова демократія не повинна перетворитися на сурогат побудови комунізму – біганину за історичні обрії, виправдання похмурої реальності блискучим ідеалом, запобігання перед жерцями світських культів та плазування перед великими державами, котрі ці культи уособлюють. Врешті-решт, головним є не демократичність чи авторитаризм політичного устрою, а те, наскільки цей устрій убезпечує від двох основних загроз – безладу й тоталітаризму, наскільки ефективно дає можливість управляти суспільними процесами, наскільки сприяє підвищенню статусу держави в міжнародних відносинах та втіленню ідеалів гуманізму в суспільстві. Відмінність між демократією й авторитаризмом досить відносна, і саме в цих системно-політичних формах людство існувало впродовж всієї своєї історії. Кожен реальний політичний устрій є конкретно-історичним комбінуванням у відповідній структурній пропорції демократичних і авторитарних елементів. Перші елементи утримують суспільство від скочування в тоталітаризм, а другі – від скочування в безлад.

1. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 3–545. – (Философское наследие).

2. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Бенедикт Спиноза ; [пер. с лат. М. Лопаткина]. – Мн. : Литература, 1998. – 528 с. – (Клас. филос. мысль).

3. Макиавелли Н. Государь; [пер. с итал.] / Никколо Макиавелли. – М. : Планета, 1990. – 79 с.

4. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Жан-Жак Руссо ; [пер. з фр. О. І. Хома]. – К. : Порт-Рояль, 2001. – 349 с. – (Філосо. джерела).

Юрій Мацієвський

ВІД ДЕФЕКТНОЇ ДО КЕРОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ? (ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2010 р.)

У цій статті здійснена спроба відповісти на питання: чи зможе В. Янукович встановити авторитарний режим і за яких умов? Спочатку я стисло передам основні аргументи політичних спостерігачів і експертів, які вважають такий розвиток подій можливим, потім порівняю пояснюючі можливості трьох найуживаніших підходів, що показують зміни політичного режиму, а в кінці запропоную свої аргументи щодо імовірності відновлення авторитаризму в Україні. У процесі викладу я звертатимуся до дотичних питань виживання слабкої української демократії та збереження держави. Тому, загалом, дискусія буде мати як теоретичний, так і прикладний характер і, сподіваюся, доповнить наші знання про динаміку політичного режиму в Україні у постпомаранчевий період.

Ключові слова: Дефектна демократія, авторитаризм, гібридний режим, підхід, модель.

Yurii Matsievskiy. From the defective to managed democracy (trends in the transformation of the political regime in Ukraine after the presidential elections 2010). This research seeks to answer the question: whether Viktor Yanukovich

would be able to install an authoritarian regime and under what conditions? First I will sketch out the arguments of political observers and experts, who believe this development is possible, then, I compare the explanatory power of the three most common approaches to the regime change, and finally offer my arguments on the probability of restoration of authoritarianism in Ukraine. In the course of study I will deal with related issues of democracy survival and preserving the Ukrainian state. Therefore, in general, the discussion will be of both theoretical and applied character, and hopefully advance our understanding on the dynamics of the political regime in Ukraine in the «post-orange» period.

Key words: *Defective democracy, authoritarianism, hybrid regime, approach, model.*

З часу останніх президентських виборів минуло вже два роки, що цілком достатньо для того, щоб оцінити попередні прогнози і окреслити тенденції. Ще до виборів експерти та спостерігачі почали розглядати можливі варіанти розвитку подій залежно від перемоги того чи іншого кандидата. Серед кількох сценаріїв сьогодні більш коректними видаються ті, що передбачали погіршення політичної ситуації в Україні у таких галузях, як національна безпека та демократія.

Якщо пролонгація терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території України, відмова від вступу до НАТО і заяви про позаблоковий статус є очевидними геополітичними поступками України і свідченням її сповзання у тінь Росії, то дії Президента у напрямі «відновлення стабільності» не означають автоматичного повернення до авторитаризму.

*Сценарії зміни
політичної ситуації: оцінки спостерігачів*

Після офіційного оголошення результатів виборів та початку роботи нового Президента предметом активних обговорень у ЗМІ стали його перші рішення. Відтоді прогнози стосовно шляхів подальшого розвитку держави

пов'язували з діями В. Януковича та його оточення. Аналіз публікацій, що прямо чи опосередковано стосуються наслідків президентства В. Януковича, дає можливість виокремити три погляди на майбутній розвиток політичної ситуації в Україні.

Перша група авторів схилилася до думки про те, що внаслідок приходу до влади однієї політико-економічної групи відбудеться згортання демократії і централізація влади без зміни Конституції. Так, експерти Центру прикладних політичних досліджень «Пента» відзначали, що вже існує достатньо підстав, аби говорити про трансформацію політичного режиму в країні із парламентсько-президентського до де-факто президентсько-парламентського. На перспективу В. Янукович міг зміцнювати його в політичній площині, не торкаючись юридичної, або за певних умов змінити Конституцію [1].

У цих оцінках режим ототожнюється з формою правління, що не зовсім коректно, оскільки форма правління, за визначенням, є способом організації верховної державної влади, тобто показує формальний розподіл повноважень між гілками влади, а режим є різновидом політичної гри, у якій політичні актори діють у рамках формальних і неформальних обмежень (інститутів). Тому тезу про зміну режиму слід було б висловити щодо форми правління.

Інші дослідники, зокрема Ігор Жданов та Віктор Небоженко, розділяючи позицію В. Фесенка та його колег, відзначають, що в країні фактично встановилася президентська форма правління. З огляду на відсутність інструментів контролю в опозиції за діями влади є небезпека концентрації влади у руках однієї партії і згортання демократичних досягнень останніх років [2; 3].

Юрій Якименко схилився до думки, що наявна ситуація у владі дає можливість звужувати рамки демократії та впроваджувати недемократичні закони. У цьому головна загроза концентрації влади в руках однієї політичної сили. Проте дослідник вважав, що відсутні будь-які підстави говорити про можливий новий протестний майдан як виразник негативного ставлення суспільства до дій влади. Ю. Якименко обґрунтовує це тим, що, по-перше,

нова влада має досить високий рівень підтримки, по-друге, на високому рівні знаходяться суспільні очікування та, по-третє, ті кроки, які робить влада і які є приводом для невдоволення певної частини громадян України підтримується іншою частиною, яка вважає, що ситуація розвивається у правильному напрямі. З іншого боку, для успішності радикальних змін у системі влади потрібен той, хто буде організовувати цей вияв невдоволення. Сьогодні ми бачимо, що опозиція не тільки роз'єднана – вона не має ані лідера, ані узгодженої позиції, ані просто бачення певних тактичних кроків [4]. Тобто, соціальні передумови для масових протестів на момент публікації коментаря (травень 2010 р.) були відсутні. Проте вже у серпні соціологи виявили очікуване падіння рейтингу Президента, а з ним і зростання невдоволення владою. З 41% підтримки у квітні 2010 р. його рейтинг впав до 23% у серпні 2010 р., а наприкінці другого року президентства виявився на рівні 7–10%.

Таким чином, перша група експертів вважає, що концентрація влади в руках Президента свідчить про фактичну зміну форми правління, але не про повернення до авторитаризму. Інша група авторів таку можливість припускає, але в обмеженій формі «керованої демократії». Цей сценарій розвитку подій в Україні передбачає, що, замість багатопартійної, конкурентної демократії, буде демократія керована зі своєю ручною керованою опозицією. Багатопартійність може стати формальною, де буде одна головна партія, а інші – її залежними партнери. Чи підтвердиться цей прогноз, побачимо після парламентських виборів 2012 р.

Вадим Карасьов висловлювався досить обережно щодо можливості зміни режиму. Він відзначив, що модель Януковича – це путінська модель президентства, але в українських умовах. Вона може існувати лише тоді, коли рейтинг Президента становить приблизно 60–70%. Якщо рейтинг Януковича не зміниться у напрямі його зростання, імовірно буде проведена конституційна реформа [5]. Проте загрози встановлення авторитарного режиму, на думку

В. Карасьова, в Україні немає. «Є вірогідність установлення імітаційної, фасадної демократії путінсько-російського зразка. Але для того, аби така система існувала, потрібно, щоб така імітаційність була витонченою, аби вона спиралася на цілий комплекс ресурсів – не лише силовий, адміністративний, а й на інформаційний, медійний, інтелектуальний. Але оскільки у них бракує фаху, інтелекту і коштів, аби впровадити режим керованої демократії, то їх чекає нова хвиля демократичної революції знизу» [6]. Далі експерт додає, що Янукович намагається побудувати таку систему влади, яка існувала за часів Кучми. Однак тоді був союз капіталістів та націоналістів проти «лівизни», а в нинішнього Президента така об'єднуюча ідеологія відсутня. Вже за правління В. Ющенка конфлікти в суспільстві призводили до дуелі Президент–Прем'єр, сьогодні, коли партія В. Януковича монополізувала владу, країну очікує загострення поляризації, і, замість політичного конфлікту, ми можемо отримати громадянський у формі нового майдану.

І, насамкінець, деякі експерти вважали, що суттєвих змін політичного режиму не відбудеться. Так, Ігор Жданов, хоч і не заперечує двох попередніх варіантів розвитку подій, проте вважав, що зміни відбудуться лише у деяких аспектах здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, але свобода слова, конкурентні вибори трансформації не зазнають [2].

Подібні думки висловлював Є. Головаха, який стверджував, що «розділ по областях – це єдиний запобіжник того, що у нас немає автократії. Бо не може лідер одного регіону нав'язати свою волю всій країні!» [7].

Отже, аналіз коментарів експертів показує, що єдиного погляду немає. Два з трьох сценаріїв зміни політичної ситуації (режиму) передбачали імовірність повернення до авторитаризму чи то у м'якій формі «керованої демократії», чи у формі жорсткої централізації влади з домінуючою партією, однопартійним урядом, який підпорядковується Президентові. З одного боку, такий плюралізм

оцінок вказує на те, що публічні коментатори ще не стали і, хочеться вірити, не стануть офіційними коментаторами, а інформаційний простір не стане здомінованим офіціозом, як у Росії чи Білорусі. З іншого боку, три окреслені стратегії розвитку політичного життя в Україні видаються аж надто поверховими. Взагалі, відповідь на будь-яке питання про імовірність зміни ситуації може мати три варіанти: ситуація зміниться у напрямі покращення, у напрямі погіршення або все залишиться як було. Так і в коментарях українських експертів. Більшість цих коментарів базувалася на одній чи двох тезах, без глибшого аналізу можливості зміни чи збереження ситуації. Висловлюючись академічним жаргоном – вони не мали теоретичної основи [8]. Щоб заповнити цю прогалину, поглянемо, як у політичній теорії пояснюють умови занепаду демократії, встановлення авторитаризму і внутрішню динаміку гібридних режимів.

Особливості української «дефектної демократії»

Спочатку з'ясуємо, який тип режиму сформувався в Україні на момент обрання В. Януковича Президентом України. Цей режим найчастіше називають «гібридним», з такими уточненнями, як «електоральна демократія», «неліберальна демократія» чи «дефектна демократія». Особисто я схильюся до останнього концепту, який дає змогу чітко розмежувати ліберальну демократію від «дефектної» на основі трьох показників: політичної участі, політичної конкуренції і конституціоналізму. Останній принцип означає дотримання Конституції всіма головними політичними гравцями і гарантії прав і свобод громадян [9].

Якщо в Україні політична участь і політична конкуренція проявлялися хоч і з різною інтенсивністю, проте протягом усього періоду незалежності, то дотримання Конституції і прав людини так і не стало звичкою. Навпаки, домінування неформальних практик, всупереч формальним інститутам, або постійна «гра з правилами» стали

виразною ознакою політичної культури українських еліт. Таким чином, відсутність правової держави, порушення прав громадян і постійне намагання змінити правила є суттєвими дефектами української демократії. Крім того, протягом двадцяти років Україна не змогла здійснити необхідні структурні реформи і тому опинилася у своєрідній «сірій зоні». «Блукання манівцями» (Muddling along) стало типовою метафорою для характеристики українського транзиту [10].

Україні, на відміну від Латиноамериканських чи Східноєвропейських країн, крім побудови демократичних та ринкових інститутів довелося вирішувати питання національного та державного будівництва. На жаль, протягом двадцяти років незалежності жодне з цих завдань до кінця не було виконано.

Несприятливі структурні чинники обтяжувалися відсутністю політичної стабільності і деструктивною поведінкою політичних еліт. З таким невтішним балансом Україна, тим не менше, здала тест на подвійну передачу влади, вперше у 1994 р. і вдруге у 2004 р. Здавалося б, що демократичний імпульс «помаранчевої революції» скоригує траєкторію українського транзиту, а конкурентні вибори 2010 р. закріплять рух України до демократії. Проте Президентом стала людина, яка стверджує, що «демократія – це порядок». Порядок, який, з погляду В. Януковича, є основою стабільності, означає відсутність конфліктів і середовища, де вони народжуються, – плюралізму і, очевидно, групи, яка незгодою з діями влади провокує конфлікти – опозиції. Отже, «вимушений плюралізм», який сформувався ще в часи Л. Кучми і зміцнів протягом президентства В. Ющенка, стає зайвим у планах В. Януковича. Не буду називати В. Януковича диктатором, але метою будь-якого Президента на пострадянському просторі є максималізація влади. Чи вдасться В. Януковичу змінити таку «вимушену плюралістичну» систему моністичною, покаже не час, а здатність суспільства протистояти бюрократичному тискові і сваволі, яка насувається на країну.

*Занепад, відхилення чи коливання:
підходи до пояснення зміни режимів*

У літературі можна знайти достатньо пояснень причин і напрямів зміни політичних режимів. Я спробую зважити пояснюючий потенціал трьох найбільш авторитетних теорій для відповіді на питання, яке нас цікавить. Ці теорії були запропоновані окремими дослідниками, проте вони вибудовувались у руслі домінуючих підходів, які умовно можна назвати класичним, транзитологічним і посттранзитологічним.

Перший підхід – класичний. Дослідження, які були викликані відкатом третьої хвилі демократизації, здійснювались у руслі таких традиційних для політології тем, як зв'язок економічного розвитку і стабільності демократії та виявлення умов занепаду демократії. Так, Х. Лінц і А. Степан у своєму аналізі процесу розпаду демократичних режимів [11] розрізняють два типи демократії – змагальні і мертвонароджені. Якщо перші загалом можуть розглядатися як ліберальні демократії, то другі «були утворені в умовах, що не сприяють їх виживанню» [11; 10]. Це не означає, що змагальні демократії не можуть занепасти, а «мертвонароджені» вижити. Проте змагальні (ліберальні) демократії мають набагато більше шансів на виживання. Власне, аналіз процесу розпаду таких режимів був у центрі уваги дослідників. Зв'язок легітимності політичних інститутів і стабільності демократій тут очевидний. Інші умови, які сприяють виживанню чи не виживанню демократії, – це соціальна структура, наявність чи відсутність прихованих соціальних конфліктів, інституційна та ідеологічна спадщина. Особлива роль належить вірі політичних лідерів та громадян у цінність демократії. Демократія у цьому сенсі є лише засобом для досягнення різних цілей. «Як тільки люди зрозуміють, що їхні цілі не можуть бути досягнуті з допомогою демократичних інститутів – демократія буде відкинута» [11].

Легітимність – основа стабільності і виживання демократичних режимів. Легітимність – це переконання, що

існуючий порядок кращий, ніж будь-який інший, і тому вартий покори і підтримки, незважаючи на недоліки. Іншими словами, це переконання, що законно обрані (влада) мають право давати розпорядження і вимагати їх виконання, навіть з допомогою сили. Лінцове визначення легітимності – мінімальне. Легітимним є той режим, який вважається найменш шкідливим з усіх інших режимів. Звідси, демократична легітимність ґрунтується на переконанні, що у державі жоден інший режим не може забезпечити успішну реалізацію колективних інтересів. Крім легітимності, на стабільність режиму, з погляду Х. Лінца, впливають дієвість (efficacy) і ефективність (effectiveness) режиму. Дієвість означає здатність режиму знаходити розв'язання засадничих проблем, що сприймається як більш задовільна, ніж незадовільна свідомими громадянами. Якщо дієвість визначається за наслідками, то ефективність – це здатність впровадження політики (policies) з бажаними результатами. Найкращі закони можуть виявитися марними, якщо не будуть впроваджені. Саме у цей момент з'являється розрив між очікуваннями і задоволенням, яке перетворюється у незадоволення.

Отже, три перелічені виміри стабільності створюють теоретичну рамку для аналізу процесу занепаду демократії. Додатковими факторами, що впливають на розпад демократії, є тип партійної системи, а саме – система поляризованого плюралізму у термінах Дж. Сарторі і домінування напівлояльної і нелояльної (антисистемної) опозиції, яка відкрито виступає проти існуючого режиму, над лояльною, яка пропонує альтернативні шляхи досягнення цілей. Режим змінюється тоді, коли легітимність від однієї сукупності інститутів переходить до іншої. Падіння режиму є результатом нездатності уряду розв'язати проблему, щодо якої нелояльна (антисистемна) опозиція пропонує рішення. Процес падіння режиму проходить кілька етапів: від невирішення проблем до втрати влади, далі утворення владного вакууму і, врешті, передачі влади до антисистемної опозиції, або поляризації суспільства і громадянської війни.

Щоб перевірити, чи дає ця модель відповідь на наше питання, потрібно визначити початкові умови і зважити значення показників. Отже, я виходжу з того, що Україна на момент обрання В. Януковича Президентом була країною з «дефектною демократією» з досить низьким рівнем легітимності. Президент уперше з часів незалежності був обраний меншістю українців, а довіра до гілок влади протягом двох років впала більше ніж наполовину. Дієвість режиму, тобто здатність вирішувати засадничі питання, в період президентства В. Ющенко також була мінімальною. Про це свідчать чотири внутрішні політичні кризи і глибина падіння української економіки на початку світової рецесії. За п'ять років президентства В. Ющенко уряд, який, до речі, не завжди був «помаранчевим», спромігся реалізувати лише одну системну реформу – впровадження ЗНО під час вступу до ВНЗ. Адміністративна, військова, медична, пенсійна та інші реформи навіть не починалися. Тому ефективність влади також була низькою. Незадоволення, викликане діями команди «помаранчевих» у Центрі і на Заході країни, полегшило «антисистемній» опозиції у вигляді Партії регіонів мобілізацію електорату на свою підтримку на Півдні і Сході країни, що й дало В. Януковичу перевагу у 3% голосів. Те, що Янукович не мав наміру поглиблювати демократію, очевидно. Прихід до влади внаслідок змагальних виборів і наступне згортання демократичних інститутів – явище досить поширене. Низькі легітимність, ефективність і дієвість попереднього уряду і Президента є полегшуючими умовами для демонтажу нестабільної дефектної демократії і повернення до авторитаризму під гаслами відновлення стабільності і наведення порядку. Питання, яке, проте, залишається відкритим, полягає у тому, чи потрібно В. Януковичу і його команді формувати авторитарний режим. Згорнути демократичні надбання попередніх років – це одне. Збудувати авторитарну модель управління – зовсім інше. Легше буде відновити те, що було при Кучмі, чи намагатися скористатися чужими зразками у себе вдома. Перші два року президентства В. Януковича дали підстави

більшості експертам вважати таку можливість реальною. Проте, як я уже відзначав, ці оцінки базуються на одній-двох тезах і не можуть вважатися задовільними.

Модель Х. Лінца добре описує процес розпаду демократії, проте вона, як і більшість моделей, не може прогнозувати подій. Її використання обмежене випадками, що вже відбулися. Тим не менше, цінність цієї моделі в тому, що в ній визначені мінімально необхідні умови для занепаду демократії. Присутність цих умов у випадку України свідчить про можливість її повернення до авторитаризму, але не гарантує цього. Достатніми умовами, напевно, слід було б вважати такі:

закріплення неформального впливу конституційними повноваженнями, які мав Л. Кучма. Після відміни Конституційним Судом закону № 2222 В. Янукович отримав розширені президентські повноваження. Посилення президентських повноважень – це чіткий тренд руху в напрямі до авторитаризму;

перемога на парламентських виборах 2012 р. з метою створення однопартійного уряду або мінімально-переможної коаліції;

закріплення практики маніпульованих виборів на наступних парламентських і президентських виборах;

монополізація політичного простору Партією регіонів, перетворення змагальної партійної системи (обмеженого плюралізму) на незмагальну (однопартійну або систему з домінуючою партією);

монополізація економічного простору. Поглинання кількох конкуруючих між собою політико-економічних груп (ПЕГ) однією;

маргіналізація і поступове знищення опозиції за російським чи білоруським сценарієм;

ліквідація плюралізму в інформаційній сфері. Монополізація політичного простору провладними ЗМІ;

атомізація суспільства. Розщеплення острівців громадянського суспільства і перетворення громадян на спостерігачів.

Чи вдасться «донецьким» здійснити всі ці перетворення, а Януковичу зайняти місце «головного гравця»,

як це свого часу зробив Л. Кучма? Президент уже йде цим шляхом, але сумнівно, чи вдасться йому забезпечити виконання більше двох-трьох з семи перелічених умов.

Його формальні і неформальні повноваження дають можливість суттєво впливати на процеси прийняття рішень, проте у самій «Партії регіонів» є різні групи інтересів, а конфлікт між В. Януковичем і його «спонсорами» поки що не вигідний нікому. Попри те, що В. Янукович намагається позбутися їхнього впливу і створити власну політико-бізнесову групу або «сім'ю», не означає, що він піде на конфронтацію з Ахметовим чи Фірташем. Проте саме від відносин у середині владної коаліції буде залежати політичне майбутнє В. Януковича. Якщо традиційне бізнесове оточення його зрадить, ресурсів «сім'ї» може виявитися недостатньо для утримання влади.

Наступний підхід – «транзитологічний». Попри те, що транзит початково розглядався виключно як рух від авторитаризму до демократії, досвід пострадянських країн змусив дослідників зробити суттєві уточнення. Починаючи з робіт М. Макфола [12; 13], вчені заговорили про четверту, інверсійну хвилю зміни режимів у напрямі демократизації і авторитаризму. Вона почалася наприкінці 90-х рр. ХХ ст. і триває досі. До цієї хвилі потрапляють країни, що внаслідок «електоральних революцій» змінюються від одних форм авторитаризму до інших або демократії. Четверта хвиля суттєво відрізняється від третьої своїм непередбачуваним характером. Нижньою межею є події 1989–1991 рр. у колишніх комуністичних країнах. Різні результати переходів у цих країнах змусили дослідників переглянути попередні уявлення про рівний розподіл влади і пакти як умову успішного переходу. Залишаючись у руслі актороцентричного пояснення переходу, М. Макфол наголошує на значенні нерівного розподілу влади і ідеологічних орієнтацій домінуючих акторів. Емпіричною основою для перевірки цієї гіпотези стали результати парламентських виборів у 28 посткомуністичних країнах. Якщо опозиційні еліти за підтримки мас домінують над представниками старого (комуністичного)

режиму, то такий ініційований згори перехід є найбільш швидким і найбільш прямим шляхом до демократії. Проте, якщо розподіл влади більш симетричний, новий режим значною мірою залежить від ідеологічних уподобань найсильнішої групи. У країнах, де демократи, що прийшли до влади внаслідок парламентських виборів, здобули перевагу над автократами, будь-то комуністи чи націоналісти, народжується демократія. А там, де автократи зберегли чи здобули вирішальний вплив, народжується диктатура. У країнах, де розподіл влади був відносно рівним, перехід призвів до утворення значної кількості проміжних, іншими словами, гібридних режимів – від напівдемократії до напівдиктатури. Пактовий перехід призвів до демократії лише у меншій кількості випадків. Особливістю пактів на пострадянському просторі стало те, що вони не стосувалися вироблення нових «правил гри», а відбувалися навколо «неформальної згоди з «захоплення держави» і монопольного присвоєння публічних політико-економічних функцій» [14]. Часто замість переговорів сторони втягувалися у тривалі конфлікти, що інколи закінчувалися громадянською війною. Ця думка варта особливої уваги з огляду на постпомаранчеві події в Україні. Такі режими, як правило, слабкі, нестабільні й неефективні, незалежно від того, які практики там домінують – демократичні чи авторитарні.

Попри значне поширення транзитологічного підходу, його використання для пояснення політичних змін в Україні виявилось обмеженим [15]. Окремі публікації українських авторів виявились еkleктичним поєднанням кількох моделей і не вийшли за межі телеологічного переконання про поступальність змін в Україні і неминучість утвердження демократії [16]. Доки вітчизняні дослідники ознайомлювалися з теоретичними напрацюваннями західних вчених, транзитологія зайшла у глухий кут, зіткнувшись з проблемою відсутності демократичних змін на пострадянському просторі або навіть авторитарної регресії. Заяви про «кінець транзитології» спричинили перегляд усталених моделей стосовно пострадянських і посткомуністичних країн. Так з'явилися дослідження, що

були виконані в руслі зауважень Т. Карозерса, М. Макфола, Д. Хелда та інших критиків транзитології [17]. В цьому ж руслі у кількох попередніх роботах я намагався обґрунтувати тезу про зигзагоподібну траєкторію трансформації політичного режиму в Україні, відсутність революції у подіях листопада–грудня 2004 р. і дефектний тип демократії, що сформувався у період президентства В. Ющенка [18; 19]. Теза про інверсійну траєкторію політичних трансформацій у пострадянських країнах і якісну відмінність результатів трансформації у пострадянських країнах від східноєвропейських [14] підштовхнула дослідників до використання альтернативних пояснень у руслі теорії залежності (Path Dependence) чи нового інституціоналізму.

Традиційний транзитологічний підхід може бути корисним для пояснення постійних конфліктів у середовищі українських еліт чи визначенні етапів «незакінченого транзиту» [20], проте він мало придатний для відповіді на питання про умови розпаду демократії, можливість повернення до авторитаризму чи перспектив виходу з «сірої зони».

Представники третього підходу, який умовно можна назвати «посттранзитологічним», уникають використання поняття «транзит» стосовно більшості пострадянських країн, а натомість намагаються виявити особливості «гібридних» режимів чи «неконсолідованих» або «дефектних демократій». Проте, як тільки цей підхід почав переважати у літературі, вчені зіткнулися з проблемою пояснення «електоральних революцій», що прокотилися протягом 2003–2005 рр. у Грузії, Україні та Киргизстані. Початкове означення цих подій «демократичними проривами» з часом втратило сенс з огляду на відсутність у цих країнах демократичних змін або повернення до авторитарних практик. Відтоді науковці почали шукати нові концепти для пояснення динаміки посткомуністичних режимів. Так, Генрі Гейл (H. Hale) спробував поглибити дослідження гібридних режимів, запропонувавши розглядати політичну динаміку на пострадянському просторі крізь призму специфічної сукупності інститутів, яку він назвав «патрональне президентство» (Patronal presidentialism) [21].

Ця сукупність інститутів характеризується двома рисами: формальними повноваженнями президента, які той отримує в результаті прямих національних виборів, і неформальним впливом, який базується на широкій мережі патронажно-клієнтелістських відносин, що виникають на перехресті політики і економіки.

Гейл стверджує, що такий підхід дозволяє розглядати зміни на пострадянському просторі не як «транзит», а як циклічні коливання режимів між демократією і автократією. Ці коливання зумовлюються поведінкою еліт, яка набуває вигляду суперництва або консолідації. Ці дві фази елітних взаємодій визначаються очікуваннями з приводу дій президента. Доки еліти впевнені, що президент є «головним гравцем», тобто зберігає за собою посаду і контроль над ситуацією, вони залишаються об'єднані навколо президента. Як тільки з'являються сигнали, що президент незабаром піде з посади або з різних причин стає відносно слабким, вони шукають нового кандидата і переходять на його бік. Гейл вважає, що причина «революцій» у Грузії, Україні та Киргизстані і їх відсутність у Росії, Вірменії і Узбекистані полягає в тому, що ці групи країн перебували на різних фазах циклічного процесу суперництва і консолідації, зумовленого різними очікуваннями з приводу можливого відходу президента [21, С. 135]. Критичними моментами цього процесу є такі фактори, як формальне закінчення президентських повноважень, рівень громадської підтримки і міжнародний вплив.

Очікування еліт з приводу можливої зміни влади можуть бути ускладнені двома обставинами. Перша – невідомо, хто з кандидатів переможе на виборах, що породжує непевність з визначенням – чи підтримувати чинного президента чи когось з його конкурентів. Якщо еліти здатні домовитися, то вони самі можуть визначити переможця. Проте до самих виборів невідомо, як поведе себе чинний президент і які еліти його підтримають, а які перейдуть на бік конкурента.

Щоб подолати цю непевність, чинний президент може запропонувати наступника, а це породжує другу складність для еліт. Невідомо, чи наступник буде дотримуватися

попередніх угод, і невідомо, як він поведеться з тими, хто не перейшов на його бік. Ця невизначеність збільшує вагу перемоги/поразки у зв'язку з особливістю гри, де переможець отримує все. Г. Гейл також відзначає, що змагання між елітами може залучати маси. Якщо сили сторін приблизно рівні, участь людей може набути справжнього демократичного змагання. Проте навіть коли вибори є маніпульованими, кандидати можуть використовувати всі доступні їм ресурси для перемоги, включно з масовою мобілізацією. Як свідчить практика, масова мобілізація населення на підтримку опозиційного кандидата була невід'ємною частиною «електоральних революцій».

З визначенням переможця політична боротьба може загостритися, коли новий президент спробує позбавити колишніх конкурентів чи відступників їхніх посад та доступу до ресурсів. Ті ж еліти, які чітко не виявляли своїх симпатій, мають більше стимулів залишитися лояльними до нової влади, щоб не потрапити до «чорного» списку. З переходом влади старі інститути зберігають свій вплив, оскільки залишаються зрозумілими і прийнятними для нового президента. Збереження інерції старих інститутів обмежує простір для політичної конкуренції, оскільки лише незначна частина еліт погодиться спрямовувати свої ресурси на дії, що можуть не сподобатися новому президентові.

Особисте ставлення нового патрона до демократії визначатиме межі діяльності опозиції. Зважаючи на те, що мало хто з президентів на пострадянському просторі бажає мати сильну опозицію, остання часто визначається як корумпована, нелегітимна чи непатріотична. Отже, навіть демократично орієнтовані політики, не кажучи про автократів, намагалися «навести порядок» задля проведення реформ чи поглиблення демократії. Так починається нова фаза політичної консолідації, що може нагадувати класичний авторитарний режим, доки наступний момент передачі влади запусить чергову фазу суперництва.

Успішна передача влади відрізняється від неуспішної тим, що у першому випадку громадська підтримка пре-

зидента і його кроки щодо визначення наступника мають суттєвий вплив на поведінку еліт. У випадку Росії відмова непопулярного президента Єльцина від продовження повноважень і призначення виконувачем обов'язків президента свого прем'єра В. Путіна, який здобув прихильність громадськості своїми рішучими діями у «боротьбі з тероризмом», визначили вибір еліт і успіх передачі влади в країні.

Успішна передача влади відбулась і в Азербайджані, де впливовий президент Гейдар Алієв оголосив, що не буде брати участі у чергових президентських виборах (2003) лише за два тижні до дати голосування. Своєю заявою про те, що буде підтримувати свого сина – Ільхама Алієва, він забезпечив йому громадську підтримку і запобіг «відступництву» еліт.

У випадку України, Грузії і Киргизстану діючі *президенти наприкінці своїх повноважень не змогли визначити спадкоємців або забезпечити їм підтримку еліт. Це зумовило розкол у середовищі еліт, формування опозиційних рухів і масову мобілізацію населення після сфальсифікованих виборів.*

Гейловий аналіз системи патронажного президентства, вибудованого Л.Кучмою, та опис подій листопада–грудня 2004 р. загалом є доброю ілюстрацією циклічного процесу суперництва і консолідації еліт в Україні. Для ретельної перевірки моделі українським випадком додаткового пояснення потребує з'ясування механізму розколу еліт і визначення чинників, які мали вирішальний вплив на вибір як центральних, так і регіональних еліт.

Нас, проте, цікавить, чи модель Г. Гейла пояснює динаміку політичного режиму в Україні після президентських виборів 2010 р., а також чи не передчасним було його твердження про те, що «помаранчева революція» знищила систему патронажного президентства і перервала циклічні процеси суперництва і консолідації еліт в Україні [21, С. 163]. Більшість експертів у своїх коментарях, наведених на початку дослідження, визнають небезпеку повернення до авторитаризму. Тут можуть бути два пояснення. Або модель Гейла в цілому правильна,

але його теза, висловлена у 2005 р., про «демократичний» вихід України з циклічних коливань режиму була передчасною, або модель хибна чи, краще сказати, позбавлена прогностичного потенціалу. На мій погляд, модель загалом є коректною, проте у ній не враховані деякі чинники (змінні), вплив яких визначає динаміку режиму у середньо- і довгостроковій перспективі.

Очевидно, що суттєвий вплив на поведінку еліт у гібридних режимах здійснює інституційний спадок минулого у вигляді неформальних інститутів – того ж патронажу, клієнтилізму, корупції, неформальних угод, кумівства і т.ін. Протягом президентства В. Ющенка ці практики не були ані знищені, ані обмежені, тому їх збереження стало інституційним містком між періодом «Кучмізму» і новітньої «Азаровщини». Іронія президентства В. Ющенка для В. Януковича у тому, що, незважаючи на вирвану у 2004 р. перемогу, В. Ющенко є таким собі «хресним батьком» В.Януковича, як свого часу для В. Ющенка таким був Л. Кучма.

Наступний чинник – це структура еліт. В Україні еліти протягом всього періоду незалежності залишаються фрагментованими, хоча рівень фрагментації до 2004 р. був значно меншим, ніж після «помаранчевої революції». Якісний склад як урядової, так і парламентської еліти після 2004 р. суттєво не змінився, як і не змінився спосіб оновлення еліт [22]. Ним і далі залишається репродукція, а не зміна, як у Східно-Європейських країнах. Домінування неформальних інститутів посилювало невідзначеність у елітних конфліктах, ставки у яких – президентські повноваження у повному чи обмеженому обсязі і далі залишаються високими. У цих умовах елітам досить важко погодитися на дотримання правил, коли залишається спокуса змінити правила, щоб отримати все. Тому принаймні ці два чинники мають бути занесені до будь-якої моделі політичних змін у гібридних режимах, у тому числі і в Україні.

Дії В. Януковича, спрямовані на «відновлення керованості» політичними процесами, дуже нагадують дії Л. Куч-

ми на початку його президентства. Проте, як зауважив один оглядач, В. Янукович – це не «Кучма-light», а швидше «Кучма-strong» [23]. Тут ми бачимо вже «системну зачистку» політичного простору. Арсенал заходів включає від уже звичної зміни керівництва силових структур, голів обласних і районних адміністрацій, обмеження діяльності неprovладних ЗМІ до намагання витіснити з обласних і районних рад політичних опонентів, обмежити політичну конкуренцію, розщепити опозицію і навіть поставити під контроль ректорів «ненадійних» ВНЗ. Очевидною є мета цих дій – відновити/зміцнити систему «патронажного президентства» і зосередити всю владу в руках однієї політико-економічної групи.

Попри те, що у поясненні Г. Гейла немає вказівок на те, за яких умов можливий «вихід» країни у бік демократії чи авторитаризму, дії В. Януковича цілком відповідають фазі консолідації режиму, що виявляється у виражених авторитарних методах управління. Звідси, теза про «вихід» України з кола циклічних коливань режиму, очевидно, була передчасною, але модель загалом виявила найбільший пояснюючий потенціал. Очевидно, що за фазою консолідації повинна наступити фаза суперництва, що штовхне еліти у бік демократії. Очікувати збільшення суперництва варто у період парламентських та, особливо, президентських виборів. Тому ця модель може дати хоч і не вичерпну, але прийнятну відповідь на наше питання – відновлення чи утвердження консолідованого авторитарного режиму як і консолідованої демократії у гібридному режимі мало ймовірно. Для пояснення цієї тези наведу ще кілька додаткових аргументів.

По-перше, навіть після повернення президентських повноважень Л. Кучми і встановлення контролю над ключовими інститутами держави у країні залишаються олігархічні групи, інтереси яких суттєво розходяться з інтересами бізнес-середовища «донецьких».

По-друге, у державі відсутній сильний апарат примусу і професійна бюрократія, без яких авторитарний режим не може існувати. СБУ не зможе шантажувати сотні дрібних

посадовців і переслідувати тисячі «незгодних». А без цих двох інститутів неможливо забезпечити повний контроль у державі. Незважаючи на масштабну кадрову чистку, накази з центру будуть просто «провисати» на місцях тому, що лакейство, непрофесіоналізм і хабарництво роз'їли державну службу.

По-третє, на заваді поверненню до авторитаризму стануть традиційні розколи в Україні – регіональний, між Сходом і Заходом, релігійний – між кількома конфесіями і церквами, національно-ідеологічний – між національно-державним та постколоніальним статусом України, геополітичний – між проєвропейським і проросійським центрами тяжіння і, нарешті, політичний – між конкуруючими елітами та ПЕГ. Глибока фрагментація еліт заважала їм «грати за правилами» в часи Л. Кучми та В. Ющенко. Та сама причина заважатиме В. Януковичу створити єдиний політичний простір, що є необхідною умовою встановлення авторитаризму. Отже, якщо відсутність національної єдності гальмувала рух України у напрямі демократії, то тепер та сама причина гальмуватиме рух у напрямі авторитаризму.

По-четверте, ані Заходу, ані Росії не вигідне встановлення в Україні авторитарного режиму. Якщо ЄС на словах зацікавлений у поширенні демократії та ліберальних цінностей, а на ділі готовий співпрацювати з диктаторами, аби забезпечити себе нафтою та газом, то поява ще однієї країни з авторитарним режимом на кордонах ЄС буде вкрай небажана. Тому ЄС і США, хоч і «втомилися від України», проте цілком усвідомлюють, що їх чекатиме у разі перетворення її у «Євразійську Нігерію». Росія, в свою чергу, також не зацікавлена у тому, щоб у Києві з'явився другий Лукашенко. Росіянам вигідно, щоб Україна і далі залишалась у тіні Росії, перебуваючи у постійних кризах і з купою проблем. Такій країні завжди можна прийти на допомогу і порадити її керівництву, як слід вчинити. Врешті, «країна-невдаха» – добрий приклад для мобілізації і маніпуляції власним населенням. Отже, більшість структурних і процедурних

труднощів, що гальмували рух України до демократії, гальмуватимуть і рух до авторитаризму.

Який же варіант видається більш імовірним? На мою думку, Україні загрожує не авторитаризм, а бюрократично-адміністративне свавілля, що виявляється у нехтуванні державними службовцями різних рангів законом, зловживанні службовим становищем, збільшенням корупції і звуженням публічної сфери. У цій ситуації раціональною стратегією для населення є пристосування, а не опір, з чим українці добре ознайомлені. Така поступова «заїризація» (термін О. Мотиля) може привести до звуження держави лише до фіскальних, наглядових і репресивних функцій і, врешті, до перетворення України у державу-невдачу. Провал нового Президента та Прем'єра у боротьбі з політичною і економічною кризою може привести до подібних наслідків – розвитку політичних патологій, тобто поглиблення кризи, посилення політичних конфліктів, повної нівеляції будь-яких правил політичної гри і до непередбачуваних наслідків [24; 25; 26].

Якщо наприкінці президентства В. Ющенко ми ставили питання: як змусити еліти грати за правилами, то вже після ста днів президентства В. Януковича це питання відійшло на другий план. Команда, яка прийшла до влади, не буде і не хоче грати за правилами. Тепер доводиться подумати про те, щоб не втратити державу і не допустити її перетворення з «сірої зони» на чорну діру безправ'я. Що зробити, аби цього не трапилося? Нехай відповідь на це питання кожен з нас визначить сам.

Висновки

Здійснений аналіз вказує на те, що, незважаючи на численні застереження вітчизняних експертів і спостерігачів, повернення чи відновлення авторитаризму в Україні малоімовірне. Дефектна демократія і далі розкладатиметься від нівеляції принципу верховенства закону і визнаних процедур ухвалення рішень. Концентрація влади у руках однієї групи буде згубною для самих авторів і виконавців. Як показує практика, однопартійні чи персоналістські режими неефективні, недовірі і нестабільні.

Середня тривалість виживання автократичних лідерів коливається між 6 і 9 роками [27]. Тому майбутнього у цього режиму не має. Відсутність реформ буде погіршувати добробут населення, а спроба реформ буде мати ті самі наслідки, тому що рентоорієнтовані еліти не зацікавлені у завершенні реформ. Завершення реформ означатиме відкриття доступу і посилення конкуренції, а відтак втрату традиційних джерел ренти. Падіння довіри до Президента і всіх ключових інститутів влади триватиме і далі. Черговий сплеск суперництва еліт за владу слід чекати між наступними парламентськими і президентськими виборами – 2012–2015 рр. Дилема збереження підтримки, напевно, буде вирішена так, як і за В. Ющенка – за принципом «живемо доки зможемо», тобто ніяк. Але такі дії владців попри особисту поразку можуть мати куди гірші наслідки для держави. Якщо криза не вирішується, вона може призвести до масштабного громадянського конфлікту або до дезінтеграції держави. Критичним у цьому сенсі для України буде період між осінню 2012 р. і груднем–січнем 2015 р., що припадає на час повернення кредитів МВФ, повернення на посаду президента РФ В. Путіна і президентськими виборами у США й Україні. Захоплена кланами українська держава, за неефективного політичного керівництва, може не витримати внутрішньої напруги і тиску різноспрямованих зовнішніх векторів.

Підсумовуючи теоретичну частину дискусії, відзначу, що ані класичне структурне пояснення, ані новітнє процедурне не дають відповіді на поставлене питання, тобто виявляють слабкі прогностичні можливості. Єдина задовільна відповідь можлива у моделі циклічної динаміки гібридних режимів з системою патронажного президентства. Ця пояснення, доповнене кількома змінними, могло б стати найбільш прийнятною моделлю для вивчення гібридних режимів на пострадянському просторі, а визначення умов, за яких «вихід» з кола коливань у бік консолідованої демократії чи консолідованого авторитаризму був би можливий, є завданням для наступних досліджень.

1. Первый месяц президентства Януковича. Итоги (часть 1). – Главред. – 19.03.2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/articles/399.html> – Назва з екрана.

2. Станет ли Янукович новым Кучмой? – Главред. 19.03.2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.igls.com.ua/analytics/3910/> – Назва з екрана.

3. Жданов І. Нова влада в Україні: виклики і тенденції [Электронный ресурс] / І. Жданов. – Режим доступа: <http://www.dt.ua/1000/1550/69289/> – Назва з екрана.

4. Якименко Ю. Партія регіонів має змогу обмежити демократію в країні [Электронный ресурс] / Ю. Якименко. – Режим доступа: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2165&direct=7 – Назва з екрана.

5. Карасьов В. Янукович пытается выстроить такую же жесткую систему, как во времена Кучмы, но времена уже не те [Электронный ресурс] / В. Карасьов. – Режим доступа: <http://www.igls.com.ua/analytics/3976/> – Назва з екрана.

6. Ризиків установавання авторитарного режиму в Україні немає – політолог В. Карасьов [Электронный ресурс] / В. Карасьов. – Режим доступа: // <http://www.igls.com.ua/analytics/3944> – Назва з екрана.

7. Выборы–2010: чи можливий оптимістичний сценарій. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/292409/> – Назва з екрана.

8. Див.: Коментарі А. Мотиля та М. Рябчука у відповідях на редакційні питання часопису «Критика» // Критика. – 2010. – № 1–2. – № 3.

9. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях [Текст] / В. Меркель, А. Крассан // Полис. – 2002. – №1. – С. 6–17; № 2. – С. 20–30.

10. Raibchuk M., What's left of Orange Ukraine? [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.eurozine.com/articles/2010-03-04-riabchuk-en.html> – Title from the screen.

11. The Breakdown of Democratic Regimes. Crisis, Breakdown and Reequilibration. [Text] / Ed. by Juan J.Linz and Alfred Stepan. – Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1978.

12. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World [Text] / M. McFaul // World Politics. – 2002. – Vol. 54. – No. 2. – P. 212–214.

13. McFaul M. Transitions from postcommunism. [Text] / M. McFaul // *Journal of Democracy*. – 2005. – Vol. 16. – No. 3. – P. 5–19.
14. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации [Текст] / А. Фисун. – Харьков, 2006. – С. 150.
15. Narasymiw B. Post-Communist Ukraine [Text] / B. Narasymiw. – Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002.
16. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні [Текст] / А. Колодій // *Агора*. Випуск 1: Україна – нові перспективи. ... 16–19 вересня, 2004 р. – Київ: Стилос, 2004. – С. 39–61.
17. Фисун О. А. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації [Текст] / О. А. Фисун // *Національна безпека України*. – К., 2004. – С.3–11.
18. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму транзитології [Текст] / Ю. Мацієвський // *І*. – 2005. – № 40. – С. 28–39.
19. Маціевский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004–2010 г. [Текст] / Ю. Маціевский // *Полис*. – 2010. – № 5. – С.17–37.
20. Мацієвський Ю. Етапи трансформації політичного режиму в Україні (1991–2001). [Текст] // Ю. Мацієвський // Неопублікований манускрипт.
21. Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia [Text] / H. Hale // *World Politics*. – 2005. – Vol. 58. – No. 3. – P. 133–165.
22. Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції» [Текст] / Ю. Мацієвський // *Політичний менеджмент*. – 2010. – № 2. – С. 38–55.
23. Див.: Коментар М. Рябчука до післявиборчого опитування часопису «Критика» // *Критика*. – 2010. – № 1–2. – С. 2–3.
24. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] // М. Нічога. – Режим доступу: //<http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765> – Назва з екрана.
25. Нічога М. Цивілізаційний вибір: продовження розмови. [Електронний ресурс] // М. Нічога. – Режим доступу: //www.pravda.com.ua/articles/2010/06/18/5150234 – Назва з екрана.
26. Нічога М. Діагноз: криза ідентичності [Електронний ресурс] // М. Нічога. – Режим доступу: //www.pravda.com.ua/articles/2010/06/25/5166756 – Назва з екрана.
27. Gandhi J., Przeworski A. Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats. [Electronic resource] / J. Gandhi // *Comparative Political Studies*. – Mode of access: <http://cps.sagepub.com/content/early/2007/09/17/0010414007305817.full.pdf> – Title from the screen.

Олексій Шевченко

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕТАФОРИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

У статті розглядається можливість застосування теорії концептуальної метафори в політологічній науці. Показано, що більшість категорій цієї науки є прихованими метафорами. Продемонстровані основні метафори, за допомогою яких визначається «режим» як різновид політичного устрою, та проаналізовані основні метафори визначення політичного режиму в Україні.

Ключові слова: *концептуальна метафора, режим, авторитаризм, тоталітаризм.*

Oleksii Shevchenko. The main conceptual metaphor of the definitive political regime in Ukraine. The author analyzes the possibility of using the theory of «conceptual metaphors» in political science, demonstrates the basic metaphors of the definition of the political «regime» and reveals the nature of the political regime in Ukraine with the help of these metaphors.

Key words: *conceptual metaphor, regime, authoritarianism, totalitarianism.*

Ставлячи питання про вироблення концептуального апарату політологічної науки, про специфіку та епістемологічний статус політологічної науки, можна припустити, що більшість з понять, що використовуються в цій науці, є явними чи прихованими метафорами, вірніше, «концептуальними метафорами». Ця теза не є абсолютно новою, і автор теорії «концептуальної метафори» американський дослідник Дж. Лакофф зробив важливі кроки в плані поширення цієї теорії на аналіз соціальної та політичної сфери, концентруючись, головним чином, на сфері міжнародних відносин. Його підхід був успішно використаний стосовно концептуалізації «безпеки» англійським дослідником П. Чілтоном. Однак цей підхід поки

що залишається дещо маргінальним порівняно з іншими, більш традиційними підходами. (В українській політичній науці в рамках міждисциплінарних досліджень близькою за змістом методологією користувалися в своїй роботі Г. Яворська та О. Богомолів, хоча автори щодо аналізу концепту «Європи» більш тяжіли до лінгвістичного аналізу. Зокрема, до політичної лінгвістики та дискурс-аналізу [7]).

Для того, щоб пересвідчитися в евристичності використання розгляду концептуальних побудов соціальних наук та політології, необхідно згадати ту роль, яку за такими утвореннями визнають Дж. Лакофф та М. Джонсон (ця роль була виявлена в одному з перших досліджень в зазначеному напрямі – в роботі «Метафори, якими ми живемо»[4]). Величезним здобутком цієї теорії було твердження про те, що більшість наших побутових суджень, які утворюють рамку та «горизонт» нашого повсякденного досвіду, є метафорами. (На відміну від художніх метафор, де образність є усвідомленим художнім прийомом, метафори, названі авторами «концептуальними», здебільшого не помічаються носіями висловлювань та сприймаються ними як «об'єктивний опис» реальності).

Класичний опис таких метафор в описаній книзі має місце в аналізі висловлювань «Суперечка – це війна» та «Час – це гроші». Метафорична основа цих висловлювань полягає не просто у фігуральному, образному вислові, але, передусім, у тому, що вони утворюють цілу низку взаємозв'язаних уявлень, які впливають з зазначених базових метафор. Це уявлення про «атаку, захист, контратаку, перемогу, поразку» у першому випадку (тобто ті, що характеризують воєнні дії) та «цінність, обмежений ресурс» у другій концептуальній метафорі (тобто уявлення, що підкреслюють «участь» часу в торгівлі або іншій формі «обміну цінностями»). Якщо придивитися до концептуальних утворень політологічної науки, то можна побачити, що вони виступають фактичною «надбудовою» над побутовими уявленнями, що акумулюють «фізичний та культурний досвід індивіда».

Наприклад, у політології величезну роль відіграють так звані просторові метафори, які теж видаються як «об'єктивна фіксація» реального положення речей. Такими метафорами виступають уявлення про «верхи» та «низи» (згадаймо, «низи не хочуть, верхи не можуть») соціальної ієрархії, яка, в свою чергу, базується на просторовій метафорі «вертикалі». (В цьому контексті кліше «вертикаль влади» є лише одним з проявів згаданих ієрархічних просторових уявлень). Аналогічними просторовими уявленнями характеризується й ідентифікація політичних сил, однак характерним в цій ідентифікації є суто *горизонтальні* проєкції на ідеологію, цінності та «політичні практики» цих сил – «ліві», «праві», «центристи». На наш погляд, така просторова проєкція має місце тому, що взаємодія цих сил на «політичній сцені» як «акторів» передбачає наявність «рівності» та «змагальності», замість відносин «наказ/виконання», притаманне ієрархічній онтології «вертикалі».

Взагалі дослідження метафоричної основи політологічних понять та суджень, вибудовування їхньої типології є вкрай захоплюючим для з'ясування методологічної основи політології, однак навіть для постановки завдань для такого роду досліджень у рамках невеличкої статті ми не маємо місця. Тому ми намагатимемося висвітлити деякі аспекти метафоричної основи поняття «режим», який у будь-якому використанні спирається на метафору «обмеження» місцеположення або дій індивіда (чи «групи», яка може розширитися аж до всього населення країни).

Якщо вдатися до типології концептуальних метафор Лакоффа-Джонсона (які, як відомо, розділяли метафори на а) структурні, б) просторові та більш складні в) онтологічні), то «режим» відсилає нас до онтологічної метафори «сховища» (або «контейнера»), яка органічно включає в себе не тільки просторову метафору, але й дію «просторового обмеження». Концентрованим виразом такого обмеження є випадки простого фізичного ув'язнення, внаслідок якого людина обмежується просторовими параметрами

тюремної камери. Очевидно, що таке обмеження передбачається у будь-якій соціальній та політичній системі, яка неможлива без певних обов'язкових правил соціально-політичної взаємодії, і саме тому категорія «режиму» часто використовується як метафоричне підґрунтя поняття «політичної системи».

Однак існує велика кількість випадків, коли концепт «режиму» протиставляється «політичній системі», виступаючи пейоративом, насиченим суто негативними характеристиками. Таке протиставлення засноване на ідеї несумісності характеристики «політичного» та характеристики «режиму», якщо під «політичним» розуміти факт конкуренції, змагальності або того, що Лакло та Муфф називають «агоном». Замість зазначеної змагальності має місце зведення політики до моделі адміністрування, тобто до моделі «наказ/виконання» або до моделі простого управління. Відомий сучасний французький політолог «лівого» спрямування Ж. Ранс'єр таку форму редукції політичного називав «поліцією», хоча й розумів під нею західну парламентську демократію [5, 99].

Якщо взяти за основу таку характеристику «режиму», як «машини зі знищення політичної конкуренції», то потрібно згадати ту обставину, що сама «демократія» як устрій, який забезпечує згадану політичну конкуренцію, теж виступає як складна гра з залучення або вилучення потенційних учасників політичного змагання. (В цьому контексті доречні аналогії зі світом спорту, де є «допущені» до участі у змаганнях, а є – недопущені). Характеризуючи метафору «агону» за Лакло-Муфф, (як ми щойно зазначили, цю метафору можна з повним правом назвати «спортивною»). С. Жижек уточнює її таким чином: «Політична боротьба – це не стільки агоністична конкуренція політичних суб'єктів, які визнають один одного як законних суперників у царині припустимого, скільки боротьба за визначення кордонів цієї царини, за проведення межі, що відділяє законного суперника від незаконного ворога» [3, 120]. А в іншій роботі Жижек дає ще одну модифікацію цього уточнення. Зокрема, він

зазначає: «В кожному суспільстві антагонізм діє також як принцип, який вилучає ряд агентів з «легітимного» соціального тіла, тобто самоорганізація вилучених набуває визнання в рамках «легітимного соціального тіла» [1, 119].

Така конкретизація дозволяє дати робоче визначення «режиму», даного в рамках опозиції «демократія/режим». Отже, це визначення має такий вигляд: «Режим – це політичний устрій, який перетворює всіх його політичних опонентів на ворогів, принцип агонізму – у суцільний антагонізм, опозицію – на «організацію вилучених». Якщо перевести таке попереднє визначення на мову концептуальних метафор, то «режим» можна вважати суспільним устроєм, який штучним чином перетворений на «сховище» на кшталт «казарми» або «в'язницю». Очевидно, що формування такого устрою передбачає наявність нелегітимного насильства, і саме тому метафори насильства стали домінуючими у концептуалізації такого устрою. Наприклад, режим називали «тиранією» (концепт, домінуючий у стародавні часи та поширений у дискурсі XVIII сторіччя), «деспотією», «авторитаризмом», «тоталітаризмом», «диктатурою» тощо.

Усі згадані концепти фіксують аспект насильства та фактично містять у прихованому вигляді «сценарії вилучення» та різні модальності насильства. У політичній думці було багато спроб дати визначення всім цим формам режимів, знайти відмінності один від одного, однак усі ці спроби, незважаючи на цікаві емпіричні спостереження, поки що далекі від наукової точності. Усвідомлення «метафоричної» природи цих визначень допоможе з'ясувати необхідність наявності смакового та емоційного «залишку», якого не може позбутися жоден з політичних мислителів, що є водночас громадянами та небайдужими учасниками політичного процесу.

(Щоб не бути голослівним, наведу приклад того, яким чином С. Жижек формулює відмінності між «авторитаризмом» та «тоталітаризмом». Згідно з точкою зору дослідника, формулою «авторитаризму» виступає імператив: «Підкорюйся моїм наказам, та мені начхати, що

ти насправді думаєш». Стосовно ж «тоталітаризму» формула має такий вигляд: «Виконуй мої накази та насолоджуйся цим». [3, 139]. Якщо взяти змістовний бік цих формул, то можна оцінити дотепність та їх зв'язок з лаканівським психоаналізом з обов'язковою легітимізацією «бажання» та «насолоди». Однак питання полягає в тому, наскільки ці формули коректні в суто науковому сенсі слова? Очевидно, що їх «необов'язковість» та певний суб'єктивізм є наслідком того, що концепт «авторитаризму», «тоталітаризму», як і інші аналогічні концепти, є концептуальними метафорами, які нерозривно пов'язані зі смаковим та суб'єктивним моментами).

Вказівка на використання концептуальних метафор у характеристиці відмінностей між власне «режимом» та політичним устроєм і у самому визначенні поняття «режим» не означає, що дослідник позбавлений більш-менш точного інструменту аналізу цих відмінностей. Якщо за точку відліку він бере певну ідеальну модель політичного устрою, яка базується на принципах рівності та справедливості (частково цій моделі відповідає модель «демократичного устрою»), якщо умовно та дещо спрощено ввести два параметри цих принципів, то ми можемо отримати деяку об'єктивну картину реальності, яка лежить в основі подальших метафоричних та суб'єктивних нашарувань.

Про які параметри йдеться? По-перше, це параметр відносин влади з політичними суперниками, про який йшлося вище. І в цьому аспекті критеріальним виступає принцип збереження або знищення конкуренції між політичними силами. Другим параметром реалізації базової ідеї справедливості або несправедливості є відносини влади та населення. Яким чином можна вибудувати аналіз цих відносин, враховуючи, що ці відносини є досить мінливими, в той час як уявлення суб'єктів цих відносин залежать від багатьох факторів та не спираються на якийсь умоглядний критерій? Наша відповідь на це питання полягає в тому, що зазначеним критерієм виступає виконання або невиконання владою суспільного договору. Один з пунктів договору – гарантії збереження

певних стандартів життя та безпеки в обмін на можливі обмеження свободи, як це було в СРСР або частково має місце в сучасній Білорусі. Або це можуть бути гарантії виконання законів та відсутності використання влади як «кормушки», тобто жорсткої боротьби з корупцією (наприклад, як це має місце в деяких азіатських типах політичного устрою).

Переходячи до розгляду концептуальних метафор, які використовуються стосовно українського політичного режиму, проаналізуємо їх відповідно до виділених двох параметрів.

1. «Монополія» замість «конкуренції». Згідно з дослідженням американських політологів С. Левицького та Л. Вея Україна була типовим прикладом так званих «гібридних режимів», які вони характеризували як «конкурентний авторитаризм». Сутність таких режимів полягає в тому, що вони мають всі прикмети авторитаризму за параметром «влада–суспільство», але зберігають риси конкурентної боротьби згідно з параметром «влада–політичні опоненти».

До типових режимів такого виду автори відносили деякі держави Латинської Америки (як держави, передусім, постколоніальні) та режим України, яка ними порівнюється з Перу. Аналіз процесів, які мають місце в Україні, починаючи з 2010 року, свідчить про те, що конкурентна база між «партією влади» та їх політичними опонентами стала примітно звужуватися, чому великою мірою сприяли конституційні реформи, які закріпили безпрецедентну для України форму президентського правління та створили базу для подальшої монополізації влади, в рамках якої конкуренція все більше і більше імітується. (Прикметами такої монополізації виступають поширення повноважень Президента, тенденція до підпорядкування законодавчої влади виконавчій, звуження незалежності судової системи від виконавчої гілки тощо).

Зазначені риси перетворення «конкурентного авторитаризму» на більш чистий різновид такого режиму на кшталт російської чи білоруської моделі дають простір

для метафори «узурпація влади», яка є поширеною не тільки серед опозиції (як «спільноти відлучених»), але й серед критично налаштованих журналістів, кількість публікацій яких в українських ЗМІ є достатньо високою. В пропагандистському дискурсі влади та ЗМІ, які цей дискурс тиражують зазначені риси монополізації інтерпретуються у вигляді метафори *стабільності* (передвиборче гасло Партії регіонів: «Руїну подолано, стабільність досягнуто!»), а також метафори побудови ефективної *вертикалі влади*. Які з цих метафор є «істинними»? З нашого погляду, на відміну від наукових концептів, концептуальні метафори формують певні «картини світу» або «моделі світу», які можуть бути з успіхом замінені альтернативними моделями.

Так, у роботі «Крихкий Абсолют» С. Жижек наводить приклад розбіжностей в інтерпретації мешканцями-аборигенами розташування будинків у «Селищі», зафіксований К. Леві-Стросом. Згідно з спостереженням французького етнолога ця інтерпретація залежала від соціального статусу мешканця. Продовжуючи ці роздуми, Жижек зазначає, що «ліві» та «праві» утворюють абсолютно різні картини соціальної дійсності і при цьому немає деякої «нейтральної» або «об'єктивної» позиції, яка б збігалася з істинним станом речей. Отже, для «лівих» соціум – це «простір фундаментальних антагонізмів», у той час як для «правих» суспільство виступає як «органічна єдність» [3, 120].

Таким чином, роздуми словенського мислителя йдуть у річищі прихильників «лінгвістичної відносності» Е. Сепіра–Б. Уорфа. Так, Е. Сепір висунув тезу про те, що мова є путівником в «соціальній дійсності». Конкретизуючи цю тезу, мовознавець писав: «В дійсності ж «реальній світ» значною мірою несвідомо будується на основі мовних звичок тієї чи іншої соціальної групи. Дві різні мови ніколи не бувають настільки схожими, щоб їх можна було вважати засобом виразу однієї й тієї самої соціальної дійсності. Світи, в яких живуть різні суспільства, – це різні світи, але аж ніяк не той самий світ

з різними навішаними на нього ярликами» [6, 131]. Наведена думка відомого мовознавця демонструє, що теорія «концептуальних метафор» є безпосереднім продовженням ідей Е. Сепіра–Б.Уорфа.

2. *Принцип виконання/невиконання суспільного договору.* Соціальний досвід так званого «пересічного громадянина» (який, між іншим, теж є концептуальним *конструктом* соціологів та політологів) свідчить про те, що звужується поле соціальної захищеності. (Приклади підвищення пенсійного віку або скасування пільг є лише верхівкою айсберга системної руйнації принципів розподільчої справедливості, притаманної патерналістським державам. Як ми вже говорили, наявність таких принципів є основою суспільного договору між владою та населенням за умов монополізації владних повноважень певною соціальною групою та яка є платою за певне обмеження політичних свобод та участі громадян у виробленні політичних рішень). Крім чисто матеріальних аспектів зростання соціальної незахищеності є й інші показники соціального дискомфорту (наприклад, зростання злочинності та безкарності злочинців, з боку так званих «мажорів», яка говорить про поступове зникнення гарантій елементарного права на життя).

Зазначені аспекти порушення суспільного договору між владою та населенням породжують метафори сприйняття можновладців не як захисників, але, навпаки, як «завойовників» та «загарбників». І саме ці метафори широко використовуються в ЗМІ. Для характеристики «влади» серед опозиційних політиків та критично налаштованих журналістів використовується метафора «Орди». (Наприклад, в своєму блозі відомий російський та український журналіст А. Окара напередодні виборів свій «пост» в «Українській правді» називає так: «Україна проти Орди», і це порівняння стало дуже поширеним. Дуже близькою до цієї метафори є метафора ототожнення «влади» з «хунтою», тобто з суто військовим утворенням, що демонструє спорідненість цієї метафори з метафорою «загарбників»).

Таким чином, підводячи підсумки основних концептуальних метафор стосовно природи сучасного режиму в Україні, можна визнати, що ці метафори фіксують як монополізацію влади, так і руйнування будь-яких суспільних угод, внаслідок чого дії «влади» сприймаються населенням переважно як «чисте насильство». А в науковому середовищі фіксація цих процесів призводить до того, що Україну вже не порівнюють з Перу, а все частіше – з латиноамериканськими (Чилі, Нікарагуа, Венесуела), африканськими режимами або режимами країн СНД (Білорусь, Росія, країни Середньої Азії). Однак сполучення рис різних режимів у сучасній Україні внаслідок їх «перехідного» характеру, рис, інколи абсолютно не поєднаних, породжує дві взаємопов'язані, хоча і різні за своєю «модальністю» метафори: «Абсурду» та «Апокаліпсису» (остання часто конкретизується образом «Титаніка», який вже почав тонути, але ще не дійшов дна).

На завершення цього аналізу наведемо декілька міркувань методологічного характеру, які стосуються проблеми належності категорій політичної науки до концептуальних метафор, за допомогою яких люди орієнтуються в соціальній реальності. Якщо погодитися з релятивістською лінією прихильників теорії «лінгвістичної відносності» (до якої, як ми вже зазначали, належить і теорія «концептуальних метафор» Лакоффа–Джонсона), то політологічні категорії є явними або прихованими концептуальними метафорами. І на перший погляд так воно і є. Але можна уявити іншу методологічну перспективу, згідно з якою наукові категорії виступають у ролі певної *метамови* щодо мови «концептуальних метафор» безпосередніх учасників політичних процесів. Перший крок до саме такого підходу і був запропонований у цій статті.

-
1. Жижек С. Ирак: история про чайник. – М., 2004.
 2. Жижек С. 13 опытов о Ленине. – М., 2003.
 3. Жижек С. Хрупкий Абсолют или почему стоит бороться за христианское наследие. – М., 2003.

4. Лакофф Дж., Джонсон Б. Метафори, которими ми живем. – М., 2004.
5. Рансьер Ж. На краю политического. – М., 2006.
6. Сепир Э. Статус лингвистики как науки//Языки как образы мира. – СПб., 2003. – С. 127–138.
7. Яворська Г., Богомолов О. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі. – К., 2010.

Галина Куц

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ЛІБЕРАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Ліберальні принципи, завдяки яким відбулося оформлення сучасного політичного ландшафту західних країн, здатні стати основою державотворчих процесів України, яка й досі не позбавилася багатьох рудиментів соціалістичного минулого. Виділено пріоритетні стратегії ліберальних перетворень українського політичного простору. Констатовано, що їхнє успішне впровадження можливе за умови інтеріоризації в масовій свідомості українських громадян ліберальних принципів, що вимагає ретельного роз'яснення пріоритетів ліберально-політичного стилю життя.

Ключові слова: лібералізм, ліберальні трансформації, український політичний простір.

Galyna Kuts. Strategic directions of the Ukrainian political space liberal transformations. Liberal principles, due to which the modern political landscape of western countries was formed, can become the basis of the governmental processes in Ukraine, that still have not unloaded many rudiments of the socialist past. Priority strategies of liberal transformations of the Ukrainian political space are highlighted. It is ascertained that their successful implementation is subjected to interiorization of liberal principles in the mass consciousness of Ukrainian citizens and requires careful clarification of liberal political lifestyle priorities.

Key words: liberalism, liberal transformation, Ukrainian political space.

Актуальність виявлення пріоритетних напрямів ліберальних перетворень у політичному просторі України зумовлена насамперед тим, що модель ліберальної демократії стає сьогодні пріоритетним орієнтиром і для України, яка й досі не позбавилася багатьох рудиментів соціалістичного минулого. Саме ліберальні принципи, які пройшли успішну апробацію в багатьох західних країнах, здатні стати основою державотворчих процесів в Україні за умови їхньої адаптації до специфіки суспільно-політичних та соціокультурних українських реалій.

Лібералізм заявив про себе як могутня ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, проголосивши пріоритетність політичних, громадянських та економічних свобод (Дж. Грей, І. Кант, Дж. Локк, Л. фон Мізес, Дж. Ст. Мілль, А. Сміт, Г. Спенсер, М. Фрідман, Ф. Фукуяма, Ф. А. фон Гайєк та ін.).

Метою статті стало виявлення пріоритетних напрямів ліберальних перетворень українського політичного простору. *Завдання* статті полягає у виокремленні базових трансформаційних стратегій лібералізму, які здатні сприяти оптимізації політичного простору України.

Лібералізм відрізняється широким спектром концептуальних інтерпретацій, що відображено у модусах його існування: ринковий економічний устрій; система цінностей; специфіка функціонування політичних інститутів; тип політичної культури; світоглядні позиції індивіда; філософська доктрина свободи; ідеологічна платформа політичних партій тощо. Така багатозначність експлікацій лібералізму, відображаючи мозаїку політичного, економічного, соціокультурного, національного розмаїття країн Заходу, вказує не лише на оптимальну цілісність його поєднання на основі ліберально-демократичних принципів, але й на потужну «силу» концепту лібералізму. Адже цим терміном найчастіше означають тенденції чи явища суспільно-політичного життя, успішність яких перевірена часом і тому

не підлягає сумнівам, оскільки лібералізм орієнтований на постійний пошук ефективної взаємодії між індивідом, суспільством та державою, сприяючи поступовому удосконаленню різноманітних інституцій, що посилюють цю взаємодію.

Лібералізм, як зазначав Ф. А. фон Гайєк, ніколи не перебуває в спокої, домагаючись значного оновлення політики. На думку лібералів, найнагальнішою у світі потребою є «повне усунення перешкод для вільного зростання» [1, с. 67]. Лібералізм – гнучка і динамічна система, яку можна розглядати і як комплекс принципів, що лежать в основі політичних стратегій, і як своєрідний засіб упорядкування політичного поля, і як спосіб орієнтації у суспільно-політичному бутті чи стилі діяльності.

Звернемося до виявлення пріоритетних векторів ліберальних перетворень в українському політичному просторі. Зазначимо насамперед, що в Україні не вирішені ті ліберальні завдання, які вже давно вирішені у країнах Заходу. Зокрема, це стосується проблеми верховенства права. Залишаються нагальними завдання демонополізації економіки, усунення диспропорції у доходах населення, виваженої соціальної політики, боротьби з корупцією тощо.

Проблема українського політико-економічного простору насамперед полягає у надмірному проникненні держави в різноманітні сфери суспільного життя. Тобто, постає необхідність впровадження ліберального кредо «laissez faire» (невтручання). Ліберальне кредо «менше держави» у жодному разі не означає, що держава може бути слабкою чи недієздатною. Навпаки, чим більше державні щупальця проникають у суспільний організм, тим менш дієздатною буде держава з огляду на посилення бюрократичної складової. На думку Ф. Фукуями, сучасна держава, з одного боку, має бути сильною, тобто спроможною впроваджувати певний політичний курс та забезпечувати дотримання законів. З іншого боку, вплив держави на суспільство має бути обмеженим (влада має брати на себе якомога менше функцій) [2, с. 22].

Сфокусуємо увагу на виявленні специфічних для українського політичного простору підсистем, які вимагають ліберального втручання.

Українській ідентичності притаманна достатньо потужна індивідуалістична складова, яка споріднює її з європейською ідентичністю. Українська ментальність корелює з принципами лібералізму (індивідуалізм, волелюбність, заповзятливість, недовіра до держави, толерантність тощо), що майже не виражено на суспільно-політичному рівні. Отже, постає проблема не лише усвідомлення власної самотності, але й необхідності проєкції ліберальних інтенцій, закладених у ментальності українського народу на суспільно-політичний простір.

На думку З. Бжезинського, динаміці економічного зростання США перед Першою світовою війною сприяла культура, в якій віталися експерименти та новаторство. Національна культура приваблювала амбіційних та талановитих людей з усього світу, надаючи безпрецедентні можливості для самореалізації. Вже після «холодної війни» Америка сприймалась як представник майбутнього, як суспільство, якому варто наслідувати [3, с. 19]. Тобто, ті народи, які за основу поведінки беруть концепцію культурної переваги (не цураючись національних здобутків власної культури), здатні більш ефективно позиціонувати себе у світовому просторі. В окресленому контексті постає необхідність введення заходів, спрямованих на позитивне позиціонування власної культурної самотності українського народу з метою утвердження на міжнародній арені. Тобто, в Україні, на нашу думку, формування культурної переваги має супроводжуватися формуванням культурної самоповаги. Задля позиціонування власної культурної самотності необхідно вести активну роботу зі створення позитивного іміджу України на міжнародній арені. Слід позбавлятися від стереотипів радянського минулого, витісняючи їх іншими – більш продуктивними.

Які ж механізми можна застосовувати з метою впровадження ліберальних принципів у політичний простір України? Насамперед слід здійснювати роз'яснення щодо

базових принципів лібералізму з метою більш чіткого позиціонування ліберальних параметрів ідентичності, які, будучи наявними в українській ментальності, майже не проявляються в українській політичній культурі. Задля такої мети варто запозичити вже існуючий досвід втілення ліберальних цінностей у масовій свідомості, що передбачає ретельне роз'яснення пріоритетів ліберально-політичного стилю життя. Такий досвід, приміром, існував у США, де у XVIII ст. відомі політичні діячі (О. Гамільтон, Дж. Джей та Дж. Медісон) під псевдонімом стали публікувати статті ліберального характеру, в яких роз'яснювалася необхідність ратифікації Конституції США [4]. Популяризація такої серйозної проблеми у вельми доступній формі для широкого загалу через пресу принесла свої плоди.

Ще один приклад, пов'язаний з видавцем газети *Mercurius Politicus* (Англія) Маркамонтом Нідемом, який із вересня 1651 р. по серпень 1652 р. опублікував серію статей, покликаних навчити своїх співгромадян «прожити в державі свободи» [5, с. 24–25]. Тобто, сьогодні постає необхідність умілої популяризації ліберальних ідей через різноманітні засоби комунікації: друковані ЗМІ, телебачення, Інтернет тощо.

Зазначимо, що роз'яснення пріоритетів ліберально-політичного стилю життя має бути як в інтересах влади, так і суспільства.

Першим важливим етапом задля здійснення поставленої мети є *формування суб'єктів – носіїв ідей лібералізму*. Без наявності критичної маси носіїв ліберальної ідеології, для яких свобода є вищою цінністю, неможливо формувати політико-економічний простір на засадах ліберально-демократичних принципів. Основними носіями ліберальних ідей вважаються економічно активні індивіди, які здатні самостійно забезпечити матеріальними засобами своє існування, тобто, середній клас [6, с. 247]. У сучасній Україні цей прошарок доволі незначний, утім, він існує. Активними носіями ліберальних ідей виступають сьогодні молоді люди з огляду на їхню інтегрованість

в європейський та світовий інформаційний простір. Крім того, в лавах партій правого та правоцентристського спрямування можна виявити adeptів ліберальних ідей. Сюди ж належать громадські об'єднання, що пропагують ліберальні цінності. До суб'єктів лібералізації в Україні можна певним чином віднести представників великого бізнесу, які зацікавлені у розвитку ліберально-демократичних принципів суто в економічному контексті. Отже, лише вільні люди здатні творити вільну державу.

У стратегії формування суб'єктів – носіїв ідей лібералізму – можна виділити такі пріоритети.

Забезпечення найповнішої *свободи вибору* та соціальний оптимізм (віра в раціональне упорядкування) – характерні риси ліберального світогляду. Загалом, для лібералізму важливе поняття вибору, яким забезпечується індивідуальна свобода. Але поняття вибору в сучасному динамічному світі стосується не лише вибору роботи, друзів чи вподобань. Вибір може бути повноцінним лише тоді, коли існує свобода вибору, коли доступ до палітри можливостей для вибору є відкритим. Насамперед це стосується інформації, яка в сучасному глобальному світі вважається чи не найважливішим ресурсом. Вільний *відкритий доступ до інформації*, сприяючи повноцінному та незаангажованому розвитку особистості, здатний тим самим забезпечувати індивідуальну свободу. Відповідно, вектор ліберальних трансформацій в українському політичному просторі слід спрямовувати на створення якомога ширших можливостей для забезпечення *індивіду вільного вибору в різних сферах буття*.

Лібералізм окреслює певний простір, де кожному індивіду створюються умови для самореалізації, що гарантує право на вибір власного стилю життя, забезпечуючи тим самим людині свободу самовираження. У цьому контексті *толерантність* здатна стати своєрідним запобіжним механізмом щодо появи індивідуальних деструктивних життєвих стратегій, які можуть завдавати шкоди оточуючим. Так, за допомогою освіти необхідно *прищеплювати терпимість* задля самого існування цивілізованого суспільства.

Лібералізм виступає проти різних форм нетерпимості (релігійної, етнічної, соціальної тощо), оскільки вони здатні обмежувати свободу індивіда. Зокрема, в сучасному світі основні ліберальні акценти варто зосередити на проблемі соціальної нетерпимості, позаяк їй може бути притаманною деструктивна сила громадської думки. Маніпулювання громадською думкою, її деструктивне формування несе загрози індивідуальній свободі, проти чого спрямовані сучасні інтенції лібералізму. Отже, вектор ліберальних перетворень в Україні варто спрямовувати на *протидію деструктивному формуванню громадської думки*, що передбачає якомога ширше забезпечення свободи слова, свободи думки, свободи вільного доступу до інформації тощо.

При суспільному порядку, що організований на ліберальних принципах, людина забезпечуватиме інших тим, що необхідно їй самій. Тобто, індивід, не знаходячи певної послуги на ринку, проявляє небачену ініціативність, створюючи і пропонуючи нові послуги іншим. Відповідно, лібералізм сприяє розвитку ініціативності та активності в різних сферах суспільного буття. Зокрема, лібералізм – як ідеологія антипатерналізму, будучи критично налаштованим стосовно держави, демонструє орієнтацію на спонукання політичної активності громадянина, яка найчастіше спрямована на *відстоювання політичних свобод індивіда*. Таким чином, вектор ліберальних перетворень має бути спрямованим на *розвиток ініціативності та активності індивіда, його прагнень до активного самовизначення в соціумі*.

Паралельно із формуванням активних носіїв ліберальних ідей бажано впроваджувати ліберально-демократичні перетворення у політико-економічний простір України.

Насамперед йдеться про *активізацію демократизаційних процесів*, оскільки в Україні останнім часом спостерігаються процеси згортання демократії. Для посткомуністичних країн, до яких належить й Україна, проблема демократичних перетворень є вельми актуальною. У цьому контексті заслуговують уваги концепції, в яких акценти

сфокусовані на проблематиці лібералізації, оскільки саме *лібералізація* дає поштовх для появи демократичних перетворень та становлення повноцінного консолідованого ліберально-демократичного режиму, що є вельми актуальним для українського політичного простору.

Ліберального втручання вимагає також сфера *конституціоналізму*. З огляду на постійні конституційні баталії, які періодично розхитують систему стримувань та противаг, слід спрямувати вектор ліберальних перетворень на створення *інституціонального балансу між різними гілками влади* в Україні. Дублювання функцій державними інстанціями, руйнуючи основи влади, призводить до безсистемності та хаотичної неузгодженості у сфері прийняття політичних рішень стосовно важливих проблем людського буття.

Важливим напрямом ліберальних перетворень має стати *демонополізація* ринків, що сприятиме процвітанню «малого» бізнесу та, відповідно, формуванню вагомого прошарку середнього класу. При демонополізації ринків ціни будуть регулюватися за допомогою механізмів конкуренції, а не встановлюватися монополістами. Від цін, встановлених компаніями-монополістами, страждають насамперед споживачі. Крім того, у виробників товарів чи послуг (монополістів) зникає мотивація для підвищення їхньої якості, що підриває інвестиційну привабливість України.

Слід спрямовувати зусилля на створення максимально привабливого *інвестиційного клімату* як для зарубіжних інвесторів, так і для внутрішніх інвестицій (заохочуючи *приватні соціальні інвестиції*). Інвестиції слід спрямовувати на модернізацію економіки, акцентуючи увагу на *інноваційних* технологіях.

Необхідно створювати *умови для розвитку «малого» бізнесу* в Україні, які насамперед полягають у формуванні прозорих та зрозумілих механізмів діяльності, що вимагає оновлення системи державного управління та спрощення податкової системи. Це передбачає масштабну дерегуляцію економіки. Оновлення державного менеджменту

передбачає насамперед підвищення рівня професіоналізму та мотивації представників бюрократичного апарату. Крім того, слід запровадити механізми контролю за чиновниками (вимагати не лише декларації про доходи, але й декларації про витрати).

Для лібералізму вельми важливим є концепт *відкритості*, що передбачає відкритість та прозорість процесів здійснення влади. Гласність має стати незмінним супутником політичних процесів. Отже, ліберальні перетворення мають бути спрямовані на *забезпечення транспарентності влади, зокрема, гласності та прозорості*.

Фокусування уваги на проблематиці гласності насамперед зумовлене тим, що прозорість та відкритість у діяльності представників влади – вагомий крок до *суттєвого зниження або й зникнення корупційних схем* у суспільно-політичному та економічному просторі України. Необхідність гласності зумовлена ще й потребою успішності реформ, для чого вагоме значення має формування громадської думки, тобто гласність щодо характеру впроваджуваних реформ.

Спрямовувати ліберальні перетворення на *оптимізацію соціальної політики*, зокрема, на ефективний перерозподіл доходів держави на користь малозабезпечених верств, чим буде усунена різка *диспропорція* у доходах населення. Економічна доцільність таких заходів має бути обов'язково доповнена етичною складовою. Стратегія державної соціальної політики не може обмежуватися лише наданням преференцій малозабезпеченим верствам населення. Насамперед ця політика має враховувати потреби працюючого прошарку населення, створюючи умови для зміцнення позицій середнього класу. Необхідно проводити активну політику, створюючи можливості для освіти та зайнятості, допомагаючи тим, хто не може допомогти собі сам, спираючись на партнерство між державним і приватним сектором.

Однією з найважливіших характеристик лібералізму є його здатність встановлювати лінію демаркації між суспільними та особистими інтересами. Крім цього,

у політичній сфері для лібералізму вельми важливим є поняття консенсусу, оскільки засадничим правилом лібералізму є повага до інших осіб, іншої точки зору. В окресленому контексті вектор ліберальних трансформацій в українському політичному просторі має бути спрямованим на виявлення *оптимального балансу між сферами суспільних та особистих інтересів*, для якого принцип консенсусу є базовим.

У цілому, пріоритети українського державотворення мають кореспондуватися із стратегіями ліберально-демократичних перетворень, що забезпечить ефективність оптимізації політичного простору України. Окреслимо засадничі принципи таких стратегій:

- визнання того, що адаптація до ліберально-демократичних принципів є невіддільною складовою стратегії українського державотворення;

- розробка на основі державних програм стратегічного плану, в якому містяться заходи, що спрямовані (прямо чи опосередковано) на підвищення здатності до ліберально-демократичної адаптації;

- подальша інтеграція питань ліберально-демократичної адаптації в секторальну політику;

- регулярний перегляд та оновлення стратегічного плану в міру отримання нової наукової інформації щодо сценаріїв ліберальних перетворень на середньострокову та довгострокову перспективу, оцінка ризиків ліберальних трансформацій;

- постійна експертно-аналітична підтримка з урахуванням існуючого високого ступеня невизначеності щодо масштабів ліберальних перетворень, регіональної специфіки втілення ліберально-демократичних стандартів;

- залучення до реалізації стратегічного плану всіх зацікавлених сторін, міжсекторальне партнерство з метою включення проблематики в ширший контекст прийняття політичних рішень;

- створення економічних і правових умов для стимулювання заходів з реалізації стратегічного плану адаптації

стратегій українського державотворення до ліберально-демократичних принципів;

- підвищення обізнаності громадськості із пріоритетами ліберального стилю життя, проблематикою втілення ліберально-демократичних стандартів у політичному просторі України.

Таким чином, постає необхідність інтеріоризації в масовій свідомості українських громадян ліберальних принципів, що вимагає ретельного роз'яснення пріоритетів ліберально-політичного стилю життя. Це насамперед передбачає активізацію освітніх стратегій задля введення просвітницьких заходів, метою яких, з одного боку, стала б популяризація ліберальних цінностей та переваг. З іншого, просвітницькі заходи мають бути спрямовані на позитивне позиціонування власної культурної самобутності, якій у всі часи був притаманним певний ліберальний контрапункт, задля самоствердження у глобальному просторі.

1. Гаек Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаек ; [пер. з англ. Н. Поліщук] // Консерватизм : [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 1998. – 598 с. – С. 65–81.

2. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. О. Э. Колесникова и др. ; под общ. ред. О. Э. Колесникова]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.

3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский ; [пер. с англ. О. Ю. Уральской]. – М. : Международные отношения, 2005. – 256 с.

4. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея; [пер. с англ. Н. Яковлева и др. / под общ. ред. Н. Н. Яковлева]. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Литера», 1994. – 592 с.

5. Скиннер К. Свобода до либерализма / Квентин Скиннер ; [пер. с англ. А. В. Магуна / науч. ред. О. В. Хархордин]. – СПб. : Издательство Европейского университета в С.–Петербурге, 2006. – 120 с.

6. Гальчинський А. С. Лібералізм: уроки для України : [наук.-попул. есе] / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2011. – 288 с.

Ганна Редькіна

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено теоретичному аналізу особливостей політичного режиму в Україні. Розглянута і проаналізована пострадянська трансформація тоталітарного режиму та визначено її наслідки.

Ключові слова: політичний режим, тоталітаризм, пострадянська трансформація.

Ganna Redkina. The particularities of the political regime in Ukraine. The article is dedicated to the theoretical analysis of the particularities of the political regime in Ukraine. The Considered and analysed the post soviet transformation of the totalitarian regime and to this transformations are determined.

Key words: political regime, totalitarianism, post soviet transformation.

Проблема. На зламі ХХ і ХХІ століть сталася надзвичайна подія – крах політичних тоталітарних режимів. Унаслідок цього кардинально змінилася загальна політична картина світу. Процеси розпаду СРСР, розвалу світової системи соціалізму, припинення чинності Варшавського договору, реінтеграція Німеччини, інтенсивна інтеграція країн Західної Європи, утворення великої кількості незалежних держав, ліквідація у цих державах старих політичних і соціальних систем та спроби побудувати нові політичні й соціальні системи спричинили появу нових світових проблем. Однією з них є становлення нових політичних режимів. Актуальність цієї проблеми не викликає сумнівів і потребує вивчення, оскільки саме наша країна опинилася, поряд з багатьма іншими країнами, в епіцентрі цієї події.

Дослідження особливостей становлення і функціонування політичних режимів є доволі поширеним у

політичній науці. Означена проблема представлена в численних наукових розвідках зарубіжних (Л. Вайтхед [1], Х. Лінц [2], О'Доннел [1], А. Пшеворський [3], Д. Растоу [4], С. Гантінгтон [5], А. Шедлер [6], Г. Ф. Шміттер [1], А. Штепан [2]) і вітчизняних дослідників (Є. Бистрицький [7], О. Власюк [8], Т. Возняк [9], В. Котигоренко [10], О. Майборода [11], М. Макеєв [7], М. Михальченко [12], В. Полохало [7], М. Степико [13], В. Фісанов [14]) та ін.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу особливостей політичного режиму в Україні на сучасному етапі, для чого потрібно розглянути зміни у суспільстві, що спричинила пострадянська трансформація тоталітарного режиму, і проаналізувати характер цих змін, а також визначити наслідки пострадянської трансформації для сучасного політичного режиму України.

Поняття «політичний режим» означає «сукупність характеристик для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів, які застосовує влада..» [15, с. 296]. Найвідомішими є класифікації політичних режимів, які розроблено дослідниками організації «Дім свободи» (Freedom House, США), тижневика «Економіст» (Economist, Великобританія), Центру прикладних політичних досліджень (Німеччина), Центру вивчення демократичного управління (США), Інституту суспільного проектування та журналом «Експерт» (Росія), проекту «Політичний атлас сучасності» (Росія), Університету м. Гельсінкі, Міжнародного інституту дослідження миру (Норвегія), Т. Ванханеном, Т. Р. Гурра (Polity IV) [16, с. 128].

Становлення нового політичного режиму в колишніх республіках СРСР, а нині суверенних державах, відбувається неоднозначно.

Україна проголосила державний суверенітет 24 серпня 1991 року. Ставши наприкінці ХХ століття на шлях побудови демократичної держави, країна відчула трансформаційні перетворення у всіх сферах життя.

Політичний режим в Україні має низку особливостей. Український варіант перетворень полягає, зокрема, у переході від денаціоналізації та деетнізації до проекту

націотворення на основі поєднання громадянської єдності з поліетнічністю. Радянське суспільство змінилося на українське пострадянське, яке характеризується появою нових ознак:

- приватна власність;
- конкуренція;
- нова структура економіки та ринків;
- суспільна аномія;
- демократизація;
- посткомуністична соціальна нерівність (масове зubo-
жіння, second hand, underclass);
- подвійна інституціоналізація [17].

Головною відзнакою політичного, економічного, соціокультурного життя сучасного українського суспільства є відбиток попереднього тоталітарного режиму. Простежуючи важку трансформацію тоталітаризму на пострадянському просторі, вже можна відзначити негативну тенденцію повернення до певної «тотальності». Тоталітаризм як суспільне явище пройшов складний шлях розвитку, принісши тяжкі наслідки. Безпосередні причини породження тоталітаризму – це домінування на початку ХХ століття маси і творення людини-маси, яка руйнувала традиційний соціальний стан і була глухою до традицій. З цього приводу Х. Арендт зазначає, що тоталітарні рухи націлені на маси й досягли успіху в організації мас, а не класів [18, с. 357]. Тоталітаризм можливий там, де населення не має спільного усвідомленого інтересу. Цей чинник значно ускладнює трансформаційний процес українського політичного режиму.

Серед чинників, що гальмують трансформацію політичного режиму в Україні, ще слід відзначити такі:

- непрофесіоналізм політичної еліти та зосередження влади в руках старої партійно-державної номенклатури, що схильна до корупції й не зацікавлена у радикальних змінах;
- рекрутування частини правлячої еліти з маргінальних прошарків суспільства, які прагнуть швидкого підвищення свого соціального статусу і матеріального благополуччя;

- гальмування формування прошарку «середнього класу» – основного носія суспільних цінностей та природного стабілізатора влади;

- нерозвинене громадянське суспільство.

Країна постійно перебуває у кризовому стані, який ускладнює виконання завдання побудови справжньої правової держави з розвиненим громадянським суспільством. При цьому важливим є усвідомлення в колах владної еліти прагнення до демократичного ладу. Зокрема, політичну кризу на сучасному етапі розвитку українського суспільства дослідники пов'язують, передусім, з низьким рівнем продуктивності роботи парламенту і організаційною слабкістю його учасників – політичних партій [19, с. 147].

Затяжні економічна та політична кризи загострили проблему розшарування суспільства не лише у матеріальному, а й у духовному сенсі. Меншість, яка володіє багатством та владою, існує у власному ізольованому світі й поступово втрачає зв'язок з народом, тому стає дедалі рідше звертати увагу на інтереси більшості. Політичні партії, обслуговуючи здебільшого власні інтереси, згадують про «пересічних українців» переважно перед виборами. Така ситуація викликає у людей відчуття, що представницькі органи зневажають виявлену їм довіру, не виконують своїх функцій, порушують права свого електорату. Тривале нехтування важливими проблемами суспільства викликає незадоволення та недовіру до діяльності влади. Стара політична традиція все ще впливає на свідомість народу, змушуючи українців сподіватися, що ситуація зміниться і без їхнього втручання [20, с. 155].

Але, як свідчить новітня історія суверенної Української держави, декларування демократичного вибору ще не означає автоматичного утвердження демократичних принципів суспільного життя та політичного режиму. Політичні реалії існування країни, яка упродовж тривалого історичного часу жила в умовах тоталітарного режиму, своїм розвитком підтверджують, що в Україні наявний політичний плюралізм, є можливою критика

діяльності політичних інститутів чи окремих політиків, але ми все ще пожинаємо плоди старої радянської політичної традиції, що постає у вигляді формального ставлення до проголошення політичних норм та цінностей. Для нашої країни характерним є політичне критиканство, популізм, демагогія. Політики, здобуваючи владу, не соромляться роздавати обіцянки, які їм не збираються виконувати. Саме це породжує недовіру до державних інститутів, громадське незадоволення та розуміння необхідності посилення впливу громадянських інститутів, необхідність формування громадянського суспільства в Україні для ефективного контролю за діяльністю влади [20, с. 155].

Слід відзначити той факт, що в Україні створено правове підґрунтя соціальних пріоритетів, зокрема, в частині гарантій у сферах медичного та пенсійного забезпечення, соціальних виплат і допомог, соціального страхування й охорони материнства, оплати праці тощо. Соціальні гарантії в частині їхнього конституційного визначення дістали досить значне розширення у вітчизняній законодавчій базі, а за деякими показниками навіть випередили європейський досвід [21, с. 413]. Але зазначені позитивні зміни все ще не набули сталого, системного характеру, не забезпечили глибинних змін у соціальній структурі суспільства та у суспільній свідомості. Реальне фінансове забезпечення зобов'язань держави у соціальній сфері істотно відстає від рівня країн Центральної та Східної Європи, країн Балтії та Росії. Руйнація попередньої системи соціального забезпечення в ході реформування економіки, на жаль, не дістала адекватного заміщення. Сьогодні й керівництво, й політична еліта держави визнає, що впроваджувана дотепер модель ринкових перетворень в Україні вступила в глибокі протиріччя з конституційно визначеними пріоритетами суспільного розвитку [22, с. 624].

Об'єктивний діагноз соціального стану українського суспільства свідчить про те, що основними соціальними ризиками (загрозами) в Україні є:

- бідність (відносна та абсолютна);
- майнова диференціація суспільства;

- соціальна нерівність;
- відчуженість значної кількості громадян від суспільного життя;
- звуження доступу значної кількості громадян до освіти, медицини, культури;
- низький рівень охоплення бідного населення соціальною підтримкою.

Усього 56,8% бідних (згідно з критерієм прожиткового мінімуму) одержують який-небудь вид соціальної підтримки, при цьому спостерігається низька адресність у наданні соціальної підтримки. Розподіл державних соціальних трансфертів є нерівномірним: менше 23% від їхньої загальної суми потрапляють до бідних, а майже 17 млрд грн щороку (це складає близько 6% доходів бюджету) надаються небідному населенню. Наявний механізм житлових субсидій, побудований на завищених нормативах споживання, не спонукає домогосподарства ощадливо користуватися комунальними послугами, що призводить до неефективного використання коштів бюджету тощо [23].

Сучасні дослідження, що проводяться у межах проєктів «Країни перехідного періоду» (Nations in Transit), що здійснюється Freedom House; видання Economist, Фонду Бертельсманна та Центру прикладних політичних досліджень, у той чи інший спосіб акцентують увагу на оцінюванні урядування та, зокрема, процесу прийняття рішень на державному рівні. Вказані дослідження є одними з найвідоміших у сфері вивчення політичних режимів у транзитних державах [16, с. 128].

Отже, за результатами досліджень проєкту Freedom House «Країни перехідного періоду» (Nations in Transit), у звіті 2010 р. Україна отримала 3,50 бала як оцінку виборчого процесу; 2,75 – громадянського суспільства; 3,50 – незалежності ЗМІ; 5,00 – демократичності урядування на місцевому рівні; 5,00 – функціонування та незалежності судової системи; 5,75 – корупції. Тобто, за шкалою демократизації Україна отримала 4,39 бала (за 7-бальною шкалою) [24, с. 47].

Також особливо цікавим є Індекс трансформації Фонду Бертельсманна та Центру прикладних політичних досліджень («ВТІ»). За даними звіту 2010 р. Україна за статусом політичних та економічних трансформацій посіла 37-ме місце з 128 країн, отримавши 6,55 бала за 10-бальною шкалою (відповідно, 7,00 балів як оцінку політичних і 6,11 бала як оцінку економічних перетворень). Таким чином, дослідники Фонду Бертельсманна відносять Україну до країн із обмеженим рівнем політичних та економічних перетворень. У контексті обрахунку індексу управління («ВТІ»), за даними 2010 р., Україна належить до помірно успішних країн, отримала індекс управління 4,92 з 10, і посідає 66-ме місце з 128 країн [28]. Для порівняння потрібно відзначити, що у 2008 р. Україна була 55-ю з 125 країн. Рівень складності для України визначають з урахуванням екологічних складнощів, енергетичної залежності держави, нестабільності демократії, транзитності країни та наявності нелегальних мігрантів, залежності багатьох організацій громадянського суспільства від закордонної підтримки при зростанні рівня політичної участі громадян. При цьому визнано відсутність суттєвих конфліктів між етнічними та релігійними групами, які представлені в Україні [16, с. 135].

Таким чином, практично з усіх найважливіших показників світового цивілізаційного розвитку Україна і надалі перебуває на небезпечній межі. Йдеться, зокрема, про дестабілізацію суспільно-політичних процесів, появу конфліктів на національному і релігійному ґрунтах, формування сепаратистських настроїв в окремих регіонах та групах населення, зневіру у дієздатності влади, вимивання з країни кваліфікованої робочої сили тощо [26].

Отже, є нагальна потреба у виробленні оптимальної стратегії розвитку країни з урахуванням орієнтирів на внутрішній і зовнішній розвиток держави. Це завдання повинно бути реалізованим завдяки глибоко виваженим науково-аналітичним і політичним підходам. Необхідним є залучення до формування стратегії розвитку країни широкого

кола фахівців – науковців, практиків, представників усіх органів і рівнів влади, а також організація суспільного діалогу між ними і громадянами країни.

1. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.

2. Linz H. Problems of Democratic Transformation and Consolidation – South Europe, South America, Post-Communist Europe / H. Linz, A. Stepan. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. – 480 p.

3. Пшеворський А. Переходи до демократії // Політологія: Хрестоматія / А. Пшеворський. – К., 2004. – С. 385–406.

4. Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model / D. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2, No. 3. – P. 337–363.

5. Гантінгтон С. Новий світовий порядок у ХХІ столітті: глобальні тенденції та їх значення для України / С. Гантінгтон // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 7. – С. 7–10.

6. Schedler A. What is Democratic Consolidation? / A. Schedler // Journal of Democracy. – 1998. – 9:2 (April). – P. 91–107.

7. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [В. Полохало, Є. Бистрицький, С. Макеєв та ін.]; керівник авт. колективу В. Полохало. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.

8. Власюк О. С. Стратегічні орієнтири України // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / О. С. Власюк. – К.: НІСД, 2004. – С. 629–636.

9. Возняк Т. Украдена Україна. До формування української політичної нації [Електронний ресурс] / Т. Возняк // Ї. – 2001. – Число 22. – Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/voznyak.htm>

10. Котигоренко В. О. Етнополітичні аспекти модернізаційних процесів в Україні // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2002 років: збірник / В. О. Котигоренко. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 22–44.

11. Майборода О. Загальнонаціональні і регіональні інтереси в сучасній Україні // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / О. Майборода. – К., 2006. – С. 121–145.

12. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

13. Степико М. Т. Український соціум на шляху до нової ідентичності // Український соціум: [колективна монографія]; за ред. В. С. Крисаченка / М. Т. Степико. – К.: Знання України, 2005. – С. 71–91. – (Національний інститут стратегічних досліджень).

14. Фісанов В. Політико-національна єдність як передумова сталого й гнучкого суспільного розвитку України / В. Фісанов // Agora. Україна – регіональний вимір / В. Фісанов. – К.: Стилос, 2006. – Вип. 3. – С. 42–49.

15. Политология: Энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов]. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.

16. Чабанна М. Критерії демократичності функціонування органів державної влади / М. Чабанна // Сучасна українська політика. – 2010. – № 21. – С. 127–136.

17. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51.

18. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.

19. Моїсеєва А. Роль дисципліни в процесі організаційного розвитку партій: українські реалії / А. Моїсеєва // Сучасна українська політика. – 2010. – № 21. – С. 146–154.

20. Оверчук О. Становлення сучасних рухів протесту в Україні / О. Оверчук // Сучасна українська політика. – 2010. – № 21. – С. 154–164.

21. Гальчинський А. С. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004 – 416 с.

22. Бандур С. І. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін.; [за заг. ред. Б. М. Данилишина]. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 620 с.

23. Програма економічних реформ Президента України. 2010–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.

24. Democracy score. Rankings by regime type / O. Sushko and O. Prystayko // Nations in Transit 2010. Democratization from Central Europe to Eurasia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.eu/images/nit2010/NIT-2010-Tables1.pdf>. – Назва з титул. екрана.

25. Bertelsmann Stiftung, BTI 2010 – Ukraine Country Report [Електронний ресурс]. – Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2010. – Режим доступу: <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/en/bti/country-reports/laendergutachten/cis-and-mongolia/ukraine/> – Назва з титул. екрана.

26. Пирожков С. І. Проблеми національної безпеки в контексті європейського вибору України / С. І. Пирожков // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. – Львів, 2003. – Вип. 5. – С. 36–52.

Євген Рябінін

ТИПОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

У статті розглядається поняття «політичний режим» та соціально-політичні аспекти, які впливають на його характеристики. Автор дає короткий аналіз стану політичних режимів у країнах колишнього СРСР та дає пояснення щодо їх специфіки. У статті також детально аналізуються типологічні характеристики, притаманні політичному режимові в Україні.

Ключові слова: політичний режим, демократичний, тоталітарний, олігархія, бюрократія.

Yevgen Ryabinin. Typological characteristic features of political regime in Ukraine. The notion of political regime and its social-political aspects are considered in the article, which influence its characteristics. The author gives a brief analysis of political regimes in the post USSR states and gives explanation as for their specifics. Typological characteristic features of Ukrainian political regime.

Key words: political regime, democratic, totalitarian, oligarchy, bureaucracy.

Категорія «політичний режим» втілює в собі реальну політичну владу в конкретному суспільстві та методи її здійснення. Суттєвий вплив на вид політичного режиму здійснюють історичні традиції країни, суспільно-політична

атмосфера, інколи міжнародні обставини. Взагалі, під політичним режимом мається на увазі сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів та методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури [1, с. 294]. Політичні режими можуть бути демократичними та недемократичними (авторитарними та тоталітарними). Слід зазначити, що саме слово «режим» має негативну конотацію, та відразу на підсвідомому рівні людина думає не про демократію, а саме про тоталітаризм чи авторитаризм.

Але сучасний політичний світ уже не підлягає простому та вузькому визначенню типів режиму, який знає політологічна наука сьогодні. Із розпадом Радянського Союзу та появою на політичній карті світу низки нових держав ми спостерігаємо за процесом постійної трансформації політичного режиму з недемократичного на демократичний та навпаки. Елементи тоталітаризму присутні в усіх країнах СНД, але в послабленому, якісно гіршому вигляді, та цей тоталітаризм є неповноцінним [2, с.41].

Україна належить до пострадянського простору, тому й вона не є винятком стосовно ситуації, коли саме суспільство не може визначитися із режимом, який йому більш підходить. Чому саме тип політичного режиму більшою мірою залежить від суспільства, а не влади? Слід відзначити, що проблема вибору суспільством не/демократичного режиму лежить не лише в політичній площині, але й в психології людини. Розглядаючи цю проблему, неможливо не звернутися до праці відомого німецького соціального психолога Е.Фрома «Втеча від свободи». У цій роботі він виділяє три механізми втечі від свободи, а саме: 1) авторитаризм; 2) деструктивність; 3) автоматизуючий конформізм. Під авторитаризмом він мав на увазі комплекс садомазохістських відносин різного соціального масштабу. Такі відношення виражають тенденцію відмови від незалежності своєї особистості та намагання поєднати своє «Я» із ким-небудь чи чим-небудь зовнішнім для того, що набути такої сили, яку цьому індивідууму бракує [3, с.144].

Метою деструктивності є не активний чи пасивний симбіоз, а ліквідація об'єкта. Хоча деструктивність основана на ізоляції індивідуума, звільнення від почуття безсилля по відношенню до навколишнього світу досягається руйнуванням цього світу [3, с.180].

Крім авторитаризму чи деструктивності, людина може спробувати позбутися від самотності та відчуження шляхом абсолютного підкорення соціальним нормам, стаючи таким, як й усі [3, с.186].

Тому маємо зробити висновок про те, що як й у часи напередодні Другої світової, так і сьогодні люди в тих чи інших країнах намагаються вирішити свої психологічні проблеми шляхом підкорення комусь чи чомусь, оскільки набагато легше відмовитися від відповідальності та перекласти її на іншу людину, яку потім можна буде звинувачувати в усіх проблемах.

Саме пострадянський простір неможливо стовідсотково віднести до якогось одного конкретного типу режиму, який перебуває у стадії «режимного» визначення, тоді як решта країн постсоціалістичного блоку (мається на увазі центрально-східноєвропейські країни) визначилася зі своїми пріоритетами, головним з яких є побудова демократичних держав, що ґрунтуються на фундаменті розвиненого громадянського суспільства.

Чи можемо ми констатувати, що та чи інша країна, яка де-юре є демократичною, де-факто відповідає усім тим вимогам та критеріям, які відрізняють демократичну державу від недемократичної. Навіть США, які після подій 11 вересня 2001 року ввели низку обмежень для свого населення, максимально контролюють їхнє життя, а це вже далеко не є демократією. Так, журналіст Дж.Терли у своїй статті «10 причин, чому США не є вільною країною», перелічив ті моменти, які апіорі не є характеристиками демократичної держави, серед яких він відзначив таке: держава має вбити будь-якого громадянина, який може бути терористом; людина, яка обвинувачується у тероризмі, може бути заарештована на невизначений термін; за людиною можуть стежити без

ордера; влада забороняє судам приймати позики проти США в разі, коли влада не може надати якусь секретну інформацію, що може нашкодити національній безпеці; влада не допускає проведення розслідування проти співробітників ЦРУ, які вбивали людей під час тортур тощо. Отже, з цього переліку ми можемо дійти висновку, що США далеко не демократична країна, а приймаючи ті засоби, які вона використовує на міжнародній арені, дають нам право говорити про міжнародну поліцейську політику цієї країни [4].

Аналізуючи ситуацію в Україні, слід зазначити, що наша держава належить до країн, які ще вибудовують свою політичну систему, намагаються розбудувати громадянське суспільство та відчують на собі вплив тоталітарного минулого та тиск з боку головних геополітичних гравців (США, Росія, ЄС), а економічні негаразди, перманентна політична криза, регіональні розбіжності з таких питань, як мова, історія, зовнішньополітичний вектор заважає консолідувати суспільство, чим постійно користується влада. Все це впливає на посилення політичної індиферентності та «сінусоїдального» розвитку політичного режиму в державі, який опозиційні політики називають «диктатурою», але це твердження є вкрай неправильним з політологічної точки зору.

Отже, метою статті є проведення аналізу типологічних характеристик сучасного політичного режиму в Україні.

Минув уже 21 рік, як Україна здобула незалежність після розпаду Радянського Союзу, який за своєю природою був тоталітарною державою, Україна апріорі мала таку саму модель управління в усіх сферах суспільного життя. Засуджуючи методи керування в СРСР, на жаль, за усі роки незалежності державі так й не вдалося побудувати громадянське суспільство, налагодити функціонування демократичних інститутів, задіяти громадян до процесу прийняття рішень, відмовитися від адміністративного тиску. Внесення фрази до Конституції про те, що країна є демократичною, не робить її такою автоматично у реальному житті.

Розглядати проблему політичного режиму в Україні поза рамками її перебування в СРСР та без урахування розвитку демократії в країнах колишнього Радянського Союзу є неправильно, оскільки практично всі країни колишнього СРСР мають тіж самі проблеми, які вони успадкували від Радянського Союзу. Країни Південного Кавказу, Центральної Азії, Росія, Білорусь мають недемократичний політичний режим за моделлю вироблення, прийняття та реалізації рішень. Навіть країни Балтії, які є членами ЄС, не можуть бути названими демократичними стовітсотково. Пригнічення росіян та російськомовного населення, невизнання їхньої мови та культури, історії, руйнування пам'ятників радянським воїнам є проявом не лише неповаги, а й агресії проти представників іншої нації, що не притаманно демократичним режимам. У Латвії взагалі на сьогодні мешкає близько 300 тисяч людей, які мають статус негромадян. Це є повною неповагою до людей та проявом подвійних стандартів на європейському просторі.

Росія за усі часи після 1991 року ніколи не була демократичною – розстріл парламенту під час правління Б.Єльцина, жорстка політика В.Путіна, силове вирішення питань на містах є невід'ємною рисою Росії сучасної доби. Білорусія характеризується жорсткою авторитарною владою О.Лукашенка, країни Центральної Азії повернулися до часів кланового протистояння та захвату влади в регіонах.

У світі є різні організації, які оцінюють ступінь свобод в країні. The Democracy Index є глобальним дослідженням рівня демократії в країнах світу, який щодо два роки складає рейтинг країн за рівнем демократичних свобод. Так, в 2011 році було опубліковано рейтинг 167 країн світу за такими категоріями як «Повна демократія», «Недостатній рівень демократії», «Гібридний режим», «Авторитарний режим». Хоча слід зазначити, що наявність чи відсутність демократії не гарантує економічного розвитку та фінансового добробуту у державі, про що й свідчить рейтинг країн за рівнем життя, який було складено ООН також в 2011 році [5].

Отже, за рейтингом демократичних свобод Україна з індексом 5,94 посіла 79 сходинку та є першою в переліку країн із «Гібридним режимом», а за якістю життя 76-те у підрозділі «Країни з високим рівнем розвитку». Інші країни колишнього СРСР мають такі результати: «Недостатній рівень демократії»: 34 (рівень демократії) / 34 (рівень життя) – Естонія (7,61), 41/40 – Литва (7,24), 48/43 – Латвія (7,05), 64/111 – Молдова (6,33); «Гібридний режим»: 102/75 – Грузія (4,74), 107/126 – Киргизія (4,34), 111/86 – Вірменія (4,09); «Авторитарний режим»: 117/66 – Росія (3,92), 137/68 – Казахстан (3,24), 139/65 – Білорусь (3,16), 140/91 – Азербайджан (3,15), 151/127 – Таджикистан (2,51), 164/115 – Узбекистан (1,74), 165/102 – Туркменістан (1,72) [6].

Слід зазначити, що деякі країни колишнього СРСР навіть не намагаються приховати той факт, що країна має недемократичний режим, закріплюючи в Конституціях принципи, які є несумісними із демократичним розвитком будь-якої держави. Так, в Азербайджані були внесені поправки до Основного закону, згідно з якими одна й та сама людина може бути президентом країни необмежену кількість разів. Ще в 2007 році в Казахстані також було прийнято поправки до Конституції, які свідчать про необмежений термін повноважень президентства Н.Назарбаєва. Політичні системи Білорусі та Таджикистану функціонують у режимі суперпрезидентських республік, коли президент має необмежені повноваження та впливає на усі сфери життя суспільства. Конституція України також змінювалася декілька разів з тенденцією до демократизації та навпаки, коли країна повернулася до президентсько-парламентської республіки після обрання В.Януковича Президентом України.

Ситуація, що склалася в Україні, підпадає під визначення найвідомішого дослідника тоталітаризму Х.Арендта, який вважав, що для утворення тоталітарного режиму необхідно декілька умов: наявність великої кількості нейтральних, соціально пасивних, політично необізнаних, індифе-

рентних людей, які неспроможні відстоювати свої права; наявність особливого психологічного стану суспільства, яке втратило інтерес до свого буття; наявність у людей страху. Все це спостерігається в нашій державі на 21 році незалежності.

Доктор історичних наук П.Гай-Нижник у своїй статті «Влада продукує спротив» зазначає, що нинішня українська влада виродилась у викривлену суміш, яка має три складники: новітній феодалізм у господарсько-світоглядному вимірі, неоденікінщина в ідеологічному усвідомленні антиукраїнськості цієї влади й, врешті, початкова стадія неосталінізму, що виявляється в прагненнях зцементувати авторитаризм у політико-адміністративному способі вертикального керівництва країною [7].

Неможливо не погодитися із українським вченим-істориком, та, на мій погляд, слід більш детально проаналізувати ті явища та чинники, що унеможливають демократизацію країни.

Головною проблемою в країні, на думку автора цієї статті, є відсутність професійних політиків. Таке право говорити про низький професійний рівень політиків нам дає той факт, що більшість з тих, хто називає себе політиками, лише лобюють свої бізнес-інтереси або інтереси олігархічних кіл.

Теорію еліт в ХХ столітті досліджували такі видатні політологи, як В.Парето, Г.Моска та Р.Міхельс. Згідно з їхнім баченням, правляча еліта перебуває у процесі постійної трансформації, внаслідок чого здійснюється постійний обмін, циркуляція еліт. Для розвитку еліти та країни в цілому потрібне постійне оновлення еліти, завдяки чому будуть з'являтися нові обличчя, нові ідеї, буде формуватися нова політика. Еліта, яка сконцентрована виключно на собі, згодом втрачає свій політичний та ідеологічний вплив, а отже, може бути повалена. Соціальна стабільність неможлива без оновлення політичної еліти. Усі ці вищезазначенні риси притаманні українській політичній еліті сьогодення. Еліта є закритою,

потрапити новим політикам до «елітного політичного клубу» практично неможливо. Тому багато професіоналів та освічених людей, які не мають фінансових можливостей, є поза українським політикумом. Політична еліта сьогодні практично відсутня (мається на увазі професійна група політиків, яка має необхідні знання та є фахівцями в важлих для країни галузях). Після президентських виборів 2004 року у політикум прийшло багато нових облич, але, як засвідчив досвід, кількість нових політиків не відповідає якості. Крім того, ми не можемо сказати, що під час подій 2004 року відбулася докорінна ротація політичних еліт. На думку автора, деякі олігархічні кола отримали доступ до влади чи можливість впливати на неї, а також ми змогли спостерігати докорінне змінення геополітичних пріоритетів нашої держави. Вибори 2012 року не стануть винятком, коли у виборчих списках можна буде побачити співаків, спортсменів, акторів тощо. Відсутність професійних політиків також пояснюється фактом того, що в країні не працює соціальний ліфт. На сьогодні ми не спостерігаємо конкуренцію чи конфлікт програм, а спостерігаємо конфлікт персоналій, що є ознакою закритості та бесперспективності подальшого функціонування такої «еліти».

Якщо говорити про методи, які використовує влада в межах існуючого політичного режиму, слід зазначити, що вони безсумнівно є адміністративно-командними. Профспілковий рух взагалі відсутній, а первинні профспілкові організації залежать від керівництва підприємства, інституції чи установи. Головним посередником між владою та суспільством є бюрократія, яка допомагає сучасній владі контролювати ситуацію в країні та недопускати людей до процесу прийняття рішень чи обстоювання своїх прав та свобод. Бюрократія є супутницею нестачі у суспільстві засобів для існування, породження умов, коли потрібен жорсткий контроль за кількістю життєвих благ у населення та його доступу до процесу прийняття рішень. Бюрократизм виявляється не лише у надмірному розрос-

танні апарату, але і виливається в тотальну засекреченість усіх форм і методів його діяльності. І оскільки владні права його ніким не обмежуються, то основною формою його діяльності стає адміністративне свавілля. Все це доповнюється адміністративним обмеженням усіх, навіть елементарних прав і свобод індивіда. Бюрократія, яка складається також із людей, що не є фінансово забезпеченими, виконує розпорядження влади, отримуючи за це жалюгідну фінансову винагороду. Першопричиною радянської бюрократії Л.Троцький вважав економічну нерозвиненість Росії, її бідність після революції та війну всіх проти всіх, що впливала з цих умов [8, с. 241]. У таких умовах суспільство атомізується, приватний інтерес превалює над усім іншим. Таку саму ситуацію ми спостерігаємо в Україні, коли влада контролює економічну та фінансову незалежність населення, робить усе можливе для того, щоб населення володіло якомога меншою кількістю фінансів та засобів виробництва.

В умовах, коли економіка контролюється державою, державний апарат та олігархічні кола, інтереси яких цей апарат лобіює (хоча в Україні представники олігархії в той самий час є представниками влади), стає тотальним власником усіх матеріальних складових життя суспільства.

Отже, другою проблемою в країні є відсутність економічної незалежності населення та реального середнього класу, який міг би впливати на економічну та політичну ситуацію в країні.

Контроль над економічною сферою, рейдерські захвати підприємств необхідні для правлячого режиму задля укріплення своїх матеріальних основ, для вільного використання ресурсів країни. Як заявляють експерти, при владі В.Януковича кількість рейдерських захватів збільшилася та становить 3 тисячі на рік. На думку А.Семидідько, директора Антирейдерського союзу підприємців України, рейдерство набуло таких масштабів, що є реальною загрозою для економічної безпеки України. В Україні інсує 35-50 спеціалізованих рейдерських груп, які складаються із

досвідчених юристів та економістів. Збиток від рейдерських захватів становить \$3-5 млрд щорічно [9].

Головним інструментом контролю населення будь-якої недемократичної влади є правоохоронні органи, війська, суди. За усі роки незалежності нашої держави ми могли спостерігати, як суди виносять заздальгідь несправедливі рішення та вироки, а правоохоронні органи не виконують функцію охорони громадян, які гинуть у відділках міліції після незаконного арешту. Згідно з інформацією виконавчого директора Українського Гельсінського союзу А.Буценка в 2011 році 980 тисяч українців постраждали від насилля з боку міліції і з кожним роком ця цифра збільшується. Насилля щодо громадян використовується за трьома причинами: 1) політичне переслідування; 2) переслідування людей за замовленням представників великого бізнесу з метою заволодіти тими чи іншими бізнес-активами конкурента; 3) необхідність підтримувати показчик розкриття злочинів за рахунок обвинувачення людей, які ці злочини не скоювали. Така система створюється задля всебічного залякування та пригнічення волі населення. Як і в тоталітарних державах, режим використовує міліцію для того, щоб забезпечити контроль над людьми, використовуючи методи морального та фізичного пригнічення.

Усе це свідчить про те, що у країні встановлено тоталітарний режим у своїй початковій стадії. Цей режим не є демократичним, він характеризується політичною «закритістю» та тотальним домінуванням владно-олігархічних кіл в економічній сфері. Цей режим обслуговує бюрократичний апарат, який не усвідомлює, що також немає жодного майбутнього, якщо буде й надалі реалізовувати антинародну політику; правоохоронні органи виконують контролюючу та караючу функцію, а не захисну щодо населення, а ЗМІ втратили просвітницьку та мають лише розважальну функцію, подаючи інформацію, що не відповідає дійсності.

Отже, як вважає П.Гай-Нижник, українська влада елементарно не усвідомлює, що революції можливо буде

уникнути лише тоді, коли влада зрозуміє потребу в пошуку компромісу, в поступках й потребу еволюціонування до оновленої системи державно-політичного життя. Але, все ж таки, усі Президенти України не були та не є самотійними фігурами, які мають можливість впливати на соціально-політичні та економічні процеси в країні, вони захищають бізнес-інтереси наближених до них олігархічних груп, які, апріорі, не є прибічниками розбудови заможної, соціально стабільної, об'єднаної держави із громадянським суспільством, яке має можливість захищати свої інтереси.

1. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

2. Мирский Г. Умер ли тоталитаризм вместе с 20 веком? / Г.Мирский // Международная экономика и международные отношения. – 2002. – №1. – С.40–51.

3. Fromm E. Escape from freedom / Erich Fromm // Rinehart & Company, Inc. – New York, 1941. – 305 p.

4. Turley J. 10 reasons the U.S. is no longer the land of the free / Jonathan Turley [Electronic resource] – Mode of access: http://www.washingtonpost.com/opinions/is-the-united-states-still-the-land-of-the-free/2012/01/04/gIQAvcD1wP_story.html

5. Рейтинг стран мира по уровню жизни [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://euro-life.com.ua/index.php/rejting-stran-mira-po-urovnyu-zhizni>

6. Рейтинг стран мира по уровню демократии – информация об исследовании [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/ratings/democracy-index/info>

7. Гай-Нижник П.П. Влада продукує спротив / П.П.Гай-Нижник [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc/2012doc.vlada_produkue_sprotyv.php

8. Бутенко А.П. Партия-государство как тандем особого способа осуществления и удержания власти / А.П.Бутенко // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – №4. – С.239–261.

9. При Януковиче в Украине участились рейдерские захваты [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://economics.lb.ua/state/2012/05/18/151676>

Ігор Рафальський

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОЕКТ І ЙОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Стаття присвячена дослідженню проблем українського націотворення у контексті національного самовизначення. Проаналізовано цивілізаційний контекст українського національного проекту.

Ключові слова: самовизначення, український національний проект, ідентичність.

Ihor Rafalsky. Ukrainian National Project and its Civilizational Context. This article is devoted to the problems of Ukrainian national building in the context of national self-determination. Analyzed civilizational context of the Ukrainian national project.

Key words: self-determination, Ukrainian national project, identity.

Підставовими чинниками національного самовизначення є ідентичність та воля до самостійного облаштування життя спільноти в його політичному, культурному та економічному аспектах. Сформульовані у межах конструктивістського підходу до теорії нації (Б.Андерсон [1], Г.Кон [2], Е.Сміт [3]) закономірності переходу від донаціонального до власне національного стану передбачають оформлення певних уявлень про минуле і майбутнє спільноти, а також розуміння сучасного як шляху досягнення ідеального майбутнього стану, в якому будуть реалізовані основні характеристики повноцінної національної спільноти та подолані всі перешкоди на шляху до цього. Сукупність цих уявлень, що ними й визначається характер нації як « уявленої спільноти » (Б.Андерсон), може бути визначена як певний проект нації.

У національному проекті найбільш значущими елементами є: уявлення про витоки національної ідентичності в історії і культурі минулого; уявлення про націо-

нальну індивідуальність (характер, вдачу, менталітет); уявлення про бажаний статус спільноти у сенсі політичного самовизначення (національна державність, територіальна автономія, статус меншини тощо); уявлення про наявне становище спільноти та перепони для повноцінного розвитку національного життя, що ним накладаються; місія нації у світовому чи цивілізаційному контексті; уявлення про шляхи досягнення бажаного статусу і реалізації національної місії.

Український національний проект, на відміну від проекту «великої російської нації» [4], зародився на ґрунті європейських суспільних ідей Нового часу. В основі цього проекту лежать уявлення про етнокультурну основу колективної ідентичності, особність української історії та мови, виразні індивідуалізовані риси української культури, народ як джерело влади і спільна воля громадян як основа державного суверенітету, та, нарешті, право нації на самовизначення.

Вітчизняні історики Н.Яковенко [5], З.Когут [6] знаходять елементи модерної національної самосвідомості вже в Україні XVII–XVIII ст. Однак дослідники національної ідеї переважно відносять оформлення основних складових національної свідомості чи появу її світоглядних передумов в українському суспільстві до кінця XVIII – початку XIX ст. При цьому визначальним фактором, на їх думку, виступає залучення українського суспільства чи принаймні його освічених прошарків у контекст загальноєвропейських ідейних віянь і суспільних процесів. Цивілізаційні детермінанти українського національного самовизначення висвітлюються, зокрема, у працях О.Забужко [7], М.Розумного [8], І.Шевченка [9], С.Римаренка [10] та ін.

Ідентифікація точки відліку національного самовизначення є досить важливою. Адже від неї залежать основні характеристики національної спільноти, що лягають в основу національного проекту. Йдеться як про об'єктивні дані, на яких базується подальше самовизначення спільноти: територія посідання, чисельність нації, тип господарювання, форми державного і громадського

самоврядування – так і елементи національної самосвідомості, а саме – обсяг історичної пам'яті, культурно-цивілізаційна належність, геополітична роль, панівні мистецькі течії та світоглядні доктрини.

Іншою важливою детермінантою процесу національного самовизначення є самоназва, що може бути успадкованою від попереднього історичного періоду, але, як правило, оформлюється в європейських народів уже в період національних рухів Нового часу. Так самоназва «француз» утвердилася лише в період Великої французької революції та наполеонівських війн. Самоназва «німець» та «італієць» утверджувалася впродовж десятків років від моменту виникнення відповідних національних рухів у ХІХ ст. і аж до створення відповідних держав. Ті самі закономірності простежуються у виникненні й утвердженні самоназв росіян, чехів, бельгійців, румунів та багатьох інших народів Європи.

На думку М.Розумного, наприклад, український проєкт (чи українська ідея, що тут є поняттями-синонімами) увібрав у себе всі основні моделі національного будівництва та на різних етапах виявляв риси французького республіканізму, німецького романтизму, італійської національно-визвольної боротьби, польського і російського месіанізму тощо [11, с.269]. Кожна з цих моделей передбачає свої особливі світоглядні, культурні, аксіологічні, психологічні орієнтації, якими українська ідентичність збагачувалася впродовж двох сторіч до проголошення незалежності і початку національно-державного будівництва у 1991 р.

Хронологічно цей шлях умовно може бути поділений на кілька етапів, кожен з яких мав свої завдання і висновки спільноту на новий рівень національної емансипації.

Відлік першого етапу можна розпочати з кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., коли відбуваються суттєві трансформації в суспільних уявленнях і самоідентифікації нащадків козацької старшини Гетьманщини. Після остаточної втрати автономії, ліквідації гетьманської влади, закріпачення селян і зруйнування Запорозької Січі місцева шляхта опановує нові символи ідентичності та культурні тенденції, що

поширюються з Європи. Це – ліберальні ідеї французької революції, німецький романтизм, гасла польського визвольного руху. Усі ці чинники формують ідейне підґрунтя реформ, якими опікуються російські імператори – Катерина II і Олександр I. Нові ідеї поширюються в новостворених столичних журналах, відображаються в творчості літераторів Жуковського, Капніста, Рилєєва, а також втілюються в спробах реформування соціального, культурного і політичного реформування.

У цьому контексті мала визначати свої межі і свою індивідуальність і нова українська ідентичність. Це самовизначення у вимірах культури, історії, мови, а також цивілізаційної належності стало головним змістом національного культуротворення та ідеологічних пошуків національної інтелігенції впродовж першої половини XIX ст. Свій внесок у творення культурного підґрунтя українського проекту в цей час зробили історик та етнограф М.Максимович, літератор і критик О.Бодянський, дослідники культурної спадщини українського народу І.Срезневський та М.Костомаров, поети і письменники Т.Шевченко і П.Куліш.

Наступний період націостановлення пов'язаний з визначенням основних соціальних і політичних завдань, що впливали з факту оформлення національної ідентичності. Репресії імперського уряду щодо учасників Кирило-Мефодіївського товариства, а потім і участь Росії в придушенні національних революційних рухів у Європі 1848 р. суттєво загальмували процеси українського самовизначення на територіях, що входили до складу імперії Романових. Та водночас, події 1848 року стали потужним імпульсом для українського національного руху в Галичині, що входила тоді до складу імперії Габсбургів. Відповідно, становлення соціально-політичних аспектів української національної ідеї, що тривало від 1848 до 1917 рр., здійснювалося вже у взаємодії двох спільнот національної інтелігенції – галицької та наддніпрянської.

Типовий представник явища т.зв. консервативної революції, що справила значний вплив на інтелектуалів

Європи міжвоєнного періоду, Дм.Донцов апелює до духу войовничості, права сильного, віталістичних культурів, що поширилися в європейській культурі під впливом Ф.Ніцше, Ю.Еволи та ін. Про принципи нового типу націоналізму, який дослідник О.Бочковський назвав паннаціоналізмом [12, с.298], один з його політичних репрезентантів Б.Муссоліні говорив наступне: «Не нація творить державу, як це було в старій концепції, концепції натуралістів, що була базою для публіцистичних міркувань про національні держави ХІХ ст. Навпаки, держава творить націю, що дає народові свідомість його власної моральної єдності, сильної волі, а отже, й творче існування» [12, 301].

Знищення будь-якого вільнодумства в СРСР, до складу якого після Другої світової війни увійшли практично всі українські землі, призвело до того, що подальший розвиток національних проектів відбувався в умовах еміграції. Головним чином це були дискусії між прихильниками одних або інших доктрин, сформованих у попередній бурхливий період суспільних трансформацій та ідейних протистоянь. До певної міри оригінальним явищем можна вважати хіба що публіцистичну спадщину Івана Багряного – письменника і лідера Української революційно-демократичної партії, в якій об'єдналися переважно вихідці з Наддніпрянської України, які опинилися за кордоном внаслідок своєї незгоди з комуністичною ідеологією та практикою національного гніту в СРСР, але не поділяли підходи лідерів ОУН в дусі інтегрального націоналізму.

І.Багрянний став ідеологом демократичного проекту української державності, що мала постати на ґрунті Української РСР внаслідок антикомуністичної революції, яка водночас мала призвести до розпаду імперії. Зв'язок між «соціально-політичною» лівою, привабливою для «трудового українського народу в особі робітничо-селянських мас», та національно-визвольною доктринами були для революційних демократів природним і засадничим. У цьому сенсі Багрянний є послідовником Миколи Хвильового, але, не маючи більше віри в проекти «загірньої

комуни» та «азіатського ренесансу», він став розробником значно ближчої до суспільно-історичних реалій «революційної політичної концепції, закоріненої в достатніх внутрішніх і зовнішніх умовах» [13, с.20].

Коли ці внутрішні і зовнішні умови склалися належним чином, справдилося одне з найбільш суперечливих передбачень Івана Багряного про те, що незалежну Україну будуватимуть кадри, виховані в радянському комсомолі та Комуністичній партії (стаття « $2 \times 2 = 4$ » [13, с.151–155].

Самовизначення – це принцип, згідно з яким кожна спільнота має право на вільне влаштування свого громадського і політичного життя, сама вирішує питання про принципи внутрішньої політичної організації, зовнішньополітичні орієнтації тощо. На підставі цього принципу за кожним народом визнається право на утворення власної держави або добровільне входження в договірні відносини з іншими народами на засадах федерації, конфедерації, союзу держав тощо.

Протягом ХІХ–ХХ сторіч у Європі відбувався неперервний процес національної емансипації та виокремлення все нових національно-державних утворень. Цей процес супроводжувався неодноразовим переосмисленням принципу самовизначення націй.

У національному проекті найбільш значущими елементами є: уявлення про витоки національної ідентичності в історії і культурі минулого; уявлення про національну індивідуальність (характер, вдачу, менталітет); уявлення про бажаний статус спільноти у сенсі політичного самовизначення (національна державність, територіальна автономія, статус меншини тощо); уявлення про наявне становище спільноти та перепони для повноцінного розвитку національного життя, що ним накладаються; місія нації у світовому чи цивілізаційному контексті; уявлення про шляхи досягнення бажаного статусу і реалізації національної місії. На цьому наголошує, зокрема, Л.Нагорна, зазначаючи, що сфера колективної свідомості, що конкретизується у вимірі ідеологічному та політичному, відображає специфічну ситуацію нинішнього українського націотворення і державного будівництва [14].

Національне самовизначення – тривалий і складний процес, він включає в себе не лише акт проголошення незалежності чи автономного статусу, а тривалий історичний процес, що має складну природу і передбачає формування національної свідомості, становлення і розвиток національної культури, громадський і політичний рух за незалежність. Після створення власної держави нація опиняється перед новими викликами самовизначення, що мають як внутрішні витoki, так і зовнішні.

До внутрішніх завдань дослідники відносять необхідність політичного самовизначення, що включає в себе формування політичної системи, органів влади в центрі і на місцях, представницьких органів, судів, виборчої системи, а також утвердження власних форм політичної культури, самосвідомості громадян, традицій урядування і т.ін. [15].

Зовнішні виклики національному самовизначенню впливають з тієї обставини, що виокремлення національної держави чи її створення шляхом злиття територій проживання одного етносу, по-перше, відбувається в контексті актуальних на той час міжнародних проблем, а по-друге, ставить на порядок денний необхідність залучення нової політичної спільноти у систему відносин, які склалися у відповідному регіоні, на континенті чи у світі у цілому. Виникає необхідність самовизначатися щодо багатьох об'єктивних явищ і процесів міжнародного життя, починаючи від встановлення державних кордонів і закінчуючи входженням у міждержавні союзи, блоки, співдружності та інші наднаціональні утворення.

Зрозуміло, що між внутрішніми та зовнішніми чинниками існує тісний зв'язок. В реальній політиці зовнішня активність національної держави, зокрема її участь у тих чи інших інтеграційних проєктах, часто має причиною внутрішні обставини, визначається політичною боротьбою і впливом лідерів всередині країни, настроями і світоглядними установками громадян, станом міжнаціональних і міжконфесійних відносин, економічними, соціальними, безпековими аспектами життя держави.

Не менш очевидним є і зворотний вплив, який здійснює зовнішньополітична кон'юнктура на перебіг внутрішніх процесів. Поява, зростання відцентрових настроїв та радикальних політичних вимог, так само, як і соціально-економічні деформації та зубожіння населення, досить часто бувають викликані зовнішньополітичним курсом країни, її інтеграційним чи дезінтеграційним вибором, що здійснюється в конкретних історичних умовах.

Процес національного самовизначення спрямовується двома різновекторними, але на практиці доповнюючими один одного імперативами – з одного боку, імперативом виокремлення національного цілого та забезпечення його самостійного і самоврядного існування, а з іншого – імперативом залучення в регіональну, цивілізаційну і світову систему міжнародних відносин з метою легітимізації свого статусу та повнішого задоволення національних інтересів [16].

Чинники дезінтеграції та інтеграції постають за різних обставин і на різних етапах національного самовизначення з різною мірою очевидності та актуальності. Як правило, національне самоусвідомлення починається з акту виокремлення спільноти всередині того суспільного організму, до якого дійсні або гіпотетичні носії відповідної ідентичності на цей момент належать [17].

Уже на початкових етапах національного самоусвідомлення його важливим елементом стає належність до певної наднаціональної спільноти, що стає додатковим чинником ідентифікації та сприяє її легітимізації. Такий чинник має виразну інтеграційну інтенцію, однак у певних ситуаціях виконує роль додаткового стимулу дезінтеграції існуючої спільноти, що, з національної точки зору, підсиленої конфесійною чи ідеологічною належністю, видається як штучна, побудована на насильстві і несправедливості.

Питання про інтеграцію у межах наднаціональних спільнот є невіддільним від питання про національне самовизначення. Інтегративний чинник може бути більш чи менш важливим у різний час і для різних спільнот. Сама інтеграція може мати різні форми: виявлятися як

форма колективної самосвідомості чи культурної спільності, містячи елементи торгової відкритості та господарської співпраці або ж передбачати формування міждержавних союзів та наддержавних інституцій з функціями органів влади.

Особливістю українського національного проекту було те, що між першими проявами національного самоусвідомлення у його європейських формах Нового часу та утвердженням самоназви «українці» для цілого народу, розділеного кордонами двох імперій, минуло більше сторіччя. Такий тривалий період латентного самовизначення суттєво вплинув на змістовні аспекти національної самосвідомості, спричинивши певну варіативність як у моделі самої національної ідентичності, так і в моделях та стратегіях національного розвитку, в тому числі у напрямі наднаціональної інтеграції.

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсен. – К. : Критика, 2001. – 272 с.

2. Kohn H. The Idea of Nationalism: A study in Its Origins and Background (2nd ed.)/ – New York: Collier Books, 1967.

3. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.

4. Миллер А. Проект «большой русской нации» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/miller-3.htm>

5. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності / Н. Яковенко. – К.: Лаурис, 2012.

6. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 352 с.

7. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – К. : Наукова думка, 1992. – 118 с.

8. Розумний М.М. Українська ідея на тлі цивілізації/ М. Розумний. – К. : Либідь. – 2000. – 288 с.

9. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; [пер.з англ.]. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської богословської Академії, 2001. – 250 с.

10. Римаренко С. Соціокультурні подібності та відмінності регіонів України / Етнополітична культура в Україні: реалії і виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2010. – С. 238–269
11. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. Розумний – К. 2006. – 203 с.
12. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. – 338 с.
13. Багрянний І. Публіцистика. Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / І. Багрянний. – К. : Смолоскип, Фундація ім. І.Багряного, 1996. – 856 с.
14. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л.Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, – 2012. – 322 с.
15. Римаренко С. Права нації та права людини. Етнополітичний контекст / С. Римаренко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, – 2012. – 243 с.
16. Грицак Я. Национализируя многоэтническое государство/Ab imperio. – 2009, № 1 – С. 25
17. Ukrainian National Identity: The «Other Ukraine» WWICS. – Washington D.C. – July 07. – 2011.

Ростислав Балабан

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ В АСПЕКТІ СУСПІЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Оголені від популізму (реальні) цінності демонструють реальний генокод політичного, економічного і соціального укладу, функціонування еліти, взаємодії її у соціумі. Українське суспільство стільникове, інертне, патерналістське, готове асимілюватися. Традиції розшаровані, наявний культ фетишизму. Політична еліта не культивує загальнонаціональні цінності. Класичні цінності, як-то сім'я, патріотизм та ін., нівельовані.

Ключові слова: *суспільні цінності, демократичні цінності, європейські цінності, українські цінності, стільникове суспільство, політичний режим.*

Balaban R.V. The political regime in Ukraine in terms of social values. Nudes of populism (real) values demonstrate real genetic code of political, economic and social structure, the

functioning of elite interaction in society. Ukrainian society characterized as honeycomb, inert, paternalistic, ready to assimilation. The traditions are stratified, it's existing cult of fetishism. The political elite does not cultivate national values. Classic values such as family, patriotism and others are offset.

Key words: *social values, democratic values, European values, Ukrainian values honeycomb society, the political regime.*

Політичний режим разом з політичною системою існують не в адміністративних будівлях чи органах. Навіть не у законах. Вони існують у свідомості і уявленнях людей про те, що такий уклад правильний, що так треба. Будь який жорстокий режим утримується меншістю, бо більшість вважає, що так треба. Щоб змінити уклад режиму, потрібно, аби більшість була організована іншим способом, мала інших лідерів тощо. Саме тому тоталітарний режим не здатен існувати з альтернативою. Як ми можемо бачити – що при тоталітарних режимах наявна довіра, віра, любов і т.д. до єдиного вождя. Причому, чим жорсткіший режим, тим більші прояви залежності і гарячої любові народу до свого вождя, який насправді є тираном, оскільки тоталітарний режим не можливий без репресивної машини. Очевидці згадують, що по смерті І. Сталіна в 1954 р. люди були не просто засмучені, а плакали, щиро переживали, боялися залишити без нього. У наш час у Північній Кореї після смерті Кім Чинира в 2012 р. його не просто оплакували, а обов'язково демонстративно оплакували, хоча, правда, за неналежне оплакування слідувало покарання.

Тоталітарні режими, окрім політичних принципів, забороняють прості речі, як-то – збиратися разом, носити «інший» одяг чи зачіску. Все відмінне може бути загрозою режиму. Як правило, при тоталітарному режимі із суспільства знімаються певні навантаження щодо вибору, очікувань, переживань, бо за них дбає держава, їх вождь. Тоталітарні суспільства бідні, але щасливі. Інше питання, що може бути сформульоване з іншого боку, це якою ціною дається «соціальне щастя», адже хтось виявився

мертвим. Репресії в СРСР у 30-х рр. ХХ ст. були масовими, аби у 70–80-х рр. ХХ ст. створити соціально задоволене суспільство. В 70–80-ті рр. в СРСР налічувалося менше тисячі дисидентів, які були проти системи, хоча ця система була вже авторитарною, але, на противагу цієї меншості, – 260 млн тих, хто був лояльним і задоволеним. Наступні роки (кінець 80-х рр.) принесли таке саме масове незадоволення.

Що ж змінюється при демократизації? Це уявлення про взаємовідносини особи, суспільства і держави.

В українському суспільстві наявні очевидні риси:

1. Очікування патерналізму, що «держава» має дати і захистити. Один із рудиментів цього – це квартирні черги зі списків тисяч громадян, які формально всі очікують на житло, і таке очікування підтримується наявністю формалізованої черги, але реально забезпечується навіть не верхівка айсберга, а значно менше. Очікування патерналізму проявляється в побутових речах, коли, наприклад, в приватному секторі, не сплачуючи за вивіз сміття, люди очікують, що це (вивіз сміття) хтось зробить, наприклад, «влада», тобто держава.

2. Як наслідок, очікування патерналізму і незадоволення транслюється в прагнення «навести порядок», а значить – допустимість «сильної руки». Тобто, лояльна або пасивна згода тоталітаризму і авторитаризму. Опосередковані політичні прояви цього – це підтримка політичної партії «Сильна Україна», а на парламентських виборах 2012 р. – ВО «Свобода». Остання з іміджем «сильних хлопців».

3. Разом з тим, українці також хочуть бути відсторонені від держави, щоб та не втручалася в їх справи, оскільки «влада» інколи сприймається як така, що може відібрати. Такі настрої підтримуються як на рівні великого капіталу, так і на рівні дрібних побутових відносин. Про це немає офіційної статистики, але рейдерські захоплення великих підприємств відбувались і відбуваються за активної участі представників влади. Так само для малого бізнесу: місцевий чиновник сприймається як

той, хто може дати, а може не дати дозвіл – тобто теж той, хто відбирає. Навіть соціальні виплати не переконують українців, що держава є тією що дає.

Таким чином, за нашої оцінки, в Україні наявні рівновеликі вектори діаметрально протилежних настроїв як у бік авторитаризму, так і демократії. Причому учасники цих груп можуть перетинатися.

Суспільні цінності формують порядок функціонування суспільства. Вони визначають доцільність тієї чи іншої діяльності і напрям ініціатив у громаді. Приведемо такий приклад. Якщо в сільській громаді міцний тин, пофарбований у зелений колір, вважається гарним, тобто є певною цінністю господарського укладу, то, відповідно, мешканці прагнуть реалізувати це. Це не виключає, що хтось пофарбує тин в інший колір, щоб відрізнитись або за банальної відсутності зеленої фарби, але громада діятиме у певному напрямі. Ця цінність має бути нормою. У свою чергу, в свідомості учасника соціуму наявний цілий пакет різнопланових орієнтирів на ідеал і уявлень про цінності (про побут, сімейні відносини, стандарти життя, державу і т.д.)

Приходимо до важливого висновку, що норми суспільного життя мають бути цінністю для суспільства. Було б цікаво сформулювати порядок цінностей для українського суспільства. Це можливо за серйозного соціологічного дослідження. Це потрібно, зрештою, для реального управління суспільством, оскільки наявний дискомфорт у суспільстві, високі коефіцієнти недовіри до різних установ можуть бути саме від того, що суспільні цінності і прагнення відмінні від того, до чого закликають політики і, зрештою, «влада».

Насправді не потрібно боротися з наявною системою цінностей, їх потрібно знати, щоб використати в потрібному поступі реформ.

Зазначимо, що ми не говоримо про загальноприйняті, про ідеальні уявлення – загальноцивілізаційні цінності, гуманітарні, толерантності, релігійні. Це може бути першою похибкою, що принципово не відповідає реальності,

життєдіяльності соціуму, оскільки в суспільстві функціонують не завжди загально прийняті уявлення про ідеал. Особливо це стосується суспільств, які переживають формаційні зміни. Вони відходять від усталених цінностей даної формації і, як часто буває, формулюють суперечливий набір нових ідеалів.

Так, у радянський період культивувались ідеали колективізму, інтернаціоналізму, взаємовиручки, «безвозмезности», рівності. Після розпаду СРСР на початку дев'яностих років минулого століття розпочалися зміни економічного укладу, соціальної стратифікації, на фоні безідеологічності формувалися нові цінності.

На той період стало непрестижно належати до інтелігенції як збіднілого і невитребуваного прошарку і вигідно було мати «зв'язки» – належати (бути знайомим) до «бригад» тощо. Надалі ця ціннісна база стала основою для подальшого нашарування цінностей. У зв'язку із демонтажем ідеологічного пресингу та відсутністю попередньої системи контролю, як фізичного так і морально-етичного, виник вакуум у цій сфері. При цьому традиційна церква не спромоглася заповнити його, приборкати колись атеїстичне суспільство. Атеїзм перестав бути частиною державної ідеології, а модним стало зворотнє. Проте ми розуміємо, що демонстрація набожності часто відображала популізм без фундаментальних принципів.

У цей же період активно постають альтернативні релігійні клуби, громади, церкви, як легалізовані, так і ні. Вони більш динамічні, активні і швидше поширюють свій вплив у суспільстві, часто серед молоді, просуваючи різні шкали цінностей. Причому в масштабі України цей сегмент не вивчений, оскільки часто ці громади не публічні. Їх культура латентна, але вона вже становить частину загальної культури.

З часом «бригади», як феномен 90-х, нівелювались, а адміністративна інтелігенція (або нова інтелігенція) почали демонструвати успішність, точніше, розкіш. Проте фундамент став деформатором для всього конструкту.

Зокрема, можлива і така модель, коли формально визнаються загальноприйняті цінності, як-то любов до ближнього, толерантність, екологічна безпека, але на побутовому рівні реалізуються інші стандарти, причому тими ж людьми. Нетерпимість собачників до сусідів, які бідкаються за зіпсовану клумбу; мешканців під'їзду, які не бажають закривати спільні двері і цим не зберігають спільне тепло тощо. Одні і ті самі люди викидають недопалки, папірці, сміття, але виступають за чистоту. Таке мереживо протиріч тягнеться з побутових правил до політичного середовища. Воно зіткане з однієї якості стандартів, яке наше суспільство сприймає.

Ми стверджуємо, що цивілізаційний конструкт складається з дрібних правил і цінностей.

Оголені від популізму цінності демонструють реальний генокод політичного, економічного і соціального укладу, функціонування еліти, взаємодії в соціумі.

Ціннісна база формує мету і відповідну мотивацію для її досягнення членами соціуму. Відповідно, суспільство виправдовує або зневажає ті чи інші дії.

Адекватна оцінка того, що сьогодні є цінністю для українського суспільства, дає відповідь на низку тупикових дискусій і проблематик. Питання полягає в тому, що про деякі речі недоцільно говорити політикам – це може призвести до пониження рейтингу, подібна відвертість некоректна і непопулярна. Ми спробуємо максимально відверто оцінити макропараметри цінностей, які функціонують в українському суспільстві.

Так, наприклад, для шведського суспільства колись сформульована їхнім письменником ідея, що приблизно звучить так: «не намагайся бути розумнішим за мене», є культурним генокодом шведського суспільства. Шведи не намагаються чимось відрізнятись, перевищувати своїх співвітчизників – це непристойно. Вікна у шведських будинках не вражені шторами. Сусід має йти і бачити, що я їм, що я такий самий, говорять шведи. Будинки шведів однотипні навіть в елітних районах. Точніше, такої елітності немає. Не у вигляді парканів, що відгороджуються

від суспільства, не у вигляді архітектурних витворів. Навіть монарший палац не вирізняється помпезністю. Поняття розкоші замінене поняттям комфорту. Це цікавий показник, оскільки особисті заощадження не витрачаються на предмети розкоші, а, відповідно, ідуть саме на заощадження, що, до речі, дало можливість шведам спокійно пережити європейську економічну кризу останніх років. Навіть зарплатна політика діє в цьому самому форматі, коли формально і неформально регламентується найвища і найнижча заробітна плата. Цінністю, яку формулює система, є формування толерантного, спокійного, безажіотажного суспільства.

Шведами багато понять з дискусійного поля усунені толерантністю, щоб не збуджувати проблематику. Не можна говорити про більше-менше, про поділ суспільства, про колір шкіри, про бідніших і багатших, про відсотки. Не можна говорити навіть про успішність школярів, про те, що хтось гірший, а хтось кращий, і тільки у старшій школі з'являються оцінки успішності школярів. У принципі, це сприймається як неписана заборона, а не цензура. Як ремарку (не за темою) відзначимо, що зовнішній вигляд шведських воїнів – це однотипні образи київських князів, а класичні шведські будинки – це прототипи українських хат, за винятком того, що вони збудовані із сучасних матеріалів і обладнані технікою – але жодного прояву розкоші або відособленості. Будівля шведського парламенту розміщена таким чином, що повз її арки і вздовж стін гуляють прохожі, до речі, на відміну від українського, який обнесений парканом (паркани – це окрема тема і культура в українському суспільстві).

Шведські культурні політичні відмінності від українських реалій такі, що критика опонента в Швеції є прямою політичною «загибеллю» того, хто це висловлює, адже сприймається суспільством, ніби ти агітуєш за себе, а не проти когось. Кульмінація виборчої кампанії за участю прем'єр-міністра країни відбувається на площі з присутністю п'яти-десяти чоловік, з яких двадцять – двадцять п'ять – члени штабу, а решта – прохожі до місцевого супермаркету. На відміну від українського варіанта,

де було б зібрано кілька сот або тисяч на платній основі для пафосу події, що теж підтверджує зовнішнє сприйняття і атрибутивність в українських цінностях.

І останнє, що незрозуміле українським технологам, політикам і є «хохмою» для пересічних громадян. Коли запитали працівника секретаріату однієї фракції парламенту Швеції, що роблять члени фракції, коли їх однопартійці не прийшли на засідання, а точніше, як вони голосують замість тих, хто не прийшов? Питання повторювалося тричі, оскільки швед не розумів, про що йдеться. А пізніше пояснив, що коли члени фракції не прийшли на засідання, то секретар фракції передзвонює іншій фракції (по-нашому, опонентам) і ті знімають з голосування стільки ж голосів, скільки не прийшло. А такого, щоб депутати не ходили на засідання, у принципі не може бути. Знову ж, на відміну від сучасного українського парламенту, в якому є ціла група депутатів, які не були на засіданнях або були кілька разів. Наше суспільство оцінює це негативно, але приймає. Кожен окремо визначає позицію: а що я сам можу зробити? Неприйняття означало би програш тих політичних сил на чергових виборах, які мали у своїх лавах таких депутатів.

Виборці не голосують за політичні партії за оцінкою їх законопроектів або голосування – скоріше за зовнішніми ознаками.

Як ми бачимо, українські реалії як контраст демонструють протилежне. Цінності формуються на перетині прагнень індивідумів, інтерпретації держави, генерування ідей (цінностей) елітою.

Що ж відбувається в українському соціально-політичному середовищі?

Порівняно зі шведськими народними виразами, ми маємо власні сталі і традиційні. Так, серед вживаних самооцінок такі: 1. «я нічого не знаю, моя хата скраю»; 2. «краще, щоб у сусіда корова здохла»

Що це означає? Перше – це самоусуненість, пасивність. Цінність тут у відособленості. Неколективізм і некомунікабельність. Зона комфорту – це власне помешкання.

Друге – це неконкурентність – депресивність відносин і власної поведінки, зрештою, інертність.

Потужною площиною, яка формує ціннісні установки, є релігія. Церква є тим інститутом, який неформально охоплює більшість. Що ж стосується релігійного простору в Україні, то він став специфічним.

Так, на початку дев'яностих років минулого століття у зв'язку з розпадом СРСР та падінням політичної системи втратили значимість соціально політичні структури, такі як комуністична партія і комсомол. З одного боку, була знята з порядку денного система виховання і система цінностей радянського політичного укладу, а з іншого боку, не запропоновано і не створено альтернативи. (До речі, цінність класичного радянського періоду – це патріотизм, колективізм, які культивувала держава. В час розпаду СРСР цінностями стали матеріальні речі, тобто фетишизм тощо.) Якщо подивитися на успішні країни, зокрема Японію, то під час землетрусу і цунамі народ демонстрував патріотизм і колективізм – те, від чого наше суспільство відмовилося.

Колись контрольоване і зайняте суспільство в умовах слабкої держави виявилось «безхозним» – вивільненим ідеологічно, культурно, організаційно. Це забезпечило вільний соціальний простір для створення соціальних мереж на релігійній основі, швидкого поширення нових церков, переважно з християнськими символами, які можуть визначатись як альтернативні, харизматичні, тоталітарні, секти тощо. Їхнє поширення відбувалося переважно латентно, з відсутністю храмових споруд, проте вони будували міцні соціальні мережі. Цей сегмент залишається де-факто невивченим і непублічним. Лише деякі ознаки проливають світло на наявність айсберга: як раптова поява і потім ніби зникнення «Білого братства», як «Посольство Боже» і перемога під його проводом (за неофіційним даними) мера м. Києва М. Черновецького.

Формально за двадцять років з 1988 по 2008 рр. кількість релігійних організацій в Україні збільшилася з 6500 до 34465. На 1 січня 2009 р. в Україні представлено

55 віросповідних напрямів [1]. Розуміючи вітчизняні реалії, можна припустити, що релігійних громад, які не зареєстровані, щонайменше стільки ж, як і легалізованих.

Більше того, не вивчений пласт генерування цих цінностей. Окремого дослідження потребує як поширення впливу, так і формат цінностей, у свою чергу, те, що ми називаємо традиційною церквою (хоча сам термін «традиційна церква» може викликати окрему дискусію, тому автор визнає, що визначення досить умовне і має на увазі православну церкву), генерує такі цінності, як (1) винність і те, що через (2) пожертву можна спокутувати вину і, ніби як (3) аскетизм. Православ'ю нехарактерна пропаганда успішності тощо. «Винність» у проповідях і молитвах не стимулює прихожан до дії та благо творення, а тільки до індивідуального покаяння. Благодійність часто має специфічний формат. З одного боку, в ньому не задіяний загал як масове явище, а з іншого (прибравши риторичку), видається як намагання «домовитися» з Богом. Навіть спостерігається своєрідна мода, коли кримінальні авторитети роблять значні пожертви церкві, те саме бачимо серед політиків, що підтверджує нашу попередню тезу про атрибутивність.

Золоте убранство церков мало демонструвати красу царства Божого, натомість багатьох підсвідомо стимулює до такого самого убранства. Причому ці цінності часто проявляються як зовнішній атрибут, без суворого внутрішнього морального і культурного самоконтролю.

В українському суспільстві наявна така цінність, як зовнішні аксесуари, фетишизм речей. Інформація про швидкі розпродажі наддорогих авто вже не дивують. З одного боку, це характеристика бідного суспільства, де псевдоеліта намагається максимально вирізнитись і цим зафіксувати свій статус. Саме в українському парламенті депутати демонструють парад дорогих годинників, кожен з яких за вартістю більший одного малого підприємства. За фактом маємо (умовно) 450 не відкритих підприємств, які, у свою чергу, не дали робочі місця і не створили нового продукту. Витрати на розкіш і в інших сферах

обмежують економіку. Нижчі прошарки намагаються робити те саме на своєму рівні. З іншого боку, це демонстрація наявної цінності. Культура споживання розкоші забезпечує вимивання капіталів і цим робить ще слабкішою економіку.

До речі, українські аналітичні журнали вже, як дань моді, регулярно публікують список найбагатших. І тільки в 2011р. було опубліковано список найбільших платників податку. Причому найбагатші не потрапили на перші шпальти великих платників податків.

У свою чергу, сучасне збідніле суспільство, за яке свого часу дбала держава, схильне виявляти патерналістські настрої. Ми би назвали «розчарований патерналізм». З одного боку, недовіра і нелюбов до всіх державних органів, а з іншого, бажання, щоб держава щось гарантувала. Можна сказати, що наявна цінність держави як інституту гарантії (арбітра). Щоправда, остання не спроможна виправдати очікування. Як продовження цієї теми – наявна пасивність до самореалізації.

У суспільстві не постала цінність інституту приватної власності, що могла бути системоутворюючою. Ваучерна приватизація не створила інституту власника. А подальша приватизація усунула більшість і була доступна винятковій меншості. Останні, в масовому сприйнятті, не стали взірцем чи локомотивом економіки. Такі власники, як селяни, що отримали паї, в більшості випадків не можуть створити із них (чи з ними) матеріальну цінність, не відчують і не відносять себе до власників. Хоча, з іншого боку, в Україні завжди цінувалася земля. Проте розшифровка цієї цінності в тому, що земля не як приватна власність, а як годувальниця.

Разом з тим, в Україні вживані, інколи ставляться за взірець такі поняття, як «європейські цінності», «демократичні цінності».

Окрема дискусійна тема – що європейці визначають «європейськими цінностями» і якими їх бачать українці?

Що стосується розкодування «демократичних цінностей», то ця тема ще складніша, оскільки поняття демократії

не має лінійного пояснення і прагматичного виміру в сприйнятті українським суспільством. Фактично інтерпретується українським суспільством у безлічі модифікацій. До речі, це ще одна характеристика українського суспільства, що «правда у кожного своя». На такому полі дискусія, комунікація може бути абстрактна. Так, політики агітують і декларують максимально абстрактно. А суспільство так само абстрактно сприймає і вкладає своє бачення в різноманітні гасла.

Проте, звертаючись до академічного викладу, можемо сформулювати демократичні цінності: це громадянство і громадянськість; компетентність і відповідальність; свобода, свобода совісті, слова, вільні ЗМІ; людська гідність; моральна автономія; соціальний порядок [2]. Вдаючись до інтерпретацій названих ціннісних положень, потрапляємо до подальшого філософського і знову ж абстрактного дискурсу. Що знову ж нас відрізняє? У тому числі і на побутовому рівні. Коли на європейській упаковці вермішелі написано готувати 7 хвили, то для іспанця це означає саме 7 хвили і не секунди більше, і не секунди менше. На українській упаковці буде написано – готувати до готовності, що для кожної господарки буде означати абсолютно різний час. Так само, коли ми кажемо «демократія», то для кожного це означає абсолютно різне – і як інститут, і як цінність.

США мають імідж борця за демократичні цінності. Війна в Іраку і знищення режиму Саддама Хусейна впроваджувалися США під гаслами поширення демократичних цінностей. Проте це ще раз підкреслило те, що різні суспільства сформували відмінні шкали цінностей. Нині поступове виведення військ і завершення «операції» з поширення демократії не означає, що цінності, які ніби впроваджувалися, стали адекватними цінностями для цієї спільноти. Інколи впровадження «цінностей» із зовні призводить до деформації існуючого укладу цінностей і неадекватного сприйняття насаджуваних. Так, для народів, у яких в ХХ ст. зберігся общинно-родовий уклад з вождем племені, а їх почали «навчати» виборчій демократії, то

вийшло приблизно так. Попередня система влади і управління рушилась і створювалася нова – виборча. Проте для цього суспільства лишилося незрозумілим, чому через магичні дії, коли папірці кидають в ящик і саме через це потрібно підкорюватися новій особі, а не прийнятій системі відносин? Як наслідок, стара модель не спрацьовує, а нова так само дефективно функціонує. Ми забуваємо, що виборні політичні відносини в Європі рухалися від елітного кола виборців, яких було менше 1%, і рік за роком формулювалися правила цих виборів і поступально збільшувалося коло виборців. Тривало це значно більше двох століть, щоб стати цінністю європейської цивілізації. Жертвами насадження цінностей іззовні може бути приклад Сомалі, де кілька десятиріч триває громадянська війна, наявні, але не дієві виборні інститути, стара система не витримала змін і виник абсолютно не очікуваний ланцюг наслідків. Ісламські країни, яких намагалися в ХХ ст., з одного боку, американізувати, а з іншого – орадянщити, з часом залишились ісламськими.

Недарма на порядку денному сьогодні виникають доробки, які формулюють певний порядок, який є цінністю або може нею стати. Ф. Фукуяма присвятив свій твір ідеї довіри [3]. Довіра і розуміння як соціальна цінність цілком слухна для українського суспільства, проте де-факто наявна недовіра і нерозуміння між різними учасниками соціального поля. Проте, чи можемо ми сформулювати українські цінності? Звичайно, можлива риторика, що українські цінності – це загальноєвропейські і т.д., не вкладаючи в ці слова прагматичного виміру. Із загальноприйнятих цінностей: життя, освіта, сім'я, свобода, патріотизм – в українському соціальному просторі деформовані. Вони не є домінуючими і однозначними.

Держава в особі політичної еліти повинна мати артикульовані ціннісні ідеали. Скажімо: «для нас цінне життя кожного громадянина» – і цій цілі підкорювати усі потуги. Проте маємо відсутність де-факто медицини, влучення ракети в житловий будинок і покора піратам у Сомалі. Зрозуміло, що названої цінності немає.

Що ж озвучують з політичних трибун. Останній слоган нині правлячої партії: «Ми будуємо нову державу!». Але що це практично означає? Не зрозуміло, який ідеал пропонується? Політична еліта не сформулювала за два десятиріччя спільної мети і цінності, що є окремою характеристикою, а саме – те, що для формальної політичної еліти суспільство не є цінністю. Будівництво «нової держави» може сприйматися просто як будівництво нової держави для окремої групи осіб. Що суспільство і спостерігає.

Президент України В. Ющенко спробував сформулювати ціннісні орієнтири. Він декларував таке: примирення, історична пам'ять, єдина церква, Європа. Це слухна громадянська позиція, проте вона не була сприйнята масовим суспільством. На чергових виборах чинний тоді Президент не конкурував навіть за друге місце.

До речі, поведінка українського суспільства в електоральних процесах – це окремий пласт досліджень. Ми назвемо тезисно лише деякі параметри. З одного боку, активна участь у виборах 60-75%, а з іншого, така сама велика недовіра фактично на другий день після голосування. Інший показник, який демонструють президентські вибори, – це те, що, починаючи з перших виборів, ми голосуємо в піку. Не за ідеологеми, політичні платформи, а назло. Так свого часу переміг Л. Кучма назло чинному Л. Кравчуку. Другий термін Л. Кучми – це перемога політичної машини. Перемога В. Ющенка – це було голосування в піку системі. І пік прояву цієї тези – це перемога В. Януковича (іміджевого антипода попередника), за якого проголосували в піку його попереднику. Цікаво, якщо говорити про двох останніх Президентів, то графік падіння рейтингу після перемоги ідентичний (за даними дослідження «Кореспондент»). Для українського суспільства не спрацьовує ані «будуємо європейську державу», ані «будуємо нову державу».

Тема, чого потребує наше суспільство, яких цінностей воно прагне – окрема і надзвичайно цікава. Ми не маємо публічних замірів цього пласту. Разом з тим, функція еліти – диктувати, виховувати, насаджувати позитивні

цінності, навіть в умовах, коли масові прагнення деформовані іншими впливами.

У таких умовах, без єдиного ціннісного простору, суспільство стає стільниковим, де окремий стільник формує свої правила цінності тощо. Між цими стільниками слабо налагоджені комунікації.

Без сформульованої цінності немає прагнення її досягти, немає руху – розвитку в унісон, те, над чим працює все суспільство. Суспільство як організм має мати базові цінності, спільні для абсолютної більшості. При цьому вони не виключають нашарування групових, вікових, кланових і так далі цінностей. Вони мають бути не тільки проголошені, але і сприйняті, генеруватись і втілюватись.

Нам бачиться, що проблема відсутності загальнонаціональних (загальнодержавних) цінностей ослаблює колективізм народу, забезпечує відсутність ідеалу і власної місії держави і народу.

Китаєць, який емігрує, залишається китайцем і, зрештою, потенційно працює на Китай, навіть якщо це відбудеться через десятки років. Українець, який емігрує, фактично зникає, бо в більшості випадків його мета – «відірватися від болота», на жаль, нашого, безціннісного простору.

Стагнація соціального середовища робить дедалі більший розрив між сучасними стандартами побуту

Політичний режим в Україні – це фасадна і риторична демократія із стільниковим суспільством без механізмів застереження від авторитаризму. Питання для експертного середовища таке, що може бути застережним чи блокуючим механізмом від авторитарно-тоталітарного вектора дрейфування. Відповідь про розвинуте громадянське суспільство, очевидно, недостатня.

1. Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІШІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 354.

2. Основи демократії: навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюкова та ін. ; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.:Ай Бі., 2002. – С 48.

3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию; [пер. с англ.]. – М.:АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 703 с.

*Дмитро Арабаджиев,
Павло Мяло, Володимир Пашков*

АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ЯК ОДНОГО З БАЗОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

У статті розглядається процес формування органів влади в Україні. Характеризується сучасний політичний режим, аналізуються недоліки української політичної системи. Досліджується характер взаємовідносин органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Ключові слова: *політичний режим, політична система, органи влади, місцеве самоврядування, місцеві державні адміністрації.*

Dmitriy Arabadzhiyev, Pavel Myalo, Vladimir Pashkov. Analysis of formation process of Ukrainian authorities as one of the fundamental elements of the political regime. This article discusses the process of forming a Government in Ukraine. It also describes the political regime, discusses disadvantages of the Ukrainian political system, explores the nature of the relationship between the executive authorities and local government.

Key words: *political regime, political system, authorities, local self-government and local State administration.*

Політичний режим є одним з головних та визначальних чинників політичної системи, який відображає характер взаємовідносин суспільства і держави. Залежно

від характеру цих взаємовідносин, його межі коливаються від тоталітарного до демократичного.

Головними індикаторами сутності політичного режиму є спосіб формування органів влади, співвідношення законодавчої, виконавчої і судової влади, розбудова інститутів громадянського суспільства тощо.

У цій статті ми розглянемо механізми формування органів влади та розподіл повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування впродовж 90-х рр. ХХ ст., дослідивши, таким чином, взаємодію суб'єктів політичного процесу у структурі політичної системи.

Об'єктом дослідження є один з базових елементів політичного режиму, а саме – органи влади.

Предметом дослідження виступає аналіз етапів формування органів виконавчої влади та місцевого самоврядування та розподіл повноважень між ними. Хронологічні рамки статті охоплюють період з грудня 1990 року, коли було ухвалено Закон «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування», по 1999 рік, коли з прийняттям закону про місцеві державні адміністрації було остаточно розмежовано функції та завдання органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

У сучасній політологічній літературі утвердилася думка, що політичний режим Україні досі залишається проміжним, транзитивним від тоталітаризму до демократії, поєднуючи, таким чином, риси, їм притаманні [1, 2, 3].

Це проявляється у патерналістській, опікунській функції держави, що прямо закріплено у ст.1 Конституції України, слабкості та нерозвинутості інститутів громадянського суспільства, нетерпимості влади до політичного інакомислення [4].

Органами влади також визнається відсутність сталих демократичних засад в українському суспільстві. Як відзначається у щорічному посланні Президента до Верховної Ради України, головними проблемами України у її політичному розвитку є:

- слабкість зворотного зв'язку між органами влади та громадянським суспільством;

- низька компетентність рішень влади у зв'язку з численними конфліктами інтересів та ігноруванням думки експертного середовища;

- заміщення механізму цивілізованого діалогу між владою та політичною опозицією деструктивними засобами інформаційних спецоперацій [5, с.118].

Саме тому найбільшу вагу, як для влади так і для опозиції, має питання легітимності існуючого політичного режиму. Офіційна влада перед власними громадянами, а також закордонною спільнотою доводить правовий характер власного панування та його демократичність. Опозиція, в свою чергу, намагається довести протилежне. За даними соціологічних опитувань нині державним структурам повністю або швидше довіряють близько третини громадян України – 27% [6]. У свою чергу, країни ЄС та США вважають майбутні парламентські вибори у жовтні 2012 року ключовим моментом, покликаним остаточно дати відповідь на питання, чи є Україна демократичною країною.

Система органів влади незалежної України пройшла в своєму розвитку кілька основних етапів.

У радянській Україні, незважаючи на закріплення у Конституції тези про владу народу, який, у свою чергу, реалізовував це право через Ради народних депутатів, реальна влада належала КПРС. Остання була «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» [7].

Після проголошення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет Україна почала вибудовувати власну вертикаль влади, незалежну від органів управління СРСР [8]. Упродовж декількох років шляхом проб і помилок проходив процес пошуку оптимальної моделі державного управління.

Спочатку в життя було реально втілено ленінське гасло «Вся влада Радам». У грудні 1990 року було прийнято Закон «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [9]. У зв'язку з цим скасовувалася низка Законів УРСР: «Про обласну

Раду народних депутатів Української РСР», «Про районну Раду народних депутатів Української РСР» та ін. Цей Закон визначав правовий статус місцевих рад народних депутатів, а також інших форм територіальної самоорганізації громадян. Ради народних депутатів обирали голів рад, утворювали постійні комісії, створювали, відповідно, органи державного управління, виконавчі і розпорядчі. З метою громадського контролю над владою виконавчі комітети повинні були не рідше одного разу на рік звітувати перед радами, які їх обрали, а також давати звіт на зборах трудових колективів і за місцем проживання громадян.

У Законі давалося визначення поняттю місцевого самоврядування в Україні як територіальної самоорганізації громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах Конституції України, Законів України та власної фінансово-економічної бази. До органів місцевого самоврядування належали сільські, селищні, міські ради народних депутатів. Також вводилося поняття регіонального самоврядування, територіальну основу якого становили район, область. Відповідно, вони утворювали районні та обласні ради. Строк повноважень Рад був п'ять років [9].

Після досягнення Україною незалежності з метою посилення відповідальності місцевих Рад народних депутатів у жовтні 1991 року цей Закон було доповнено положенням про дострокове припинення повноважень ради, зокрема у випадках:

якщо депутати новообраної ради протягом одного місяця не можуть вирішити на сесії питання визначення структури ради та утворення своїх органів, обрання, затвердження та призначення їх керівників;

якщо рада три рази підряд не збирається на сесію у встановленому цим Законом мінімальному складі;

якщо рада ухвалила рішення, спрямоване на порушення територіальної цілісності України, самочинну зміну її адміністративно-територіального устрою. Також рада народних депутатів могла прийняти не менш як

двома третинами від загальної кількості обраних депутатів рішення про саморозпуск.

Проте така система влади не влаштувала центральну владу, оскільки у такому разі роль центру зводилася нанівець. Адже голови рад обиралися народом та самостійно формували місцевий бюджет. У зв'язку з цим у березні 1992 року було прийнято Закон «Про Представника Президента України», за яким створювалися місцеві державні адміністрації [10]. Останні формувалися на базі виконавчих комітетів відповідних рад народних депутатів, їх відділів і управлінь. Після створення місцевої державної адміністрації діяльність виконавчих комітетів цих рад припинялася [11]. Структура і штати місцевої державної адміністрації визначалися Представником Президента України за погодженням з Президентом України. Представники Президента призначалися та звільнялися з посади Президентом України і безпосередньо йому підпорядковувалися. Голови виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад несли відповідальність перед відповідним Представником Президента України за виконання делегованих їм повноважень з питань здійснення державних функцій.

Глава місцевої державної адміністрації у разі систематичного порушення виконавчим комітетом Ради Конституції і законів України мав право порушити перед відповідною радою питання про його розпуск.

Водночас в окремих регіонах виникли серйозні суперечності між призначеними Представниками Президента і головами обласних рад. Це було пов'язано з невизначеністю їхнього статусу. У березні 1993 р. Верховна Рада визнала, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної чи районної ради. Також було зазначено, що Представники Президента України призначаються після погодження їх кандидатур з відповідними радами народних депутатів: «пропозиції щодо кандидатур Представника Президента України розглядаються на пленарних засіданнях Ради. За результатами розгляду Радою приймається рішення. В разі відхилення Радою запропонованої кандидатури

для погодження вноситься інша або повторно та сама кандидатура. Якщо у двотижневий строк після надходження пропозиції щодо кандидатури засідання Ради не відбулося або Радою не прийнято будь-якого рішення з цього питання, Президент України має право призначити свого Представника на власний вибір» [12].

Рада отримувала право заслуховування звітів Представника Президента України та ініціювати питання про його звільнення.

Ще через рік місцеві державні адміністрації взагалі ліквідувалися. Згідно зі ст.8 Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» після виборів депутатів, голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах і обласних рад та формування виконавчих комітетів рад втрачав чинність Закон України «Про Представника Президента України», а повноваження місцевих державних адміністрацій, передбачені цим Законом, передавалися головам і виконавчим комітетам відповідних рад [13]. Виконкомами та радами відповідних рівнів керували їхні голови, котрих обирали всенародним прямим голосуванням.

Після обрання у 1994 році нового складу Верховної Ради та зі вступом на посаду Президента України Леоніда Кучми розпочався новий етап боротьби за владу у регіонах. Президент не мав своєї вертикалі на місцях та ризикував перетворитися у «весільного генерала». Л. Кучма вніс до парламенту проект «Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Проте за нього проголосувала проста, а не конституційна більшість парламенту. Результатом тривалої боротьби стало підписання 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України. Високі сторони домовилися, що на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який Верховна Рада України схвалила

18 травня 1995 року більшістю голосів народних депутатів України [14]. Внаслідок досягнутого компромісу державні адміністрації відновлювали свою роботу. Проте їх головами Президент України призначав осіб, обраних головами, відповідно, обласних, Київської та Севастопольської міських і районних рад.

У 1996 після тривалих дебатів було прийнято Конституцію України, яка остаточно закріпила поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, зазначивши, що виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій [4].

У Запорізькій області першим головою обласної державної адміністрації став В. Похвальський. За результатами місцевих виборів 1994 року його було обрано головою Запорізької обласної ради, а у липні 1995 указом Л. Кучми призначено головою Запорізької обласної державної адміністрації. Три роки В. Похвальський залишався губернатором. Це був непоганий шанс для запорізької регіональної еліти посилити свої позиції. Адже всенародно обраний голова облдержадміністрації відчував підтримку населення області та почував себе щодо центру досить незалежно. Поступово, з укріпленням виконавчої вертикалі та посиленням впливу Президента, голова облдержадміністрації перетворився у слухняного виконавця, який залежав від волі «гаранта Конституції». Переважна більшість очільників Запорізької області перебувала на своїх посадах трохи менше року, а деяких з них запорожці іронічно називали «варягами». Так, протягом 1991–1998 року в Запорізькій області було лише два голови облради (Дем'янов і Похвальський), на відміну від голів облдержадміністрації, яких за цей час було втричі більше.

У 1997 році було ухвалено Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», а у 1999 р., – «Про місцеві державні адміністрації». Вони детально закріплювали повноваження та компетенцію рад і держадміністрацій. Зокрема, місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечували:

1) виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;

2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;

4) підготовку та виконання відповідних бюджетів;

5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;

6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень [15].

Державний контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, і не повинен призводити до втручання органів державної влади чи їх посадових осіб у здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм власних повноважень [16].

Таким чином, до прийняття Конституції у 1996 році, в якій закріплювався поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, а також проголошувалося право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів, Україна фактично не мала сформованого апарату державного управління. Недотримання принципу поділу функцій влади в перші роки незалежності Української держави зумовило затяжну політичну кризу. Ухвалення законів про місцеві державні адміністрації та місцеве самоврядування дало змогу чітко визначити поле діяльності та сферу компетенції кожного з них. Проте системі, яка склалася, притаманний ряд недоліків, що зумовило, у свою чергу, низку подальших конфліктів по лінії центр – регіони та голови місцевих державних адміністрацій – голови місцевих рад.

Для стабільного функціонування політичної системи, на нашу думку, необхідно мати взаємну відповідальність

держави та громадян, контроль суспільства за діяльністю органів влади та послаблення диктату центру над регіонами.

1. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу) // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 84–96.

2. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С.18–32.

3. Романюк О., Поліщук І. Еволюція влади в Україні: проблеми та здобутки // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 3. – С.90–98.

4. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

5. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – 256 с.

6. Дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) на тему: «Довіра до державних структур» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/vyboru/show/sotsopros-v-ukraine-gosudarstvennym-strukturam-doveryaet-28082012150900>.

7. Конституція Української РСР від 1978 року [Електронні дані]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.

8. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

9. Закон «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування. Від 7 грудня 1990 року 533-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/533-12>.

10. Закон «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 року № 2167-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2167-12>.

11. Постанова Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про Представника Президента України» від 5 березня 1992 року 2167-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2168-12>.

12. Закон «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про Представника Президента України» від 16 березня 1993 року

№ 3066-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3066-12>.

13. Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» від 3 лютого 1994 року 3917-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3917-12>.

14. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ДОГОВІР між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1к/95-вр>.

15. Закон про місцеві державні адміністрації від 9 квітня 1999 року 586-ХІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-14/page>.

16. Закон про місцеве самоврядування від 21 травня 1997 року 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр/page>.

Дмитро Гаврилук

ХАРАКТЕР ВПЛИВУ ДІЮЧОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ НА ПОЛІТИЧНУ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНУ НЕУЧАСТЬ

Стаття є логічним етапом продовження викладу основних здобутків наукового дослідження феномену електорального абсентеїзму в Україні. В цій науковій публікації автором описані окремі, проте значущі аспекти впливу діючого політичного режиму в країні на політичну та електоральну неучасть її громадян.

Ключові слова: *абсентеїзм, політичний режим, електоральна неучасть, охлократичний політичний режим, квазідемократія.*

Dmytro Gavriliuk. Charakter of applicable in ukraine political regime on political and electoral nonparticipation. This article is a logical step in the continuation of the presentation the main achievements of scientific study of the phenomenon of electoral absenteeism in Ukraine. In this scientific publication author describes some, but important

aspects of the impact of current political regime in the country for political and electoral non-participation of its citizens.

Key words: absenteeism, political regime, electoral non-participation, manipulative political technologies

Уже понад двадцять один рік на геополітичній мапі світу своїми кроками заявляє про себе молода демократія – Українська держава. Власне вона вже з 1996 року із конституційною впевненістю стверджує, що є правовою, соціальною, унітарною країною. На нашу думку, саме такі доволі промовисті, але ціннісні цілі, що задекларовані в першій статті Конституції України, власне, і виражають стратегічні цілі розвитку політичного режиму в країні загалом. Проте чи насправді це так? Та й чому в країні із понад 202 політичними партіями станом на 18.09.2012 р. так неквапливо відбуваються інституційні реформи та модернізація державного управління?

Відповідь доволі непроста, оскільки політичний режим в Україні дуже строкатий за своїм змістом і оцінкою його легітимації з боку громадян. Приведемо приклади без зайвих епітетів.

Провідною вітчизняною соціологічною службою Центру Разумкова напередодні жовтневих парламентських виборів до ВРУ (2012 р.) було опубліковано зведені динаміки підтримки українцями діяльності органів місцевого самоврядування (динаміка, 2006–2012) [1]; та з'ясування, чи почувуються українці господарями своєї держави? (динаміка, 2005–2012) [2] і багато інших, вартих уваги та аналізу експертним та політичним середовищем.

Аналізуючи відповідь, наприклад, на питання про задоволеність своїм життям громадянами в Україні, ми маємо невтішні тенденції. Зокрема, у лютому 2005 понад 12% респондентів позитивно, а 76,1% негативно оцінювали свою роль у державі як її господарі, проте вже в серпні 2012 показники почали демонструвати еволюцію в позитивний бік, а саме – 17% дали позитивну відповідь, проте вже 72% все ще не вважали себе повноправними

господарями своєї країни. Певна річ, можна втішатися тим, що негативні тренди почали спадати, але чи спали вони відчутно? На нашу думку, стверджувати згідно вище засвідченими цифрами про легітимацію політичного режиму в країні повною мірою не доводиться.

Лише понад 17% опитаних у серпні 2012 р. відчували себе господарями своєї країни, а як щодо інших? Чи запропонує чинна влада тим 72%, які вважають, що в Україні вони не є ані господарями, ані «джерелом влади», як про це декларує стаття 5 Конституції, конкретні економічні та політичні чуда? Якщо ні, то які взагалі є мотиви у тих громадян здійснювати своє активне виборче право на чергових електоральних кампаніях, коли їх все життя покладене на здобуття матеріальних благ і виконання чітких зобов'язань (податки, служба в армії, реєстрація і ліквідація підприємницької діяльності тощо), а не відстоювання своїх політичних, економічних, соціальних та культурних прав і свобод, що регламентуються ще діючою Конституцією України і на забезпечення яких, до речі, засновується чи не вся функціональна робота структур політичного режиму

Що ж стосується питання про підтримку українськими громадянами діяльності органів місцевого самоврядування, то тут оперуємо неоднозначними даними, згідно з якими з вересня 2006 р. до серпня 2012 р. кількість тих, хто підтримував діяльність органів місцевого самоврядування, зменшилася на 3% (з 13,1% в 2006 р. до 10,6% в 2012), а тих, хто категорично з цим не згоден, зменшилося приблизно на 2-3 % (з 33,4% в 2006 р. до 30,6% в 2012 р.) Цікавим показником у цій динаміці є те, що стабільно середнім є рівень задоволення респондентами окремими заходами, що реалізувала місцева влада у регіонах України, а точніше – 37,8% підтримки локальних дій у вересні 2006 року і до 48,2% в серпні 2012 р., відповідно. Як це можна інтерпретувати відповідно до теми статті? По-перше, ці дані свідчать про те, що громада на місцях свідома того, що влада у регіонах не володіє достатніми ресурсами і можливістю виконання своїх

зобов'язань перед нею; по-друге, щодо питання розвитку системи органів місцевого самоврядування влада, яка і забезпечує існування політичного режиму в країні, застосовує подвійні стандарти (декларативність масштабної інституційної реформи та локальне вирішення нагальних проблем, характерних для кожного регіону).

Доказом декларативності реформи галузі місцевого самоврядування є теза чинного Президента України В. Януковича в інтерв'ю для спільного проекту New York Times News Service & Syndicate и «Сегодня Мультимедиа» – альманаху «Україна і світ 2012. Глобальний порядок денний» про те, що він є прихильником посилення місцевого самоврядування і що децентралізація влади, на його думку, покращить якість життя людей, а отже, повинні пройти цей довгий і непростий шлях», – переконав Віктор Янукович [3]. У цій тезі розкривається чергова характеристика політичного режиму у сучасній Україні в частині виправдання своїх благих намірів і цілей. Але, з іншого, уже практичного боку, можемо бачити ігнорування розгляду у ВРУ законопроектів опозиційних політичних фракцій, спрямованих на суттєву модернізацію і реорганізацію структури і діяльності органів місцевого самоврядування.

Проте маємо визнати і той факт, що, виходячи з одного стану місцевого самоврядування, не можна характеризувати якість і характер впливів на політичний порядок денний політичного режиму.

Згідно з політологічною теорією будь-який політичний режим залежить від таких чинників, як співвідношення політичних сил у суспільному організмі; особи загальнонаціонального лідера та якості правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій; політичної культури населення [4, с.78–79].

Якість політичного режиму в Україні має формуватися, на нашу думку, на основі принципової політичної волі її політичних еліт та їх відповідальності перед громадянами за свої вчинки, дії. А якщо вони ігноруватимуть такий важливий комунікаційний аспект у діалозі

влада – громадянин, як «моральна порядність», то ніхто зі свідомих громадян не піде на компроміс з такою владою. Більш вірогідно, що незгодні із позицією такого типу влади не будуть надавати чергового чи позачергового вотуму народної довіри, а то й зовсім не братимуть участі у виборчому процесі за правилами, які в одноосібному порядку порушуються політичним класом.

Говорячи про діалог між владними структурами і громадянськими організаціями та спільнотами, слід додати, що забезпечення обопільної комунікації суспільства та держави у процесі прийняття публічно владних рішень є невід’ємною ознакою демократичного режиму, утвердження якого закріплено у Конституції України як один з її пріоритетів [5, с. 567].

Сьогодні значна кількість механізмів передбачає здійснення впливу на законодавчий процес. Зокрема, умовно їх поділяють на петеційні та консультаційні. До перших відносять: 1) звернення громадян в усній чи письмовій формі, що містять законодавчі пропозиції; 2) лобістська діяльність; 3) проведення громадських акцій з метою впливу на законодавчий процес. Щодо іншого типу, то юриспруденція вказує на такі механізми впливу: 1) діяльність консультативно-дорадчих органів; 2) проведення парламентських, інших слухань; 3) теле-, радіодебати, дискусії, діалоги, телефонні «гарячі лінії»; 4) вивчення громадської думки [5, с. 569–570].

Ми ж вважаємо, що той перелік механізмів, який був щойно названий, хоч і процедурно в Україні згідно з законом гарантований у дійсності, насправді лише забезпечує вирішення окремих тактичних політичних чи інших суспільних викликів. За останні роки український громадянин звик до трансляції на ТБ строкатих, часом неетичних телевізійних політичних дискусій та дебатів їх представників у ВРУ, уряді, але чи не завжди розуміли, що політики, як провладні, такі їх візаві, не прагнуть до ефективних і своєчасних змін

Наші судження змушують звернути увагу експертного середовища та громадськості, що хоч у Конституції,

тобто де-юре, у нас закріплений статус країни із демократичним режимом, що має виборні органи влади та свою демократичну систему стримувань і противаг, насправді не є таким.

Політичне, економічне і соціокультурне життя українського суспільства ще зберігає значні відбитки тоталітаризму і колишнього напівколоніального статусу України, тривалої підлеглості її територій різним державам упродовж століть. Процес національної консолідації не завершено, усе ще спостерігається вплив тоталітарної політичної культури і панування принципів егалітаризму й етатизму у політичній свідомості більшості населення [6].

Україна є однією з пострадянських республік, де, на відміну від деяких центральноєвропейських країн, було повністю знищено приватну власність та приватну ініціативу. Внаслідок цього економічні успіхи здебільшого залежать від уряду і досягаються не лише через суб'єктивні, а й об'єктивні причини, тоді як саме ці успіхи слугують одним із найсуттєвіших чинників легітимізації нових правлячих еліт. Отже, економічний чинник надзвичайно ускладнює процес демократичної стабілізації [6].

Власне, чимала плеяда політичних дослідників в Україні переконані, що процес демократичної трансформації в Україні, як і в більшості посткомуністичних країн, у суб'єктивному плані ускладнено перебільшеними сподіваннями щодо допомоги Заходу, недооціненням складності необхідних змін у системі політичних і економічних відносин, а також сили спротиву старої номенклатури, нерозумінням того, наскільки тривалим буде сам процес трансформації.

Перераховуючи політичні та економічні чинники дестабілізації сучасного політичного режиму, ми логічно підійшли до дискусії про визначення власне самого політичного режиму в Україні і його ознак, які мають і свій ірраціональний вплив, зокрема, на політичний устрій країни в цілому, і на політичну участь її громадян у процесах впливу на владу, і на процес продукування нею державотворчих рішень.

У політологічній практиці України прийнято називати сучасний політичний режим як перехідний, де поряд із демократичними ознаками помітними є риси, що властиві олігархічним та охлократичним режимам. Це – вплив номенклатури, що нерідко об'єднується в клани, є схильною до корупції і залишається байдужою до суспільних інтересів; збереження командно-адміністративних методів управління; непрозорий процес рекрутування частини правлячої еліти з маргінальних прошарків суспільства, які прагнуть швидкого зростання свого соціального статусу та матеріального добробуту. З цим пов'язані некомпетентність владних структур, неповага до закону, намагання неадекватними засобами негайно розв'язати проблеми, використати настрої натовпу для реалізації своїх корисливих інтересів, що, у свою чергу, стримує громадян ризикувати, беручи участь у різноманітних акціях, спрямованих на законодавчий процес, чи на процес прийняття доленосних рішень урядом чи Президентом [6].

Нині, у час парламентської кампанії 2012 року, чи не всі більш-менш поважні фігуранти перегонів, без оглядки на свою парламентську перспективу, задекларували необхідність демократичних перетворень, змін конституційного чину. Певна річ, мотиваційні рушії таких заяв – різні, проте, у принципі, можемо припустити їх можливий негативний наслідок чи ефект.

У цьому руслі для нас слухною буде думка, яку свого часу висловив професор політології Стенфордського університету Філіпп К. Шміттер, який у роботі «Загрози та дилеми демократії» підсумував досвід молодих демократій і дійшов невтішного висновку, що не завжди і не всюди спроба демократичних перетворень вела до потрібного їхнім ініціаторам результату. Зокрема, американський учений наголошує на можливості втілення абсолютно протилежних проектів, за яких, у першому випадку, «нинішня ідеологічна гегемонія демократії цілком може вичерпатися зі зростанням розчарованості нових демократичних держав у реальних результатах і відновлення давніх авторитарних тем чи винайдення нових». Це, на думку Шміттера,

«фатальний випадок», оскільки передбачає чи не миттєву загибель нової демократії. До слова сказати, в Україні всі ознаки саме такої ситуації – і «розчарування», і «відновлення». Тут ідеться не про банальне перебирання влади політичними середовищами, які асоціюються зі силами реваншу, а про домінанту використання перевірених методів автократії в практиці тих, хто найгучніше заявляв про свій демократизм. Такий аспект ми вважаємо діючим в Україні, де з кожною електоральною фазою опозиційні політичні партії, що позиціонують себе як народно-патріотичні, борються зі своєю подальшою маргінальністю, а не над витворенням дієвих каналів дихотомної співпраці із громадянськими спільнотами [7].

Другий же, на переконання Шміттера, «поміркованіший випадок», коли «автократії не вдається відродитися, та все ж є ймовірність, що демократії потихеньку просуватимуться вперед без задоволення надій своїх громадян і без встановлення прийняттого та передбачуваного укладу правил для політичного змагання і співпраці».

В Україні, погодьмося, очевидними є ознаки і цього, «м'якшого» варіанта, бо ніхто сьогодні не заперечуватиме певного поступу в бік цивілізаційних стандартів, поступу, який, однак, малопомітний у житті кожного конкретного мешканця країни. А от у царині «передбачуваного укладу правил для політичного змагання» маємо повний хаос, із рисами, які в інших ситуаціях і в інших державах цілком реально становили б національну загрозу [8].

Коли ж, як в Україні, перехідний період ініційовано та нав'язано зверху, то минулі правителі намагатимуться захистити свої інтереси шляхом «прищеплення» авторитарних прийомів до нового, демократичного режиму. «Тоді, – пише Шміттер, – вони проводять лібералізацію без демократизації (тобто – увага! – відмовляються від певних індивідуальних прав без згоди на підзвітність громадянам), і такий гібридний режим називається «диктабланда».

У тих же випадках, коли правляча еліта проводить демократизацію без лібералізації (тобто коли вибори проводяться, але за умови гарантованої перемоги правлячої

партії, вилучення певних суспільно-політичних груп з участі в них або за умов позбавлення обраних громадян можливості справжнього керування), був запропонований неологізм демокрадура

Остання, за словами відомого шотландського політичного публіциста Ніла Ашерсона в Україні проявляється таким чином, що, з одного боку, маючи «демократичні меблі», як конституції, парламенти, формально існуюча незалежна судова влада, регулярні вибори, гарантії вільного волевиявлення і зборів, на практиці всі ці інститути піддаються маніпуляціям в ім'я збереження привілеїв посткомуністичної еліти. В країнах, на зразок України або Росії, фальсифікація виборів та використання державного насильства проти політичних викликів зазвичай протікають з якимсь прикриттям. Головне – зберегти свою політичну групу при владі і при цьому переконати народ і зовнішній світ у тому, що політичний процес, нехай у грубій формі, але відображає сподівання населення.

А непересічні очікування євробюрократів та політиків на демократичний характер проведення та підбиття підсумків парламентських виборів в Україні у жовтні 2012 року є не пустими політичними заявами. Адже, якщо прискіпливо проаналізувати критичні заяви політиків ЄС щодо українського уряду та Президента, Україну за президентства В. Януковича позиціонують як країну із імітаційним політичним режимом, тобто тим, який ще у науковій літературі називають «керована демократія». Загальними теоретичними ознаками її є те, що режим не відмовляється від демократичної та ліберальної риторики. На відміну від відкрито авторитарних або на півавторитарних режимів, режим імітаційної демократії використовує лише точкові, вибіркові індивідуальні репресії проти найбільш яскравих опозиціонерів, не вдаючись до масштабних репресій проти цілих соціальних груп, партій чи організацій. Також нехарактерним є прагнення до формальної жорстокості законодавства (виборчого закону, закону про партії і т. п.). Завдання відсікання опозиції та громадянського суспільства від важелів впливу на владу

такими режимами вирішується за допомогою неформальних заходів типу застосування адміністративного ресурсу. Збереження демократичного за формою законодавства має для таких режимів важливе значення, дозволяючи «зберегти обличчя» і обмежити як зовнішній, так і внутрішній тиск на користь демократизації.

Наостанок ми хочемо висловити ряд своїх, авторських зауважень щодо теми статті: 1) Політичний режим в Україні функціонує за розмитих нормативно-правових актів виборчого законодавства, що дає змогу окремим партіям зловживати механізмами політичної агітації, застосувавши натомість справжні брудні політичні технології. виправити цей ризик могла б розробка і легалізація Виборчого кодексу, який через механізм кодифікації цього виду права міг би усунути неточності виборчого законодавства і тим самим додатково гарантувати виборцям захист їх права вибору та власне акту голосування і захист його від фальсифікацій. 2) Якщо політичний режим не працює над упередженням конкретних суспільно-політичних викликів та ризиків, які можуть змусити громадян відмовитися від суспільних благ, прав і свобод, що їх гарантовано їм Основним законом України та міжнародними актами, де регламентуються не лише політичні права людини, а й її виборчі права, то такий політичний режим не має права на легітимне існування і потребує якщо не демонтажу, то інституційної та процесуальної корекції. 3) Політичний режим в Україні є не повністю дієвим у частині сприяння розвитку партійної системи України. Нагадаємо, у парламентській кампанії 2012 року брали участь представники від 81 партії, а лише за 2011р. Міністерство Юстиції України ліквідувало реєстрацію п'ятох політичних партій. Чому лише п'ятох, коли половина політичних партій в Україні є лише пустим брендом, що порушує закон України про партії в частині ліквідації їх реєстрації, якщо вони не беруть участі у двох підряд виборчих кампаніях? 4) За умов, коли політичні партії не пропонують громадянам «соціальні ліфти», коли не роблять ставку на широку мобілізацію для вирішення

локальних чи всеукраїнських викликів національній безпеці, коли не витрачають свій політичний ресурс і час на політичну соціалізацію та збільшення політичної грамотності громадян, вони завдають непоправної політичної шкоди країні та не сприяють широкій політичній участі у процесі конституційного контролю над обраною виборцями владою країни.

Як заключна ремарка публікації є наша позиція щодо політичного режиму в Україні. Якщо він буде ґрунтуватися не на патріотичному, моральному, культурному та політичному підпорядкуванні своєму народові, а лише окремим його частинам, він у такому разі є органічно небезпечним для українських громадян і виборців. А отже, є ліквідним.

1. Чи підтримуєте ви діяльність органів місцевого самоврядування (динаміка, 2006–2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=174

2. Чи почуваетесь Ви господарем своєї держави? (динаміка, 2005–2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=54

3. Янукович В.Ф. Я – прихильник посилення місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / В.Ф.Янукович. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/22675.html>

4. Лекції з політології : навчально-методичний посібник / за ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 322 с.

5. Теліпко В.Е. парламентське право. Академічний курс. Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2011. – 664 с.

6. Політологія: навч. посіб. / М. П. Гетьманчук, В. К. Грищук, Я. Б. Турчин та ін.; за заг. ред. М. П. Гетьманчука. – К. : Знання, 2011. – 415 с.

7. Шмиттер Филипп К. Угрозы и дилеммы демократии [Електронний ресурс] / Филипп К. Шмиттер // Пределы власти: Антология. № 1 – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>

8. Гулик І. Загрози демократії: диктабланда [Електронний ресурс] / І Гулик. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua /issue_full.php?m_id=11041

Віра Дем'яненко

ПАТЕРНАЛІСТСЬКІ МОТИВАЦІЇ В ЕЛЕКТОРАЛЬНОМУ ВИБОРІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості патерналістських установок масової політичної свідомості в Україні та аналізується рівень їх впливу на електоральний вибір громадян України у ході парламентських виборів 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 рр.

Ключові слова: парламентські вибори, масова політична свідомість, патерналізм, ціннісні орієнтації, популізм.

Vira Demyanenko. Paternalistic motivation in electoral choice of the Ukrainian citizens. In article features paternalistic attitudes of mass political consciousness in Ukraine and analyzes their impact on the level of the electoral choice of the citizens in the parliamentary elections of 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012.

Key words: parliamentary elections, mass political consciousness, paternalism, values, populism.

Від ефективності функціонування механізмів громадсько-політичної участі громадян країни значною мірою залежить розвиток демократії. Активність участі громадян у суспільно-політичному житті зумовлена станом політичної культури суспільства. Широке залучення громадян на постійній основі до політичного процесу неможливе без засвоєння ними відповідних цінностей громадянської участі, утвердження в масовій політичній свідомості демократичних норм та активістських установок.

Характер громадсько-політичної участі визначається політичною ефективністю і компетентністю, інтересом до політики, довірою населення до громадських і державних інститутів, громадянською відповідальністю як відчуттям особистої відповідальності щодо стану суспільних справ. Активність участі громадян у суспільно-політичному житті також залежить від ступеня поширеності у суспільстві патерналістських установок, екстернальних орієнтацій

(суб'єктивна впевненість у тому, що все у житті залежить переважно від зовнішніх обставин – *прим. автора*), а також від ступеня суб'єктивної важливості для населення політико-громадянських цінностей.

Завдання дослідження полягає у з'ясуванні проявів патерналістських настроїв та виявленні основних тенденцій у змінах ціннісних орієнтацій масової політичної свідомості в електоральній поведінці громадян України на основі аналізу результатів вітчизняних парламентських виборчих кампаній упродовж останніх двох десятиліть.

Соціально-психологічні особливості населення України, ціннісні орієнтації масової політичної свідомості постійно моніторяться різноманітними соціологічними службами та характеризуються в аналітичних доповідях науково-дослідних установ [11, 12, 13, 14]. Патерналізм як соціально-політичну установку розглядають у своїх працях Є. Головаха [3], А. Зоткін [5] та інші вітчизняні дослідники [15].

Патерналізм є однією із найважливіших характеристик особливостей української свідомості. Подібні установки розглядаються як спадщина суспільного устрою, соціальної системи та ідеологічної доктрини, характерних для СРСР. Патерналізм притаманний громадянам усіх пострадянських держав як практичний прояв радянської системи соціального забезпечення. Це право на працю, елементарні соціальні гарантії, безкоштовна освіта та лікування, мінімальне пенсійне забезпечення. Усе це є базисною основою для виживання і люди до всього цього звикли, вважаючи, що держава зобов'язана забезпечити соціальний захист. Незважаючи на те, що сьогодні медичні послуги і вища освіта (у значною мірою і середня) забезпечуються, у тому числі, і на контрактній основі (є платними), у масовій свідомості зберігаються уявлення про те, що держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист у попередніх обсягах. Безумовно, сталися певні зміни, порівняно з радянським періодом, деякою мірою ослабла патерналістська орієнтація на державу, на конкретні органи влади. І все ж, багато людей готові бути підлеглими будь-кого, хто дасть роботу, зарплату тощо.

Менш схильна до цього українська молодь, проте вона не стільки за європейськими мірками індивідуалістична, скільки егоїстична. Хоча з'являються паростки нової свідомості, формується нове ставлення: не чекати чогось від держави, а намагатися вирішити все самим, взяти відповідальність за свою долю на себе.

За даними, одержаними Центром соціальних досліджень «Софія» у рамках комплексного соціологічного дослідження «Український характер», проведеного з 22 по 30 березня 2011 р., у масовій свідомості серед суспільно значимих цінностей пріоритетне місце належить «справедливості», «стабільності», «порядку» і «матеріальному достатку». Саме ці цінності назвали більше половини опитаних як такі, що, насамперед, викликають позитивні почуття. Кількість екстерналів в Україні є майже на 10 % більшою, ніж кількість інтерналів, що докорінно відрізняється від ситуації у країнах Західної Європи, де відносну більшість становлять інтерналі [12]. Невіра людей у власні сили, звичка покладатися на зовнішні обставини перешкоджає поширенню активістських орієнтацій, сприяє усталеності патерналістських установок. Нині, як і на початку незалежності, переважна більшість громадян України покладає сподівання щодо власного соціального захисту на державу [5, с. 240]. Про домінування патерналістських настроїв також свідчать дані, які характеризують уявлення українців про соціальну справедливість. Більше половини (57,1 %) опитаних вважають, що саме держава повинна підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальне благополуччя громадян і не допускаючи великої різниці в доходах. Менше половини (39,3 %) респондентів вважають, що соціальна справедливість повинна забезпечуватися шляхом створення рівних умов для діяльності громадян, гарантуючи при цьому дотримання законів [12].

Дослідники водночас відмічають, що український патерналізм має специфічні риси. У радянському суспільстві – суспільстві «одержавленої» людини – патерналізм проявлявся як повна залежність людини від держави: її

навчання, місце роботи, трудова, ідейна мотивація і навіть побут були пов'язані з державою і нею організовувалися. У сучасній українській масовій свідомості патерналізм проявляється як залежність від держави у тих випадках, коли громадянин не може вирішити проблему сам. Усього, що українець здатний добитися, у тому числі через корупційну купівлю адміністративних послуг, він добивається самотійно. Вітчизняна адміністративна машина успішно користується цією специфічною особливістю своїх співгромадян, які звикли до відсутності розуміння їх проблем і сприяння їх вирішенню з боку бюрократії. Але в тих випадках, коли проблему неможливо вирішити своїми силами (частіше всього це питання матеріального забезпечення), українські громадяни розраховують на допомогу держави, вважаючи, що держава зобов'язана турбуватися про населення. Цим користуються політики, які у програмних документах декларують ліберальні цінності і ліберальні реформи, у своїх передвиборчих виступах постають здебільшого як соціал-популісти, патерналісти [12].

Для з'ясування характеру масової політичної свідомості під час виборів важливими є політико-ідеологічні преференції виборців. Амбівалентність масової політичної свідомості, на яку вказують усі дослідники, полягає у постійній боротьбі інтернальної та екстернальної орієнтацій. Їхнє співвідношення проявляється через рівень підтримки тих політичних сил, які апелюють чи до патерналістської, чи до ліберальної моделі відносин між владою і громадянами.

Високий бар'єр екстернальності, яким характеризувалася масова політична свідомість громадян України упродовж 1990-х рр., повністю виявився під час вітчизняних парламентських виборів. Найповнішу і послідовну патерналістську модель сповідували партії «лівого» спрямування. На парламентських виборах з «лівою» платформою виступали Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ), Селянська партія України (СелПУ) та Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ). У ситуації гострої соціально-економічної кризи,

спричиненої переходом від командної до ринкової економіки, оцінювальна функція масової політичної свідомості проявлялася у збудженні ностальгійних мотивів. Відповідно, інтегративна функція сприяла активнішому гуртуванню тих, хто прагнув регульованої економіки. Платформа «лівих» партій (попри окремі відмінності між ними, її можна вважати спільною – *прим. автора*) відповідала тодішнім потребам та інтересам значного суспільного сегмента. Зокрема, у ній наголошувалося на ефективному державному контролі за зовнішньоекономічною діяльністю і навіть на державній монополії на зовнішню торгівлю, на державному контролі за ціноутворенням, на недопущенні вільного ринку землі і приватизації колишніх колгоспних і радгоспних земель. Політична психологія значної частини населення України була мало адаптована до нових умов, що стало спонукальним мотивом для виявлення симпатій до «лівих» політичних сил.

Окрім того, вкрай негативно оцінювалися дії приватного капіталу, з появою якого асоціювалося різке зростання правового нігілізму з боку самих підприємців, державних службовців, правоохоронних органів, у середовищі яких почала потужно проявлятися тенденція до корумпованості прийняття рішень. З переходом до ринкових відносин у країні зміцнюється криміналітет, погіршується екологічна ситуація. Для населення, яке пережило шок від втрати накопичених у радянські часи заощаджень, більшість якого втратила роботу як на державних підприємствах, що масово закривалися, так і на приватних, які тільки з'являлися, ринкові відносини і приватний капітал видавалися більшим злом, ніж командно-адміністративна економіка і авторитарна політична система. Як наслідок – значна частина виборців почала схилитися до підтримки політичних сил, які обіцяли відновити радянський «порядок» у ліберальнішому варіанті.

На парламентських виборах 1994 р. «ліві» отримали 30,6 % мандатів від загальної кількості обраних депутатів. Особливо велику підтримку «лівим» політичним силам надали виборці на Сході та Півдні України: у

Донецькій області їхні кандидати здобули 55 %, в Луганській – 68 % мандатів. При цьому найуспішнішою з трьох «лівих» партій виявилася КПУ, чия програма була найрадикальнішою (за патерналістським критерієм). Із 97 депутатів, обраних на Сході України, комуністів було 51, на Півдні, відповідно, 75 і 33, у Центрі – 155 і 39. Із 405 обраних народних депутатів (частина мандатів деякий час залишалася «нерозіграною») на «ліві» партії припадало 124 [15, с. 84 – 87]. Загалом КПУ отримала близько 25 % мандатів, СелПУ – 5,34 %, СПУ – 4,15 %. Інші політичні сили користувалися значно меншим рівнем підтримки. Народний Рух України виборов 5,9 % депутатських мандатів, ще менше одержали Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів, Християнсько-демократична партія, Партія демократичного відродження України, Демократична партія України, Партія праці, Соціал-демократична партія України, Українська консервативна республіканська партія, Громадянський конгрес України [4].

На парламентських виборах 1998 р., які проводилися за змішаною системою, масова політична свідомість зберегла свою патерналістську зорієнтованість. У багатомандатному окрузі до КПУ виявили свою прихильність 24,65 % виборців, що дозволило їй вибороти 84 мандати; до виборчого блоку, утвореного СПУ і СелПУ – 8,55 % (29 мандатів); до ПСПУ, яка вперше брала участь у виборах – 4,04 % (14 мандатів). У цілому загальна частка виборців у загальнодержавному багатомандатному окрузі, для яких привабливою виявилася «ліва» патерналістська модель розвитку, становила 37,25 %. Окрім того, кандидати від КПУ здобули 38 мандатів у мажоритарних округах, блок СПУ-СелПУ – 6 мандатів і ПСПУ – 2 мандати [8, с. 595; 9, с. 345]. Виборців із патерналістською орієнтацією влаштовував радикалізм «лівих» партій, насамперед КПУ, яка закликала до усунення конституційним шляхом правлячого режиму і до переходу на соціалістичний шлях розвитку. До зміни влади і зміни економічного курсу держави закликала і ПСПУ. Блок СПУ-СелПУ пробуджував у масовій політичній свідомості страх перед «реальною загрозою національної катастрофи» [6, с. 19].

Однак вагома частка симпатиків «лівих», виборчі успіхи КПУ упродовж 1990-х рр. не були свідченням відходу масової політичної свідомості від ліберальних індивідуалістських цінностей. Більша частина населення все ж таки підтримувала ідеї особистої відповідальності індивіда, ідеологію ринкових реформ, тим більше, що представники зазначеної ідеології також успішно використовували популістську риторичку, поєднуючи ліберальні та патерналістські гасла. Такою риторикою послуговувалися як представники «правих» та «центристських» партій, так і позапартійні кандидати. Остання обставина була опосередкованим свідченням амбівалентності масової політичної свідомості, часто орієнтувалася на конкретну особу. Це – звичка сподіватися на конкретного керівника, рудимент авторитарної традиції. Бажання голосувати за конкретного депутата як за представника свого округу не зникло навіть після багатьох випадків невиконання обранцями своїх передвиборчих обіцянок, задекларованих програм, переходу на інші політичні платформи, до іншого політичного табору. Амбівалентна свідомість продовжувала робити свій вибір на користь політиків, які вміло навіювали виборцям патерналістські мрії.

На зламі століть масова політична свідомість, залишаючись у цілому амбівалентною, демонструє певні зсуви у бік інтернальності, що проявилось у змінах електоральних переваг. На парламентських виборах 2002 р., які також проводилися за змішану системою, «Наша Україна» набрала 23,57 % голосів виборців, випередивши КПУ (19,98 %). Причому, навіть у Донецькій області виборці відмовили у наданні пріоритету комуністичній ідеології. Націонал-демократична ідеологія «Нашої України» здобула найбільшу підтримку не лише у західних, а й у деяких центральних та північних областях і м. Києві. Проходження до Верховної Ради України партій, які або перебувають на «лівій» платформі (СПУ – 6,87 %), або використовують «ліві» гасла (СДПУ(о) – 6,27 %) чи патерналістські обіцянки («Блок Юлії Тимошенко» – 7,26 %, блок «За єдину Україну!» – 11,77 %), залишаючись при

цьому партіями з ринковою орієнтацією, було свідченням збереження значної частки екстернальності у масовій політичній свідомості. При цьому, у мажоритарних округах перемогу отримали 66 представників блоку «За єдину Україну!», які за практикою «центризму» вміло грали на патерналістських очікуваннях населення [2, с. 175 – 177].

Про зростання потенціалу інтернальності у масовій політичній свідомості свідчило й те, що симпатії виборців все більше схилилися до тих політичних партій, які обстоювали ліберально-ринкову модель, хоч і з деякими елементами державного регулювання. Свідченням цього стали парламентські вибори 2006 р., на яких суттєво зменшилася підтримка виборцями блоку «Наша Україна» – 13,95 % голосів, але Партія регіонів здобула 32,14 % [1, с. 8, 9]. Хоча ці партії були політичними конкурентами і мали протилежні погляди на геостратегічні перспективи України, проте вони, по суті, ідентичні в орієнтації на ринкову економіку і приватну ініціативу. При цьому найбільш «ліва» партія КПУ змогла набрати лише 3,66 % електоральної підтримки, а поміркованіша в питаннях ринкових відносин і приватної власності СПУ – 5,69 %.

Спираючись на ці, здавалося б, втішні результати, про серйозні зсуви масової політичної свідомості у бік ліберальної ідеології говорити не доводилося, оскільки і Партія регіонів, і блок «Наша Україна» у передвиборчій агітації щедро використовували соціальний популізм. Окрім того, БЮТ, послуговуючись лівоцентристською риторикою, зміг здобути 22,2 % голосів активних виборців [1, с. 8 – 9]. Усе це дозволяє стверджувати про наявність у масовій політичній свідомості значної патерналістської складової, яка є чинником стримування соціальної, а відтак і громадянської активності.

Результати позачергових парламентських виборів 2007 р. засвідчили збереження цієї загальної тенденції: ПРУ здобула найбільшу частку голосів – 34,37 %, БЮТ – 30,71 %, блок «НУ-НС» – 14,15 %, «Блок Литвина» – 3,96 %. Вибори загалом засвідчили майже повний поворот масової політичної свідомості від ідеології державного

контролю над суспільством: КПУ набрала 5,39 % голосів, а СПУ і ПСПУ не подолали прохідного бар'єра [10, с. 479 – 480]. Тобто знову спряцювала амбівалентність свідомості – намагання поєднати ринок із державним дирижи́змом у соціально́й політиці.

Парламентські вибори 2012 р. продемонстрували поляризацію ідеологічних переконань у масовій політичній свідомості громадян України. Суттєво збільшилася підтримка КПУ – 13,18 % і водночас до парламенту вперше потрапила праворадикальна політична сила – ВО «Свобода» з досить вагомим результатом – 10,44 %. Лівоцентристська ОО «Батьківщина» одержала підтримку 25,54 % активних виборців, результат правлячої Партії регіонів, яка ідеологічно позиціонує себе як правоцентристська, становив 30 % (вперше на виборах в Україні партія влади вийшла на перше місце у виборчих перегонах). Остання своїм результатом (хоч і очікувався значно вищий) має завдячувати патерналістським очікуванням значної частини українських виборців. Не лише КПУ, а і ОО «Батьківщина», і Партія регіонів у передвиборчій агітації активно послуговувалися соціальним популізмом. Прихильники «УДАРу» (13,96 %) – здебільшого молоді люди, які мало розраховують на державу і для свідомості яких більш характерна інтернальність [7]. Якщо результати виборів по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу засвідчили певні ідеологічні зсуви у масовій політичній свідомості у бік національних та демократичних цінностей, то електоральний вибір у мажоритарних округах визначався (за невеликими винятками) суто патерналістськими очікуваннями. Прийняття змішаної виборчої системи мотивувалося багатьма політиками тим, що обраний по округу депутат буде ближчим до виборця, зможе успішно вирішувати місцеві проблеми. Така риторика була явно розрахована на патерналістські настрої в масовій політичній свідомості громадян України. Виборча кампанія депутатів-мажоритарників, насамперед висуванців (явних та прихованих) Партії регіонів, супроводжувалася не лише роздачею обіцянок, а і

прямим та непрямим підкупом виборців, часто через залучення бюджетних коштів. Таким чином українські політики замість того, щоб створювати умови для формування відповідального ставлення громадян до своєї долі та долі своєї країни, і далі підживлюють екстернальність масової політичної свідомості.

Динаміка участі громадян України у виборах та еволюція їхніх політико-ідеологічних преференцій свідчить про специфічність структури орієнтацій у масовій політичній свідомості населення країни. Електоральні переваги зумовлені пошуком надійнішого гаранта вирішення соціальних проблем населення інструментарієм етатизму. Для виборця, який керується цінностями патерналізму, ідеалом влади є та, що не лише приймає політичне рішення, а й бере на себе відповідальність за забезпечення високих соціальних стандартів.

Найвиразніша специфічність електоральних проявів масової політичної свідомості в Україні полягає у її піддатливості ситуативним змінам, що свідчить про її політико-ідеологічну неусталеність та психологічну нестабільність. Унаслідок цього активність масової політичної свідомості проявляється під час виборів у вигляді позитивної реакції на політичні програми і риторики, які амбівалентно поєднують етатистські та індивідуалістичні цінності. Про це свідчать результати парламентських виборів 2012 р., коли у багатьох, здебільшого сільських виборчих округах центральних регіонів України, значну перевагу здобули опозиційні партії, а серед депутатів-мажоритарників перемогли представники чи ставленики Партії регіонів.

Електорати різних партій відрізняються за соціально-демографічною структурою. За рівнем освіти найвищий освітній рівень у виборців ВО «Свобода», де 48 % мають вищу освіту, ще 6 % – незакінчену вищу, 30 % – середню спеціальну, 12 % – загальну середню освіту і 3 % – незакінчену середню. Переважають виборці з вищою освітою і в електораті «УДАРу» – 38%, 9 % – з незакінченою вищою (ще 31% – із середньою спеціальною освітою, 17% – із загальною середньою освітою і 5% – із

незакінченою середньою). В електораті Партії регіонів переважають виборці з середньою спеціальною освітою – 38 % (із незакінченою середньою – 10 %, загальною середньою – 19 %, вищою – 28 %, незакінченою вищою – 5 %). Майже аналогічний за рівнем освіти і електорат ОО «Батьківщина»: 35 % виборців із середньою спеціальною освітою, 33 % – із вищою, 6 % – із незакінченою вищою, 18 % – із загальною середньою і 8 % – з незакінченою середньою. Дещо нижчий освітній рівень у виборців КПУ: 38 % мають середню спеціальну освіту, 26 % – вищу і 5 % незакінчену вищу освіту, 21 % – загальну середню і 10 % – незакінчену середню освіту.

За віком наймолодший електорат в «УДАРУ» В. Кличка (53 % віком до 40 років), найстарший – у КПУ (67 % старші за 50 років), структури електоратів ВО «Свобода», ОО «Батьківщина» та ПРУ за віковим складом подібні.

За типом проживання найбільше сільських жителів у структурі електорату має ОО «Батьківщина» – 39 %, жителів обласних центрів – 33 %, ще 28 % – жителі міст районних центрів центрів. В електораті ПРУ лише 25 % виборців проживають у обласних центрах, 40 % – жителі міст районних центрів і 35 % – мешканці сіл. Так само і в електораті КПУ більшість становлять жителі міст районних центрів (41 %), жителі сіл – 30 %, обласних центрів – 28 %. А от в структурі ВО «Свобода» переважають жителі обласних центрів (47,5 %), найменше мешканців села (24 %), 29 % – жителі міст районних центрів. Переважають жителі обласних центрів і в структурі електорату «УДАРУ» – 40%, але, порівняно з ВО «Свобода», там більше сільських виборців – 31 %, і 29% – жителів міст районних центрів [11].

Такі результати соціально-демографічного зрізу електорального волевиявлення, серед іншого, свідчать про те, що частина населення, яка має нижчий освітній рівень, мешкає у сільській місцевості, люди старшого покоління легше піддаються популістському пропагандистському впливу, у їх свідомості переважають екстернальні орієнтації. Водночас порівняльний аналіз результатів парламентських виборів 2007 і 2012 рр. переконливо свідчить: за п'ять років

відбулася часткова зміна поколінь, і це основна причина змін у ціннісних орієнтаціях масової політичної свідомості, а отже, і європейських перспективах українського цивілізаційного вибору. Замість старшого «совкового» покоління з меншовартісними комплексами та патерналістськими орієнтаціями у виборчий процес потужно вливається нове – генерація «народжених в Україні». Таким чином, проявляється досить стійка (хоч і не така масштабна, як хотілося б) тенденція до посилення відповідальності, патріотизму та зростання інтелектуального рівня українського виборця.

1. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник. У двох книгах. Книга 2 / Давидович Я. В., Ставнійчук М. І., Шарикова З.К. та ін. – К.: Атіка, 2006. – 328 с.

2. Вибори до Верховної Ради України 2002 року: Інформаційно-довідкове видання / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 2002. – 676 с.

3. Головаха Є. Економічні реформи і масова свідомість в Україні / Є. Головаха [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uamonitor.tripod.com/>.

4. Доповідь Голови Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України Івана Ємця. 11.05.1994 / Іван Григорович Ємець // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/>.

5. Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві / А. Зоткін / Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1 / Аналітичні матеріали/. За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.

6. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі / О. Ключев // Віче. – 2009. – № 8. – С. 17 – 20.

7. Парламентские выборы на Украине (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/>.

8. Парламент України: вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 1998. – Ч. I. – 616 с.

9. Парламент України: вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін. – К.: Центральна виборча комісія, 1998. – Ч. II. – 728 с.

10. Позачергові вибори народних депутатів України 2007 року: Інформаційно-довідкове видання / Магера А. Й., Охендовський М. В., Погонюк В. А. та ін. – К.: Фенікс, 2008. – 704 с.
11. Результати екзит-полу: Хто і як голосував – розподіл електоратів за демографічними показниками. Вибори 2012: сподіване і несподіване. Думки експертів. 7 листопада 2012 р. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/>.
12. Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины). Аналитический доклад, 2011 / Сайт Центра социальных исследований «София» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dialogs.org.ua/>.
13. Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи и С. Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2007. – С. 33–104.
14. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є. І. Головахи, д. соц. н. М. О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.
15. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / Гарань О. В., Майборода О. М., Ткаченко О. І., Хмелько В. І. – К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 2000. – 256 с.

Костянтин Донченко

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РЕЖИМУ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглядаються особливості формування сучасного регіонального політичного режиму та становлення місцевих органів державної влади на прикладі Полтавської області. Аналізуються процеси централізації влади навколо обласної державної адміністрації.

Ключові слова: *регіональний політичний режим, місцеві державні адміністрації.*

Kostyantyn Donchenko. *Legal and political aspects of becoming a regional regime (by the example of Poltava region). In the article was shown the formation of the modern regional political regime and the establishment of*

local administrations by the example of Poltava region. Author analyzes processes of centralization around regional state administration.

Key words: *Political regime, local authorities.*

За останні два десятиліття Україна зробила значні кроки у розвитку національних інституцій. Ухвалено ряд нормативно-правових актів, що регламентують діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, створено нові політичні інститути, проведено численні перетворення та реформи. Усі ці заходи були намаганням повноцінно увійти у коло незалежних держав. Однак сподівання на миттєве та безболісне реформування швидко було розвіяно.

Вивчення регіональних особливостей сучасного політичного режиму дасть змогу краще зрозуміти політичні процеси національного характеру. Якщо Західні та Східні області були носіями власного політичного бачення та власної еліти, яка керує країною відповідно до власної програми, то центральні регіони (серед них і Полтавщина) – здебільшого відображенням ситуації у країні та прямо залежними від загальноукраїнських подій.

Питання регіональних органів державної влади та місцевого самоврядування досліджували М. Баймуратов, В. Погорілко, М. Орзіх, М. Іжа, А. Некряч, Г. Коваль, О. Кукарцев, Т. Личко, В. Соколов, В. Борденюк, М. Оніщук, Г. Фоміна. Регіональні політичні режими були предметом досліджень В. Гельмана, А. Дахіна, П. Федосова. Особливості формування та механізмів дії політичної влади у регіоні вивчали Т. Татаренко, Д. Горшков, В. Журавський, М. Клепацький.

Метою статті є вивчення механізмів формування сучасного регіонального політичного режиму на прикладі Полтавської області.

Поєднані елементи режиму радянської доби та нового псевдodemократичного і створюють сучасну Україну. Новий устрій набув ряду специфічних ознак, основною серед яких ми можемо назвати регіоналізм. Регіоналізм сучасного

політичного режиму проявляється в політичних особливостях розвитку окремих адміністративних одиниць. Тут ми маємо на увазі не історичний регіоналізм розвитку певних територій, які на сьогодні являють собою розрізані частини, що входять до складу різних адміністративно-територіальних одиниць, а модерний, побудований на системі взаємовідносин радянського часу. Це не та модель «Схід – Захід» чи «Північ – Південь», яку згадує Л. Нагорна [1, с.205], а значно вужче поняття, яке включає в себе рівень областей та районів та ґрунтується на перетворенні радянських партійних відносин підпорядкованості на централізовані державні. Таким чином, регіональний політичний режим – це сукупність методів і засобів здійснення політичної влади у регіоні.

Полтавська область розміщена у центральній частині України, населення регіону близько 1 млн 470 тисяч, що є середнім показником по Україні. Економіка області неоднорідна, представлена сільським господарством, паливно-енергетичним комплексом, машинобудуванням. Найбільшим промисловим центром є Кременчук, який забезпечує більше 50 % промислового виробництва області. Політичною підтримкою в області тривалий час користувалися ліві сили, зокрема СПУ.

Особливе місце у системі державної влади належить місцевим органам державної влади. Розпад Радянського Союзу змусив нову українську владу шукати власну модель організації публічної влади. Радянська модель не передбачала поділу влади на окремі гілки. Зміни починаються під впливом перебудови, хоча Україна залишалася осередком попередніх політично-партійних взаємовідносин до 1989 року. Першою спробою реформування було прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 7 грудня 1990 року [2]. Цей нормативно-правовий акт зробив місцеві ради одночасно органами місцевого самоврядування та місцевими органами держави. Однак фактичне втілення принципу розподілу влади на місцях було пов'язано з посадою Президента України.

Впровадження такого поста та створення нових владних інституцій проходило у непростій політичній обстановці. Цей процес має дві характерні особливості: 1) створення посади Президента не було чітко усвідомленим – невизначеними були майбутні межі його функцій та повноважень; 2) частина політичної еліти була проти нововведення [3, с.759]. Таку ситуацію можна пояснити кількома факторами. Українське населення у своїй більшості не мало можливості аналізувати роль нової інституції. Взірцем демократичної держави на той час слугували США, які мають сильний президентський вплив. Тому на другий план відходять практичні ідеї реалізації, але залишається принцип «подібна діяльність = подібний результат». Введення поста Президента слугувало свідченням власної самостійності та незалежності. Для частини політичної еліти, переважно партійної, нова посада уособлювала нестабільність та зміни. Однак більш важливим був фактор зменшення повноважень депутатів та колишньої партійної структури. Вагомою причиною зміни негативного ставлення була поява президента у Росії [4, с.169], яка ще залишалася для багатьох всесоюзним центром. Можливі претензії Верховної Ради на одноосібне керівництво країною були подолані.

Однак введення посади Президента України не усунуло суперечності між різними політичними силами. Відсутність нового Основного закону призводило до змагання різних гілок влади за вплив у країні. Перший проект Конституції від 1 липня 1992 року передбачав послаблення ролі Президента у республіці, але провалився. Натомість Л. Кравчук продовжував зміцнювати інститут виконавчої влади. Раніше, наприкінці 1991 року, створено Адміністрацію Президента [3, с.761], у лютому 1992 засновано Державну думу України, яка перебирала на себе частину повноважень Верховної Ради України [5]. На місцях відбувається створення вертикалі виконавчої влади, яка не була б включеною у систему органів місцевого самоврядування. Реалізацією цієї політики стає прийняття Закону «Про Представника Президента України»

від 5 березня 1992 року. Згідно з документом, представники Президента перебирали на себе частину повноважень, які раніше були делеговані органам місцевого самоврядування. Представник призначався і звільнявся виключно Президентом України і йому ж був підконтрольний [6].

Полтавська область перебувала у центрі політичних подій того часу. Керівництво області на початку 1990-х було представлено своїми ж вихідцями. Всі вони обіймали високі посади в апараті Комуністичної партії. Звичайно, скорочення керівних відомств призвело до усунення у перші роки незалежності політичних діячів «першого порядку» області. Особливістю «нового незалежного» керівництва була ротація посад. Посилюється роль представників обласного виконавчого комітету та обласної ради, а після створення посади Представника Президента – і роль державних органів. Іншою ознакою регіонального режиму в Полтавській області було поєднання керівних постів в особі однієї людини. До 1992 року згідно з Законом України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» цією персоною був Голова обласного виконавчого комітету. Після створення посади Представника Президента та законодавчого зменшення повноважень органів місцевого самоврядування влада переходить до місцевих органів державної влади. Відповідно, головною особою стає Представник Президента у Полтавській області, пізніше – голова обласної державної адміністрації.

До серпня 1991 року першим секретарем Полтавського обласного комітету КПУ був О. Мякота. На цю посаду він прийшов з Полтавського обласного виконавчого комітету, який очолював з 1984 по 1988 рік. Мякота стає першим головою Полтавської обласної ради (квітень 1990 – січень 1991). Будучи прихильником реформаторських тенденцій у перші роки Перебудови, в подальшому останній перший секретар переходить до позиції критики, дотримуючись «лінії партії». Заборону Комуністичної партії Мякота сприйняв негативно, назвавши це «антидемократичним» [7].

Представником непартійної еліти виступав І. Гопей. По суті, він «наслідує», завдяки своєму авторитету, посади Мякоти – голови Полтавського обласного виконавчого комітету (квітень 1988 – квітень 1992) та голови Полтавської обласної ради (січень 1991 – червень 1994). Таким чином, він обіймав керівні пости в області до 1992 року. Потрібно відзначити, що ставлення до Гопея в області не було однозначним. З одного боку, він виступає прихильником незалежної України (після 24 серпня 1991 року), користується підтримкою частини громадськості та лівих сил (тих же комуністів, які зберегли керівні пости та мандати у Верховній та обласній радах). З іншого, Полтавська міськрада та частина облради звинувачували Гопея в підтримці ДКНС. Зрозуміти реальність цих фактів сьогодні складно, однак, безперечно, певна симпатія до колишнього політичного режиму залишалася сильною, особливо серед керівних посадовців [8].

Закон України «Про Представника Президента України» змінює політичну ситуацію. Перш за все ліквідуються обласні виконавчі комітети, на рівні областей залишаються лише дві керівні посади регіонального значення – голова обласної ради та новостворений Представник Президента. Це відображало політичну боротьбу в тогочасній Україні двох тенденцій, двох влад – виборної законодавчої, представлені Верховною Радою України і місцевим самоврядуванням та призначеної (крім посади глави держави) виконавчої – Президентом та органами державної влади.

Першим Представником Президента у Полтавській області став М. Залудяк. Він представляв одну з місцевих номенклатурних еліт Полтавщини – місто Кременчук. З 1980 по 1990 рік – перший секретар Кременчуцького міськкому КП. У 1990 – 1992 рр. депутат Верховної Ради [9]. Призначення Залудяка означало початок боротьби у керівництві області. І. Гопей втрачав управлінські повноваження, передаючи їх новому інституту влади. Однак Представник Президента не мав монопольного права на управління. Поза його компетенцією залишилися питання прийняття та

ухвалення рішень, що залишалося компетенцією рад. Внесення змін Верховною Радою у 1993 році до Закону «Про Представника Президента» символізувало загострення конфронтації та боротьби за владу у вищих «ешелонах» країни. Це суттєво відобразилося на областях, оскільки найвищими посадовими особами знову визнавалися голови обласних рад [3, с.763]. Через рік, 3 лютого 1994, прийнято новий Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», який скасовує інститут Представника Президента, передаючи згідно зі статтею 1 повноваження державної виконавчої влади виконавчим комітетам відповідних рад [10].

Полтавська область виявилася втягнутою в боротьбу Представника Президента та голови обласної ради. Для М. Залудяка шансом залишитися при владі була перемога на виборах в області. І. Гопея підтримали ліві, зокрема обком КПУ [8], натомість Представник Президента мав адміністративні важелі впливу [9]. Перемога дісталася М. Залудяку, що зміцнило його позиції на рівні області. Він зміг об'єднати посади голови Полтавської обласної ради та голови Полтавського виконавчого комітету, що зробило його певною мірою незалежним від центральної влади. Пізніше призначений головою Полтавської обласної державної адміністрації, на цій посаді залишався до 1998 року, паралельно обіймаючи посаду голови Полтавської обласної ради. Таким чином, у 1994 році відбувається об'єднання гілок регіональної влади в одних руках, що було характерним явищем для тогочасного політичного простору.

Зміна керівництва країни у 1994 році призводить до посилення ролі виконавчої влади, зокрема на місцях. Конституційний договір 1995 року призупиняв дію Конституції 1978 року та надавав Президенту значних повноважень. Місцеві органи державної влади підпорядковувалися безпосередньо Главі держави. Подібний стан речей закріплювала і нова Конституція 1996 року, згідно з якою Україна фактично ставала президентсько-парламентською республікою.

Парламентські вибори 1998 року приводять до зміни політики керівництва регіонами. Посади голови обласної ради та голови облдержадміністрації розділяються. Раду очолює О. Полієвець, виходець з місцевої еліти, натомість главою Адміністрації стає О. Колесніков – харків'янин, перший призначений «чужий» керівник області. Характерною рисою цього періоду була боротьба за вплив між двома центрами влади. О. Колесніков, не маючи надійної опори в області, виявився залежним від центральних органів влади. Це повинно було посилити залежність регіонів, водночас змусивши голову облдержадміністрації працювати на перемогу Президента на майбутніх виборах. Ситуацію ускладнювала позиція облради, яка намагалася взяти під контроль частину комунальних підприємств області, що провокувало конфлікт [11]. 9 квітня 1999 року був ухвалений новий Закон «Про місцеві державні адміністрації», який детально регламентує діяльність місцевих органів виконавчої влади, встановивши існуючу систему їхньої роботи. Це остаточно закріплювало контроль Президента над місцевими адміністраціями, прив'язавши їхніх голів до строку повноважень Глави держави. Таким чином створено пряму зацікавленість у роботі на центр [12].

Вибори 1999 року виявилися складними для Л. Кучми, що відбилося на політичній ситуації в областях. Після першого туру новим головою обласної адміністрації призначено А. Кукобу, уродженця Полтави, міського голову обласного центру у 1990–2006 рр. Такий крок повинен був сприяти популярності Президента на Полтавщині, тим більше, що голова облради тісно співпрацював з Кукобою. Однак другий тур виборів у області також був не на користь Президента [11].

Новим головою облдержадміністрації у березні 2000 року призначено Є. Томіна, заступника голови Київської обласної адміністрації. З цього моменту починалося нове загострення стосунків між облрадою та державною адміністрацією. Результатом протистояння стало обрання Томіна керівником обласної ради на місцевих виборах 2002 року. Однак суміщення двох посад суперечило

законодавству, тим більше, що в суспільстві наростало невдоволення Президентом. Як наслідок, посаду голови Полтавської обласної ради передано В. Гришку (2002 – 2006), лояльному до губернатора, що створює ілюзію поділу влади. Хоча Є. Томін проявив себе прихильником лінії Л. Кучми, в 2003 році його змінює О. Удовіченко, призначений за часів прем'єрства В. Януковича [13].

«Помаранчева революція» внесла свої корективи у регіональний режим Полтавської області. Головною ознакою цього періоду ми можемо назвати відсутність партії влади та ротацію кадрів залежно від партійно-політичної ситуації в країні та областях. Головою облдержадміністрації призначався С. Бульба – представник місцевого обласного осередку СПУ [14]. Крах «демократичної коаліції» та приєднання О. Мороза до «антикризової» коаліції привели до втрати підтримки серед населення і, як наслідок, втрати посади губернатора Полтавської області у травні 2006 року. Посаду обіймає В. Асадчев – представник «помаранчевого» табору [15]. Натомість головою облради 28 квітня 2006 року обрано В. Марченка – представника «Батьківщини» [16]. Але вже 15 вересня ця посада переходить до опозиції – О. Удовіченка [17].

Президентські та місцеві вибори 2010 змінили політичну ситуацію в області. Більшість у облраді здобула «Партія регіонів» та її союзники, що дало їй змогу створити власну владну вертикаль. Головою облдержадміністрації повторно призначався О. Удовіченко, головою обласної ради – В. Марченко, заступником якого став представник Партії регіонів І. Момот [18]. Але того ж року І. Момота обрано головою облради, що призвело до передачі основних посад в області в руки правлячої партії [19].

Таким чином, формування регіонального політичного режиму у Полтавській області мало ряд особливостей. У перші роки незалежності влада в регіоні переходила до місцевої еліти, яка отримала посади в органах місцевого самоврядування та державної влади. Характерною рисою цього періоду була боротьба обласної ради та Представника Президента за політичний вплив. Під час президентства Л. Кучми відбувалася централізація влади

в області. У другій половині 1990-х років починаються процеси зміни керівництва області. Голова виконавчої влади відтоді призначався з центру, місцевій еліті віддавалася посада голови облради. Прихід до влади на місцевих виборах 2010 року Партії регіонів забезпечив об'єднання влади в межах однієї політичної сили. Однак існування різних груп впливу на території області може призвести до нового конфлікту між місцевими владами.

1. Нагорна Л. Соціокультурні та політичні параметри регіональних ідентифікацій в Україні / Л. Нагорна // Наукові записки. Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – С.198–207.

2. Закон Української РСР від 07 грудня 1990 № 533-ХІІ «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/533-12>.

3. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О.Біла, В.Ф. Верстюк та ін.: Гол. ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.

4. Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІШІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – 410 с.

5. Танцюра В. І. Політична історія України / В. І. Танцюра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15021119/istoriya/suspilno-politichne_zhittya_ukrayini_90-ti_roki

6. Закон України від 05 березня 1992 № 2167-ХІІ «Про Представника Президента України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2167-12>

7. Мякота Алексей Сергеевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/162.html>

8. Гопей Иван Александрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/163.html>

9. Залудьяк Николай Иванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/164.html>

10. Закон України від 03 лютого 1994 № 3917-ХІІ «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3917-12> ;

11. Полиевец Александр Васильевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/165.html>

12. Закон України від 09 квітня 1999 № 586-XIV «Про місцеві державні адміністрації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
13. Томин Евгений Фролович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/168.html>
14. Бульба Степан Степанович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poltava.pl.ua/dossier/38>
15. Асадчев Валерий Михайлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://files.poltava.info/person/asadchev-valeriy>
16. У Полтавської облради – новий голова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poltava.pl.ua/news/2351>
17. Удовіченко Олександр Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adm-pl.gov.ua/main/publication/content/155.htm>
18. У нового Голови Полтавської облради – новий заступник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poltava.pl.ua/news/2355>
19. Сьогодні обрали керівництво Полтавської облради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poltava.pl.ua/news/6230>

Кирило Євсєєв

СИМВОЛІЧНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

У статті розглядаються прояви символічної політики в Україні. Показано, що символічна політика зумовлена: 1) самим демократичним режимом – необхідністю мобілізувати електорат; 2) дискурсивними розходженнями між програмами політичних партій; 3) специфікою діяльності ЗМІ, зокрема телебачення.

Ключові слова: символічна політика, демократія, медіа, дискурс.

Kyrylo Yevseyev. Symbolic politics in Ukraine. The article examines the symbolic manifestations policy in Ukraine. Shown that symbolic politics due to: 1) the most democratic regime – the need to mobilize voters, 2) the discursive differences between the programs of political parties, 3) the specific activities of the media, particularly television.

Key words: symbolic politics, democracy, media, discourse.

Почнімо цю статтю не з теоретичних розмірковувань, а з конкретизації факту. 27 вересня Інтернет-видання «Німецька хвиля» розмістило статтю «Україна потерпає від законодавчого спау». «Окремі депутати, – пише видання, посилаючись на думку експерта лабораторії законодавчих ініціатив Олександра Заславського, – виступають із популістськими законодавчими ініціативами, які спочатку спричиняють багато галасу в суспільстві, а потім успішно відкликаються, відкладаються чи забуваються. Нагальні ж проблеми так і залишаються нерішеними. (...) Останні депутатські ініціативи не враховують реальні потреби суспільства. (...) Яскравим прикладом такого «законодавчого спау», на думку Заславського, є ініціатива регіонала Віталія Журавського про кримінальну відповідальність за наклеп. Після гучної критики, на яку наразилася його ідея в суспільстві, він вирішив відкликати свій законопроект. Як «спамові» експерт оцінює і законодавчу ініціативу депутата Олександра Чорноморова, який балотується в Криму і, вірогідно, на догоду тамтешньому електорату пропонує зробити російську мову другою державною. Трапляються й курйозні ініціативи. Регіонал Юрій Болдирев пропонував на законодавчому рівні дозволити безкоштовне відвідування туалетів у магазинах, а представники КПУ ініціювали святкування на державному рівні дня народження матері-героїні Олександри Деревської» [1].

Цей текст у німецькому Інтернет-виданні промовисто характеризує ситуацію, яка склалася в українському парламенті напередодні виборів: законодавча ініціатива є не власне законопроектом, покликаним визначити нормативні засади суспільної діяльності, а формою PR-акції окремих народних депутатів, котрі прагнуть привернути увагу виборців до власної персони. Цілком зрозуміло, що така практика є посутньо хибною, оскільки законодавча діяльність парламентаріїв має спрямовуватися, пригадуючи дефініцію Аристотеля, на «загальне благо», а не відображати персональні інтереси, і поготів – не бути формою епатажу, завдяки якому можна привернути увагу журналістів,

а відтак і потрапити на екрани телевізорів і газетні шпальти. Як бачимо, в цьому випадку викривляється сама ідея законодавчої діяльності як такої, що спрямована на творення універсальних норм, – це, по-перше. По-друге, законодавчий інститут втрачає власну суть знеособленої гілки державно-політичної влади, адже починає слугувати приватним інтересам; діяльність згаданих у статті парламентаріїв втрачає присутні риси державно-політичної, а стає формою імідж-діяльності.

Наразі ж перейдімо від згаданого конкретного факту зі світу парламентських перформенсів до теоретичних трактувань явища, відображеного у журналістській публікації. Відтак поставимо запитання: чи є згадане явище випадковим? Чи є згадане явище властивим лише для українських парламентських реалій? Які причини цього явища? Яка його природа? А відповівши на ці питання, ми зможемо цікавитись і наслідками існування цього явища, а також – способами його подолання (якщо таке подолання є і доцільним, і можливим).

Одразу зазначимо, що згаданий феномен цілком вписується в поняття «символічної політики», яке виокремлене в дослідженнях українських, німецьких і російських політологів. *Символічна політика* трактується як форма політичної комунікації з громадськістю, що шляхом інсценування політико-соціальних подій забезпечує навіювання цільовизначених уявлень про діяльність уряду, правлячої коаліції чи політичної партії або зрідка опозиції. Відтак, метою політико-символічної діяльності є не певні перетворення (законодавчі, економічні, соціальні тощо), а лише *символічний ефект*, резонанс у ЗМІ та передбачене соціальне сприйняття. Таким чином політична діяльність зводиться до театралізації, а естетичний за змістом ефект виступає справжньою метою діяльності [2].

Як бачимо, згадане в публікації явище цілком точно описується наведеною дефініцією. Бо законодавчі ініціативи парламентаріїв, про які йшлося в цитованій публікації, зумовлені лише однією метою – прагненням привернути увагу ЗМІ, а також увагу виборців. Про жодну ж законо-

давчу діяльність і близько не йдеться. Відзначений феномен дещо випадає з поля дефініції, бо в дефініції вказується на символічну діяльність державних і політичних інститутів, а в журналістській публікації – лише про ініціативи окремих парламентаріїв. Проте ця відмінність є частковою, зумовленою поверненням до змішаної виборчої системи, і загалом підпадає під політологічну дефініцію.

Однак ми маємо й приклади символічного законодавства, яке ініціюється не окремими народними депутатами, а фракціями. Це, зокрема, Закон України «Про засади мовної державної політики», підготовлений народними депутатами С. Ківаловим і В. Колесніченком. І цей законопроект, попри шквальну критику, був підтриманий правлячою парламентською коаліцією. Про хиби цього Закону не згадуватимемо, про них достатньо йшлося в політологічних публікаціях. Відзначимо лише, що цей Закон є суто символічним, оскільки жодним чином не сприяє захисту власне міноритарних мов, істотно не змінює і сам характер мововжитку в Україні (послугування українською та російською мовами), а лише спричиняє конфлікт, бо факт його ухвалення/неухвалення витлумачується пропагандою протиборчих політичних партій як символ або емансипація російськомовної громади, або як символ продовження русифікації. І сенс цього Закону якраз і полягає не в урегулюванні мововжитку, а в підживленні протистояння між мовними громадами України. Тобто, якщо за суттю будь-який закон має регулювати конфлікт (не кажучи вже про ілюзію подолання конфлікту), то згаданий символічний Закон спрямовується на загострення конфлікту, бо лише існування цього конфлікту уможлиблює мобілізацію виборців довкола символічного пріоритету.

Наголосимо: зазначений символічний Закон загострює конфлікт. Однак у тій-таки сфері законодавчого регулювання мововжитку є й Закон, який не загострює конфлікт, а просто спрямовується в порожнечу. Це Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (2003 рік). Частиною другою цього

Закону передбачено захист «білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької й угорської» мов. Перелік чималий. Не зважаємо на очевидні законодавчі покручі, як-то вказівка на «єврейську» та «грецьку» мови (хоча, яку саме «єврейську» – їдиш, іврит? – та яку саме «грецьку» – румейську, новогрецьку? – захищає цей Закон – не зрозуміло), чи згадку про молдавську та румунську мови (хоча це – одна й та сама мова). Має значення інше: як саме забезпечуватиметься функціонування та розвиток цих мов? А ще точніше – чи є кошти на утримування штату перекладачів, видавничу діяльність, а також розвиток освітніх закладів і ЗМІ цими всіма мовами? Зазначимо, що Російська Федерація досі не ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. Причина проста: в держбюджеті немає коштів на реалізацію положень Хартії, а ухвалювати закон, який не діятиме – неприпустимо. І ця позиція знайшла розуміння в Раді Європи. Отже, як бачимо, український Закон про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин – спрямований у порожнечу. По суті, вже ухвалюючи Закон, парламентарії цілком розуміли, що найближчими роками він не виконуватиметься. Однак питання: що ж це за Закон, який апріорі не може бути виконаний? Відповідь очевидна – це не закон, а муляж. А кажучи мовою політології – символічний закон, покликаний лише створити враження, ніби в Україні забезпечені мовні права етнічних меншин.

Політична мотивація створення таких законодавчих маніпуляцій і порожнеч очевидна. Утім, поставимо вже згадане запитання: чому, по суті, можливі такі державно-політичні недоречності? І тут потрібно зазначити: політика невіддільна од емоційно-почуттєвої сфери. Політична наука традиційно наголошує на доцільності надання політичному життю щонайбільшої раціональності. Однак це своєрідна мета-максимум, яку неможливо реалізувати, адже неможливо без остатку раціоналізувати людську свідомість. Свідомості об'єктивно притаманна і раціональність, й

іраціональність – здатність мислити й сприймати світ міфічно, релігійно й естетично. Відтак у політичному житті завше буде присутній іраціональний складник. Політичне життя завжди звертатиметься до символів, бо саме в них опредметнюються соціально політичні міфи та релігійні цінності. І водночас – політичне життя завжди об'єктивно потребує певної форми, в якій воно виражатиметься – мова, знаки, ритуали. Тож політичне життя неможливе без використання символів.

Утім, звернімо увагу на примхливі метаморфози, яких зазнає символізація політики. Цілком зрозуміло, що й абсолютно раціональний (як за метою, так і передбаченими заходами) законопроект потребуватиме естетичного оформлення. Цілком зрозуміло, що саме функціонування держави та політичних інститутів потребує символічних відображень. Але у цьому випадку ми кажемо саме про відображення, про оформлення, про певне означування. Але що являє собою феноменологія символічної політики: форма відокремлюється від змісту. І поготів – зміст цілком зникає. Якщо слово може позначати річ, то водночас можливе і слово, яке не позначає жодної речі. Але таке абсолютно неуречевлене слово може справляти не менший вплив на свідомість реципієнта, аніж слово уречевлене. От і виникає запитання: чи можуть бути цілком беззмістовні слова про політику, які попри те справлятимуть вплив на виборців? Цілком зрозуміло, що такі слова не лише можливі, а вони й існують. І більше того – політична мова просто перенасичена такими словами-муляжами. Згадати хоча б промову Прем'єр-міністра Миколи Азарова, виголошену 29 вересня в Краснодарі з нагоди вшанування пам'яті підпільної організації «Молода гвардія». Микола Азаров наголосив, що подвиг підпільників є прикладом і має бути взірцем у патріотичному вихованні. Усе було б чудово, проблема лише в тім, що комсомольської підпільної організації, яку Олександр Фадєєв описав у одноіменному романі – не існувало. Текст Фадєєва живе своїм життям. І це літературне життя, розтиражоване

радянською пропагандою, стало частиною соціальної свідомості. Микола Азаров звернувся не до пам'яті молодогвардійців, а до когнітивних кліше, які існують у соціальній свідомості. Слова відділилися від речі. Запамятовані слова самі стали річчю – соціальною свідомістю.

Для промовляння політичних слів геть не обов'язково, щоб за ними була певна реальність. Не обов'язково, щоб за словами на газетних шпальтах чи за телевізійною картинкою була певна реальність. Важливе інше – відчуття достовірності, яке матиме реципієнт. А який критерій достовірності? Критерій один – *переконаність реципієнта, що повідомлені слова та побачена картинка – достовірні*. Спрацьовує механізм апріорності, який Іммануїл Кант виокремив, аналізуючи геометричні аксіоми. Отже, до снаги наголосити: феномен символічної політики уможливлується когнітивною сферою реципієнта. А звідси випливає, що аспект символізації завжди існував і завжди існуватиме в політиці.

Обґрунтування доцільності політичних дій є необхідним в умовах демократії. Його мета – формування громадської підтримки. Політик мусить пояснювати громадськості, чому приймається той чи той закон, чому вживаються ті чи ті заходи. Ця демократична практика формально зумовлена існуванням виборчого інституту. Однак, дивлячись у суть справи, маємо зауважити, що це повсякчасне апелювання до громадськості визначене руссоїстичним уявленням про народ як втілення абсолютної легітимності, тобто має, по суті, релігійний характер.

Це обґрунтування, що провадиться у ЗМІ (публікаціях і репортажах), виступах парламентаріїв і під час зустрічей політиків із громадськістю, передуючи певним діям або відбуваючись згодом, за ідеєю, повинно б мати раціональний характер. Символічна ж політика, натомість, усуває із взаємозв'язку «обґрунтування – дія» елемент дії (елемент реальності). Дія як цілевизначне перетворення фактично зникає й перетворюється на *ерзац* (замінник), стає суто умовною. Її мета – створення символу, уявлення, ніби певна дія справді відбулася і є значущою. Таким

чином, і обґрунтування як форма пропаганди втрачає раціональність і набуває винятково естетичного формату. Й у цьому контексті важко не згадати спіч від 29 вересня того-таки Миколи Азарова: країна будується, а на екранах телевізорів – суцільний негатив. І це, з погляду Миколи Азарова, – ще більший негатив. Чи не усвідомлення цієї «негативної» діяльності ЗМІ (можна навіть сказати – «підривної» діяльності) надихнуло авторів законопроекту про судові переслідування за «наклеп»? Цілком можливо, адже країна «будується». І для символічної політики немає принципового значення, де саме «будується» країна – в Межигір'ї чи, скажімо, в Австрії (Миколі Азарову, і не лише йому, видніше). Дискурс символічної політики цілком переконливо може обіцяти «покращення життя вже сьогодні», або ж хрестоматійне – «бандитам – тюрми». І для реалізації символічної політики геть не обов'язково, щоб життя справді покращилось. Для цього було б достатньо переконливого телевізійного репортажу. Точніше, «телевізійного кванту» – групи повідомлень одного й того самого сенсу в певний проміжок часу на декількох телевізійних каналах [3].

Цілком слушно було б стверджувати, що існування демократії унеможливорює символічну політику, адже неправдиве повідомлення негайно буде розвінчане опозиційними чи принаймні критично налаштованими ЗМІ. Однак таке теоретичне припущення не підтверджується в умовах українських реалій. І причина проста. Її точно сформулював Андреас Гросс, швейцарський парламентарій, спостерігач Парламентської асамблеї Ради Європи: «Ситуація з медіа в Україні катастрофічна, вона символізує, що ви рухаєтесь у неправильному напрямку. Найбільше вражають численні факти купівлі новин у ЗМІ, особливо на телебаченні. Усі великі приватні канали, за винятком ТВі (який стрімко втрачає свою аудиторію через відрізання доступу до нього глядачів), належать олігархам, що визначають рівень демократії в медіа. У вас немає жодного плюралізму в теле- і радіопросторі. Це

підриває основи професійної журналістики і є, власне, її кінцем» [4]. Як то кажуть: без коментарів.

Однак існування свободи ЗМІ – це ще не запобіжник від символізації політики. І ототожнення символічної політики із неправдивим повідомленням у ЗМІ – було б помилковим. Адже згадаймо діяльність українських парламентаріїв, зокрема реформаторів мовного законодавства, – закон про мови був справді ухвалений. Інша справа, що зміст його цілком відірваний від реальності і спрямований на ескалацію мовного протистояння. Або ж той-таки Закон про ратифікації Хартії регіональних мов або мов меншин – нормативний акт геть не забезпечений ані організаційно, ані фінансово – декларація про добрі наміри, потьомкінські села на мовній ниві.

Отже, деталізуємо прояви символічної політики, які виокремлюються в політичній науці. Символічна політика реалізується в чотирьох формах:

1) ерзац-акції: організація подій, котрі схвально сприйматимуться громадськістю: військові операції, правоохоронні заходи (приміром, арешти, судові процеси), міжнародні вояжі політиків, зустрічі з громадськістю, з популярними особистостями тощо. Провадження ерзац-акцій зумовлюється не прагненням досягнути певної мети, приміром, перемогти у війні чи побороти злочинність, а бажанням створити ілюзію, ніби перемога досягнута, злочинність поборена (принаймні боротьба ведеться), а політик, який зустрівся з трудівниками міста N знає про їхні насущні проблеми. Зміщення політики в символічну площину порушує визначений історично, економічно, культурно та соціально причинно-наслідковий зв'язок між потребами, доцільністю певних заходів і завданнями, які реалізуються (Ю. Левенець [5]).

2) ерзац-законодавство: підготовка й ухвалення нормативно-правових актів, котрі об'єктивно не можуть бути реалізовані – розширення податкових пільг, оголошення про зростання соціальних виплат, надання преференцій тощо. Символічне право є незабезпеченим ані економічно, ані організаційно. Відтак виникають закони, укази та постанови, котрі не виконуються і не можуть бути виконаними,

що призводить до поширення правого нігілізму та зростання корупції, адже за невиконання закону все одно передбачається санкція;

3) ерзац-персоналізація: формування іміджу політиків. У суспільстві поширені уявлення про те, яким мусить бути «ідеальний» політик: зовнішність, мова, поведінка, освіта, походження, як він має діяти тощо. Символічна персоналізація має метою не презентувати політика таким, яким він є насправді, а створити уявлення, ніби він є втіленням заздальгідних «ідеальних» уявлень. Задля цього, однак, змінюється не сам політик, а лише поширюється певна інформація, за якою в громадськості й складається уявлення про нього;

4) ерзац-ідеологізація: актуалізація фундаментальних протиріч. Це відбувається шляхом вдавання до а) ідеологічного максималізму та б) опосередковування в політичних програмах найконфліктогенніших положень. (Про що вже йшлося.) Ідеологія визначена уявленням про ідею, себто ідеал. Проте політичне життя відбувається в певних соціально-економічних умовах, що сформувалися історично. Демократія передбачає ідеологічний плюралізм. Утілення ідеологій можливе лише в рамках конституційних і міжнародних норм. Тож будь-яка ідеологія не може утверджуватися беззастережно. Символічна ідеологія, набуваючи максималістичних форм, ігнорує чинник відносності, натомість проголошується, що ідеал буде втілений негайно. Ідеологічна конфліктогенність розгортається шляхом радикального заперечення наявних соціальних, культурних, релігійних та інших відносин, а також категоричного неприйняття ідеологій конкурентних. Мета символічної ідеології – створення непримиренних протиріч. Символічна ідеологія не може бути втілена. Її покликання – мобілізація електорату. Поширення символічних ідеологій об'єктивно унеможлиблює базовий консенсус і в підсумкові призводить до громадянського протистояння.

Політологи вже неодноразово проголошували «смерть ідеологій». Проголошувалась і «смерть політичних партій». Однак політичні партії досі існують і (є таке передчуття)

існуватимуть і надалі. І той факт, що політичні програми сучасних політичних партій вельми відрізняються від ідеологічних програм політичних партій кінця ХІХ – поч. ХХ століть і не дуже відрізняються одна від одної, ще не означає, що політичні партії не мають власної ідеології, себто вчення про певні базові ідеї. Відсутність теоретичних розходжень в уявленнях про державу та суспільство, брак своєрідної футурології спонукає політичні партії звертатися до актуальних питань повсякдення. Оскільки ж в умовах виборчої конкуренції політичним партіям доводиться чітко артикулювати власні відмінності, певні вирізнявальні риси, то будь-які найдрібніші розходження максималізуються. Відтак виникає низка суто *дискурсивних розходжень*. Показовий приклад суто дискурсивних розходжень – непримиренна дискусія дворічної давнини щодо інтеграції України в НАТО. Дискурсивні розходження – політичні протиріччя, які з'являються на кінчику пера. Точно такими самими за своєю природою є й мовні розходження в Україні. Необхідність мобілізувати електорат спонукає політичні партії формулювати політичні програми за контрастом щодо політичних програм опонентів. І тому заклик однієї політичної партії до інтеграції в НАТО неодмінно породить заклик іншої політичної партії не допустити такої інтеграції. Заклик однієї політичної партії сприяти розвитку української культури автоматично наразиться на заклик захистити культуру російську і т. д. Якщо відійти від українських реалій, то найточнішою ілюстрацією до дискурсивних розходжень, які провокуються символічною політикою, буде епізод із «Мандрів Гуллівера» Джонатана Свіфта: політична суперечка з приводу того, з якого кінця треба розбивати яйце – гострого чи з тупого.

Беззастережна символічна політика не може провадитися без контролю над ЗМІ. Це може бути контроль приватних власників або держави. Залучені до символічної політики, ЗМІ створюють «естетичне відчуження» (Т. Мейер [6], С. Поцелуєв [7]), тобто громадськість

втрачає можливість об'єктивно оцінювати політичне життя, а відтак і робити раціональний вибір. Перегляд політичних ток-шоу фактично замінює політичну активність. Уся активність зводиться до перемикання телевізійних каналів. Зіткнувшись із низкою політичних суджень, реципієнт радше визнає слушним те судження, яке сформульоване зрозумілою йому мовою, подане в доступній формі. І те судження, яке подане ефектно з естетичної точки зору, закарбується в пам'яті й у подальшому визначатиме його політичну поведінку.

Розвиток електронних ЗМІ визначив і відповідний формат подачі політичної інформації: фрагментарність, мозаїчність, емоційність. Як наслідок, висвітлюються лише ті події, котрі відповідають «формату», а відомими стають передусім політики, котрі можуть привернути увагу громадськості. Отже, ЗМІ як «четверта влада» об'єктивно сприяють поширенню символічної політики (Д. Бааке [8], У. Зарцінеллі [9]). *Домінування електронних ЗМІ в сфері політичної інформації фактично спрощує політичний дискурс* (якщо не сказати – примітивізує). Аби аргументовано викласти ту чи ту політичну чи економічну ідею, потрібно висловити низку засновків, відкинути хибні засновки, побудувати умовиводи, зрештою, дійти висновків, обумовивши їхню ситуативну частковість. Цілком зрозуміло, що такий формат повідомлення є цілком неприйнятним для сучасного телебачення. Натомість, політик мусить висловлюватися гаслами, простими формулами, а як аргументи – використовувати емоційність подачі повідомлення. Коли ж політику бракує, так-би мовити, «харизми», то її цілком можуть замінювати телевізійні спец-ефекти: безбарвне просторікування може бути вдало проілюстроване відеорядом. Як наслідок – епатаж (або навіть – скандал) стає нормою політичної поведінки, що зближує політику та шоу-бізнес. А політичними лідерами (іноді) стають особи, яких не варто відривати від відеоряду, бо це істотно зашкодить їхній «харизмі».

Символічна політика розгортається в демократичних суспільствах. Однак її послідовне втілення, передусім символічної ідеологізації, призводить до зміцнення тоталітаризму.

літарних й авторитарних тенденцій, адже громадськість оцінює не політичне життя як таке, а образ, який поширюється ЗМІ, причому характер інформаційних повідомлень («естетичне насилля») унеможлиблює свідомий вибір. У тоталітарних суспільствах політика містить істотний символічний складник. Символічна політика створює ситуацію, за якої політичний режим, формально залишаючись демократичним, по суті, є тоталітарним, адже «естетичне насилля» забезпечує тотальний контроль політичної свідомості. І наразі згадка про Джорджа Орвелла – це не данина ерудиції.

На початку статті ми ставили питання: чи можуть бути подолані негативні прояви символічної політики? Реалістична відповідь – ні. Відповідь оптимістична – можливо. Але для цього потрібні заходи з розвитку політичної освіти.

1. Гришко Л. Україна потерпає від законодавчого спаму // Deutsche Welle. 27 вересня 2012 року. Режим доступу: <http://www.dw.de/dw/article/0,,16269382,00.html?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>

2. Бушанський В. В. Близк і злиденність символічної політики // Віче. – 2008. – № 23. – С. 20–23.

3. Емелин В. А., Тхостов А. Ш. «Квантовая механика» телевидения // Вопросы философии. – 2011. – № 11. – С. 27–36.

4. Гросс Андреас: «Україні потрібна нова революція». Інтерв'ю // Тиждень.ua. 27 вересня 2012 року. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/60970>

5. Левенець Ю. А. Політика в Україні: символізація змісту // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Випуск 10. – К., 2007. – С. 5–10.

6. Meyer T. Inszenierung des Scheins. – Frankfurt/Main, 1992. – 283 S.

7. Поцелуев С. П. Символическая политика: констелляция понятий для перехода к проблеме // Полис. – 1999. – № 5. – С. 62–75.

8. Baacke D. Kommunikation und Kompetenz. Grundlegung einer Didaktik der Kommunikation und ihrer Medien. – München, 1980. – 337 S.

9. Sarcinelli U. Symbolische Politik. Zur Bedeutung symbolisches Handelns in der Wahlkampfkommunikation des Bundesrepublik Deutschland. – Orladen, 1987.

Аліна Зуйковська

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ВПРОВАДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ СУСПІЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД¹

Стаття розкриває роль громадянських цінностей у підтримці суспільної солідарності. Розглянуто громадянську освіту як засіб формування громадянської культури, проаналізовано досвід використання освітніх технологій у розвитку громадянськості в Україні. Виявлено, що метою громадянської освіти в Україні було формування соціальних якостей громадянина, моральних, політичних, правових, економічних і культурних компетентностей, які дозволяють індивіду бути повноцінним учасником суспільного життя.

Ключові слова: *суспільна солідарність, громадянська культура, громадянська ідентичність, громадянин, громадянська освіта.*

Alina Zuikovska. Civic education as means of implementation of values of social solidarity: the case of Ukraine. The article reveals the role of the civic values in supporting social solidarity. The civic education as means of civic culture formation, the providing of civic education technology in Ukraine are analyzed in the article. The author shows the development of social skills, moral, political, rights, economic and cultural competencies that allow individual to be fully involved in public life has been a goal of civic education in Ukraine.

Key words: *social solidarity, civic culture, civic identity, citizen, civic education.*

Значення солідарності як суспільної цінності складно переоцінити. Відображаючи спосіб співіснування індивіду-

¹ Стаття написана у рамках Цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні» на 2011–2015 роки».

ального і колективного у межах соціального організму, солідарність є основою соціальної єдності. Вона проявляється не тільки у спільності почуттів та інтересів індивідів, що є членами певного суспільства, а й у відповідальності, дотриманні взаємних обов'язків, які у безконфліктний спосіб уможливають обмін суспільними благами.

Пояснюючи механізм суспільної інтеграції, Т. Парсонс виокремлював «параметри членства» і «лояльність» як засади суспільної солідарності, сутність яких можна виразити у принципі: норми і обов'язки встановлюються тими і для тих, хто визнає свою належність до суспільства [1]. Тенденції суспільного розвитку, що сьогодні виражаються у збільшенні кількості соціальних груп, до яких може бути залучений індивід у набутті особистістю свободи вибору ідентичності, привносять зміни у «параметри» включення людини у суспільство, впливаючи на ступінь її лояльності і обсяги відповідальності до встановлених норм.

Зміни ціннісних засад солідарності відбуваються у будь-якому суспільстві, хоча зумовлені різними причинами і призводять до різних наслідків. Наприклад, у країнах європейської спільноти вони були пов'язані з залученням нових соціокультурних груп до системи розподілу суспільних благ, спричинивши зміну принципів функціонування держави «всезагального добробуту». У країнах пострадянського простору вони були спричинені пошуком відповідних національним культурам інституційних форм організації суспільного життя і відзначилися змінами в соціокультурних ідентичностях т.д.

Важливим моментом, що обґрунтовує необхідність пошуку ціннісних засад солідарності в українському суспільстві, є слабкість зв'язку між особистістю і суспільством – мікро- і макрорівнями соціального буття. Формальні норми і проголошені цінності не знаходять своєї реалізації у соціальній взаємодії, замість них діють неформальні, суперечливі до змісту формальних, практики: корупційні схеми, патримоніальні, клієнтелістські відносини, родинно-кланові мережі тощо [2]. Домінування «неформального» над «формальним»

у сфері ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки нівелює значення публічного визнання суспільних норм і значення самих норм у повсякденній діяльності, що дезорієнтує людину у виборі поведінкових моделей. Оскільки, як слушно зауважував Р. Баум, солідарність виробляється не конкретними інститутами чи організаціями, а виникає у міжособистісній взаємодії [3, с. 108], то суперечливість змісту формальних і неформальних практик в Україні ускладнює включення індивіда в суспільство і, як наслідок, послаблює ступінь суспільної інтеграції.

Одним із способів підтримки зв'язку між особистістю і суспільством є громадянська освіта. Вона спрямована на розвиток культури соціальності [4, с. 42] – громадянської, політико-правової і соціально-економічної компетентності особистості – надання знань, що є необхідними для людини у набутті повноцінного членства у суспільстві. Громадянська освіта є засобом формування громадянської ідентичності, через яку до структури особистісних потреб, цінностей і ідеалів потрапляють потреби, цінності й ідеали колективної природи. Як правило, маркерами громадянської ідентичності позначаються юридичний і соціальний зв'язки між особистістю і суспільством, які виражаються у відносинах «громадянин – держава», «громадянин – країна».

Оскільки солідарність виникає на основі поєднання індивідуального і колективного, звернемо увагу, що громадянська ідентичність також поєднує усвідомлення особистістю власної значущості (гідності, свободи й рівності у стосунках з іншими) із усвідомленням відповідальності перед іншими, цінуванням суспільної злагоди, вірою у суспільні цінності [4, с. 42]. Громадянська ідентичність утворюється на основі засвоєння цінностей громадянської культури: прав і свобод людини і громадянина, рівності можливостей, справедливості і відповідальності, соціальної співпраці. Розробник концепції громадянської освіти в Україні С. Рябов називав це «громадянськістю» – морально-духовним станом свідомості особистості, який, по-перше, зумовлюється обізнаністю людини щодо своїх прав і обов'язків, власних інтересів і можливостей їхньої

реалізації в суспільстві, по-друге, має глибокий емоційний вимір і, по-третє, формується на підставі досвіду співіснування громадою. Співіснування громадою означає «зорієнтованість суб'єкта суспільного життя не на боротьбу з іншими, а на співпрацю, здійснення спільних справ, шанування приватності, лояльність до чинного ладу та критичність у ставленні до уряду, участь у розв'язанні спільних проблем, причетність до життя громади» [5, с. 8]. Це дозволяє розглядати громадянськість як один із проявів феномену суспільної солідарності й громадянську освіту як засіб формування ціннісних засад солідарності у її громадянському значенні.

Ураховуючи специфіку української моделі суспільної солідарності і особливості політичної культури, С. Рябовим було запропоновано як ціннісний пріоритет громадянської освіти розглядати: законослухняність, соціальну і політичну активність, відповідальність особистості за власний добробут; визнання особистості як творця не лише самої себе, а й свого суспільного середовища; добровільність у розв'язанні проблем життя громад; орієнтованість не на протистояння і конкуренцію, а співпрацю між різними групами населення, між громадою і державою; компетентність у виборі політичних лідерів і державних діячів; готовність висловити непокору щодо політичних заходів законодавців, для привернення уваги влади і громадськості до існуючих проблем шляхом мирного протесту; толерантність, патріотизм [5, с. 6–9].

Метою освітнього впливу визначалося формування певного набору соціальних якостей особистості, який, згідно з поглядами С. Рябова, знає не тільки основні параметри функціонування суспільства і політичної системи, норми і правила, яких він повинний дотримуватися, а має навички критичного мислення щодо оцінки суспільних подій і навички розв'язувати спільні проблеми [5, с. 7]. Очевидно, формування такого типу громадянина сприяє збільшенню соціальної довіри і взаємної відповідальності в суспільстві, на основі яких зміцнюються соціальні зв'язки і накопичується те, що Р. Патнам називав соціальним капіталом [6, с. 210].

Міжнародний досвід містить багато прикладів успішного функціонування інституту громадянської освіти. Так, громадянська освіта інституціоналізована в систему освіти таких країн, як США, Канада, Німеччина, вона є одним із напрямів європейської освітньої політики. Ініціативи щодо її розвитку сьогодні здійснюються в Росії, Грузії та інших країнах пострадянського простору [7]. На українських теренах просвітницька діяльність у цьому напрямі почала розвиватися наприкінці 1990-х років [4, с. 47–49].

Перші і доволі успішні спроби формування громадянської компетентності здійснювалися громадськими організаціями, які у співпраці з науково-дослідними установами й університетами, за підтримки міжнародних фондів, реалізували у країні низку проектів. Серед них «Громадянська освіта в «Освіті»» (1999 р.), «Українська мережа громадянської освіти» (1999 р.), розробка «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000 р.), «Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства в Україні», «Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні (2004 р.), «Громадянська освіта – Україна» (2005–2008 рр.) та багато інших. Відмітимо, що якщо наприкінці 1990-х – першій половині 2000-х рр. до цільових груп освітнього впливу потрапляли зазвичай працівники сфери освіти (вчителі і директори середніх шкіл, викладачі і студенти педагогічних вузів) і діти шкільного віку, то з другої половини 2000-х рр. це були переважно школярі і молодь, причому тематика просвітницьких проектів була суттєво доповнена ідеями розвитку толерантності.

Освітня діяльність, ініційована представниками громадського сектору, здійснювалася вибірково для окремих категорій населення і без попередньої оцінки рівня їх політичної і громадянської культури, а самі програми не перевірялися на ефективність, що часто було зумовлено різними причинами: короткотривалістю проекту, відсутністю професійних кадрів, залежністю від обсягів бюджетів грантових пропозицій. Фрагментарним виявився вплив науково-дослідних установ на розвиток громадянськості, але у

цьому випадку проблема полягала у складності кооперації з органами державної влади, яка мала б забезпечити системність заходів у цьому напрямі, що було зумовлено постійною зміною складу керівного апарату профільного міністерства, яка спричиняла зміну пріоритетів освітньої політики.

Важливим етапом розвитку громадянської освіти в Україні стало заснування у 1999 р. Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія». Його дослідники здійснили конкретні кроки для забезпечення систематичної діяльності у сфері громадянської освіти, зокрема, провели дослідження стану політичної і громадянської культури українського суспільства, конференції і семінари на цю тематику, розробили Концепцію громадянської освіти, навчальні курси (наприклад, «Політика громадянської освіти»), методичну літературу для впровадження цінностей громадянської культури та багато іншого [8].

Окрім освітньої практики, досягненням громадянського сектору і науково-дослідних установ у розвитку цінностей громадянської культури в українському суспільстві стало створення дискурсу з проблем громадянської освіти, виховання громадянськості, що суттєво вплинуло на державну політику.

Центральним елементом цього дискурсу стала затверджена 19 квітня 2000 р. Президією Академії педагогічних наук України «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», у якій було визначено сутність, пріоритети і зміст громадянського виховання, конкретизовані якості громадянина українського суспільства. Головним завданням громадянського виховання було визначено формування «громадянськості», яку становили моральна, соціальна, політична і юридична компетентності особистості. У структурі ідентичності особистості вона повинна була відображатися у вигляді «свідомого громадянина», «патріота», «професіонала» – людини, яка «усвідомлює взаємозв'язок між ідеями індивідуальної свободи і прав

людини та її громадянською відповідальністю», має національну свідомість, цінує свободу, рівність, справедливість, соціальну активність і професійну компетентність, готова до участі у процесах державотворення, здатна до спільного життя та співпраці. Компонентами громадянської культури визначались патріотизм, національна свідомість, культура міжетнічних стосунків, планетарна свідомість, правосвідомість, політична культура, бережливе ставлення до природи, моральність, мотивація до праці [9].

Ця концепція була результатом співпраці представників громадських і освітянських кіл й у подальшому використовувалася недержавними акторами у реалізації ідеї громадянської освіти (наприклад, проект «Громадянська освіта – Україна», що був здійснений за підтримки Європейського Союзу), а також державними акторами. Закладені в ній положення знайшли відображення в освітній політиці України. Так, у «Національній доктрині розвитку освіти», затвердженій Указом Президента від 17 квітня 2002 р., складовою національного виховання визначалося громадянське виховання. В основу доктрини були покладені цінності суспільної солідарності і громадянської культури. Наприклад, у ній стверджувалося, що «передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання...», а також, що «освіта має активно сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства – відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної забезпечити становлення громадянина і патріота, консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності» [10].

У «Концепції національно-патріотичного виховання молоді», затвердженій профільними міністерствами 27 жовтня 2009 р., можна було знайти поєднання ідей моральних, соціальних і політичних цінностей особистості з ідеєю суспільної солідарності. Так, у документі визначалася мета – «виховання молодої людини – патріота України, готового

самовіддано розбудовувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати і цивілізовано відстоювати свої громадянські права та виконувати обов'язки, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві...» [11].

Було прийнято декілька документів, що впроваджували цінності культури громадянськості в освітній процес на рівні загальноосвітніх навчальних закладів. Наприклад, у 2011 р. вийшов Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів», в якому зазначалося, що якості особистості як «громадянина» і «патріота» мають формуватися на основі громадянської і загальнолюдської культури: «умінь та навичок підтримки та збереження міжособистісної злагоди, запобігання та мирного розв'язування конфліктів; здатності враховувати думку інших людей, адекватно оцінювати власні вчинки, сформованість моральних якостей (чуйності, чесності, правдивості, справедливості, гідності, толерантності, милосердя, взаємодопомоги, товарищкості, співпереживання, щедрості, поваги до особистості)» [12]. До комплексу моральних, патріотичних і громадянських цінностей додавалися сімейні і гендерні цінності.

Постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392 «Про затвердження державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» було офіційно введено в освітній простір поняття «громадянської компетентності», яке визначалось як «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства...», визнано основними змістовними лініями суспільствознавчого компонента освіти такі, як: «людина в суспільно-політичній сфері, людина в соціальній сфері, людина у правовій сфері, людина в економічній сфері, людина в культурно-духовній сфері» [13].

Громадянські цінності були відображені у таких базових документах освітньої політики, як Закон «Про освіту», «Про загальну середню освіту» і «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки». У першому серед зазначених – пріоритетним визначалося

«формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору» [14], у другому було визначено громадянську свідомість як одну зі складових розвитку особистості [15], у третьому – громадянські цінності і громадянське виховання розглядалися як складові системи національного виховання [16].

Варто звернути увагу і на той факт, що ідея «громадянської культури» з'являлася не тільки для обґрунтування цілей виховання й освіти, а стала одним із завдань державної політики. Зокрема, у травні 2012 р. було прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві». Цей план зобов'язував центральні і місцеві органи влади присвячувати діяльність підвищенню рівня правової культури населення, веденню соціального діалогу, формуванню настанов толерантності [17], що можна розглядати як практичне втілення ідей, сформульованих десять років тому у Концепції громадянського виховання.

Отже, на основі зазначеного зробимо висновок. По-перше, оскільки суспільна солідарність є ознакою єдності суспільства і виражається у відчутті спільності інтересів і обов'язків на рівні особистості, координації дій і співпраці індивідів на рівні суспільства, то для її підтримки необхідне існування певного набору базових цінностей. Ці цінності проявляються у структурі ідентичності індивідів як членів суспільства і втілюються у конкретних практиках взаємодії між ними. У тій ситуації, коли суспільство опиняється перед загрозою втрати соціальної єдності або значного її послаблення, формується запит на переосмислення ціннісних засад суспільної солідарності, на який з'являються відповіді на різних рівнях суспільної діяльності: від активності громадського сектору до державної політики. По-друге, в українському суспільстві одним із способів відновлення зв'язку між особистістю і суспільством стало впровадження цінностей громадянської культури. Центральним елементом цього типу культури в Україні стала «громадянськість» – соціальна якість особистості, яка базується на комплексі моральних, соціальних,

правових, політичних, економічних знань і компетенцій. Формування громадянськості здійснювалось і надалі здійснюється недержавними і державними акторами за допомогою технологій освітнього впливу.

1. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс; [под ред. А. Ф. Филиппова]. – М.: Аспект-Пресс, 1996 (Американская социологическая мысль). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php

2. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Л. Лясота // Політичний менеджмент. – 2012. – № 3(54). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1312

3. Bayertz K. Solidarity. – Kluwer Academic Publishers, 1999 – 355 p.

4. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: [методичний посібник] / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. – К.: Тандем, 2004. – 80 с.

5. Рябов С. Громадянська культура та участь громадян / С. Рябов [Рукопис] – К.: Інститут громадянської освіти, 2007. – 19 с.

6. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті; [пер. з англ. В. Ющенко]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

7. Зокрема, див.: «Национальная программа «Гражданское образование и светское воспитание населения Российской Федерации в XXI веке», проект «Joint Civic Education».

8. Інститут громадянської освіти НаУКМА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-talaboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti

9. Постанова Президії Академії педагогічних наук України «Про затвердження Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» від 19 квітня 2000 р. № 1-7/4-49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v4/d1.htm>

10. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/347/2002>

11. Наказ Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства оборони, Міністерства культури і туризму, Мініс-

терства освіти і науки № 3745/981/538/49 від 27 жовтня 2009 р. «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.ua/ligsilation/other/5397/>

12. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України № 1243 від 31.10.2011 «Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.ua/ligsilation/Ser_osv/24565/

13. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392 «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/1392-2011-p>

14. Закон України «Про освіту» від 10.08.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/1060-12>

15. Закон України «Про загальну середню освіту» від 10.08.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/651-14>

16. «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>

17. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо формування громадянської культури та підвищення рівня толерантності у суспільстві» від 31.05.2012 № 329. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1rada.gov.ua/lows/show/236-2012-p>

*Наталія Богомолова,
Николай Малеванный*

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ В СТАНОВЛЕНИИ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

У статті розглядається феномен сучасної політичної еліти України, досліджується процес її виникнення та особливості, які їй притаманні. Характеризуються відносини між правлячою елітою та пересічними громадянами України.

Ключові слова: політичний режим, політична еліта, політичні партії, громадські організації.

Nataliya Bogomolova, Nikolay Malevani. The role of the political elite in the formation of the Ukrainian State. The article discusses the phenomenon of modern political elite of Ukraine, explores the process of its creation and its features. Describes the relationship between the ruling elite and the ordinary citizens of Ukraine.

Key words: Political regime, political elite, political parties, public organizations.

Феномен современной украинской политической элиты в течение последнего десятилетия становится предметом пристального внимания как представителей научной мысли, так и политиков зарубежных и собственно украинских. Об этом свидетельствуют:

- во-первых, законодательно-нормативное поле, которое создано и постоянно пополняется законами Украины, а также распорядительными документами – от указов Президента до соответствующих региональных решений;

- во-вторых, организационно-политические мероприятия, которые являются условием и результатом формирования и жизнедеятельности элиты (всевозможные совещания, организуемые властью всех уровней, съезды, пленумы, круглые столы и т.п.);

- в-третьих, научные, в том числе и социологические исследования, которые пытаются охарактеризовать эту элиту в таких основных проекциях:

- в отношении с властными институтами;
- с рядовыми партийцами;
- с населением, прежде всего в его электоральном статусе;

- во взаимодействии с другими партийными элитами;
- в осмыслении национальной идеи «в её историческом и современном состоянии»;

- в отношении к векторам государственно-общественного развития («Восток – Запад»);

- в оценке современного государственного устройства Украины и возможных его перспектив («унитарность – федерализм»);

- во взаимодействии с политическими элитами стран, групп государств, которые оказывали и оказывают, зачастую, определяющее влияние не только на внешний, но и внутренний характер жизнедеятельности украинского государства и общества;

- в рефлексивных действиях при оценке причин и результатов собственной деятельности.

Среди авторов, в центре рассмотрения которых находилась украинская политическая элита, можно выделить работы К. Бондаренко, В. Лещенко, Ю.Сокирки и др. [1, 2, 3, 4, 5]. Украинская политическая элита, по мнению этих исследователей, может быть классифицирована по следующим основаниям:

- по роду деятельности: экономическая, бюрократическая, идеологическая и т.п.;

- по «присутствию» в органах государственной власти: власть предрержащая, оппозиционная;

- по месту функционирования: центральная, межрегиональная и региональная разного уровня;

- по характеру отношения с обществом, представителями его социальной структуры: демократическая, авторитарная, либеральная.

Современное состояние украинского политикума, его элиты, основных персоналий обусловлено всем предыдущим ходом истории их формирования. Исторический аспект понимания этого феномена свидетельствует о том, что украинская политическая элита была и остаётся неоднородной как с точки зрения социально-экономической почвы её возникновения, так и этнического происхождения, общекультурного ареала, идеологических, политических причин её появления, формирования и деятельности.

Эта неоднородность обусловлена, прежде всего, различной исторической почвой зарождения элиты. Восток и Юго-Восток Украины с их исторически неразрывной связью с Российской империей и Советским государством и обществом в целом сформировали два основных типа политической элиты. Первый тип связан с представлениями правящих классов о той части населения, которая

не может существовать как объект политического воздействия без хозяина, а точнее – барина, «вот приедет барин – барин нас рассудит». Второй тип неразрывно связан с деятельностью и, соответственно, – образом героя – борца за народное счастье. И тот, и другой типы с учётом влияния православной культуры приобрели черты Мессии богоборческого характера. Именно эти герои, особенно второго типа, звали на борьбу со всеми, кто нещадно эксплуатировал так называемых простых людей. Отсюда не прекращающиеся призывы Н.Чернышевского «к топору зовите Русь». Противоположным был тезис, который сформировался у элиты первого типа: «Секу для их же блага».

И в первом, и во втором случаях перед нами предстаёт сформированный веками общинно-патриархальный тип отношения «элита – народ». Первый элемент – «элита» – отцы – спасители нации в разных вариантах их деятельности, но с одним и тем же результатом: активно-сознательная деятельность – за «отцами», а пассивно-выжидательная, или бунтовщическая, функция – за «страдающей массой» – «Где народ – там и стон. Эх, сердечный, что же значит твой стон бесконечный? Ты проснёшься ль исполненный сил...?».

По такому же историческому образцу формировались отношения между политической элитой и народной массой в советское время, когда «верховный общинник» (генеральный секретарь компартии), его заместники не покладая рук трудились над формированием «беззаветной преданности» идеалам партии и её вождей. Результатом этого процесса должен быть стать коммунистический рай как вариант общинно-православного понимания последнего. Высшим же арбитром правильности её, элиты, намерений и действий объявлялась некая абстрактная партия борцов, наделённая правом носителя абсолютной истины («Я – человек партии, и признаю суд только моей партии», – А.Горький или «Партия – рука миллионно-палая, сжатая в единый громающий кулак», – В.Маяковский). Этому способствовали провозглашённые в «Манифесте коммунистической партии» и закреплённые в советских конституциях поло-

жения об обществе с общенародной собственностью на средства производства и нерушимым союзом рабочего класса, колхозного крестьянства, народной интеллигенции. По сути дела, и в советское время закреплялась и реализовывалась общинная модель отношений элиты и масс.

В Центральной и Северной Украине к этой модели политических отношений добавлялись разве что различные варианты типа: «народні ватажки», «козацькі гетьмани», «партійні активісти» і простой народ.

Особый вариант политической модели сложился в западных областях Украины. Эта модель формировалась и действовала в условиях разных политических культур: польской, австро-венгерской, румынско-бессарабской и собственно украинской. Но и в данном случае украинской части этих социумов отводилась роль замкнутой общины, где при абсолютно «забитом» населении политическая элита выполняла двоякую функцию: просветительскую и повстанческо-освободительную.

При этом необходимо отметить одну существенную деталь. Украинская политическая элита дооктябрьского периода находилась в состоянии постоянного «разрыва» между осознанием себя как самоценного политического игрока, с одной стороны, и необходимостью верного служения политической элите метрополий.

Именно с таким историческим «багажом» современная Украина и подошла к формированию политической элиты, которая, начав с декларации о политической самостоятельности бывшей советской Украины как возможного островка национального счастья, трансформировалась в симбиоз ярых общинных вождей, замешанный на неуёмной тяге к присвоению различными способами ранее общегосударственного и колхозного имущества.

Законодательной почвой возникновения и, в особенности, жизнедеятельности этого «политического мутанта» явилась Конституция Украины, где под оболочкой общедемократических ценностей скрывается действительная основа существования современного украинского политикума. Подтверждением этому является 41 статья Конституции

Украины, которая законодательно закрепляет приоритет частной собственности и, по сути, обуславливает формирование украинской буржуазии как класса с его антиподом – классом наёмного работника [6].

Обратим внимание на особенность той части элиты, которая владеет всей совокупностью ресурсов – от финансово-экономического до партийно-пропагандистского. Именно она, эта часть элиты, сконцентрировав в своих руках всю полноту власти, превратилась в несколько закрытых кланов, которые на сегодня не способны принимать адекватные решения, а ведут борьбу за самосохранение между собой. Поэтому для неё главным критерием нужности обществу является владение политической властью, финансово-экономическим ресурсом (прежде всего государственным и местными бюджетами). В качестве инструментов реализации подобных целей используются политические партии, общественные организаций, средства массовой информации. Результатом этого явилось на сегодня создание фактически двух украинских обществ: «Процветающей Украины» – для одних (200 семей, чей доход превышает годовой бюджет Украины) и «Украины для наёмных работников», количество которых неуклонно уменьшается в связи с безработицей.

Как известно, многообразная по форме политическая карта современной Украины не предложила и, по сути дела, не может предложить стратегической альтернативы развития Украины. Отсюда – предвыборные программы, не поддающиеся мало-мальски осмысленному анализу, типа: «Украинский прорыв: для людей, а не политиков», «Десять шагов навстречу людям», «Украина – для людей» и т.д., и т.п.

Ввиду отсутствия социальных лифтов и замкнутости украинской элиты зреет недовольство региональных групп влияния. Это вызвано рядом причин:

- отсутствие практических возможностей карьерного роста, вплоть до государственного уровня, у местных руководителей. А отсюда – невозможность лоббирования решения насущных, действительно региональных, проблем;

- несогласованность не только по экономическим и духовным основаниям общегосударственного уровня, но и собственно региональным, между местными партийными организациями и их руководителями, т.е. местной политической элитой. Об этом красноречиво свидетельствуют итоги выборов в органы местного самоуправления (2010 г.) Пестрота политического представительства и в местных советах, и в «мэрском» корпусе зачастую приводит к имитации деятельности, а отсутствие стратегии государственного развития порождает «удельных князьков», способных разве что на невразумительные лозунги типа: «Сделаем город Х лучшим городом Украины!» или «Духовной столицей Украины является...»;

- отсутствие в органах местного самоуправления депутатов, представляющих интересы наёмного труда и тем более «множащихся безработных» (исконных пролетариев, т.е. деклассированных элементов).

В целом, следует отметить, что в эпоху глобализации украинское общество объективно требует чётких и понятных ответов на существующие цивилизационные вызовы. В то же время, по нашему мнению, в Украине на сегодня не сложилась элита, способная взять на себя ответственность за состояние дел в государстве и обществе и принимать адекватные решения с последующими действиями.

1. Бондаренко К. На порозі великої регіональної революції? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/08/4/4125086/>

2. Лещенко В. Трансформація політичної системи та роль політичних еліт у розвитку суспільства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.viche.info/journal/1497/>.

3. Пресняков І., Романова В. Стратегії регіональних політичних еліт в Україні [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=407

4. Сокирка Ю. Регіональний фактор у політичному процесі України [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://postua.info/news.php?nid=3>

5. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проєкту Україна». – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm>.

6. Конституція України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.

Світлана Савойська

МОВНО-ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМА У КОНТЕКСТІ ПЕРЕДВИБОРЧОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

У статті здійснюється теоретичний аналіз основних тенденцій мовно-політичних проблем, які загострюються під час передвиборчих перегонів і спричиняють виникнення політичної кризи. Автор аналізує чинники, які поглиблюють кризові явища в сучасній Україні. У дослідженні дається визначення поняття «мовно-політичний періколом».

Ключові слова: мовно-політична проблема, політична криза, передвиборча ситуація, політичні сили, сучасна Українська держава, незалежність, мовно-політичні конфлікти.

Svetlana Savojskaja. Language political problem in context of political crisis, which has been caused by elections: the theoretical analysis of the basic tendencies. In article the basic tendencies of language and political problems which are pointed during elections are analyzed and cause political crisis. The author gives concept definition «language and political perikolom», analyzes the reasons which deepen the crisis phenomena during elections in modern Ukraine.

Key words: a language and political problem, political crisis, situation, which exists before elections, political forces, the modern Ukrainian state, independence, language political conflicts.

Постановка проблеми. Мовна проблема як політична виникла в сучасній Україні в 90-х рр. минулого століття під час президентських і парламентських виборів. До цього часу вона залишається однією з основних проблем під час будь-яких виборів. В епоху всесвітньої інтеграції та глобалізації, коли контакти між державами, націями та їх культурами поглиблюються, мовна проблема в незалежній Україні вийшла за межі держави, набула політичного характеру, стала гальмувати процес формування української політичної нації та загрожувати розколом держави. Все це спонукає українських вчених у черговий раз звертатися до аналізу мовної ситуації, яка щоразу виникає перед виборами та під час їх проведення. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували як вітчизняні (О. Белов, Я. Верменич, С. Веселовський, О. Данільян, О. Дзьобань, І. Кресіна, Л. Нагорна, М. Панов, Є. Перегуда, О. Романюк, І. Шевель, В. Явір та ін.), так і зарубіжні вчені (Р. Гофферберт, Г.-Д. Клінгеманн, Й. Тезінг, А. Фолькенс та ін.).

Мета статті – проаналізувати чинники та основні тенденції виникнення мовно-політичної кризи; дати визначення терміна «мовно-політичний періколог». Поставлена мета передбачила розв'язання таких завдань: визначити структуру та саме поняття «мовно-політичний періколог»; виявити чинники, на основі яких виникла мовно-політична проблема напередодні та під час виборчих перегонів; проаналізувати сутність та основні тенденції виникнення політичної кризи.

За теорією окремих вищезазначених вчених мовне, а тим більше національне питання в Радянській Україні на виборчих перегонах не актуалізувалося, оскільки, з одного боку, ці проблеми не вважалися пріоритетними, з іншого, національне питання у Радянському Союзі вважалось вирішеним. За словами О. Романюка, вибори в СРСР були лише ритуалом, який застосовувався для надання демократичного фасаду авторитарно-тоталітарній владі. Вони проводилися на безальтернативній основі і заздалегідь передбачали «обрання» осіб, яких визначала влада. Мета таких виборів полягала в демонстрації загальнонародного схвалення режиму.

Тобто, ті громадяни, які приходили на виборчі дільниці, де, як правило, завжди панувала святкова атмосфера, не знали, за кого вони мають віддати свій голос. Зазвичай на вибори приходило 99% громадян, які ставили запропоновану позначку навпроти вказаного депутата [1, с. 2].

У незалежній Україні, яка проголосила себе демократичною державою, парламентські і президентські вибори у 1994 році були визнані такими, що відбулися відкрито і легітимно. Чергові президентські вибори (1999 р.), коли чинний Президент Л. Кучма обирався на другий термін, відбулися з певними порушеннями. До чинної влади виникла опозиція, яка на парламентських виборах (2002 р.) перемогла і створила у Верховній Раді фракцію. Розпочиналася політична боротьба за владу, в основі якої лежав захист національних, культурних та мовно-політичних інтересів україномовних і російськомовних громадян незалежної України. Це дало змогу пройти до Українського Парламенту правим політичним силам, зокрема патріотичному блоку «Наша Україна», який, за словами О. Романюка, увібрав весь спектр української демократії: національної, ліберальної, соціальної та християнської. Зіткнення на президентських виборах у 2004 році лівих політичних сил, за яких віддали голоси російськомовні громадяни, і правих політичних партій, яких підтримували україномовні українці, вилилося у протистояння та політичну боротьбу, внаслідок якої виникла політична криза, яка триває і досі. До влади прийшли національно-демократичні політичні сили, які мали можливість, по-перше, відмінити ратифікацію Закону «Про Європейську хартію регіональних мов або мов меншин» у тому варіанті, у якому вона була прийнята Верховною Радою України у 2003 р.; по-друге, прийняти новий закон про мови, за яким мови національних меншин були б належним чином захищені, а українська мова як єдина державна в Україні могла поширюватися в усіх сферах суспільного життя та в усіх регіонах держави. У зв'язку з тим, що нова влада працювала незлагоджено та часто між собою конфліктувала, до Українського Парламенту у 2006 р.

прийшла опозиція, яка, використавши всі демократичні свободи і завоювання помаранчевої влади, розробила власну стратегію та укріпила свій тил для подальших перемог. Тобто, вибори, які відбулися у 2004 році, створили основу для електоральної демократії, що було їх позитивною стороною. З іншого боку, вони розкололи державу на російськомовний Схід та україномовний Захід і поглибили кризу, що є їх недоліком і негативною стороною [2, с. 230–245].

Отже, мовна проблема, якою маніпулюють та яку використовують під час виборів політики і політичні сили, поступово перетворюється на передвиборчу технологію, де можна багато обіцяти, але нічого не виконувати. На думку І.Шевель, українські політики схильні забувати про обіцяне, до якого вони повертаються, як правило, перед наступними виборами. Така мовно-політична технологія була вперше застосована кандидатом у Президенти Л. Кучмою під час перших президентських виборів, який пообіцяв надати російській мові статусу офіційної або другої державної, але не зміг цього зробити, оскільки ця обіцянка не була схвалена та не підтримувалася його опонентами, хоча, за теорією І. Шевель, вона не суперечила діючому на той час Закону України «Про мови в Українській РСР» [3, с. 277, 278].

Тодішній Президент Л. Кучма розумів, що його теза суперечить єдності, подальшій консолідації українського народу та формуванню політичної нації. Через ці та інші «негативні моменти, які пов'язуються з електоральною ситуацією, вибори, за теорією С. Веселовського, – це певною мірою кризовий етап у розвитку суспільства, який ще більше загострюється через використання під час передвиборчої кампанії схем, які побудовані на загостренні протистояння, розколі суспільства, ескалації внутрішньополітичної напруги та різкій мобілізації електорату на тлі порівняно високої, за наших умов, ефективності. Тобто, деякі з тих політичних технологій, які б мали стати чинниками підвищення рівня консолідації суспільства, відновлення довіри населення до влади, як вважає дослідник, мають зворотній бік, особливості якого підвищують

можливість непередбачених змін на політичному полі, які загострюють виборчу кризу» [4].

Таким чином, сам процес переобрання і голосування породжує політичну напругу, а остання – політичну кризу. Якщо згадати, як відбувався процес голосування та прийняття відповідного колективного рішення на віче в Антській державі або у Київській Русі, коли влада була недостатньо сильною, то ми упевнюємося, що він супроводжувався напругою, а нерідко і протистоянням. У Запорозькій Січі майбутній отаман (гетьман до середини XVII ст.) перед обранням повинен був тричі відмовитися від пропонуваної посади. Більше того, йому посипали голову попелом, аби він чинив правильно і знав своє місце. В Українській державі мовно-політична криза, яка поглиблюється та загострюється перед кожними виборами, загрожує новими мовно-політичними конфліктами, які відбуваються і між виборами навколо мовно-освітніх, інформаційних, культурних, релігійних та інших проблем. За теорією О. Данільяна, О. Дзьобаня та М. Панова політична криза загрожує конституційному устрою і державному суверенітету України, створює небезпеку в різних сферах життєдіяльності: національній, політичній, економічній, військовій, екологічній, інформаційній, демографічній, міжнародній, правовій тощо [5].

За теорією О. Бєлова, І. Бінька, С. Пирожкова, М. Рубанця, О. Янішевського до цього переліку можна додати гуманітарну, релігійну та мовно-політичну сфери, які загрожують Українській державі втратою соборності, суверенності, а також – федералізацією і сепаратизмом. Загрозу створює, на думку вчених, посилення космополітизації культури, що пов'язано з відмовою від традицій і самобутності, порушенням механізмів трансляції культури від покоління поколінню, культурно-національного ізоляціонізму. Цю небезпеку у певному розумінні створює духовенство УПЦ Московського патріархату, яке конфліктує з УПЦ Київського патріархату за майно та землю, яке намагається протиставляти православних двох конфесій

та залякувати їх. Конфлікти відбуваються між ними і на мовно-політичному ґрунті [6].

Отже, поняття «політична небезпека» для вітчизняної політичної науки не є новим. Воно виникло в українському політикумі на основі розвитку різних видів політичних конфліктів, які існують між владою та опозицією, між владою та громадянським суспільством, яке народжується, між центральною та регіональною владами, між місцевою владою і громадянами і т. п. Усі ці конфлікти порушують спокій у державі, гальмують її розвиток, послаблюють внутрішню стабільність та розколюють суспільство. Поняття «мовно-політична небезпека» або «мовно-політичний періколом» має також давню історію. Воно було актуальним уже тоді, коли українську мову необхідно було захищати від латинізації, польської і російської асиміляції та нищення. Процес російщення українського народу не припинився, він триває і нині, особливо на Півдні і Сході держави. Це ми спостерігаємо не лише під час виборчих кампаній. Тому «мовно-політичний періколом» ми визначаємо як категорію, оскільки мовно-політична небезпека існує в багатьох сферах суспільного життя: в освітній, інформаційній, релігійній, діловій, науковій, правовій, політичній тощо [7, с. 217–225].

Отже, «мовно-політичний періколом» – це явище, яке гальмує розвиток, поширення державної мови в усіх сферах суспільного життя та в усіх регіонах держави, загрожує знищенням, а також існуванню нації, її культури і держави. Тобто, спекулювання мовною проблемою та використання її як технологію під час виборчих перегонів спричинили мовно-політичну кризу, оскільки у таких змаганнях беруть участь олігархічні клани, а не політичні програми, як це існує у розвинених демократичних державах, де за виборчим процесом, за теорією Ріхарда Гофферберта, Ганса-Дітера Клінгеманна та Андреа Фолькенса, стежать інститути, які реалізують передвиборчі обіцянки, що знайшли підтримку у більшості громадян [8, с. 72].

Щоб завоювати якомога більше прихильників на чергових виборах, кандидати у депутати чи Президенти

обіцяють захистити українську мову, поширити її використання в усіх сферах суспільного життя держави та в усіх її регіонах; інші прагнуть надати російській мові статусу офіційної, другої державної або регіональної. Це відбувається тому, що жоден Президент незалежної Української держави не спромігся прийняти новий закон про мови і, таким чином, розв'язати мовне питання, тобто навести порядок у цій сфері. Байдужість до мовної проблеми загальмувала розвиток і поширення української мови як державної на Сході і Півдні держави і, як належить, не захистила рідні мови національних меншин. Тобто, байдуже ставлення влади до української мови як державної; «парад мовних суверенітетів», коли обласні і місцеві ради Півдня і Сходу держави приймали рішення про надання російській мові статусу регіональної; ратифікація Верховною Радою «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» поглибили в Українській державі мовно-політичну кризу та спровокували мовно-політичні конфлікти [9, с. 262–278].

Не всі політики і вчені вважають, що приймати новий закон про мови є сьогодні першочерговим завданням. На думку багатьох, старий закон «Про мови в Українській РСР» не такий вже і поганий, якщо порівняти його з тими мовними законопроектами, які розроблені і подані на розгляд до Верховної Ради лівими або провладними політичними силами. Ці законопроекти знаходяться у комітетах Верховної Ради України і чекають на розгляд. Тобто, одні вчені вважають, що розв'язати мовне питання сьогодні в Україні не вдасться, тому і порушувати його не лише завчасно, а й небезпечно. Інші вважають, що цю проблему необхідно розв'язувати негайно і саме зараз, перед черговими виборами до Українського Парламенту. Вони упевнені, що таким чином партія влади виконає обіцянку щодо підняття статусу російської мови, запровадивши її в Україні як регіональну, офіційну або другу державну. З іншого боку, це дозволить їй здобути симпатії виборців на виборах до Верховної Ради, які

відбудуться у кінці жовтня нинішнього (2012) року. Інші вчені вважають, що нинішня влада є непатріотичною і неукраїнською, якій байдуже, чи виживе в ситуації юридично закріпленої двомовності українська мова та національна культура. На думку І. Кресіної і В. Явір, типовим для кожної виборчої кампанії є порушення міжетнічної злагоди в Україні за допомогою радикалізації мовного питання, яким спекулюють проросійські політичні сили і націоналістично налаштовані партії. У цій ситуації не останню роль, на їх переконання, відіграє Росія, яка розпалює міжетнічну ворожнечу, налаштовуючи росіян проти українців та української незалежності [10, с. 109–116].

Як бачимо, мовна проблема розпалюється перед кожними виборами з певною метою. Не важко спрогнозувати, до чого може призвести прийняття на території Закарпаття, приміром, угорської мови як регіональної, а на Буковині – румунської, бо, як відомо, саме «мова є витвором суспільної свідомості, могутнім чинником її формування. Від цього, – на думку Л. Нагорної і Я. Верменич, – залежить рівень духовності суспільства, ієрархія його пріоритетів, культура міжособистісних, міжнародних, міжетнічних відносин, з чим не можна не погодитися. Саме тому, як вважають вчені, мовна політика у будь-якій країні є засобом формування в суспільстві бажаних для правлячої еліти ціннісних установок» [11, с. 261].

Аналізуючи праці вчених, можна зробити висновок про те, що жодна виборча кампанія, починаючи з 1994 року, не обходиться без актуалізації мовного питання. Під час проведення кожних виборів вона все більше загострювалася кандидатами у Президенти, до місцевих рад, Українського Парламенту, а також політичними силами. Не стояли осторонь цього процесу й сусідні держави, зокрема Російська Федерація, яка намагається зберегти мовний і політичний вплив як на пострадянському просторі, так і в Україні. Чинниками виникнення та поглиблення мовно-політичної кризи є ще й ті мовні законопроекти, які

упродовж останніх п'ятнадцяти років розробляються депутатами від лівих політичних сил та Партії регіонів. Всі вони намагаються не лише зберегти російську мову на Півдні і Сході Української держави, а й поширити її на україномовні регіони, надавши їй статусу регіональної, офіційної або другої державної. У той же час передвиборча мовно-політична криза, яка сьогодні поглиблюється в Україні, викликана Законом «Про засади державної мовної політики», який було схвалено Верховною Радою восьмого серпня цього року. Аналізуючи науковий доробок українських вчених двох останніх десятиліть з проблем мовної політики держави, неважко спрогнозувати, якою є мовна стратегія сучасної української влади, якщо врахувати запровадження на території цих регіонів угорської і румунської мов як регіональних, а також ті територіальні претензії Угорщини на Закарпаття, а Румунії на Буковину, які вони не приховують. У такому разі постає риторичне запитання: що може відбутися з українською соборністю і незалежністю у недалекому майбутньому, якщо більша частина областей України проголосить свої регіональні мови? Всі ці речі несуть у собі загрозу існуванню української нації, української мови та Української держави як соборної і незалежної.

1. Романюк О. Вибори 2002 – поразка правлячої еліти? // Нова політика. – К., 2002. – №2. – С. 2–4.

2. Савойська С. Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації національної єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2011. – 408 с.

3. Шевель І. Базові соціологічні дослідження виборчих кампаній // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редколегія: М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич. – Київ, 2000. – С. 270–280.

4. Веселовський С. Передвиборчі технології: зворотний бік використання (досвід російської президентської кампанії 1996 року) // Нова політика. – №3. – 1998 – С.44–47.

5. Данільян О., Дзьобань О., Панов М. Національна безпека України. – Харків: Фоліо, 2002. – 285 с.

6. Національна безпека України 1994–1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Редкол.: О. Ф. Белов (голова) та ін. – К.: НІСД, 1997. – 197 с.

7. Савойська С. В. та ін. Українська мова як державна: освіта, політика: Монографія / С. В. Савойська, В. Ф. Панібудьласка, А. М. Тугай; за ред. С. В. Савойської. – К.: Вища школа, 2009. – 319 с.

8. Гофферберт Р., Клінгеманн Ганс-Дітер, Фолькенс А. Передвиборчі програми, урядові заяви та політична діяльність. Про «програматику політичних партій» // Гофмайстер Йозеф Тезінг Вільгельм. Політичні партії в демократичному суспільстві. – Київ, 2001. – С.62–72.

9. Савойська С. Наукове кредо Володимира Панібудьласки у новітніх парадигмах історично-політичного простору: Монографія / С. Савойська. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2012. – 384 с.

10. Кресіна І., Явір В. Етнічний фактор виборчої кампанії 2006 року // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / Редакційна колегія: О.О.Рафальський (головний редактор), М.Є.Горелов (відповідальний секретар), С.О.Довгий, Ю.А.Левенець, М.І.Михальченко, О.П.Моця, О.П.Реєнт. – Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – Том 2. – 584 с.

11. Нагорна Л., Верменич Я. Мовна політика і національна самосвідомість: уроки минулого і сьогодення / Національна культура в сучасній Україні (Голова редакційної колегії І.Ф.Курас). – К.: Асоціація «Україно», 1995. – С.261. – 336 с.

ІІІ. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Борис Дем'яненко

УКРАЇНА І СВІТ У 2012 РОЦІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДАМИ МІЖНАРОДНОГО РАНЖУВАННЯ

У статті здійснена спроба визначити місце України у світі, Європі та на пострадянському просторі за допомогою найвідоміших індикаторів міжнародної рейтингової оцінки.

Ключові слова: рейтинг, міжнародний рейтинг, індекс, експертна оцінка, міжнародне ранжування.

Borys Demianenko. Ukraine and the world in 2012: comparative analysis of methods of international rankings. The paper attempts to define the place of Ukraine in the world, Europe and the former Soviet Union with the known indicators of the international rating score.

Key words: rating, international rating, index, expert evaluation, the international ranking.

На рубежі ХХ – поч. ХХІ ст. значного поширення набув компаративний аналіз країн світу, який здійснюють авторитетні світові рейтингові агенції й організації. Світ усе більше дізнається про найцікавіші міжнародні зіставлення людського і природного капіталів. Особливо актуальним видається питання рейтингового статусу для пострадянських держав, які прокладають власні шляхи інтеграції до світової спільноти, маючи можливість орієнтуватися у досягненні результативності свого поступу на успішні країни світу, континенту та регіону. Важко переоцінити актуальність і корисність таких світових рейтингів, адже вони, по-перше, дають чіткі уявлення про загальні тенденції світового розвитку, по-друге, дозволяють

окремим країнам (наприклад, Україні) «побачити себе збоку», визначити своє місце в єдиній світовій шкалі, продіагностувати проблеми, які аналізуються світовими експертами, виробити стратегію подальших успішних дій.

Місце України у міжнародних рейтингах досліджували Л. Антонюк, О. Білорус, Б. Данилишин, Я. Жаліло, В. Кармазін, П. Кругман, Г. Лавриненко, В. Мунтіян, О. Онопрієнко, Г. Пастернак-Таранушенко, Д. Сакс, А. Степаненко, Є. Тихомирова, Е. Хекшер, Т. Цихан, Ю. Чала, Р. Фатхудінов, А. Філіпенко й ін.

Метою статті є аналіз позицій України у міжнародних рейтингах у динаміці, з'ясування її місця у світовій, європейській та пострадянській системах координат.

Вивчати українське суспільство дуже складно як вітчизняним дослідникам, так і зарубіжним, оскільки воно досі перебуває в суперечливому стані, у ньому строкато переплелися рудименти тоталітарного режиму і ще неміцні паростки демократії, власне й запозичене. Україна розглядається світом як середня за величиною і рівнем розвитку держава, якій поки що далеко до найбагатших та найпотужніших, і набагато ближче до найбідніших країн планети. З позицій кількісних характеристик Україна має достатні підстави стати одним із європейських лідерів – за розмірами території і кількістю населення вона входить у першу п'ятірку європейських країн. Що ж стосується вирівнювання з іншими європейськими країнами в якісному відношенні, то це величезна і копітка робота влади і українського суспільства, яка потребуватиме навіть за найкращого збігу обставин не одного десятиліття. Розглянемо цю проблему детальніше, проаналізувавши найвідоміші індикатори міжнародної рейтингової оцінки місця України у світовому співтоваристві, на європейському континенті та на пострадянському просторі через призму ефективності/неефективності вітчизняної системи влади.

В Індексі верховенства права, який представлений у Вашингтоні неурядовою організацією «Проект світової

юстиції», серед 97 країн світу Україна у 2012 р. посіла 87-ме місце. Індекс оцінює країни за показниками межі повноважень центральної влади, корупції, безпеки і порядку, фундаментальних прав, відкритості уряду, регуляторного середовища, цивільного і кримінального правосуддя. Україна отримала свою 87-му позицію через політичне втручання уряду, безкарність та корупцію. «Урядові установи неефективні у дотриманні виконання законів, а суди, хоча й доступні, – неефективні та корумповані. З іншого боку, країна отримує досить високу оцінку у захисті базових громадянських свобод, таких як свобода релігії, і є відносно безпечною від злочинів. Права власності – слабкі», – вказано у доповіді щодо України [1].

У Індексі сприйняття корупції 2012 р., проведеного Transparency International, Україна посіла 144-те місце зі 182 країн. Рівень сприйняття корупції в державному секторі визначається за шкалою від 0 до 100, де 0 означає, що країна сприймається як високо корумпована, 100 свідчить про відсутність корупції в державі. Найменш корумпованими визнали Данію, Фінляндію й Сінгапур, які отримали по 90 балів. Найкорумпованіші країни – Сомалі, Північна Корея й Афганістан, вони отримали по 8 балів. Україна набрала лише 26 балів, стільки ж отримали Сирія, Папуа-Нова Гвінея та Конго. Хоч за останні роки було здійснено ряд важливих заходів – прийнято закон про засади запобігання і протидії корупції, Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму запобігання корупції, при Президентові України створено Національний антикорупційний комітет, але всі ці заходи існують виключно на папері (переважно у звітах для міжнародних організацій). Сусіди України займають вищі позиції: Польща – 41-шу, Угорщина – 46-ту, Словаччина – 62-гу, Румунія – 66-ту, Молдова – 94-ту, Білорусь – 123-тю і Росія – 133-тю у списку [2].

Водночас Україна на 15 щаблів покращила позицію у рейтингу Світового банку Doing Business. Доповідь Doing

Business 2013 відвела Україні 137-ме місце серед 185 досліджуваних економік за параметрами, які відстежують рамкові умови для діяльності малого та середнього підприємництва. І все ж умови для малого та середнього бізнесу в Україні одні з найгірших серед країн Східної Європи та Центральної Азії. Слід зазначити, що рейтинг не досліджує детально умов функціонування малих та середніх підприємств, загальна кількість яких в Україні має стійку тенденцію до скорочення після прийняття Податкового кодексу, не фіксується й специфічне для України втручання у діяльність бізнесу «силовиків», про яке неодноразово зазначали представники влади та бізнесу. Україна поступається у рейтингу більшості пострадянських країн, випереджаючи лише Таджикистан (141-ше місце) та Узбекистан (154-те). Наприклад, Грузія, яку автори дослідження називають лідером проведення реформ для поліпшення діяльності бізнесу, посідає 9-ту позицію у рейтингу [3].

У новому рейтингу Forbes найкращих для бізнесу країн Україна посіла 104-ту сходинку. Для складання рейтингу було проаналізовано 141 країну за 11 показниками: майнові права, інновації, податки, технології, корупція, свобода (особиста, свобода торгівлі та грошова), бюрократія, захист прав інвесторів, продуктивність фондового ринку. Найкращою для бізнесу завдяки прозорому та стабільному бізнес-клімату й заохоченню підприємництва у 2012 р. стала Нова Зеландія; потужні технології, свобода торгівлі та права власності вивели на другу сходинку Данію; Гонконг, економіка якого сьогодні є однією з найбільш зростаючих у світі, опинився на третій сходинці. До десятка найкращих для бізнесу країн увійшли також Сінгапур, Канада, Ірландія, Швеція, Норвегія, Фінляндія та Великобританія. Україна відстала від Литви (35-те місце), Польщі (38-ме), Чехії (41-ше), Грузії (50-те), Румунії (60-те), Монголії (64-те), Вірменії (77-ме) та Молдови (92-ге), проте випередила Росію (105-те), Таджикистан (111-ше), Аргентину (113-те) та Киргизію (124-те) [4].

Індекс легкості ведення бізнесу (Ease of doing business Index) є дослідженням Світового банку щодо можливості реалізації підприємницької діяльності і формується на вивченні законів та правил, що стосуються ведення підприємницької діяльності. Основу індексу складають дев'ять показників: «Відкриття бізнесу», «Робота з дозволами на будівництво», «Реєстрація майна», «Отримання кредиту», «Захист прав інвесторів», «Сплата податків», «Міжнародна торгівля», «Забезпечення контрактів» та «Закриття підприємства». У рейтингу 2012 р. Україна зайняла 137-ме місце із 185 країн. Такі ж позиції у Лесото, Еквадору й Філіппін. Вище у рейтингу перебувають усі сусідні країни – Росія (112-те місце), Молдова (83-те), Румунія (72-ге), Білорусь (58-ме), Польща (55-те) та Словаччина (46-те) [2]. Позитивно оцінено Україну по показниках «Відкриття бізнесу», «Реєстрація майна» та «Сплата податків».

Індекс економічної свободи (ІЕС) (Index of Economic Freedom) щороку розраховує журнал Wall Street Journal і американська дослідницька організація Heritage Foundation для більшості країн світу. У 2012 р. рейтинг включав 179 країн і базувався на 10 характеристиках: свобода бізнесу, свобода торгівлі, податкова свобода, свобода від уряду, грошова свобода, свобода інвестицій, фінансова свобода, захист прав власності, свобода від корупції, свобода трудових відносин. Індекс економічної свободи фактично є готовою інструкцією, де виписано, що треба зробити уряду, щоб країна стала заможнішою. У рейтингу виділено країни з «вільною економікою» (з ІЕС від 80,0 до 100,0), з «переважно вільною економікою» (від 70,0 до 79,9), з «помірно вільною економікою» (від 60,0 до 69,9), з «переважно невільною економікою» (від 50,0 до 59,9), і з «невільною економікою» (від 0 до 49,9). У рейтингу 2012 р. Україна набрала 46,3 балів, що дозволило їй посісти 161-шу позицію, і потрапила до країн із «невільною економікою». Трохи вище у рейтингу, на 160-му місці – Аргентина (46,7 балів),

далі за Україною – Узбекистан (46 балів). Українські показники економічної свободи найнижчі у Європі. Позитивні зміни в Україні виявлено у «Свободі від корупції», «Податковій свободі», «Грошовій свободі», «Свободі трудових стосунків». Більш негативно, порівняно з 2011 р., оцінено показники «Державні витрати», «Свобода бізнесу» та «Свобода торгівлі» [5].

У рейтингу глобальної конкурентоспроможності 2012 – 2013 рр. від Всесвітнього економічного форуму Україна піднялася на 9 позицій, посівши 73-тю сходинку зі 144 країн, продовжуючи демонструвати свої основні конкурентні переваги – освіту та ємність ринку. Провідні позиції займають Швейцарія, Сінгапур та Фінляндія, які складають трійку лідерів. Наша країна обігнала у рейтингу Грузію (77-ме місце), Румунію (78-ме), Хорватію (81-ше), Вірменію (82-ге), Молдову (87-ме). Утім, кращу за українську конкурентоспроможність було виявлено в Росії (67-ме місце), Ірані (66-те), Руанді (63-те), Болгарії (62-ге), Казахстані (51-ше), Угорщині (60-те). Незважаючи на проведені в Україні економічні реформи, залишаються слабкою система інституцій (132-ге місце) та неефективним ринок товарів і послуг (117-ме), пріоритетним напрямом також має стати стабілізація фінансового сектору країни (114-те) та підвищення рівня розвитку бізнесу (91-ше). Серед основних невикористаних можливостей особливу увагу Україні слід приділити підіндексам «Інновації» (71-ше місце, найбільший вплив на підвищення значення рейтингу, порівняно з попереднім періодом, мала зміна таких складових, як якість науково-дослідних інститутів (+8 позицій), державні закупівлі новітніх технологій і продукції (+15), наявність вчених та інженерів (+26), кількість патентів, отриманих у США на 1 млн населення (+20)) та «Технологічна готовність» (81-ше місце, «рівень освоєння технологій» (+2 позиції), «іноземні інвестиції та трансфер технологій» (+15), «Інтернет-користувачі» (+4)) [6].

Україна також увійшла до десятка країн з найменшими доходами громадян, опинившись на 49-му місці. За

інформацією Allianz у 2011 р. середній українець мав у своєму розпорядженні €928 (не враховуючи грошей, витрачених на кредити).

За доступністю і якістю продуктів харчування Україна опинилася на 44-му місці у світі з досліджених 105 країн. Оцінювання здійснювалося за шкалою у 100 балів, Україна отримала 58,4 бала, випередивши Таїланд, Болгарію, Перу, Казахстан, Азербайджан, Таджикистан [7].

За економічним розвитком жінок наша держава посіла 57-ме місце з 55,4 балами серед країн світу та 17-те місце серед 29 країн Східної Європи та Центральної Азії. За умовами для жінок Україну випередили Албанія (54-те місце), Туніс (49-те), Хорватія (44-те), Македонія (40-ве), Польща (34-те), Чехія (33-те), Естонія (29-те), Латвія (28-ме). Україна ж у свою чергу обігнала Грузію (59-те), Вірменію (64-те), Туреччину (65-те), Росію (66-те), Китай (68-ме) [8].

У рейтингу рівноправності жінок, оприлюдненим громадською організацією Social Watch, Україна опинилася між Перу і Белізом, посівши 64-те місце з 154 країн, які досліджувалися.

У рейтингу репутацій 2012 р. серед 50 держав Україна посіла 42-ге місце. Росія, як і в 2011 р., зайняла 45-те місце, за нею розташувалися Саудівська Аравія, Нігерія, Пакистан, Іран та Ірак.

Одне з останніх місць (78-ме з 80-ти) наша держава зайняла у рейтингу країн, де найкраще народитися. Поряд розташувалися Кенія та Нігерія (останні в рейтингу). При цьому Росію Economist Intelligence Unit розмістив на 72-й сходинці, Болгарію – на 61-й, Естонію – на 44-й, Польщу – на 33-й [9].

Глобальний індекс миру, який розраховується на основі 23 показників (політична нестабільність, терористичні акти, кількість ув'язнених, імпорту зброї та ін.) фахівцями Інституту економіки й миру Сіднейського університету та аналітичним відділом журналу «Economist», є спробою дослідження відносного становища країн та

регіонів із позицій безпеки та миролюбності. Україна в рейтингу 158 країн втратила дві позиції, розмістившись на 71-му місці (1,953 бала) між Кубою та Тунісом, що свідчить про середній рівень безпеки у країні. Цей показник є найнижчим за час формування індексу – від 2007 р. значення зменшилося на 0,197 бала [2]. Найгіршими є позиції України у питаннях доступу до зброї, кількості агресивних демонстрацій та участі у тяжких злочинах. Позитивно оцінено українські показники «смерть внаслідок внутрішніх конфліктів», «смерть внаслідок зовнішніх конфліктів», «військовий персонал», «кількість переміщеного населення». Наймиролюбнішими країнами названо Ісландію, Данію, Нову Зеландію, Канаду та Японію, найнебезпечніше у Сомалі, Афганістані, Судані, Іраку, Конго та Росії.

Найважливішим інструментом для оцінки досягнень країни в сфері людського розвитку є індекс людського розвитку (ІЛР). Згідно з ІЛР 2011 р. (рейтинг 2012 р. ще не публікувався – *прим. автора*) Норвегія визнана найблагополучнішою країною в світі. До першої п'ятірки також увійшли Австралія, Нідерланди, США і Нова Зеландія. Україна зайняла 76-те місце в рейтингу, про що повідомлялося в «Доповіді про людський розвиток 2011» (Human Development Report 2011) «Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех», підготовленому ПРООН. ІЛР обчислюється на основі трьох показників: середньої тривалості майбутнього життя при народженні (довголіття); рівня освіти дорослого населення країни і сукупної частки тих, хто навчається; рівня життя. У рейтингу 2011 р. виділено чотири групи країн: з дуже високим, високим, середнім і низьким рівнем людського розвитку. Перебуваючи на 76-му місці в списку зі 187 країн, Україна входить до групи держав з високим рівнем розвитку. Український показник вищий за середній світовий (0,682 бала), але нижчий від середнього європейського показника (0,751 бала).

Таблиця 1

**Компоненти індексу людського розвитку
в Україні та деяких пострадянських країнах, 2011 р.
[10, с. 127 – 129]**

Місце в рейтингу зі 187 країн	ІЛР	Очікувана трива- лість життя, років	Середня трива- лість на- вчання, років	Очікува- на трива- лість на- вчання, років	Валовий національний прибуток (ВНП) на душу населення (у дол. США за ПКС (паритет купівельної спроможності) на 2005 р.)	Рейтинг з ВНП на душу населення мінус рейтинг за ІЛР	ІЛР, не пов'язаний з прибутком
Естонія (34)	0,835	74,8	12	15,7	16799	13	0,890
Росія (66)	0,755	68,8	9,8	14,1	14561	-13	0,777
Україна (76)	0,729	68,5	11,3	14,7	6175	24	0,810
Молдова (111)	0,649	69,3	9,7	11,9	3058	21	0,746
Таджикис- тан (127)	0,607	67,5	9,8	11,4	1937	20	0,726

Таблиця 2

Індекс гендерної нерівності і пов'язані з нею індикатори в Україні та деяких пострадянських країнах, 2011 р. [10, с. 139 – 141]

Рейтинг країн по ІЛР	Індекс гендерної нерівності		Індекс материнської смертності	Коефіцієнт народжуваності у підлітків	Місце у національному парламенті (жінки, %)	Населення з як мінімум середньою освітою (% людей віком 25 р. і старших)		Коефіцієнт економічної активності населення		Коефіцієнт розповсюдження будь-яких засобів контрацепції (% заміжніх жінок віком 15-49 р.)	Хоча б одні відвідини жіночої консультації (%)	Пологи, прийняті кваліфікованим персоналом (%)	Загальний показник фертильності
	Рейтинг	Значення				Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки				
	2011	2011	2008	2011	2011	2010	2010	2009	2009	2005 – 2009	2005 – 2009	2005 – 2009	2011
Естонія (34)	30	0,194	12	22,7	19,8	94,4	94,6	54,8	69	70	-	100	1,7
Росія (66)	59	0,338	39	30,0	11,5	90,6	95,6	57,5	69,2	80	-	100	1,5
Україна (76)	57	0,335	26	30,8	8	91,5	96,1	52,0	65,4	67	99	99	1,5
Молдова (111)	46	0,298	32	33,8	18,8	85,8	92,3	46,5	53,1	68	98	100	1,5
Таджикистан (127)	61	0,347	64	28,4	17,5	93,2	85,8	57	77,7	37	89	88	3,2

Індекс держав, що зазнали поразки, є одним із ключових соціально-політичних показників. У його основу покладено ідею порівняння базових умов й обов'язків урядів суверенних держав. Американські дослідники з аналітичного центру «Fund for Peace» включили до рейтингу і оцінили 177 країн. У 2012 р. Україна отримала від експертів 67,2 бала (вважається країною, що зазнає поразки) і розділила із Белізом 113-тє місце у рейтингу. Польща займає 148-ме місце із загальною сумою 44,3 бала, Словаччина (144-тє і 47,4), Угорщина (141-ше і 48,3) і Румунія (126-тє і 59,5). Гірша ситуація в Білорусі (85-тє і 76,6), Росії (83-тє і 77,1) й Молдові (73-тє і 78,7). Найкращим в Україні є показник «Масовий рух біженців й внутрішнє переміщення населення» – 2,9 бала (в країні практично відсутні прецеденти примусового переміщення чи виселення громадян внаслідок насильства чи репресій). Задовільну оцінку мали показники «Погіршення громадських послуг» – 3,9 бала й «Система безпеки працює як «держава в державі» – 4,3 бала. Найгірший бал має показник «Криміналізація/легітимність держави» – 7,7 бала та «Правлячі еліти живуть для себе» – 8 балів (корупційні скандали, приватизації державних структур, складна ситуація з державними тендерами). Показник «Відтік мізків», який оцінили у 6 балів, свідчить про поширення еміграційних тенденцій серед сучасної молоді, показники «Бідність й економічний спад» та «Нерівномірність економічного розвитку» отримали, відповідно, 5,7 та 5,6 бала, індикатор «Забезпечення людських прав й верховенства права» – 5,4 бала, «Зовнішні впливи» – 6,5 бала [11].

Індекс глобалізації (KOF Index of Globalization) – це рейтинг країн за мірою їхніх глобальних зв'язків, інтеграції та незалежності в економічній, соціальній, технологічній, культурній, політичній та екологічній сферах. Рейтинг країни визначається після з'ясування її позицій по 24 показниках, які об'єднані у три категорії – економічна глобалізація (торгівля, інвестиції, бар'єри на

імпорт, середній рівень тарифів, податки на міжнародну торгівлю, обмеження рахунку), соціальна глобалізація (телефонний трафік, надсилання грошей, міжнародний туризм, іноземне населення, міжнародні листи, кількість користувачів Інтернету, телебачення, торгівля газетами, кількість «Макдональдсів», торгівля книгами) та політична глобалізація (посольства в країні, членство в міжнародних організаціях, участь у місіях Ради безпеки ООН, міжнародні домовленості). Україна в 2012 р. зайняла 44-те місце з показником 68,48 бала з-поміж 208 країн. Близькі до України позиції у списку займають Бахрейн, Чорногорія, Сербія й Панама. Найвищими є вітчизняні показники політичної глобалізації (43-тє місце, 86,3 бала), рівень економічної глобалізації (69-тє, 57 бала), соціальна залученість у глобальні процеси (61-ше, 67,4 бала) [12]. Країнами із найбільшою інтегрованістю у світові процеси визнано Бельгію, Ірландію та Нідерланди, останні позиції в індексі займають Сомалі, Тонга та Вірджинські острови.

2012 р. знову погіршилася оцінка інвесторів щодо привабливості України. Як свідчать дані дослідження Європейської Бізнес Асоціації, з 5 можливих балів індексу інвестиційної привабливості країна отримала лише 2,12. Експерти відзначають, що у 2012 р. на інвестиційний клімат негативно вплинули жорстка монетарна політика, популістські рішення уряду напередодні виборів і, як наслідок, припинення проведення економічних реформ, призупинка і подальша відсутність співпраці з МВФ. Серед факторів, що заважають веденню бізнесу, опитані експерти зазначили, зокрема, прийняття мовного закону, який змушує виробників маркувати товари регіональними мовами. До проблем ведення бізнесу експерти віднесли корупцію і проблеми з обстоюванням власних інтересів у судах. Водночас серед позитивних змін були відзначені відшкодування ПДВ, прийняття митного кодексу, зміни до земельного кодексу, які дозволили іноземним інвесторам купувати землю несільськогосподарського призначення в Україні [13].

До рейтингу стабільних держав (Failed States Index 2012), покликано оцінити нездатність влади контролювати цілісність території, демографічну, політичну та економічну ситуацію в країні, за версією американського журналу «Foreign Policy» і американського «Fund for Peace», було занесено 177 країн. Чим вищим був порядковий номер, тим менше ризиків у країні. Серед пострадянських країн найгірший рейтинг в Узбекистані (39-те місце), Киргизстані (41-ше), Таджикистані (46-те) і Грузії (51-ше). До першої сотні також увійшли Азербайджан (68-ме), Молдова (73-те), Туркменістан (81-ше), Росія (83-те), Білорусь (85-те). Україна, хоч і потрапила до категорії відносно стабільних країн, посівши 113-е місце, однак опинилася між Ганою та Белізом. Найгірший бал (8 з 10) Україна отримала за пунктом «згуртованість державних еліт», другою проблемною сферою є «легітимність уряду» (7,7 бала). Серед пострадянських країн найвищий рейтинг у Естонії – 149-те місце. Найстабільнішими державами визнано Фінляндію, Швецію, Данію, Швейцарію і Норвегію [14].

Лондонський Legatum Institute склав рейтинг процвітаючих країн світу за 2012 р. на основі 8 визначальних чинників – міцність економіки, діловий клімат, ефективність управління, система освіти, рівень охорони здоров'я, безпека та верховенство закону, особиста свобода людини, соціальний капітал країни. Усього в рейтинг увійшли 144 країни світу, п'ятірка лідерів включає Норвегію, Данію, Швецію, Австралію і Нову Зеландію. Уперше за всю історію США опинилися поза першою десяткою країн-лідерів і зайняли 12-ту позицію в рейтингу процвітаючих країн світу (країна обтяжена проблемами зростаючого державного боргу, а також невисокого економічного зростання). У сотні найкращих країн світу виявилися Україна (71-ше місце) та Росія (66-те) [15].

Щороку компанія Mercer Human Resource Consulting складає рейтинг найдорожчих міст світу для

проживання іноземців. Укладачі рейтингу беруть до уваги ціни більше двохсот товарів і послуг у 214 містах світу. У першу п'ятірку рейтингу 2012 р. увійшли Токіо, Луанда, Осака, Москва, Женева. У списку найдорожчих міст для туристів Київ посів сусіднє місце з Москвою. Найдешевшим містом для іноземців Mercer, як і в минулому році, вважається Карачі (Пакистан), де витрати втричі нижчі, ніж у Токіо [16].

Міжнародна неурядова організація Freedom House опублікувала звіт, у якому оцінила ситуацію з правами людини та демократією у світі у 2012 р. Україна, Росія, Нікарагуа, Нігер, Пакистан, Парагвай, Македонія, Мексика, Киргизстан, Марокко ввійшли до групи «частково вільних» країн. Україна обігнала Бурунді і Гондурас за темпами регресу демократії. В Україні було відзначено зниження позицій у зв'язку з погіршенням якості проведення парламентських виборів, збільшенням тиску уряду на опозицію та новим законом на користь російськомовної частини населення й одночасно ігноруванням менш чисельних національних меншин. Freedom House зазначила, що в Україні частково вільна преса, є повний вільний доступ до Інтернету, разом з Грузією і країнами Балканського регіону наша держава знаходиться приблизно посередині рейтингу країн Євразії. Однак у доповіді йдеться і про те, що рівень демократії в Україні впав. Разом із Малі, Мадагаскаром, Гамбією та Гвінеєю-Біссау Бахрейн Україну, Ефіопію, Еритрею, Руанду, Ємен, Бурунді, Еквадор, Гондурас, Шрі-Ланку експерти зарахували до групи країн, у яких за 2008 – 2012 рр. спостерігалось найбільше зниження демократичних показників. Найбільше покращення ситуації з демократією спостерігалось в Лівії, Бірмі, Тунісі, Єгипті, Зімбабве, Молдові, Чорногорії та Грузії. До групи найбільш «вільних» країн увійшли Австрія, Австралія, Бельгія, Канада, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Швеція, Швейцарія й ін [17].

Суттєве погіршення якості демократії в Україні відмітили й експерти німецького дослідницького центру Bertelsmann Stiftung у звіті «Індекс трансформації 2012» [8].

У рейтингу 2011 – 2012 рр. свободи преси (Press Freedom Index, PFI), який опублікований організацією «Репортери без кордонів», серед 179 країн Україна набрала 55 балів та посіла 116-ту позицію. Її сусідами у рейтингу є Камбоджа, Зімбабве і Перу, гірші за українські позиції мають Росія (142-ге місце, 66 балів) та Білорусь (168-ме, 99 балів), краща ситуація у Молдові (53-те, 16 балів), Румунії (47-ме, 14 балів), Угорщині (40-ве, 10 балів), Польщі (24-те, -0,67 бала) [2].

Отже, проведений аналіз дає підстави дійти невтішного висновку, що у міжнародних рейтингах з політичних, економічних, соціальних питань Україна переважно «пасе задніх» і теперішнє її місце у світовому співтоваристві дуже далеке від очікуваного. Незважаючи на значні розміри території (як за європейськими мірками) і багатство ресурсів (як природних, так і людських), Україна має вигляд слабкої держави із численними внутрішніми та зовнішніми проблемами: вона поки що залишається зі слабкою демократією, політично нестабільна, з корупцією в органах влади і високим рівнем терпимості серед громадян до такої ганебної практики, вже тривалий час переживає економічний занепад, характеризується низьким рівнем економічного розвитку та недостатнім прогресом економічних реформ, низьким рівнем життя населення й високим рівнем злочинності; їй притаманні загрозлива тенденція щодо розповсюдження СНІДу, нелегальна міграція наших співвітчизників, невиконання міжнародних зобов'язань і низький рівень послуг для іноземців, поряд з цим вона традиційно залишається миролюбною країною.

1. Україна за рівнем верховенства права посіла 87-ме місце серед 97 країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/>.

2. Прокопишин Тарас. Україна-2012 у світових індексах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tvi.ua/>.
3. Україна покращила позицію у рейтингові Світового банку Doing Business [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/>.
4. Молдова і Вірменія обігнали Україну в рейтингу найкращих для бізнесу країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/>.
5. Рейтинг стран мира по уровню экономической свободы [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/>.
6. Місце України за Глобальним індексом конкурентоспроможності у 2012 – 2013 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uintei.kiev.ua/>.
7. Україна опинилась на 44-му місці у світі за доступністю та якістю харчів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/>.
8. За рівнем корупції Україна поряд з африканськими країнами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/>.
9. Україна посіла передостаннє місце у рейтингу країн, де найкраще народитися [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravosud.info/>.
10. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех / Пер. с англ.; ПРООН. – М.: Весь Мир, 2011. – 188 с.
11. Американський вирок Україні: 113-те місце [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vgolos.com.ua/economic/>.
12. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.uk.wikipedia.org/>.
13. Птіцин Святослав. Індекс інвестиційної привабливості України погіршують корупція, популізм уряду та мовний закон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/>.
14. Кобзар Георгій. У рейтингу стабільності Україна – між Ганою та Белізом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/>.
15. Україна увійшла в сотню процвітаючих країн світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uaonline.com.ua/>.
16. Москва увійшла до п'ятірки найдорожчих міст світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/>.
17. Freedom House: Україна за темпами регресу демократії обігнала Гондурас і Бурунді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/>.

Лариса Кочубей

ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ СОЛІДАРИЗМУ У ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглядається розвиток технологій формування солідаризму у громадській думці на прикладі Канади, Франції та Японії. Визначено роль зарубіжного досвіду для України.

Ключові слова: солідаризм, громадська думка, Україна, Канада, Франція, Японія.

Larysa Kochubei. Technologies of solidarism in the public: the worlds experience for Ukraine. There are researched the technologies of marking up the solidarism in the public opinion at the example of Canada, France and Japan. The role of foreing experience for Ukraine is determined.

Key words: solidarism, public opinion, Ukraine, Canada, France, Japan.

Термін «солідаризм» походить від французького solidarisme (від фр. Solidaire) і означає – діючий заодно, спільність інтересів, одностайність. Солідаризм є соціально-політичною концепцією, що проголошує первинним та визначальним фактором життя будь-якого суспільства солідарність його членів. Крім того він є своєрідною стратегією мобілізації соціуму в період серйозних криз або загроз і різко підвищує мобілізаційні можливості соціуму та його ефективність за рахунок синергетичного ефекту, який виникає під час усвідомлення різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними погоджених дій.

Відповідно до теоретичних розробок солідаризму розвиток еволюційного процесу характеризувався перевагою в становленні людського співтовариства як інтегруючої основи, зростанням потреби у взаємодопомозі індивідів, формуванням солідарних груп взаємної підтримки.

Ідея солідарності не нова, в тій чи іншій формі вона існувала ще в добу античності. У новітні часи цю проблему досліджували французький соціальний філософ Шарль Жід (1847 – 1932 рр.), німецькі соціологи Фердінанд Тонніс (1855 – 1936 рр.), Пауль Барт (1858 – 1922 рр.), Леольд фон Візе (1876 – 1969 рр.), німецький економіст і соціальний філософ Гайнріх Пеш (1854 – 1926), лауреат Нобелівської премії миру французький державний діяч Леон Буржуа (1851 – 1925 рр.) та ін.

Шарль Жід писав про солідарність у просторі та часі: «Солідарність у просторі – перший рівень солідарності в часі. Функція солідарності полягає в тому, що вона виступає як сила, здатна розбудовувати суспільство. Її завдання – узгоджувати інтереси членів суспільства, які суперечать один одному, і гуртувати суспільство для досягнення спільних цілей. У свою чергу, спільними цілями для суспільства є ті, що гарантують його існування та гармонійний розвиток, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості» [1].

Сучасна ситуація в Україні практично у всіх сферах життєдіяльності людини (соціальній, економічній, політичній, культурно-духовній) набуває загрози невідворотності, втрати досягнутих за роки незалежності успіхів. Наступ російського ідеологічного продукту з одночасним знищенням українського, переписування української історії за російськими стандартами, закриття українських класів (не говорячи вже про українські школи), скорочення годин з вивчення гуманітарних дисциплін та поступове вилучення курсів історії української культури і філософії з програми навчання у ВНЗ, зростання безробіття, підвищення цін на найнеобхідніші продукти харчування та речі, бездуховність та депресивний настрій і багато чого іншого у суспільстві – все це свідчення серйозних змін і потрясінь. У таких випадках розвинуте громадянське суспільство мобілізує свої захисні сили.

Серед основних перешкод формування солідаризму в громадській думці в Україні є: повільна динаміка зростання

соціально-економічних показників розвитку України; невідповідна суспільним очікуванням ситуація із рівнем соціального захисту громадян та їх матеріальним становищем, що формує почуття невпевненості та розчарування діями влади; ініційовані владою непопулярні реформи.

Громадська думка є одним з явищ суспільного життя, яке викликає постійний та глибокий інтерес. Вона відіграє винятково важливу роль у діяльності держави, політичних партій, громадських рухів, кожної людини. Водночас громадська думка є одним з найскладніших соціальних феноменів, ефективним інструментом соціального управління, регулювання багатьох соціальних, економічних, політичних і духовних процесів.

Відкритість, оперативна реакція та увага до *громадської думки* – важливі чинники успіху сучасної політичної партії та її лідерів. У цьому сенсі Інтернет (сайти новин, форуми, блоги) відкриває широкі можливості щодо налагодження ефективного зворотнього зв'язку із прихильниками та потенційними виборцями тієї чи іншої політичної сили. З допомогою веб-сайту можна не тільки інформувати аудиторію, а й залучати її до обговорення важливих питань, вивчати громадську думку, отримувати зріз довіри до лідера та ін.

Однак, з іншого боку, інтерактивні форми, присутні на сайтах, не виконують своїх функцій, заради яких, власне, вони й існують. Зв'язок з політиком чи політичною силою, який мав би формуватися з допомогою таких інтерактивних форм, поки що майже відсутній. Причому не тільки з технічних причин, а й *через небажання реагувати*. В такій ситуації «почути кожного» навряд чи вдасться. До того ж низка сайтів має «неробочі» форуми, давно не оновлені запитання для голосування. Політичні сили в Україні пожвавили свою роботу в Інтернеті. Але, крім традиційного «зливу компромату», поширення чуток, відеожартів та карикатур, замовних обговорень на форумах і блогах, справжнього діалогу з виборцями поки що не спостерігається. На сьогодні потенціал офіційних сайтів, які мають бути основним

джерелом інформації про політичні сили та їхніх лідерів, задіяний недостатньо. *Ці ресурси поки що не є основним майданчиком для спілкування з політиками.*

Громадянське суспільство вже стало популярним вирішенням багатьох проблем суспільного розвитку. Воно перебирає відповідальність за соціальний розвиток у сучасних складних умовах. У світлі очевидних невдач втручання держави у сферу суспільних інтересів, політики, вчені практики здійснюють пошук нового змісту громадської взаємодії, яке ґрунтуватиметься на таких соціальних процесах: об'єднання, визнання, комунікація, взаєморозуміння, довіра. Ці процеси є важливими складовими ідеї солідаризму.

Солідаризм у своєму розвитку пережив декілька етапів, причому на кожному з них він перебував у різних якостях: у Франції – на перший план виходили соціально-економічні аспекти, у Великій Британії – правові, в Італії та Німеччині – політичні, в Росії й Україні – організаційні, філософські та метафізичні.

Успіх запровадження будь-якої системи залежить від загального її сприйняття нацією, від того, наскільки вона далека чи близька національній культурі та традиції. Фактом є те, що практично всі європейські країни, більшою чи меншою мірою, запровадили в себе устрої, що, хоча і не є суто солідаризмом, усе ж за своїми ознаками сильно його нагадують. Класичними прикладами вважаються Швеція та Австрія. У той же час, у США подібні ідеї хоча і мали своє широке впровадження, тим не менш досягли найменших успіхів, а тепер зазнають найсильнішого відкату. Загальновизнаною причиною цього вважається вийнятковий індивідуалізм американської нації.

Здійснимо загальний аналіз *солідаристського руху в Канаді*, країні, яка за своїми економічними, соціальними, психологічними та іншими характеристиками посідає проміжну позицію між Європою та США. Слабкість (порівнянно з Європою) канадійського (тим більше американського) солідаризму бачать, перш за все, у федералізмі. Солідаризм передбачає державу як центральний

елемент системи, що, з одного боку, є формуючою сутністю по відношенню до інших елементів системи (організуючою і дисциплінуючою), а з іншого боку, навпаки, є результатом перехресних впливів усіх інших елементів.

Але й профспілки (що часто постають і міцніють за допомоги солідаристської держави), не схильні завжди йти назустріч побажанням держави, особливо коли справа стосується обмеження зарплатні. В обмін на кооперацію вони вимагають від держави більшого політичного впливу, який використовують для вимог поліпшення умов роботи і соціальних гарантій для працівників, а водночас і прав профспілок.

Зрештою, канадійська держава порядкує 45% ВВП, що є середнім по Європі й у півтори рази більшим, ніж у США (різниця стане ще більшою, якщо врахувати, що США витрачає у два рази більше на озброєння).

Канадійська державна система є значною мірою спадком від міцної імперської британської машини. В той час як американська є витвором революційного ентузіазму, який (як і завжди у таких випадках) йшов дуже далеко шляхом заперечення всього традиційного. Наприклад, лише один голос вирішив долю англійської мови як державної в США (її збиралися замінити на голландську). Вже після цього голосування Бенджамін Франклін агітував змінити граматику «американської мови» так, щоб кожна літера означала звук, як у кирилиці. Зрештою, в цьому напрямі американська революція не прорвалася далі словника Вебстера, в якому правопис деяких слів був наближений до вимови. Як приклад: британські colour і centre були замінені на color та center [2].

Канада довгий час перебувала в складі Британської імперії, а тому в її громадян залишилося шанобливе ставлення до Держави, подібне до європейського (втім, можна сказати загальнолюдського, бо американська недовіра до інституту держави є справді унікальною).

Історія Канади є більш «європейською». Нові території опановувалися спершу військом і там будувався

форт як форпост державної влади. А тоді вже навколо нього селилися поселенці, які від самого початку мали свою державну владу і свій державний захист від індіанців, з якими встановлювалися певні форми взаємодії. Американська експансія була іншою. Переселенці просувалися вперед самі і лише пізніше, на вже обжиті землі з'являлася держава, щоб дати закон і взяти податки. Оскільки поселенці перед тим самі винищували індіанців, то вони не потребували державного захисту. Вони вже проходили певні форми самоорганізації і тепер зовсім не потребували накинутаго державою нового порядку. Зрештою, вони вже звикали жити без податків. Усе це визначило суто американській погляд на державу як на підозрілий, майже непотрібний інститут, що хоче накинати громаді свою волю та невідомо для чого збирати податки.

Майкл Адамс у своєму бестселері, де він порівнює психологічні тенденції канадійської та американської націй, зазначає наступне: «Канада і країни Європи намагаються збалансувати сили ринку з соціальною політикою, щоб примирити прагнення багатих ставати ще заможнішими і творити виокремлені еліти, з державою добробуту, з перерозподілом доходів від тих, хто має, до тих, хто не має. Такі країни визнають права індивіда, але намагаються збалансувати їх з правами колективів. Ці суспільства більшою мірою, ніж американці, усвідомлюють, що індивіди можуть мати забагато свободи і що ця свобода може бути використана безвідповідально, на шкоду самому індивіду та іншим. Для канадійців значно більш вагомими, ніж для американців, є мир, порядок і добрий уряд. Це прагнення консервативних людей, які не сприймають лібералізм вісімнадцятого століття, що вів колись за собою американських революціонерів»[3].

Але, незважаючи на всі існуючі проблеми канадійського солідаризму, він посідає сильні позиції в головах людей Канади (як рядових, так і політиків), у традиції цієї країни і навіть у її устрої. В Канаді сила обставин (економічний союз з набагато сильнішою ліберальною

економікою та зрілість власних корпорацій) працює проти солідаризму, а психологія нації є чинником, що утверджує його.

Франція стала батьківщиною модерного вчення солідарності. У повний голос солідаризм заявив про себе у Франції, де на початку ХХ ст. він деякий час навіть вважався офіційною ідеологією Третьої республіки (1870 – 1940 рр.) і був покликаний нейтралізувати соціальний антагонізм, що загрожувало існуванню держави.

Харизматичність та обранність притаманна політичному лідерству генерала де Голля – одного з найвидатніших політиків ХХ століття. Він усвідомлював власну відповідальність під кутом зору історичної місії служіння своїй Батьківщині – Франції. Результатом «голлізму» як економічної політики стало те, що з нульової позначки у 1958 р. (рік обрання де Голля президентом) золотий запас Франції зріс до 4,5 млрд доларів у 1965 році [4]. Франція не тільки повністю розрахувалася зі своїми зовнішніми боргами, а й перетворилася на країну-кредитора, яка займала на той час третє місце у світі за експортом капіталу. Завдяки жорсткій фінансовій стабілізації «твердий» франк став однією з конвертованих світових валют. За середньорічним економічним зростанням ВВП – 5,5% Франція тоді поступалася лише Японії (а за темпами зростання ВВП, за рахунок підвищення продуктивності праці, значно випереджала цю країну). Обсяг промислового виробництва зріс майже на 60%, а обсяг експорту – на 88% [5]. Значно підвищився рівень життя населення, його накопичення стали чи не основним джерелом внутрішніх інвестицій. Рівень безробіття був низьким як ніколи (і це при тому, що задля гарантії свого суверенітету країна була вимушена нести важкий тягар військових витрат). А головне – за десятиліття президентства де Голля чисельність французів зросла з 45 до 50 мільйонів. Безперечно, що це – найвиразніший показник ефективності економічних реформ. Ідея якісно прогресивнішого відносно класичного капіталізму суспільного ладу – «соціальної республіки» – була сформульована на

законодавчому рівні ще у Конституції Другої французької республіки. На противагу марксизму її суть полягає у проголошенні пріоритету духовних цінностей над «економічним базисом», розумінні необхідності не просто єдності класів з метою збереження загальнонаціональної злагоди, а творчої співпраці та солідарності між ними на корпоративних та кооперативних засадах. У цілому ж незаперечні видатні досягнення державотворчої місії Шарля де Голя стали можливими завдяки тому, що він завжди жив і діяв за принципом «політика – справа честі», а інколи – й «мистецтво неможливого». Це був політичний лідер не за посадою, а за покликанням, справжній Провідник Нації.

Для французької соціальної політики характерні такі особливості: існування розгалуженої системи професійно-галузевих схем соціального страхування; наявність розвинутої системи сімейних допомог, яка стала результатом тривалої еволюції, в ході якої вводилися і удосконалювалися різні інструменти державної сімейної політики і форм сімейних допомог; велика роль додаткових систем соціального забезпечення, особливо в галузі пенсійного та медичного страхування (поряд із загальними (базовими) системами соціального страхування в країні функціонує безліч додаткових професійно-галузевих систем); істотною відмінністю французької системи соціального захисту (наприклад, від шведської або англійської) є її фінансування переважно за рахунок внесків соціального страхування; існування різних страхових фондів, що реалізують окремі соціальні програми, які доповнюють обов'язкові соціальні послуги в рамках загальних обов'язкових схем соціального забезпечення.

Основним джерелом фінансування системи соціального захисту у Франції є страхові внески працівників і роботодавців. Виняток становить страхування від безробіття й сімейні виплати, частка державних дотацій у яких істотно вища, ніж в інших галузях соціального забезпечення, а також страхування від нещасних випадків, яке фінансується виключно за рахунок коштів

роботодавця. Особливості оподаткування у Франції пов'язані з історичним розвитком політичної системи й економіки країни. Податкова система відрізняє, насамперед, системність на широкій законодавчій основі, яка базується на положенні про те, що всі заходи щодо оподаткування перебувають у компетенції парламенту.

Податки і збори Франції формують близько 90% бюджету держави. Збори здійснюються єдиною службою. Основні види податків – непрямі, прямі, гербові збори. Переважають непрямі податки. 50% від непрямих податків складають ПДВ. Існує строгий розподіл на місцеві податки і податки, що йдуть у центральний бюджет.

Базовою схемою пенсійного забезпечення можливий достроковий вихід на пенсію, діє система надбавок подружжю, які мають не менше трьох дітей, і осіб, на утриманні яких знаходиться інші, що не мають власної пенсії. Крім того, існує можливість наслідування пенсійних прав, а також можливість працевлаштування після виходу на пенсію. У рамках основної системи також можливе отримання пенсії при продовженні трудової діяльності. У цьому разі, якщо пенсіонер продовжує працювати, він повинен сплачувати зі свого заробітку так званий внесок солідарності до фонду страхування у зв'язку з безробіттям, 10-15% якого сплачує сам працюючий, а 5% – роботодавець [6]. Винятком є ситуація, коли розмір одержуваної пенсії і заробітку менше гарантованого мінімуму заробітної плати.

Фінансування основної системи пенсійного страхування здійснюється за рахунок внесків роботодавців (8,2% фонду заробітної плати) і найманих працівників (6,55% заробітної плати).

Крім основних, у Франції існують обов'язкові додаткові системи соціального страхування, що функціонують на основі міжпрофесійних національних угод. Велика частина обов'язкових додаткових систем страхування у зв'язку зі старістю зосереджена в рамках двох фондів. Перший (Асоціація режимів додаткових пенсій) охоплює

всіх найманих працівників і фінансується за рахунок обов'язкових внесків підприємців (4% фонду заробітної плати) і найманих працівників, що сплачують 2% з заробітної плати. Другий фонд (Загальна асоціація пенсійних установ) здійснює обов'язкове пенсійне страхування керівних службовців і управлінських працівників.

Поряд з системою трудових пенсій у Франції існує також система соціальних пенсій. Їх виплата гарантується державою, незалежно від характеру та тривалості професійної діяльності. На відміну від пенсіонерів, які отримують трудову пенсію, «соціальні» пенсіонери мають ряд пільг, таких, як безкоштовна юридична допомога, звільнення від податку на житло та земельного податку, вільне телефонне обслуговування тощо. Фінансування системи соціальних пенсій проводиться через фонд солідарності у зв'язку зі старістю, доходи якого формуються з коштів, що надходять від справляння загального соціального податку в розмірі 2,4% будь-яких доходів, а також за рахунок частини акцизів і мит на алкогольні і безалкогольні напої. У разі нестачі коштів фонду на виплату пенсій можливе усунення дефіциту з коштів державного бюджету на підставі відповідного рішення парламенту.

Французька система медичного страхування поділяється на декілька окремих систем, що розрізняються за професійною ознакою. Найбільш великою, що охоплює понад 80% населення, є загальна система медичного страхування. Медичне страхування включає медичні, стоматологічні, фармацевтичні, а також лікарняні витрати.

У Франції існують два великі фонди страхування у зв'язку з безробіттям, керовані на паритетних засадах представниками трудящих і підприємців: Національна спілка сприяння зайнятості в промисловості і торгівлі і Союз сприяння зайнятості в промисловості і торгівлі. Перша організація відповідає за фінансові питання і функціонування всієї системи страхування у зв'язку з безробіттям. Крім того, до її компетенції входять заходи щодо професійної реабілітації безробітних, а також професійне

навчання і перекваліфікація. Друга організація керує страховими рахунками, відповідає за надходження внесків, а також за виплату допомоги з безробіття. Поряд з цими двома установами у французькій системі страхування у зв'язку з безробіттям діє ще одна організація – Національне агентство зайнятості, до кола завдань якого входить надання сприяння в пошуку роботи, інформування про стан ситуації на ринку праці та надання послуг з професійної орієнтації. З 1 січня 2009 р. ці організації реорганізувалися в одну єдину структуру.

Президент Франції Франсуа Олланд зазначив, що не любить багатих. Тепер він збирається ввести 75-відсотковий податок на прибутки багатих громадян. Нині він становить 41 відсоток. Жодна з європейських країн не має такого високого податку на багатство. Оглядачі говорять, що нинішня ідея президента-соціаліста Франсуа Олланда – це не лише жест солідарності в кризові часи, адже впровадження такого податку – це ще й намагання згуртувати навколо себе політиків лівого спрямування. Накласти аж 75 відсотків податку на найвищі прибутки, які отримують французькі мільйонери – це крок, насамперед, символічний. Згідно зі статистикою, високооплачуваних президентів великих банків та підприємств, зірок спорту чи артистів, які заробляють понад мільйон євро на рік, у Франції близько 3 тисяч.

Парижани з великою прискіпливістю ставляться до збереження та культивування своєї мови, культури та національності. Незважаючи на помітну поліетнічність населення Парижа, складається враження, що кожен місцевий житель, до якого б культурного чи національного середовища він не належав, відчуває себе повнокровним французом. Французи дуже ревно ставляться до своєї мови, настільки, що в 1994 р. був прийнятий спеціальний закон, що регламентує норми щодо вживання англійських слів. Французькі лінгвісти навіть спеціально ввели низку нових термінів і понять для заміни тих, поява яких була зумовлена новими закордонними науковими розробками й технікою.

Історичний досвід солідарної Франції має чимало прикладів та стратегій щодо побудови справжнього солідаризму. Основою етнічного, релігійного і навіть економічного патріотизму повинен стати передусім міжособистісний, духовно-психологічний зв'язок на засадах спільних культурно-гуманістичних цінностей, що мають одночасно національне і загальнолюдське значення.

Японський досвід багатогранний і багато в чому повчальний, оскільки він є синтезом національних ідей і кращих досягнень західного світу. Більш того, Японія на своєму прикладі довела світу, якою ефективною може бути система управління в процесі досягнення поставленої мети. Немає сумніву в тому, що успіх високорозвиненої країни пояснюється не лише політичною стабільністю, низькими витратами на оборону, а й, зокрема, політикою державного протекціонізму, національною гордістю і умінням згуртувати громадськість навколо ідеї національного відродження.

Незважаючи на глибоку специфіку історичного і культурного розвитку Японії і України, у сфері трудових відносин склалися достатньою мірою схожі методи і підходи. Зокрема, відомий японський колективізм, постановка колективних цілей та українські колективістські тенденції, які були спотворені за роки радянської влади. Якщо заглибитися в історію, то його витoki знаходяться в самоорганізації у боротьбі за справедливість.

З'ясуємо, якою бачить Японію сучасне українське суспільство. Весною 2005 р. було проведено соціологічне дослідження на тему «якою бачить Японію сучасне покоління?» [7]. Опитування проведено серед студентів, які є прогресивною верствою суспільства, що відкрита для сприйняття нової інформації. Для того, щоб образи Японії були максимально повними і яскравими, виділяли у них усі компоненти: слова, знаки, міфи, емоції.

Найбільш яскравий образ – *технологічний мурашник*, (економічний образ) (55,64% опитаних пов'язують з ним Японію). В основі цього образу лежать асоціації з

мурашником, мегаполісом. Мурашник – уособлення працьовитості, колективізму – виступає символом японців. Дуже поширеним залишається міф про те, що світогляд японців сильно відрізняється від світогляду українців (86,42%). Існує цілий жанр публікацій, який можна було б назвати – теорія японців, де автори із задоволенням розмірковують про те, якими незбагненними є японці для інших народів. У цьому контексті було цікаво подивитися, якими бачать українське і японське суспільства студенти за однакових показників.

Критерій	Японія	Україна
суспільство з сильними традиціями	72%	1%
працьовитість	57%	5%
пошана до старших	47%	4%
солідарність людей у суспільстві	40%	11%

Бачимо досить критичне сприйняття свого суспільства і у явленні щодо Японії, що ідеалізується. Можливо, не стільки традиційна Японія, скільки такою її хочуть бачити студенти, відчуваючи слабкість традицій у власній культурі. Цікаво, що у баченні Японії немає гендерних відмінностей. Тобто в жіночому баченні економічний образ присутній виразніше культурного.

Єдиний спосіб стати японцем – це народитися ним. Найкращою ілюстрацією до цього є те, як Японія чинить з корейцями, що живуть у ній. Між 1910 і 1945 рр., коли Корея була частиною Японії, багато корейців переїхали до Японії. Вони мають посвідку на проживання, але вони не є громадянами Японії. Вони не можуть голосувати, працювати в урядових органах, і більшість

японців не вступають з ними в шлюб і не візьмуть їх до себе на роботу. Останнім часом ця ситуація почала обговорюватися в ліберальній пресі, але більшість японців вважає, що якщо корейцям у них не подобається, вони завжди можуть повернутися до себе в Корею. Японці також з недовірою ставляться до своїх співвітчизників-емігрантів. Для них той, хто залишив Японію, щоб жити в іншій країні, назавжди перестає бути японцями.

У лінгвістичному, культурному і расовому відношенні Японія – одна з найбільш однорідних країн світу. В Японії існує тільки одна раса, ніхто не вживає слова расизм. Такі явища, як рух за громадянські права, боротьба за інтеграцію різних рас тощо відсутні. Немає також навчання різними мовами і квот для різних груп населення під час прийому на роботу. У Японії відсутні етнічні групи, які намагаються впливати на зовнішню політику.

Молодь з повагою ставиться до літніх, студенти – до вчителів, підлеглі – до начальників, а клієнтів поважають усі. Звісно, було б неправильно сказати, що однорідність суспільства позбавляє Японію від всіх проблем. Японці дуже добре розуміють, що солідарність нації заснована на тому загальному, що у них є. Вони високо цінують однорідність свого суспільства і не хочуть, щоб воно було розрізнене [8].

Унікальність японського досвіду також пов'язана з появою в післявоєнний період феномену «корпоративна людина». Основними якостями корпоративної людини є старанність, працьовитість, лояльність, відданість справі та належній групі та ін. Саме ці характерні риси є прикладом, коли намагаються пояснити стрімке економічне зростання Японії в епоху Мейдзі або її відродження і перетворення в могутню державу в післявоєнний період.

Кожен суспільний лад має певні правила та усталені інституції. В Україні схильність до створення неурядових об'єднань, вектор зацікавленості політикою та рівень міжособистісної довіри зумовлені зовсім іншими соціально-економічними та культурно-історичними умовами, ніж в Японії. В ситуації України, з урахуванням і природних, і

символічних ресурсів – багатих земель, великої території, талановитих та розумних людей – посилення довіри можливе за рахунок розвитку громадянської та національної ідентичності. Довіра, маючи культурне підґрунтя, «викохується» внаслідок тривалого еволюційного розвитку суспільства та продуманої державної політики. *«Довіру до влади» сьогодні можна визначити як одну з технологій формування солідаризму в громадській думці.* Про це свідчить велика кількість соціологічних досліджень у цьому напрямі [9].

Український солідаризм міститься в річищі загальноєвропейських духовних засад і пов'язаний із пошуком не тільки національного, але й соціального ідеалу. Концепція солідарності є доволі актуальною для сучасної України, адже саме ця ідея є найкориснішою для розвитку нашої держави сьогодні. За допомогою солідаризму можна зцементувати наше суспільство і зорієнтувати його у напрямі світового розвитку цивілізації. Ідеологія солідаризму здатна дати відповіді на складні виклики нинішньої епохи, що стосуються соціальної організації, – в умовах збільшеної соціальної мобільності індивіда, загибелі модерністських цінностей і інститутів, становлення постіндустріального суспільства тощо.

«Суспільний ідеал солідаризму – не побудова ідеального суспільства. Суспільне й державне життя повинні визначатися характером народу, в якому воно проходить, його культурно-історичними традиціями, національними особливостями, можливостями і вимогами середовища його існування, його духовним та інтелектуальним потенціалом... Універсальних рецептів тут немає... Наш солідаризм не наука... солідаризм не стільки теорія, скільки свідома установка волі на загальне, по можливості дружнє служіння спільній справі...» [10].

-
1. Michael Adams. Fire and Ice. – Toronto, 2003. – P.117–118.
 2. Michael Jenkin. The Challenge of Diversity. – Ottawa, 1983. – P.139.

3. Вахрушев В. Принципы японского управления. – М.: Прогресс, 1992. – 32 с.
4. Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України. – К.: Видавничий дім «Козаки», 2003. – 64 с.
5. Ісаченко Т. М. Соціальна політика Франції: досвід розвитку // Праця за кордоном. – 2003. – № 1. – С.12.
6. Підготовлено фондом «Демократичні ініціативи» та СОЦІС / Бачинський Я., Кучерів І., Бекешкіна І., Стегній О., Полуйко В. – К., 2003. – 54 с.; Цінності громадянського суспільства і моральний вибір : український досвід / Ін-т філософії НАН України. Відп. ред. А.М. Єрмоленко, О.О. Кисельова– К. : Єтна-1, 2006. – 268 с.
7. Редлих Р. Об общественном идеале, утопии и солидаризме // Вопросы философии. – 1985. – №11. – Режим доступу: posevru@online.ru
8. Соціальна та житлова політика Франції: позитивний досвід для України/ [Електронний ресурс]. – Державна Фінансова інспекція України – Режим доступу: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/>
9. Франция. В поисках новых путей. / Отв. ред. Ю.И. Рубинский – М.: Весь Мир, 2007. – С.365. – (Старый свет – новые времена).
10. Французький соціальний філософ Шарль Жід [Електронний ресурс] / Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. / Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
11. http://www.japanese-page.kiev.ua/ukr/japanese-ukraine_ukrainian-look.htm

*Вячеслав Соколов,
Виталий Кольцов*

ТУРКМЕНИСТАН: ЭВОЛЮЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

У статті розглядається тема розвитку політичної системи Туркменістану за останні двадцять років.

Ключові слова: Туркменістан, політична система, еволюція.

Viacheslav Sokolov, Vitalii Koltsov. Turkmenistan: the evolution of the political system. This article describes the development of the political system of Turkmenistan in the past twenty years.

Key words: Turkmenistan, political system, evolution.

История Туркменистана уходит в далекое прошлое. Зная ее, а также существующие традиции, менталитет туркменского народа, можно понять, представить и оценить изменения, прошедшие в стране за последние два десятилетия. За годы советской власти Туркменистан, как и другие союзные республики, прошел нелегкий, но созидательный путь. Некогда абсолютно аграрно-патриархальная территория в Средней Азии получила в 1924 году свою государственность, в 1939 году в валовом продукте, произведенном в республике, 69% уже составляла промышленная продукция.

К началу 1990-х годов советская экономика стала полностью индустриальной, что не могло в полной мере не отразиться на экономике Туркменистана, являвшейся составной частью общесоюзного комплекса. К сожалению, это обстоятельство повлияло на однобокость в развитии хозяйства республики – оно шло в основном за счет добычи нефти и газа, выращивания хлопка, получения различных видов сырья (сера, минеральные соли, асбест и т.д.). Если сравнить темпы роста произведенного национального продукта Туркменистана с другими республиками СССР, то они были наиболее низкими: в 1980 году Туркменистан занял последнее место среди других республик страны [1, с.36].

Во второй половине 1980-х годов народное хозяйство Советского Союза стало снижать темпы роста, падала производительность труда. Сокращался удельный вес продукции промышленных предприятий республиканского подчинения: по республикам Средней Азии и Казахстана он составил только 7-10% от общесоюзного объема [2]. Это напрямую касалось и Туркменистана, который испытывал немало других трудно решаемых проблем. Все острее возникал кадровый вопрос – для развития отрасли по добыче и переработке углеводородов требовались новые инженеры и рабочие различных специальностей. Война в Афганистане сделала Туркменистан фактически «прифронтовым» районом; интенсивный процесс урбанизации не только сокращал сельское население, но и способствовал потере национальных традиций, что не

могло не оказаться на общей ситуации в республике; сказывался недостаток воды (уничтожалось Аральское море); существовали демографические проблемы (уменьшение доли коренной нации – туркмен), увеличилась детская смертность.

На этом фоне в условиях начала демократических преобразований в стране Верховный Совет республики, вслед за другими субъектами СССР, принял Декларацию о государственном суверенитете (22 августа 1990 года), а в октябре того же года была учреждена должность президента республики. Им стал бывший первый секретарь ЦК Компартии Туркменистана С.Ниязов.

Становление и развитие политической системы Туркменистана, ее дальнейшую трансформацию с 1990 года по сегодняшний день можно условно разделить на два этапа: первый, когда во главе государства стоял С. Ниязов, и второй – когда страну возглавил Г.Бердымухамедов. Эти неравные по времени этапы (первый – 1990–2006 гг., второй – 2007 – по настоящее время) имеют как определенное сходство, так и принципиальные различия.

Политическая система любого государства предполагает наличие политических институтов, представляющих упорядоченную совокупность, некий единый механизм, который определяет политическую (и иную) организацию общества. Прежде всего это политическая власть в соответствующих формах, действующая на различных уровнях и выполняющая разнообразные функции. В целом политическая система взаимодействует с другими подсистемами, в частности, экономической, идеологической, социальной, правовой и др. Действенность же подсистемы, равно как и самой политической системы, определяется качеством и количеством политических институтов, а также многих других общественных структур. В этом смысле система институционализации свидетельствует об уровне развития общества.

Как складывалась политическая ситуация в Туркменистане в момент распада Советского Союза и получения республикой суверенитета? Была сохранена президентская власть, ранее существовавшая система государствен-

ного управления. С.Ниязов учел кланово-племенную структуру республики, где самые крупные племена, имея свои ареалы размещения, получили административные структуры – вেলাйяты (области). В некотором смысле это решало национальные проблемы, хотя в Туркменистане, в отличие от других бывших союзных республиках, конфликтов на национальной почве не наблюдалось. Президент С.Ниязов не скрывал, что в основе его политики в переходный период будет сохраняться жесткое государственное регулирование. На практике это означало установление авторитарного режима со среднеазиатской спецификой. За президентом закрепилось имя Сапармурат Туркменбаши (отец всех туркмен), срок его президентства, согласно решения меджлиса (парламента), не ограничивался, а Политсовет Демократической партии (единственной тогда политической партии, где С.Ниязов был почетным председателем) вообще предложил ему полномочия президента оставить на всю жизнь.

Столь значимый «авторитет» С.Ниязов приобрел благодаря тому, что, прежде всего, не допустил развала страны, межплеменного противостояния, а главное – сделал Туркменистан страной, обладающей статусом постоянного нейтралитета под эгидой ООН. Все это ему позволило фактически стать полноправным «хозяином» республики. Кроме президента, он возглавил и Кабинет Министров, был руководителем высшего органа представительной власти – Народного совета (халк маслахаты), возглавлял Совет старейших, был верховным главнокомандующим, председателем Совета обороны и национальной безопасности.

О феномене авторитаризма в Туркменистане пишет в своей книге «Много ли власти нужно власти?» Ф. Рудич: «В чем феномен культа личности Туркменбаши? Ответ, скорее всего, нужно искать в особенностях азиатского менталитета: вождь может быть только один, а одноплеменники должны без возражений признавать его верховенство. Этим ограничена и кадровая политика президента, которая направлена на укрепление режима личной власти» [3, с.100–101].

Парламент республики, хотя и существовал с момента создания суверенного Туркменистана, был инструментом в руках президента. Во-первых, туда входили не избираемые, а назначаемые люди, в большинстве своем чиновники, руководители местных органов власти, партийные функционеры. Во-вторых, меджлис был очень громоздкий (2500 человек), в-третьих, он действовал в полном соответствии с установками президента, который его же возглавлял. Оппозиционная деятельность была запрещена на основании законодательных актов; часть выступавших против верховной власти попало в заключение, другие вынуждены были эмигрировать.

Одновременно в масштабе всей страны шла идеологическая обработка населения в духе верности Туркменбаши. Строительство бесчисленных памятников, памятных знаков, мемориальных досок с изображением президента стали нормой. После выхода в свет книги С.Ниязова «Рухмана» все граждане страны обязаны были не только прочитать, но и свято выполнять высказанные там догмы. Первая страница книги открывалась «Клятвой», которой должны были следовать жители страны – от мала до велика. В тексте, в частности, говорилось: «В час измены Родине, Сапармурату Туркменбаши Великому, священному стягу твоему да прервется дыхание мое» [4, обор.].

Статус постоянного нейтралитета позволил Туркменистану решить не только внешнеполитические задачи. Он стал основой и внутренней политики. К сожалению, в период президентства С.Ниязова деформировался.

С приходом к власти по результатам альтернативных выборов после кончины С.Ниязова президента Г. Бердымухамедова много в стране стало меняться. За последние пять лет произошли значительные изменения, в том числе во внутренней и внешней политике. Естественно, стала меняться и политическая система в целом.

26 сентября 2008 года была принята новая редакция Конституции Туркменистана. Появившиеся изменения определяли новый курс страны, начало изменений существовавшего ранее авторитарного режима. Суть изменений сводилась к следующему. Во-первых, в тексте главы

«Президент Туркменистана» четко прописывались его обязанности, были убраны помпезности и славословия; возвращены названия месяцев по грегорианскому календарю (ранее они были переименованы в честь самого С.Ниязова и членов его семьи). Из общего текста основного закона изъяты положения, не имеющие конституционно-правового содержания (например, из статьи 2 удален текст, регламентирующий административно-территориальные единицы – велояты, этрапы, генгешлыки и т.д.), в связи с ликвидацией института Халк Маслахаты (прежней формы парламента) перестроена вся глава «Система органов власти и управления в Туркменистане». Всего вместо бывших 113 статей в новой редакции Конституции стало 117 статей [5,с.113].

Значимо и такое положение в новом варианте Конституции «Местные органы власти» (5 глава, 77 статья): «Местная власть состоит из представительных органов, которые действуют в пределах их компетенции». Такими органами стали местные органы, «члены которых избираются гражданами соответствующих административно-территориальных единиц сроком на четыре года в порядке, установленном законодательством Туркменистана» [6]. То есть, вся местная законодательная власть сосредоточена в руках местных Халк Маслахаты, куда входят избранные депутаты.

14 декабря 2008 года состоялись выборы в соответствии с новой редакцией Конституции. В 125 избирательных округах (ранее их было 65) прошло выдвижение кандидатов. Всего было 2888 претендентов, то есть от двух до трех претендентов на один мандат. Эти альтернативные выборы стали первыми в условиях новой демократии, необратимости процессов общественного развития в Туркменистане. Активность избирателей также была высока – 93,87% от числа граждан, имевших право голоса. При этом на избирательных участках присутствовали наблюдатели, в том числе представители международных организаций и представители ряда стран.

Различные преобразования, которые развернулись в Туркменистане, напрямую касались структуры всей поли-

тической системы. Полностью сложилась вертикаль власти – от верховной до местной, в основу ее деятельности в сфере политики вошли положения о строительстве демократического, правового, светского государства, где приоритетными направлениями стали гражданские права и свободы, защита интересов человека, а также обеспечение достаточного уровня жизни всего населения республики. Последнее, безусловно, базируется на экономических возможностях Туркменистана.

Огромные запасы углеводородов (газ, нефть), других полезных ископаемых способствуют развитию всех отраслей народного хозяйства, а продажа сырья другим странам создает основу наполнения бюджета государства. Важно, что сам бюджет не зависит от налогов с населения. Хотя, в этом и заложены некие негативные обстоятельства: «граждане... развращаются собственной властью... Добровольный отказ от свободы в обмен на экономические преференции приводит страну к диктатуре» [7, с.163], поэтому само государство должно, с одной стороны, обеспечивать своих граждан всем необходимым, а с другой – вынуждено выступать в качестве масштабного эксплуататора. Умение сбалансировать оба направления – главная составляющая всей политики.

С приходом к руководству страной Г. Бердымухамедова главным стал лозунг: «Государство – для человека», который определяет сущность стратегии самого государства, а значит – построение и функционирование политической системы. Эта стратегия определяет пути реализации национальной идеи, создания максимально благоприятных социальных условий жизни граждан Туркменистана. По словам президента Г. Бердымухамедова, в обозначенном лозунге провозглашается необходимость «в предельно лаконичном по форме и всеобъемлющем по сути призыве современную идею общественного развития воплотить через вовлеченность в этот процесс человеческой личности, без чего любая национальная идея правления – как плохо натянутый канат над горной пропастью» [7, с. 2].

Молодая туркменская демократия еще в стадии совершенствования, ей необходимо окрепнуть, обеспечить полное народовластие. Причин, тормозящих это разви-

тие, немало, как в экономической, так и в политической, культурной, технико-технологической, финансовой, социальной и иных сферах. Кроме того, Туркменистан граничит на юге с Афганистаном и Ираном, где проходят масштабные события, вплоть до военного противостояния или проявления религиозного экстремизма. Фактически в самом Туркменистане только начинает формироваться своя национальная политическая элита, чему мешает традиционная клановость, племенное деление, соперничество во власти людей разных поколений и убеждений. Это и еще многое другое необходимо преодолеть и, разумеется, в кратчайшие сроки. Страна постепенно решает в условиях демократизации задачу укрепления собственной государственности, используя приобретенный статус постоянного нейтралитета под эгидой ООН. Одновременно Туркменистан интегрируется в систему мирового хозяйства, используя свои углеводородные богатства и стратегическое географическое положение. Миротворительная внешняя политика, добрососедские отношения со странами региона, участие в международных организациях и структурах – все это повышает авторитет Туркменистана, дает ему возможность идти по пути прогресса и развития.

1. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе / Под общ. ред. В.В.Журавлева. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.

2. Правда. – 1989. – 14 марта.

3. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы /Ф.М.Рудич. – К.: Наукова думка, 2009. – 302 с.

4. С.Туркменбаши. Рухмана. – Ашхабад: Туркменская Государственная издательская служба, 2002. – 416 с.

5. Соколов В.Н. Туркменистан: история и современность: [монография]/В.Н.Соколов. – Одесса: Астропринт, 2011. – 288 с.

6. Конституция Туркменистана // Нейтральный Туркменистан (газ). – 2008. – 27 сентября.

7. Гурбангулы Бердымухамедов. Экономическая стратегия Туркменистан: опираясь на народ, во имя народа. – Ашхабад, 2011. – 20 с.

IV. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ В ІСТОРИЧНІЙ РЕКТРОСПЕКТИВІ

Ігор Вдовичин

ДЕРЖАВА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ ОСОБИ (КОНЦЕПТУАЛЬНІ РІШЕННЯ ПРАВОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ)

Проаналізовано концептуальні підходи правої української політичної думки до держави як інструменту реалізації свободи особи. Визначено роль взаємозв'язку духовно-культурної традиції, інституційних та процесуальних інструментів для гарантування свободи людини. Розкрито значення діяльній складовій людського буття для забезпечення надійного функціонування суспільства в минулому та сьогодні.

Ключові слова: Д. Донцов, В. Липинський, держава, свобода, особа.

Igor Vdovychyn. The state as an instrument of the individual's freedom realization. (conceptual solutions of the legal Ukrainian political thought in interwar period). This article presents an analysis of conceptual approaches in the rightist Ukrainian political thought towards the state as an instrument to achieve the realization of individual freedom. It defines the role that the interconnection of spiritual-cultural tradition, institutional and procedural instruments plays in guaranteeing human liberty. It also examines the meaning of action as a component of human existence in terms of ensuring reliable functioning of society in the past and the present.

Key words: D.Dontsov, V.Lypynskyi, state, liberty, individual.

Потреба раціоналізації конфлікту між гарантуванням безпеки (базовою потребою людини) і гарантуванням особі широкого спектра прав і свобод, без яких сучасне суспільство не зможе забезпечити якісне економічне, технологічне і соціокультурне буття, набуває особливої гостроти і актуальності в умовах нестабільного сьогодення. У той же час очевидно, що така проблема є невід'ємною складовою існування людської цивілізації і українська політична думка не оминала її своєю увагою. Запропоновані нею відповіді ґрунтовно розкриті у працях українських дослідників К. Галушко, М. Кармазіної, Б. Кухти, Ю. Левенця, І. Лисяка-Рудницького, В. Потульницького, Ю. Римаренка, О. Юристовського та багатьох інших. Широким спектром ідей щодо визначеної проблеми виокремлюється правий напрям української політичної думки міжвоєнного періоду, чії світоглядні засади викликають найбільш гостру полеміку і потребують аргументованого аналізу.

Життєво необхідною умовою не тільки для самоздійснення свободи особи, а й для простого тривання людського життя є держава. Чільний представник українського консерватизму В. Липинський щодо ваги держави зазначив: «Навіть анархісти, які засадничо поборюють державу, для своєї остаточної перемоги мусіли-б здобути політичну владу, мусіли-б зорганізувати свою державу хоч-би на те, щоб недопустити до возстановлення тієї держави, яку вони перед тим повалили» [11, с. 380]. Піднесення до рівня держави – це не тільки певний інструментарій, це також свідчення зростання внутрішнього світу спільноти, її готовності до сприйняття позаособових ідеалів, вихід за межі чуттєво-дотикової реальності, буденності, обмеженого особистого досвіду. На вазі і ролі відмови від трайбальських уподобань і піднесенні до усвідомлення держави як цінності наголошував ще один представник правої української політичної думки Д. Донцов: «Традицію не племені, не провінції, не суспільної верстви, не класу, не політичного підсусідка, що концептує свої права за сочевицю чужій державній ідеї, але традицію політичної нації, якою мусимо стати, коли не хочемо наново пірнути

в історичну Лету. Свідомі цього ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця – встанемо. Зрікаючись його – ніколи» [7, с. 239].

Д. Донцов підтримує ідею самостійної держави, здатної забезпечити свободі людини правовий захист, та наголос робить на персональній активній участі у політичному житті. Відповідно до роздумів Д. Міля, який виразно і водночас «неполіткоректно» зауважує, припустімо, що певний народ волів би мати вільне врядування, але внаслідок лінощів, легковажності, несміливості чи браку громадянського духу він ніяк не спромагається це врядування зберегти: цей народ не битиметься за свій політичний устрій тоді, коли той зазнає прямого нападу; його можна ввести в оману за допомогою хитроців, метою яких є скасування тієї або тієї форми врядування; внаслідок мінливого розчарування, тимчасової паніки чи палкого вшанування якогось індивіда. Тому мислитель робить висновок: «Йому може забракнути бажання чи спроможності виконувати обов'язки, що їх від нього вимагає певна форма врядування» [14, с. 135].

Сучасна західна політична думка теж усвідомлює небезпеки буквального застосування доктрини нічим не обмеженої свободи: «А що, коли те «я», котре «зреалізувало себе» за умов ліберального капіталізму, є «я», котре зневажає ліберальний капіталізм і використовує свою свободу для повалення та ліквідації вільного суспільства?» [8, с. 223]. Та домінують ідеї зняття практично усіх духовно-культурних табу, які, власне, і забезпечили сучасні інституційні і правові гарантії свободи людини. Наполегливі зусилля у цьому напрямі спрямують соціальну еволюцію у зворотному напрямі, у часи, коли не було культури, моралі, совісті, права, лише сила, необмежена навіть родинними чи племінними табу. Це ще раз засвідчує потребу в ефективних інституційних і моральних інструментах, спроможних утримувати функціонування складного механізму сучасної цивілізації і водночас гарантувати особі свободу. Ніколи не слід покладатися виключно на зовнішні зразки, якщо за ними не стоять безперервні зусилля конкретних громадян,

для яких свобода є цінністю, а не декларативною нормою писаного закону. Відповідно, неможливо створити найкращу форму правління взагалі, можлива тільки більш-менш оптимальна форма для відповідних історичних і духовно-культурних реалій.

Д. Донцов перш за все застерігає від захоплення доктринами, які, незважаючи на свою декларативну прихильність до свободи, у випадку втілення створюють загрози для тих мінімальних стандартів свободи, що вже досягнуті. Він слушно зауважував: «Цей анархізм (ідеї Драгоманова та його послідовників. – І. В.) був логічним наслідком цілої ідеології нашого провансальства. На нім мусіла скінчитися ця ідеологія, бо «повна» свобода одиниці й груп тяжко мириться з державним примусом, як і з щастям тієї «мирної країни», яка передусім не хоче, аби її виривали з її мертвого сну» [6, с. 280]. На думку Д. Донцова, М. Драгоманов проповідував махновську ідеологію «розбавляти всяку державну силу». Д. Донцов запитує, як, на думку Драгоманова, має виглядати ця «вільна» спілка? І дає відповідь: висловлюючись тим «елегантним народницьким» стилем, який впровадив до нашої публіцистики Драгоманов, – ця спілка повинна бути «без попів і без панів» (певно, і з правом сецесії), «без начальства», бо «безначальство – ідеал маси», а маса, особливо темна – бог соціалістів і радикалів [6, с. 280]. На нерозуміння М. Драгомановим конструктивного сенсу держави звертав увагу також І. Франко, який, критикуючи глобалістичні вподобання М. Драгоманова, застерігав: «Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювали перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою» [18, с. 76].

Д. Донцов зауважує, що для культурних націй Європи й Америки державний примус конечний в інтересі кожної групи й одиниці, що належить до державного зв'язку. Для вихованих у гуляйпільських степах махновців (габілітованих так само, як негабілітованих) це

зовсім інакше. Народолюбний махновець не бачить в атрибутах держави нічого, як тільки «власні марки і гроші, власний двір, армію, власні в'язниці і власних жандармів»; для нього все це «такі приємності», за які він охоче подякує, аби лиш йому забезпечили «добру поживу» [6, с. 281]. Такий перебіг думок Д. Донцова дозволяє поставити під сумнів твердження про його прихильність до тиранії. В іншому випадку, такі ж звинувачення можна застосувати до кожного відповідального мислителя, у тому числі і до Ф. Гаєка, який безкомпромісно заявив: «Запобігти примусові може тільки загроза примусу» [3, с. 145]. На важливості держави з усією структурою її інституцій, відносин, культури і права для забезпечення самореалізації свободи особи також наголошує сучасний український дослідник В. Денисенко: «Таким чином політична система в цілому виступає більш активною формоутворюючою силою, ніж безпосередньо сам індивід, і цим самим перша репрезентує себе як засіб та умову становлення людини, спосіб її самоствердження» [5, с. 26–27].

Для політичних ідей В. Липинського характерне протистояння недалекоглядному духові часу, коли було втрачено відчуття політичної реальності, запанували позитивістські утопічні концепти. З усвідомленим обов'язком перед окремим індивідом і нацією, їх сьогоденням і майбутнім В. Липинський писав: «Без сили меча, без сили фізичного примусу, яка од початку і до кінця світа була, єсть і буде прерогативою, монополем, ознакою і суттю держави, ніяка сила громадська не може ані забезпечити себе, ані зреалізувати своїх остаточних бажань. Тому всяка сила громадська, залежна од більшої здатності до організації продукції чи ідеології, має все нахил до захоплення в більшій або меншій мірі державної влади, бо тільки держава силою меча здатна зреалізувати або забезпечити ті чи інші громадські тенденції» [11, с. 380].

В. Липинський, наголошуючи на небезпеці незбалансованих радикальних перетворень, висловлював спільну для усіх далекоглядних мислителів тривогу. Російський мислитель Б. Чичерін писав: «Історія показує, що народи,

які разом з громадянськими перетвореннями бралися також за зміни політичного ладу, витворювали тільки загальний хаос. Розперезані пристрасті піднімалися на просторі, і державний порядок піддавався повному руйнуванню. Такою була доля Франції в часи Революції» [19, с. 45]. На жаль, українська історія демонструє надто багато прикладів таких самовбивчих чвар, тому роздуми В. Липинського зберігають актуальність. Реалізація особою свободи не означає право громадянам на нічим не обмежене свавілля – це означає набуття ними більшого простору для суспільного і приватного життя, в якому індивід найбільш наочно може втілити свою здатність долати хаос через виконану обіцянку і відповідальність, не потребуючи патерналістської держави. Такий підхід спонукає особу поводитися як громадянин, а не тільки як споживач. Ф.Гаєк наголосив: «Саме через те, що свобода означає відмову від прямого керування зусиллями індивідів, вільне суспільство здатне використати набагато більше знань, аніж міг би досягнути розум наймудрішого правителя» [3, с. 38].

Провідні діячі організованого націоналізму, які визначали його світоглядні уподобання, не покладалися на містику і водночас не виявляли вузькодоктринної прихильності до декларування планів конкретних державних устроїв. В. Мартинець застерігав, що український націоналізм не знає проблеми форми влади і державного устрою майбутньої української держави в площині, накресленій іншими українськими політичними партіями: «Бо форма ця буде залежна від соціально-політичного укладу сил української нації в конкретний момент. [...] Тому не варто планувати невідому майбутність, розбивати за неї сьогодні голови, бо тоді можна не побачити її ніколи» [12, с. 15]. Проте це не означає пасивного очікування цього майбутнього чи відмову від класичних ідей поділу влади, формування інститутів вільного суспільства. Ю. Вассиян, ще один відомий діяч організованого націоналізму, розглядає самореалізацію свободи не як втілення забаганок одиниці, а як можливість особи себе здійснити. Таке здійснення набуває реальності виключно в межах певного державно-правового поля, якщо йдеться про людину, яка

вже вийшла з природного стану. Таким чином, не може бути мови про жодне обмеження свободи, а тільки про її реальне наповнення. Водночас потребує відповіді питання, чому такої самореалізації не можна було досягти в межах існуючих на той час державних форм? Мабуть, тому ж, чому ніколи не припиняються дискусії про оптимальні форми правління, кращі моделі соціально-політичного розвитку, культурно-ментального сприйняття духовних і матеріальних цінностей. Виходячи з таких аргументів, Ю. Вассиян вважає, що «національна єдність є основою для вільнішого заспокоювання, при малій витраті енергії, життєвих потреб поодиноких частин нації, а то через випрацьований віками природного співжиття спільний, психічний, культурний і соціальний підклад життя» [1, с. 118]. Відповідно, як наголошує мислитель, найперше завдання, що висуває український націоналізм – створення української держави. Державність для нації є найпершою передумовою можливості її зростання в усякому відношенні. Тому для політично поневоленої нації власна держава – це перший, прямий і абсолютний наказ, що його треба здійснити чимшвидше, безпосередньо та з внеском усіх сил. «У бік державного чину український націоналізм спрямує всі свої організовані сили та всю моральну енергію патосу української національної революції» [1, с. 135].

Той радикалізм, що виявляв український організований націоналізм у протистоянні з конкретними державними утвореннями, зумовлювався запереченням цими державними утвореннями суб'єктності особи, її спроможності до свободи, несанкціонованою владою самотійності, невизнанням здатності людини до самореалізації без жорсткого зовнішнього контролю.

Першою з принципових вимог, на яких базується доктрина націократії, запропонованої М. Сціборським, є наявність суверенної держави як основної передумови консолідації нації, покликаної забезпечити її всебічний розвиток й активну роль у світовому оточенні.

Наступною вимогою (стрижнем доктрини) націократії є ідея, що саме нація має бути творчим чинником історії та повноправним господарем власної долі. Такий режим

відкидає керівну роль політичних партій з їхніми «вузькими інтересами». «Отже, націократія негує партійно-парляментську організацію демократії. Як у період національної диктатури, так і в умовах постійного державного ладу – партії не існуватимуть» [16, с. 114]. Власне, це чи не єдине принципове положення концепції М. Сціборського, що заслуговує на критику. Незважаючи на не цілком привабливий образ українських партій, без такого інституту забезпечити свободу особи ще складніше. Хоча принцип плюралізму, політичної боротьби не відкидається М. Сціборським. Він реалізується через синдикати, на загальнодержавному рівні, і через вибори місцевих органів влади на мажоритарній основі.

Соціально-економічною основою націократії визнається приватна власність (як у виробництві, так і в торгівлі), зі збереженням різних форм власності – державної, кооперативної та індивідуальної, «вона не заперечує приватну власність, економічну свободу й прагнення господарського зиску. Власність, приватна ініціатива і право на зиск – це проблеми не лише економічні, але й психологічні. Вони є основними, рушійними силами господарського розвитку. Де ці сили паралізовані – там вбивається само життя, а на їх місце приходять бюрократична мертвечина й лицеміре «ханжество», що ховає під брехливою маскою штучно погамовану людську натуру (приклад комунізму)!» [16, с. 94].

Як бачимо, перед нами чітко окреслена модель ринкової економіки, ґрунтованої на свободі індивіда і конкуренції. М. Сціборський розумів усю принципову важливість збереження різноманітності усіх складових життя людини, в протилежному разі їй загрожує не тільки матеріальна бідність, а й втрата свободи, яка є одночасно і сенсом буття людини, і невід'ємним атрибутом, без якого наповнення людського буття чи то матеріальними, чи то духовними багатствами ускладнене й обмежене. Неможливо зберегти свободу в максимально рівному суспільстві, свобода є нерівність. Нерівність зумовлюється вже самою можливістю обирати свій життєвий шлях, спираючись на

власні уявлення про пріоритети, цінності, бо свобода – притаманна людині специфічна здатність діяти відповідно до своїх цілей та інтересів, які виражають переважно не наявну (вже здійснену), а майбутню, головним чином можливу реальність. М. Сціборський наголошує: «На самій матеріальній базі нівелююча рівність ніколи не обмежується; вона закономірно тягне за собою нищення й таких суспільних і духовних первнів, що стимулюють якісний розвиток – зводячи життя до панування кількісного, не продукуючого, а тільки споживаючого примітиву» [17, с. 16–17].

Щодо державного устрою, то в Україні планувалося утвердження республіканської форми правління за принципом поділу влади, із сильною законодавчою і виконавчою владою, незалежною судовою владою.

«Найвищому Судові (обирається Національними Зборами. – *І. В.*) належатиме контролю непорушності виданих законодавчими й виконавчими органами ухвал і касаційний перегляд усіх інших судових справ. Відповідно зорганізовані краєві, повітові і міські Суди забезпечуватимуть правозаконність в Державі» [16, с. 117].

Законодавчі функції покладалися на виборний орган – Державну Раду. Голова Держави, користуючись правом законодавчої ініціативи, є одночасно Головою Державного Уряду (Прем'єр-міністр) й уособлює виконавчу владу в країні. Передбачалося надання широких повноважень самоврядним територіям. «Українська Держава за адміністративним розподілом, що узгляднятиме природні, історичні, політичні, економічні і стратегічні властивості окремих районів нашої обширної території, поділятиметься на краї, повіти й громади (міські, містечкові, сільські), що матимуть свої органи самоуправи та у межах встановлених законами компетенцій кермуватимуть місцевими публічними справами. [...] Вибори до органів самоуправи відбуватимуться на засадах прямого, загального, рівного й таємного голосування» [16, с. 115]. На вагомості ролі місцевого самоврядування наголошував і представник консервативної течії української політичної думки В. Кучабський:

«Признання з боку державної влади населенню держави якогось самоврядування є завжди з боку тієї влади взаємо визнаним не лише того, що в даному крузі суспільної діяльності кожна автономна громада може бути начеб-то суверенною, себто що вона може до деякої міри порядкувати своїм життям так, як це їй самій, а не державній владі подобається, але таки і поважним признанням того, що принципіально існує можливість конфлікту поміж державними і громадськими інтересами і що на випадок такого конфлікту не завше мусять перемогти погляди й пляни державного центру, лиш, навпаки, – часом можуть перемогти теж і суперечні тим поглядам і плянам бажання громадянства» [9, с 42]. Таким чином, для української політичної думки правого спрямування незаперечними були як право громадян на самостійну роль у системі владних повноважень, так і розуміння не тотожності інтересів громадян і державної влади. Держава у жодному разі не розглядалась як абсолют.

Популярними є звинувачення правої української політичної думки у спробах руйнування вже існуючих форм державного співжиття на користь майбутньої, ще не відомо якої держави. На подібні закиди відповідь дав Д. Міль: «Один і той самий спосіб життя може викликати в однієї особи здорове збудження, підтримувати всі її здатності до дії та насолоди в найкращій формі, а для іншої те саме може бути нестерпним тягарем, через який все її внутрішнє життя буде затримане або зруйноване» [14, с. 79]. Формування нової, незалежної держави якраз мало на меті вирішити завдання гарантування свободи особи в конкретно-історичних умовах, коли переважна більшість українців проживала в межах держави, яка ані на теоретичному рівні, ані в практичній площині не визнавала природних прав людини загалом і за українською спільнотою зокрема. Та все ж поступово зважене розуміння світоглядних засад організованого українського націоналізму набуває визнання: «У перехідний період передбачалося розбудувати «упорядковану» правову державу з авторитарно-парламентським устроєм.

На чолі її мав стояти обраний парламентом глава держави, який призначає виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим представницьким органом. В основу адміністративного устрою було покладено регіональне самоврядування» [2, с. 212]. Таким чином, український організований національний рух висловлював підхід відповідальної політичної сили, свідомої складностей державного життя і тих проблем, що повинна розв'язувати державна влада.

Для покоління 1920–1930-х років ідея державної самостійності на тлі програних Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. була центральною, та не меншої уваги надавали питанням внутрішнього сенсу цієї держави, власне, становища людини в державі, її ціннісних, моральних пріоритетів, цілком слушно розуміючи фундаментальне значення морально-етичних засад у процесі самореалізації потенційної свободи особи. Водночас наголошувалося на надзвичайній неефективності цих зусиль без певних політичних і соціальних інститутів, що теж не суперечить ліберальній ідеології. Слід розуміти, що класичний лібералізм є доктриною про роль держави у забезпеченні свободи особи, а не доктриною заперечення держави чи інших інститутів, якщо вони в принципі не відкидають право людини на свободу шляхом реалізації на практиці нівелювання індивідуальності, нерідко формально прикритого писаною нормою закону. Такий підхід є прикладом найбільш небезпечної тиранії, він практично позбавляє особу можливостей захистити себе від свавілля, бо знищується саме поняття права і спроможність реалізовувати свободу у легітимних межах.

Реалізуючи власну вільну поведінку, маючи змогу приймати «управлінські» рішення, нехай і в обмежених масштабах, і усвідомлюючи пов'язані з цим небезпеки, людина достатньо відповідально підходить також до рішень політичного характеру. Ослаблення зв'язку власності і господарювання є одним із чинників, що спонукають до пошуку «простих» рішень нововиниклих проблем. Ще легше такі ідеї сприймаються там, де панування тоталітаризму

залишило значний слід у свідомості і підсвідомості. Ці думки дають підставу поважніше сприйняти слова В. Липинського: «Правителі, що не мають в собі самих матеріальної сили, щоб правити; правителі, що правлять з чужої ласки; правителі, що своїм облесливим підхлібством деморалізують тих, ким вони правлять – це моральна хвороба, а не здоров'я націй, це перша ознака упадку і виродження, а не відродження, розвитку і зросту сили націй» [11, с. 149].

Спільнота, переважна більшість якої не володіє вагомим особистим ресурсом, здатним забезпечити їй хоча б елементарне виживання без зовнішньої допомоги, неминує є об'єктом зовнішнього маніпулювання, і говорити в такому разі про самореалізацію свободи особи слід доволі обережно, навіть в умовах демократичної, правової держави. На необхідності опертя у процесі державного будівництва на соціальні групи, що володіють матеріальним і виробничим потенціалом, безперервно нагадували В. Липинський та його прихильники.

На думку В. Липинського, закон існує як дієва практика тільки за гармонійних взаємовідношень між державою і громадянами. В. Липинський постійно наголошував на правовому характері пропонованої ним моделі державного устрою та важливості самостійних дій громадян, які обмежують свавілля влади, висуваючи для цього умови, які поєднують у собі і державну владу, оперту на праві, і громадянське суспільство:

1) повинна існувати серед тих, хто творить для громадянства ідеологію, тобто серед його інтелігенції, настільки сильна організація (вона в історії набуває різних – кращих або гірших – форм: церква, університет, наукова корпорація, преса і т. ін.), щоб репрезентована нею ідеологія мала дійсний, а не фіктивний моральний авторитет серед громадянства;

2) повинні існувати серед даного громадянства такі сильні організації організаторів продукції (організації класові), що здатні виконувати свої завдання без допомоги держави (без «інгушів», «казьонних пособій», «карательних експедицій» і т. ін.);

3) повинна існувати на даній території сильна влада, світська, влада державного меча, і ця державна влада мусить визнати авторитет існуючої серед громадянства влади духовної, влади ідеології, мусить своє право більшої матеріальної сили оцим моральним правом слабших обмежити та в своїх ділах державних оцим одним і тим же і для сильніших, і для слабших законом керуватись;

4) державна влада повинна визнати продуктивну здатність організаторів продукції серед даного громадянства і дати їм для виконання їхніх продуктивних завдань необхідну політичну свободу, межі якої конкретно визначає чинний закон [11, с. 386].

В. Кучабський, український мислитель консервативного напрямку, теж наголошував на ролі держави як невід'ємної умови забезпечення свободи особи. Різницю між більшовицьким і націоналістичним розумінням держави він вбачав у тому, що більшовизм розумів її роль як знаряддя панівного класу для поневолення інших класів. Для націоналізму держава не є механізмом, а лише тілом, без якого нація неспроможна створити щось справді велике і неповторне. Націоналізм, національне державництво оцінює націю якісно по-іншому, ніж більшовизм. Своєрідну мову і своєрідний побут окремих народів вважає цінністю, яку потрібно зберігати. Однак зовсім не тому, що ця мова і цей побут не схожі на мову й побут інших народів, а тому, що в національно-етнографічних особливостях націоналізм вбачає віддзеркалення своєрідного, не схожого на інший, індивідуального духу нації [4, с. 230].

Підкреслюючи принципову важливість держави для повноцінного існування суспільства, В. Кучабський переконаний, що здорова, органічна держава утворюється лише там, де серед населення відбулися глибокі внутрішні державотворчі процеси і суспільство очолила політично визначена провідна верства, озброєна державотворчою суверенною ідеєю. Ця верства має бути позбавлена інстинктів фізичного самозбереження та егоїстичного матеріального інтересу, бути готовою до самопожертви заради високих

завдань і цілей [15, с. 166]. В. Кучабський головне завдання у процесі здобуття державності вбачав у формуванні самодіяльної особистості, свідомої особистих і громадянських чеснот, переконаної у необхідності відстоювати своє право на самореалізацію: «Тим часом зло або добро, успіх або нещастя лежить не в «ідеології», тільки в людях» [10, с. 62].

Очевидно, що немає однозначної відповіді на питання, якою мірою співвідносяться сили людського духу і створених людиною політичних і правових інститутів. На перший погляд надто тендітною і беззахисною є особа, порівняно з державною машиною, та скільки разів історія засвідчувала беспорядність інституційних механізмів, коли зникає воля людини до їх «урохоження». Неможливе існування цивілізованої людини поза межами держави – і неможливе довготривале існування держави за відсутності громадян, які хоча б частково поділяють декларовані владою цінності. Таким чином, у певну життєздатну цілісність особу і державу поєднують цінності, характер яких визначає і міру свобод особи, і сенс існування державного утворення. Американський вчений А. Маслоу зауважив, що ідея особистого вдосконалення окремих людей, одного за іншим, не є ефективним вирішенням проблеми удосконалення суспільства. Навіть найдосконаліші індивіди, опинившись у несприятливих соціальних чи інституційних обставинах, будуть поводитися не найкращим чином. Можливо організувати соціальні інститути, які б неминуче гарантували, що люди вчепляться один одному в горло, однак можливо створити соціальні інститути, які би стимулювали синергію між людьми. Іншими словами, можливо створити соціальні умови, в яких благо однієї людини вело би до блага, а не до шкоди для інших [13, с. 206–207].

Власне, у тому і полягав сенс обстоювання правим напрямом української політичної думки ідеї творення незалежної української держави – створити сприятливіші соціальні умови, які б не просто поєднували соціальну

енергію індивідів, а надавали їй характеру творчого акту як щодо особи, так і суспільства загалом, забезпечуючи конструктивне перетворення. Національне державотворення оцінює державу як потребу зберігати духовно-культурне розмаїття світу і людини як індивідуальності у протистоянні з утопічно-тоталітарними моделями, які прикриваються «прогресивною» риторикою. Поза межами держави неможливе повноцінне функціонування суспільства і вільної людини-громадянина. І тією самою мірою змістовно наповнена держава утворюється лише там, де глибокі зміни відбулися у свідомості громадян і вони спроможні долати свої егоїстичні нахили на користь віддаленої особисто для них суспільно необхідної мети.

Такою метою, сприйнятою не як юридична норма, а факт суспільного життя, є свобода особи. Свобода опановує суспільну свідомість як цінність тим виразніше, чим менше є глибинних суперечностей у його межах, що вимагають для підтримки життєздатності використовувати примус.

Для української політичної думки правого напрямку свобода особи мислилася у нерозривній єдності певних державно-політичних інститутів і духовно-культурних цінностей, моральних вимог. Творення України як незалежної держави мало на меті оптимізувати політичні умови, покликані забезпечувати реалізацію свободи особи.

1. Вассиян Ю. Твори. Т.1: Суспільно-філософічні нариси / Юліан Вассиян. – Торонто: Євшан-Зілля, 1972. – 287 с.

2. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939) / Іван Кирилович Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.

3. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Фрідріх А. Гаєк; [пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина]. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.

4. Гелей С. До питання про оцінку В.Липинським праці В.Кучабського «Большевизм і сучасне завдання українського Заходу» / Степан Гелей // В'ячеслав Липинський в історії, теорії та

практиці українського державотворення: матеріали Міжнар. конф., 26–27 квіт. 2007 р. / уклад. А. Г. Шваб. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – С. 226–241.

5. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / Валерій Миколайович Денисенко. – Львів : ПАІС, 1997. – 274 с.

6. Донцов Дм. Націоналізм / Дмитро Донцов // Донцов Дмитро. Твори: у 5 т. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 245–425.

7. Донцов Дм. Підстави нашої політики / Дмитро Донцов // Донцов Дмитро. Твори: у 5 т. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 91–242.

8. Крістол І. Капіталізм, соціалізм, нігілізм / Ірвін Крістол // Консерватизм: Антологія / упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 212–226.

9. Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського Заходу. Національно-політичні замітки / Василь Кучабський. – Львів, 1925. – 125 с.

10. Кучабський В. Українська державна путь / Василь Кучабський // Дзвони. – 1934. – Ч. 1/2. – С. 61–68.

11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр. / В'ячеслав Липинський. – Відень, 1926. – 580 с.

12. Мартинець В. Замітки для майбутньої конференції українських націоналістів / Володимир Мартинець. – Прага, 1928. – 20 с.

13. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы; [пер. с англ.] / Абрахам Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.

14. Міл Д. С. Про свободу: Есе; [пер. з англ.] / Джордж Стюарт Міл. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.

15. Потульницький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історикополітичній науці) / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.

16. Сціборський М. Націократія / Микола Сціборський. – Париж, 1935. – 121 с.

17. Сціборський М. Сталінізм / Микола Сціборський. – 3-те вид. – (б.м.): Вид-во ім. Хвильового, 1947. – 48 с.

18. Франко І. Поза межами можливого / Іван Франко // Вивід прав України / М. Грушевський, І.Франко, М. Костомаров та ін. – Львів: МП «Слово», 1991. – С.71–77.

19. Чичерин Б. Н. Свобода в государстве / Чичерин Б. Н. // Власть и право: Из истории русской правовой мысли / сост. А. В. Поляков, И. Ю. Козлихин. – Ленинград : Лениздат, 1990. – С. 21–51.

Олександр Заремба,
Олександр Федоренко

ТЕОРЕТИЧНІ НАПРЯМИ РОЗРОБКИ
ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКИМИ
НАУКОВЦЯМИ ЗА УМОВ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ
В УРСР (60–80 рр.)

У статті окреслено дослідні розробки геополітичних ідей, які здійснювалися українськими науковцями в другій половині ХХ століття з врахуванням обставин політичного режиму в УРСР як складовій частині Радянського Союзу.

Ключові слова: геополітика, політична думка, політична ідеологія.

Oleksandr Zaremba, Oleksandr Fedorenko. Theoretical Directions of Geopolitical Conceptual Framework in Ukrainian Scholarly Community under Political Regime of 1960–1980es. The article deals with development of geopolitical ideas of the second half of the 20 th century taking account of political regime in the Ukrainian SSR as integral part of the Soviet Union.

Key words: geopolitics, political thought, political ideology.

Розвиток української політичної думки в період комуністичного тоталітарного режиму в Україні відбувався у формі історико-політологічних студій, у центрі яких виявлялися як аспекти ретроспективного дослідження тяглості національної та державницької традицій українського суспільства, так і процеси боротьби у ХХ столітті за відновлення Української держави на всьому просторі проживання автохтонного етнічного населення. Ці обставини зумовлювали появу новітніх концептів політичної науки як самостійної академічної дисципліни та її подальший розвиток як системи наукового знання про вивчення явищ політичного життя на території країн, регіонів, планетарного простору.

Домінуючою у ХХ ст. була традиційна парадигма організації науково-дослідної роботи, що визначала орієнтацію на описовість фактів функціонування політичних суб'єктів та державних структур у контексті територіально-географічних форм їхньої організації.

Концептуальні аспекти окресленої проблематики української політичної думки першої половини ХХ століття визначені в історико-політологічному науковому збірнику «Українська державність у ХХ столітті». Автори текстів цього збірника стверджують, що історичний досвід українського державотворення у ХХ столітті свідчить про вирішальне для нього значення геополітичних чинників, які впливали на формування національно-культурної ідентичності українського народу [1, с. 348–349].

Погоджуючись з думкою авторів цього збірника, вважаємо, що, ґрунтуючись на теоретично осмисленому та логічно обґрунтованому матеріалі цього наукового видання, можливо здійснити проблемно-хронологічний огляд дотичних до теорії геополітики ідей у працях українських політологічних дослідників у добу тоталітаризму.

Потрібно враховувати, що вітчизняні дослідники вивчали політичні процеси суспільного життя населення України не з метою його історичної ретроспекції, але значною мірою для визначення можливостей відновлення за новітніх політичних обставин його держави в усталених з давніх часів природних та політичних кордонах. Географічний простір України вони розглядали як ментально-культурну основу формування уявлень та поглядів стосовно відновлення в його межах держави як політичного та адміністративного утворення вітчизняного суспільства.

На відміну від попередніх дослідників, представники вітчизняної політичної думки доби тоталітаризму значною мірою схилилися до моделі становлення політичної нації як спільноти, що має бути сформована в контексті правових та політичних обставин існування суверенної держави.

Нація розглядалася вченими та громадськими діячами як суспільний результат реалізації державного суверенітету,

так і як системний чинник легітимізації в суспільстві проявів ідентичності в інституціях держави.

Незважаючи на територіальні обставини проживання, українські вчені здійснювали історико-політологічний аналіз явищ, які зумовлювали контекстуальні обставини детермінованості і спадковості з давніх часів різних форм політичної організації суспільного буття та державності на території України. Враховуючи вплив на суспільне життя та державотворення таких територіальних чинників, як клімат, природні ресурси, географічні особливості країни, вчені аналізували як процеси впливу іноземних спільнот на формування політичної культури і національної свідомості українського народу, так і досліджували аспекти впливу імперських держав на процеси формування його політичних традицій та орієнтацій у створенні форм державності.

У цей час дослідження аспектів політичного життя українського суспільства, як у контексті офіційного (радянського) і альтернативного (антирадянського і антиросійського) дискурсів, були дотичні до аналізу проблем, пов'язаних з функціонуванням політичної системи суспільства в УРСР як складової частини СРСР чи характеристиками ідеалу історичної місії українського суспільства у творенні власної національної держави.

Зауважимо, що інтерес дослідників до явищ, які характеризували географічно-політичні процеси, мав головним чином виразно політологічний характер, отже, сфокусований на аналізі великого обсягу матеріалів стосовно історико-політичних традицій українського суспільства та природно-територіальних і ресурсно-просторових перспектив його державницького розвитку.

Одним із провідних вчених української діаспорної наукової думки, який у другій половині ХХ століття досліджував проблеми виникнення форм політичного життя українського народу під впливом географічних і соціальних факторів, був І. Лисяк-Рудницький. Він розглядав комплекс території України як специфічний простір, чинники ресурсного потенціалу якого мають

визначальний вплив на процеси функціонування політичних структур суспільства.

Розуміючи недостатність концепції географічного детермінізму для аналізу усього комплексу чинників, які зумовлювали зміну політичного ландшафту на території України протягом ХХ ст., цей вчений охоплював широкий комплекс націотворчої та державотворчої проблематики.

Понятійно-категоріальний апарат його досліджень наповнений як загальноприйнятими в українській політичній науці термінами, так і специфічними, що характеризують особливості впливу факторів природно-територіального комплексу навколишнього середовища на процеси розвитку вітчизняного суспільства.

Зазначимо, що у працях І. Лисяка-Рудницького було окреслено сутнісні особливості України як політичної реальності у другій половині ХХ століття у контексті тодішніх глобальних світових політичних процесів. Ці особливості можна виокремити у двох аспектах:

- Україна як об'єкт політики – політична реальність, яка в конкретному історичному часо-просторовому вимірі була об'єктом використання її природно-ресурсного та людського потенціалу іноземними державами та владно-політичними структурами;
- Україна як суб'єкт політичного процесу – політична реальність, яка в конкретному географічному просторі у державницькому та інших вимірах має певне відношення у формі різноманітних взаємозв'язків з найближчими чи більш віддаленими країнами та блоками держав у регіональному й глобальному масштабах.

Доцільно зазначити, що аналіз наукових здобутків І. Лисяка-Рудницького дає можливість простежити процес становлення в науковому середовищі української діаспори в другій половині ХХ століття дотичного до теорії геополітики ідейно-теоретичного та проблемного напрямку української політичної науки.

Інтегративну позицію цього напрямку визначала концептуальна думка І. Лисяка-Рудницького щодо аспекту аналізу проблеми ролі усього комплексу ресурсів навколишнього природного середовища території України у формуванні поліфункціональної системи українського суспільства в межах конкретного регіону Європи.

І. Лисяк-Рудницький у своїх наукових працях «Роля України у новітній історії», «Україна в еволюції радянської системи», «Радянська Україна з історичної перспективи» окреслював тодішній політичний простір України в складі території СРСР як загальну систему соціальних просторів: ідеологічних, правових, економічних, культурних.

Виходячи з реалій міжнародних взаємозв'язків України в межах ООН та об'єктивних характеристик її внутрішнього адміністративно-господарського становища, вчений простежував еволюційні аспекти поступального руху українського народу до державної незалежності в межах УРСР як складової частини СРСР.

У його працях є два такі основоположні висновки стосовно трансформації автономної української державності в межах СРСР: розвиток соціально-економічної і культурної сфер суспільного життя буде стимулювати дії різних середовищ українців, навіть певну частину адміністративно-господарської номенклатури до дій щодо виходу України із складу СРСР; розвиток політичних, соціальних, економічних міжнародних процесів зумовлюватиме здобуття населенням України в межах соціалістичної системи статусу державності, який мають Польща, Угорщина, Чехословаччина, Болгарія, Румунія [2, с. 315].

На думку І. Лисяка-Рудницького, в умовах наявності у другій половині ХХ століття структури політичної організації суспільства в межах УРСР могли існувати системні передумови для відновлення національного та державного суверенітету України. Головною передумовою він вважав міжнародно-правовий статус України як республіки СРСР в Організації Об'єднаних Націй, який

був гарантуючим політичним чинником цілісності та непорушності майбутньої суверенної української держави.

Підводячи підсумки огляду поглядів українських вчених, зазначимо, що, на нашу думку, у дослідній роботі стосовно формування знань про зміст та характер розвитку вітчизняної політичної інтелектуальної традиції другої половини ХХ століття важливо враховувати парадигмальні зміни в методології історико-політологічного аналізу.

Варто зазначити, що концептуальні наукові підходи Івана Лисяка-Рудницького та інших українських зарубіжних дослідників сформувалися на основі науково-дослідної спадщини української політичної думки першої третини ХХ століття. Також необхідно враховувати, що суспільні явища в історії людства мають переважно суперечливий характер, окремі явища є складовими частинами, а особистості – учасниками загальних суспільних процесів, тому мають розглядатися з урахуванням конкретних історичних умов.

Дослідницька увага вчених доби радянського тоталітаризму була зосереджена на висвітленні цілісного комплексу фахових наукових підходів щодо історико-політичного підтвердження самотності української нації, її права на власну державність в європейському політичному просторі, а також стосовно структур політичної системи Радянського Союзу.

Важливо зазначити у такому ракурсі, що після Другої світової війни у процесі протистояння між соціалістичними і капіталістичними державами визначилися дві різні позиції щодо тлумачення терміна «геополітика» як поняття, що позначало сутнісні особливості реалізації державою завдань внутрішньої та зовнішньої політики, виходячи з обставин конкретного природно-територіального середовища.

У наукових розробках учених країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки втрачається певною мірою засаднича роль принципу географічного детермінізму у визначенні сутності терміна «геополітика» і змістовних аспектів досліджень.

Геополітика значною мірою трактувалася провідними вченими цих регіонів як політологічна концепція, яка обґрунтовує стратегічні завдання держави у внутрішній та зовнішній політиці, розкриває сутнісні особливості політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Представники західноєвропейської політичної думки розглядали геополітику як наукову теорію, що потребує звільнення від політизованих догматичних конструкцій. Так, французький вчений Реймон Арон стверджував, що термін «геополітика», який увійшов у науковий обіг у другій половині ХХ століття, не має нічого спільного з німецькою нацистською інтерпретацією цього терміна, коли він використовувався у 30–40-х роках для обґрунтування та пропаганди загарбницьких, колонізаційних та людино-ненависницьких дій нацистської Німеччини [3, с. 31].

Науковці Радянського Союзу та інших соціалістичних держав розглядали геополітику як реакційну теорію, яка набула поширення в агресивних імперіалістичних державах, оскільки виправдовувала, на їхню думку, загарбницьку колоніальну політику шляхом начебто спотвореного тлумачення даних фізичної, політичної і економічної географії. Тобто, в умовах тоталітарного режиму в СРСР геополітика визначалася як буржуазна реакційна концепція, яка виправдовувала і пояснювала «агресивну» політику західноєвропейських держав чи Сполучених Штатів Америки природно-географічними умовами, географічним розташуванням території і наявністю її ресурсного потенціалу [4, с.268].

До 90-х років ХХ століття у позитивному висвітленні в СРСР, зокрема в Україні, термін «геополітика» і в політичній та науковій літературі не був у стані використання.

Незважаючи на відсутність офіційних досліджень у наукових працях вчених, які працювали в межах УРСР, розглядалися окремі проблемні аспекти, пов'язані із особливостями просторового розташування території України і її природно-ресурсного потенціалу, а також елементами використання можливостей геоцентричного розташуван-

ня та природних і трудових ресурсів цієї території органами влади СРСР.

У роки радянського політичного режиму серед таких напрямів політичної думки в Україні можна виокремити такі, як: марксистський, дисидентський, нейтралістський. Домінуючого становища в Україні як складовій частині СРСР, де панувала марксистсько-ленінська ідеологія, набуло таке вузькокласове і догматичне вчення, як «науковий комунізм».

Методологічно-концептуальні засади представників цього «марксистського» напрямку були zdeформовані ідеологічною парадигмою біполярного поділу людства у світовому просторі на дві глобальні політичні системи. Дослідники, які працювали у галузі наукового комунізму, розглядали територіальні та суспільні особливості життя в Україні, виходячи з усталених у політичній системі УРСР марксистських поглядів про територіально-просторову організацію інститутів влади в умовах соціалізму.

Ці вчені, особливо науковці Інституту історії партії при ЦК Компартії України, здійснювали дослідження з орієнтацією на марксистську теорію класової боротьби, тобто боротьби між окремими соціальними групами чи державами.

Однією з основних аналітичних і теоретико-методологічних праць з наукового комунізму була книга відомого критика ідеології та практики українського націоналізму Ю. Римаренка «Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації».

Розглядаючи теоретичні концепції та суспільно-політичні доктрини ідеології українського націоналізму, вчений визначав у своєму дослідженні низку завдань, передусім виділяючи два такі проблемні завдання: «показати антинауковий характер антропогеографічних та антропосоціологічних «розвідок» буржуазно-націоналістичних авторів»; «викрити геополітичні концепції українського буржуазного націоналізму, великодержавницький, шовіністичний та антинауковий характер його «основоположної» псевдотеорії «месіанізму» [5, с.29].

Автор, ставлячи за мету на методологічній основі основних закономірностей і категорій марксистсько-ленінської матеріалістичної діалектики викрити антинаукову сутність світоглядних засад українського націоналізму, увів у тогочасну вітчизняну суспільну думку значний фактологічний матеріал стосовно ідеології та практики націотворчих та державотворчих процесів в українському суспільстві. З тогочасних позицій комуністичної ідеології він звертає увагу на наукову діяльність представників націоналістичного руху, зокрема в питанні про «особливе» географічне та геополітичне положення України» [5, с.300].

Серед видатних діячів географічного напрямку націоналістичної думки радянський вчений виділяв Ю. Липу і С. Рудницького, які, на його погляд, виправдовували «відвічну» зрадницьку лінію українського буржуазного націоналізму геополітичним положенням України, її «межовим» географічним розміщенням між Заходом і Сходом чи між Балтійським і Чорним морями. Він стверджував, що С. Рудницький, Ю. Липа та інші націоналістичні науковці у своїх тлумаченнях про особливе «межове» географічне та геополітичне положення території України брали на озброєння «реакційну буржуазну теорію – геополітику, теоретики якої, зокрема Гаусхофер, Обст, «обґрунтовували» експансійні спрямування німецького фашизму» [5, с.300].

Радянський вчений, стверджуючи з позицій марксизму-ленінізму, що спосіб виробництва є головним фактором розвитку людства, зазначав, що географічне середовище може відігравати роль у процесі прискорення або уповільнення суспільного розвитку. На думку цього провідного в УРСР політичного дослідника, у наукових роботах потрібно з об'єктивних позицій оцінювати вплив природно-географічних умов і соціально-історичних факторів на процеси становлення і розвитку суспільств.

Отже, Ю. Римаренко, подаючи певною мірою негативні характеристики поглядів представників українських наукових середовищ, сприяв утвердженню у суспільно-політичній думці УРСР позиції щодо ролі природно-географічного середовища у розвитку національних спільнот чи їх частин.

Учений вводив у тогочасний науковий обіг УРСР такі дві аксіоматичні для вітчизняної наукової думки тези стосовно теорії геополітики: проживання людей на спільній території і в межах єдиного географічного середовища є важливими засадничими обставинами творення етнічної спільності та нації; територія є основоположним чинником розвитку та суспільної діяльності нації, зокрема щодо створення і розбудови державницьких структур.

Зазначимо, що активною розробкою проблемних питань щодо взаємовпливів політики і факторів суспільного життя займалась у 80-х роках ХХ новаторсько-дослідницька школа при Інституті історії партії під керівництвом І. Ф. Кураса. Здійснений представниками цієї наукової школи систематичний аналіз нормативних і методологічних аспектів зазначеної проблематики зумовив значною мірою становлення в Україні після проголошення незалежності держави політичної науки як сукупності методик та технологій вивчення політичного життя новітнього українського суспільства.

Ідейно-теоретичні розробки цього видатного вченого та його послідовників значною мірою вплинули на процеси трансформації гуманітарних досліджень в українській науковій думці в період перебудови в СРСР та в часи становлення і утвердження незалежної української держави.

Специфічним напрямом політичної думки в Україні у 60–80-х роках ХХ ст. був, безумовно, дисидентський рух. І. Дзюба, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко та інші представники цього напрямку вважали, що географічне положення та розміри території України, кількість її населення, потужні промисловий та аграрний комплекси, природні ресурси є важливими передумовами для відновлення незалежної української держави, яка могла б суттєво впливати на політичну ситуацію в Європі й в усьому світі.

Однією з найбільш глибоких аналітичних розробок цього напрямку була книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Праця цього видатного громадського діяча була присвячена аналізу проблем радянської національної

політики в Україні. У ній автор розглядає також і проблемні питання, пов'язані зі спільністю історичної долі української нації на сформованому з давніх часів просторі розселення її представників, суверенітетом уряду Української РСР на території України у зв'язку з її формальним адміністративним і політичним поділом на обласні регіони.

Історична роль цієї праці виявилася в тому, що автор зосереджував увагу на ролі української національної спільноти як потужного соціокультурного чинника у світовому політичному просторі, а виходячи з цієї позиції, стверджував: «..... значення українського питання ще більше зросло як у зв'язку з соціалістичним будівництвом у сусідніх країнах Європи, так і у зв'язку з революційним рухом та національним будівництвом в Азії та Латинській Америці [6, с.207].

І. Дзюба розглядав особливості становлення національного суспільства в Україні через призму реалізації представниками її автохтонного населення політичного права на вияв національної ідентичності в різних її соціокультурних формах. Він стверджував, що тенденції політичного життя українського суспільства виявляються у сукупності аспектів спільної діяльності його представників і в створених ними специфічних уявленнях про соціальні та культурологічні аспекти життєдіяльності.

Обстоюючи на основі значного джерельного і статистичного матеріалу конституційні права української національної спільноти на вияв власних національних почуттів і національної свідомості, цей вітчизняний дослідник сприймав Українську РСР як політичну реальність, що існує і буде існувати в межах політико-територіального простору Радянського Союзу.

І. Дзюба вважав, що в межах цієї адміністративно-політичної структури можуть бути створені необхідні передумови для піднесення національно-державного і національно-культурного життя населення України, результатом якого можна було побачити: «..... соціалістичну Україну реально існуючою і справді рівною серед соціалістичних країн, бачити її як національну реальність...» [6, с.217].

Вчені, праці яких можна віднести до нейтралістського напрямку, визнаючи певною мірою роль факторів природно-територіального середовища у формуванні політичних інститутів, зосереджували свою увагу на взаємозв'язок цих факторів з ідеологічними та політичними пріоритетами розвитку суспільства, характером політичного устрою держави, напрямками її внутрішньої та зовнішньої політики.

Однією з провідних праць цього напрямку доцільно визначити книгу Миколи Михальченка «Політична ідеологія як форма суспільної свідомості», який застосовував у дослідній розробці соціально-філософський і філософсько-гносеологічний наукові підходи з метою виявлення ознак місця та ролі будь-якої політичної ідеології в історичному процесі розвитку людства і її впливу на соціальний прогрес людства.

Зазначена наукова робота мала вагомий вплив на розвиток політичної думки в УРСР і в гуманітарному науковому середовищі Радянського Союзу.

Дотримуючись формально офіційного в Радянському Союзі марксистського підходу до аналізу політико-ідеологічних явищ, науковець стверджував, що процес творення політичних ідей не може існувати поза матеріальним та практичним процесом життєдіяльності людей. На думку вченого, відтворення дійсності в суспільній свідомості, зокрема і в політичній, відбувалося в процесі розвитку їх реальних зв'язків з оточуючим середовищем та у зв'язку із зворотним його впливом на матеріальну діяльність людей [7, с.17].

Унаслідок такої специфіки трактування політичної ідеології окреслений у цій книзі комплекс проблем відображає певною мірою різні сторони одного й того ж процесу становлення і розвитку політичної науки: загальнотеоретичні питання, які стосуються політики як суспільного феномену, і практично-прикладні аспекти, які стосуються вивчення конкретного політичного простору, тобто реальної території, на яку поширюється політичне життя певного суспільства або здійснюється його політичний вплив.

Така постановка питання виявляє об'єктивну як для того часу наукову політико-філософську позицію автора, у якій певною мірою виокремлюються дві сторони розуміння процесу формування в суспільстві політичної ідеології як концептуальної системи ідей і поглядів на політичне життя: формотворча (формування політичної ідеології окремою інтелектуальною чи соціальною верствою населення) і теоретико-методологічна (формування уявлень і поглядів про політичні процеси та відносини з позицій провідних соціальних спільнот чи політичних груп населення).

Проаналізувавши значний фактологічний матеріал, вчений визначив свої власні нейтралістичні позиції щодо політичної ідеології як важливої частини політичної свідомості, яка значною мірою впливає на функціонування політичної надбудови суспільства. По-перше, зазначено, що в процесі матеріальної діяльності у людей виникали різні суспільні інтереси, які реалізувалися в практичній політичній діяльності. По-друге, стверджується, що соціальні потреби людей зумовлені умовами суспільного буття, які визначають характерні для певного суспільства інтереси щодо формування специфічної для нього політичної ідеології.

Таким чином М. Михальченко, здійснивши огляд та аналіз процесів виникнення різних форм політичної ідеології як сукупності норм, які є інтегрованим вираженням суспільних цінностей та орієнтирів консолідації соціальних спільнот у державі, а також виходячи певною мірою з усталених в СРСР ідей марксистсько-ленінської філософії, обґрунтовує гіпотезу щодо необхідності розробки універсальної концепції, яка може бути основою формування наукової політичної ідеології суспільства.

На нашу думку, сутність ідейно-теоретичної позиції вченого полягала в тому, що специфіка будь-якої політичної ідеології суспільства визначається, з одного боку, об'єктом відтворення – існуючою політичною реальністю, а з іншого – основними формами суспільної свідомості, насамперед правовою, моральною, естетичною тощо [7, с.241].

Зазначимо, що проблемні висновки М. Михальченка про розробки теорії політичної ідеології та уточнення її місця у суспільній свідомості мали в тогочасний період радянської державності важливе значення для постановки в Україні дослідницьких завдань у розробці проблемних аспектів теорії політики, історії політичної науки, формування засад політичної свідомості.

Здійснений ученим порівняльний аналіз радянських і зарубіжних політичних теорій виявився однією з наукових передумов становлення в незалежній українській державі як політичної науки, так і виокремлення з неї різних напрямів дослідження історії політичної думки, політичних процесів розвитку українського суспільства та формування й функціонування його політичних інститутів.

Таким чином, у праці М. Михальченка було закладено основи наукового вивчення здобутків класичної і новітньої політичної думки в період перебудови в Радянському Союзі і вже у часи незалежної української держави, зокрема, і здобутків у розвитку геополітичних ідей та концепційних підходів.

Підводячи підсумки огляду окреслених напрямів політичної думки, зазначимо, що у висловлених цими вченими та мислителями ідеях простежуються аналітичні розробки проекту формування ідейно-теоретичної парадигми вироблення механізмів утвердження в Україні системи політичних цінностей вітчизняного суспільства, які згодом знайшли втілення в розбудові суверенної держави та її органів влади і структур місцевого самоврядування.

Масштабні політичні зміни у світовому просторі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. спричинили виокремлення різних тенденцій та напрямів розвитку суспільства в європейських державах. Однією з основних у ХХ столітті специфічних теорій обґрунтування інтересів та цілей функціонування суспільств та держав у межах навколишнього природного середовища стала теорія геополітики.

Незважаючи на відсутність офіційних досліджень у наукових працях вчених, які працювали в межах УРСР,

розглядалися окремі проблемні аспекти, пов'язані із особливостями просторового розташування території України і використання її природно-ресурсного потенціалу органами влади СРСР.

1. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз // О. Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том II. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
3. Арон Р. Мир і війна між націями /Реймон Арон [пер. з фр.]. – К.: МП «Юніверс» 2000. – 688 с.
4. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. – Москва: Издательство Иностранной Литературы, 1960. – 307 с.
5. Римаренко Ю.І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації / Ю.І. Римаренко. – Київ: Наукова Думка, 1974.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. – К.: Вид. дім. «Києво- Могиллянська акад.», 2005. – 336 с.
7. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Н.И. Михальченко. – Киев: Наукова Думка, 1981.

*Федір Медвідь,
Володимир Баран*

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ УКРАЇНИ ТА ЧОРНОМОРСЬКИХ КРАЇН У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВЧЕННІ ЮРІЯ ЛИПИ

У статті висвітлено сучасне розуміння «Чорноморської доктрини» українського мислителя Юрія Липи. Здійснено ретроспективний аналіз політичних режимів України і чорноморських країн та їх впливу на геополітичну ситуацію у Чорноморському регіоні.

Ключові слова: політичний режим, геополітична історія, «Чорноморська доктрина».

Fedir Medvid, Volodymyr Baran. The political regimes in Ukraine and the Black Sea countries in the geopolitical doctrine of Yury Lypa. The article highlights the current understanding of the «Black Sea Doctrine» of Ukrainian thinker Yury Lypa. The retrospective analysis of political regimes of Ukraine and the Black Sea countries, and their impact on the geopolitical situation in the Black Sea region are carried out.

Key words: political regime, geopolitical history, «Black Sea Doctrine».

«У нас немає ані вічних союзників, ані постійних ворогів, але постійними і вічними є наші інтереси, і захищати їх – наш обов’язок» – цей вислів одного з найвидатніших державних діячів Великобританії Генрі Джона Пальмерстона вже давно є певною універсальною формою дій країн у складних геополітичних іграх.

Сучасній українській незалежній державі вже пішов третій десяток складного політичного життя, але якогось усталеного плану зовнішньої діяльності за цей час так і не було прийнято. Ідей та гасел, законів та постанов, проектів та концепцій побудови ефективної геополітичної діяльності, оприлюднених політиками та науковцями, в Україні ніколи не бракувало, але синтезувати ці різновекторні моделі розвитку в цілісну, оптимальну та довготривалу вітчизняну міжнародну стратегію чомусь ніяк не вдається.

Чимало вітчизняних науковців, здійснюючи регулярну ревізію творчих напрацювань, пропонують осучаснені версії певних геополітичних концептів минулого. Насамперед теоретично оновлюються зовнішньополітичні ідеї Михайла Грушевського, В’ячеслава Липинського, Дмитра Донцова, Миколи Міхновського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Степана Бандери та інших видатних державних діячів першої половини ХХ століття.

Геополітична спадщина Юрія Липи (1900–1944) та доцільність реалізації «Чорноморської доктрини» в сучасних умовах також з кожним роком стає у центрі уваги дедалі ширшого кола дослідників [1 - 10].

Проте метою цієї статті є не чергове обґрунтування позитивів і ризиків побудови сучасного Чорноморського простору, а коректне висвітлення геополітичних описів Ю. Липи стосовно України та інших держав регіону крізь дихотомію «політичний режим – геополітична активність».

Оскільки, на переконання автора «Всеукраїнської трилогії»: «Річ цілком зрозуміла, що геополітичні явища повторюються, відживають наново в відповідні ситуації. Адже ж мають підставу в самому терені, що не змінюється. В відповідній порі відживає, наприклад, і «гребля Трої», і «наступ Боспору», і «Святославове знищення Волзького шляху». Отже, тим самим до деякої міри від цих геополітичних явищ залежить і будучина України» [11, с. 203].

Тому контент-аналіз та ретроспекція нижченаведених політичних описів, датованих кінцем 30-х – початком 40-х років ХХ століття, є певним історичним ключем до розуміння сучасних геополітичних процесів.

Україна. «Назву цю – «українець» – прийнято в ХVIII–ХІХ ст. як офіційну для раси, що, здавалось, упадала. Прийнято тоді, коли, здавалось, найбільше принижено дух раси, і, власне, від того часу, від століття, зростає моральне значення слів: українець і Україна. Померхли старі назви, нема гіпербореїв, нема русичів, нема козако-русів, минули їх слави і честі, зате росте честь, розгортається слава українців. З тим словом є зв'язані слова: справедливість і правда» [11, с. 322].

«Українські герої – це висловники туги й праці багатьох поколінь. Вони завершують собою повторність і уяскравлюють традицію. Їхня особиста творчість – це завжди тільки одна сильна мелодія, що вплітається в потужний спів раси.

Митрадат VI Евпатор, великий цісар Понту, тільки кристалізує виразніше те, що перед тим сімсот літ оживляло Пантикапей і інші Чорноморські держави. Святослав Завойовник успішно підбиває волзько-закавказький шлях, але розпочали його підбивати п'ять століть тому ще готи з-над Дніпра (а пізніш київський великий князь Ігор). Урочисте прийняття християнства Володимиром

Святим прийшло по кількох століттях зросту християнства над Дніпром і Чорним морем. Не можна собі уявити потужних постатей Ярослава Мудрого й Осмомисла без попередньої, дуже довгої системи традицій. Богдан Хмельницький завершував два-три століття козацької стратегії й устрою. Навіть Симон Петлюра не висловив би того, що висловив, без попередньої, майже столітньої мурашиної праці української еліти» [11, с. 205–206].

Найяскравішим історичним етапом оптимального поєднання внутрішньої стабільності та зовнішньої експансії в українській історії була Гетьманщина.

«Впродовж тринадцяти літ (1550–1563) своєї діяльності Вишневецький геніально утверджує дві традиції: 1) на початках 1550-х років «на острові Хортиці, проти Конських Вод, коло кримських кочовищ», ставить він замок і громадить навколо себе козацтво; 2) використовує в політиці державне суперництво Литви Жигимонта-Августа, царської Москви й турецької Порти для зміцнення позиції Хортиці, їздить до Царгороду і має успіхи, їздить до Москви, і йому помагають. Його, крім цього, оваційно вітає литовський сейм; він бере участь у лівонській балтійській війні, претендує на престол молдавського господаря, погромлює черкесів на Кубані, врешті, полонений у війні, гине в Царгороді» [11, с. 256].

«Його правдиво українська, рішуча й творча постать пригадує іншого українця, що заснував місто, недавно відкопане коло устя Гориня, князя Давида Ігоровича з XII ст. Того князя, політика, капіталіста й войовника, що закладав і руйнував міста від Кубані й Наддунайщини аж до Гориня й Балтійського моря. Та Вишневецький був: не тільки мальовничою постаттю. Всі походи й дипломатичні посуви Вишневецького – це прообраз майже всіх пізніших посувань козацьких вождів. Це ж, як він, Тиміш Хмельницький претендуватиме на волоський трон, це Тетерю, як і його, вітатиме сейм, Самойловича – Москва, а Орлика – Туреччина. Ще, може, потім були додаткові подробиці, договори з іншими контрагентами (Швеція, Австрія, Венеція), походи до інших країв

(Альпи, Фінляндія), але засада зосталася та сама: використовувати конфлікти і суперництво сусідів для зміцнення козацької державності» [11, с. 256].

«Коли Вишневецький закреслив межі козацької політики, то напрямну цій політиці дав Хмельницький. Та напрямна затрималася майже до кінця козацької державності – опертя України на Чорне море, на державу, що володіла тим морем, на спадкоємницю Східнього Риму – на Туреччину» [11, с. 257].

«Що ж привело до занепаду козацьку державність? Адже ж була вона побудована на засадах воєнної організації, отже, тим самим завжди була здібна до оборони й наступу.

Саме з тої занадто великої військовості й зроджувалася часто небезпека для козащини, аж вкінці знищила Козацьку державу. Уміння козащини битися, не ненавидячи, і «ворогові поклін давати», трактування лицарськості як змісту держави – зашкодило.

Занадто високе поняття про значення договорів і надавання ваги міждержавним зобов'язанням знайдемо навіть у Богдана Хмельницького. Віру в непорушність конституційне трактованих вольностей заховала козацька шляхта Гетьманщини аж до остаточного її ліквідування» [11, с. 257–258].

Історія України першої половина ХХ – трагічне поєднання майже десятків короткотривалих державних утворень та тисячі невинуватих жертв.

«Не завжди є корисно для України ставити на перше місце якусь доктрину чи навіть козацький запал і пиху. Це не відповідає характерові українського державного будівництва, не буде дійсного життя.

Найчастіше у цьому нас переконали останні десятиліття. Всякі «тверді закони», і запал декламаторів, і «козацька гордість» кабінетних ліриків – це найзвичайніша розпуста нації. Маємо в практиці «козацьку гордість» авантюриста Полтавця-Остряниці і інших віденських і брюссельських козаків. «Тверді закони волюнтаризму» пхнули, властиво, до самовбивчої акції здібного генерала

Юрія Тютюнника, використаного більшовиками для їх пропаганди і застріленого. Ще менш імпонує тепер така сильна в українців ХІХ століття ліричність. Ще менше значать тепер заклики до офірності в словах, ліричні гекатомби. Гекатомби дійсності перевищують всяку лірику» [11, с. 239].

Туреччина. «Османська імперія була постійно звернена до Середзем'я, і Чорне море було для неї другою, коли не третьорядною ділянкою експансії» [12, с. 53]. Але Севрський трактат 1920 року, що юридично закріпив невдале для Порту завершення Першої світової війни, кардинально змінив політико-економічний курс держави.

«Коли вірмени, ассори й араби, східні народи-антантофіли не дістали нічого, то турки, як вороги, й поготів. Зручними ударами арабських царків Англія нищить решту турецьких гарнізонів і вже по підписанню миру захоплює нафтодайний Моссул; Франція – Сирію й Олександрійський санджак. Гра йде швидко – майже століття придивлялись до Османської імперії чужинці з Заходу, пробували й досліджували – і зліквідували Османську імперію властиво протягом кількох місяців.

Більше, вони почали ліквідувати вже не зв'язок Туреччини з підбитими краями, вони почали нищити самих турків. Уже перед тим турки знищили себе, видаючи на війну 1914–1918 років усіх мужчин від п'ятнадцяти літ. Тепер Анатолію відтято від так потрібного довозу збіжжя. В Царгороді (Істанбулі), де була грецька більшість, кпили західні чужинці і греки з найбільших державних святощів і традицій османів. За спиною турків, зненавиджені ними, вірмени будують велику Вірменію, вбивають ніж у спину переможеній державі. Демобілізовані жовніри падають з голоду і хвороб, на вулицях сіл жебрають давні старшини» [12, с. 53–54].

Проте протягом 1921–1922 років «воля одної людини знайшла співзвучність земляків», і цю складну ситуацію, як і багатомісячні канони політичного режиму Оттоманської імперії, були цілеспрямовано змінені. «Кемаль-паша з його національним ентузіазмом не звертався до

старих османських традицій, він звернувся вперше в історії турків до самих турків» [12, с. 55].

«На селюхах збудував Кемаль свою державу. Тому він свідомо зліквідував кілька великих генеральних ідей, що цвіли в давнім і недавнім Царгороді.

Він відкинув пантуранський рух як політичну ідею. Рух той за об'єднання усіх тюрків у Туркестані, над Волгою й Уралом існував навіть у далекій Якутії (колись підбиваний гетьманом Многогрішним) та в групці татар у Тавриді і в деяких групках кавказців. Цей рух на початку ХХ століття мав і свої тріумфи, Джемаль-паша виголошував про нього вогненні промови в Тифлісі, а Енвер-паша згинув за пантуранізм у дебрах Бухари. Але то був усе ж тільки декламаторський запал, і то все ж був своєрідний інтернаціоналізм (як «слов'янство»), а Кемаль-паша був реалістом і націоналістом.

Він відкинув також і османські традиції («Велика ідея Туреччини – поворот до Візантійської імперії – впала»). Він відкинув і традицію Царгорода, зрадливого міста, що хотіло бути грецьким. Він виступив і проти султана, сказавши в турецькій парламенті: «Треба побудити ціле турецьке військо і цілу турецьку націю до революції. Мусить бути перебудована ціла суспільність турецької нації відповідно до великих можливостей». Він установив республіку.

Він завагався, аж врешті 3 березня 1924 року скасував і релігійну владу – каліфат. Радикальні реформи в ділянці відокремлення від держави зробили йому пекельну опінію серед інших мусульман. Та він дбав тільки про об'єднання своїх турків» [12, с. 55–56].

Засновник турецької республіки методично очищав країну від міцно вкорінених грецьких елементів. Він навіть перекроїв духовність оновленої нації. «Туркам дав Кемаль інший міф від ісламу – міф походження від Шумеру. Він дав їм віру в себе. А вона була потрібна» [12, с. 56]

Та все ж, своєї головної ідеї – зростання населення до 25 мільйонів осіб і їхньої економічної «самовистачальності» – Ататюрк реалізувати не зумів. І якщо «зміна

відсталой господарчо і примітивної хліборобської нації на найбільш висококультурну націю світу» пройшла доволі вдало, то динаміка приросту населення була майже нульовою [12, с. 57].

Очевидно, що зі зміною внутрішньої ситуації в країні зазнали геополітичні орієнтири Туреччини. І якщо «Оттоманська імперія була сама джерелом натиску на сусідні держави, а сучасна Туреччина лякається тільки одного: щоб самій не стати жертвою натиску сусідів» [12, с. 57].

«Турки пам'ятають про безоглядність франко-бритійського імперіалізму: вони з неспокоєм слідкують за італійським відродженням, що перейняло на себе імперські традиції Риму, завойовника Передньої Азії.

«Від 1922 року ми – форпост Європи в Азії. Азія починається за кордонами Туреччини», – так освідчують турецькі міністри. В грі трьох середземноморських імперіалістів вони хочуть зберегти передовсім незалежність власної держави. Це заповіт Кемалю в закордонних справах» [12, с. 58].

Іран. «По війні 1914–1918 років, по перевороті Кемалю в Туреччині і за його прикладом націоналістична диктатура (Різа-хан) запанувала в Ірані. Однак іранський націоналізм матиме нечувані труднощі з перебудовою іранської дійсності: у 75 % краю панують цілком феодальні, а то й примітивно-номадські відносини. Національно він слабкий (тільки 50 % персів)» [12, с. 61].

«Узбережжя Перської (Іранської) затоки – це командна височина в геополітиці. Це вікно на широкий світ, що його навіть не можна порівняти з таким, наприклад, виходом через протоки до Середзем'я. Країни Чорного моря віддавна шукали цього шляху. Властивий зміст походу Олександра Великого – це устійнення суходелової дороги з Чорного моря й Східного Середзем'я до Перської затоки та її надбережних країн» [12, с. 62].

Кавказ. «Перший документ про політичну одність кавказьких народів має лишень сто літ. Публікує його англійський мандрівник Едмунд Спенсер у своїх «Чер-

кеських подорожах», виданих у 1837 році. Цей документ, де черкеські народи Західного Кавказу звертаються до «монархів Європи й Азії», зветься «Декларація незалежності». У наївних словах передає він цілу геополітичну суть Кавказу, що залишається незмінною донині. «Нас 4 мільйони, але ми маємо нещастя бути поділеними на багато племен, мов і сповідань; ми маємо окремі звичаї, традиції, інтереси, союзників і ворогів. Ми досі не маємо жодної спільної мети, але ми маємо свою форму кермування і здібність до послуху законам... За браком своїх вождів ми дуже часто вибирали чужинця-вождя» [12, с. 44–45].

Проте це свідчення політичної цілісності Кавказу є певним історичним винятком. Адже протягом багатьох століть кожен з кавказьких народів чомусь більше прагнув до відокремлення, ніж до єдності.

«Маємо цікаву історію державності Грузії, колись супротивниці Ассирії, і зустрічаємось з її блискучою добою Тамари (1184–1213); маємо історію войовничого Азербайджану, цих мусульманських зайд, де вже в половині X століття велику роль відігравали давні українці (913–914); цікава історія тепер найубогішої з кавказьких держав – Вірменії, звідки вийшла каста найбагатших чорноморських купців, побратимів левантинців. Цікава й історія черкесів, що колись їх землі сягали аж до Дону, що залишили залишки своєї крові по цілім північно-східнім узбережжю і що дали Османській державі найліпших адміністраторів.

Відвага деяких із цих народів, як, наприклад, курди, є подиву гідна.

Та ці всі факти не дають і не дадуть поняття Кавказу як цілості. Це факти, що надають до розбиття Кавказу, коли їх традиції пробувати продовжувати в кавказькій війську і кавказькій торгівлі. Лучба й мале населення кожного кавказького народу робить його пасивним геополітично» [12, с. 45].

«Що ж того, що по згнобленню Росією героїчного Шаміля (1859) біля мільйона черкесів-магометан переселилося

до Анатолії і там вигинуло в нужденних османських умовах? Вони не оборонили свого краю, а цілого Кавказу вони не вміли боронити. На Кавказі від XVI століття панували релігійні роздори, від XX століття – ще й роздори національні» [12, с. 46].

Болгарія. «Зеніт болгарської сили був за царя Симона (893–927), що сягнув аж до Адріатики, підбив сербів і стремів до корони Царгорода. Преслав, його столиця, була знана з багатства і будівель. Ріка Морава, як і долішній Дунай, були головними артеріями тодішньої болгарської торгівлі» [12, с. 75].

Та згодом про ті славні часи болгари могли тільки згадувати. «Геополітик зве Болгарію «козлом отпущенія» (Sьndenbock) по важких роках 1913-ому і по 1918–1919-тих. По тих роках ограбовано її територію і населення.

Тому має вона незалагоджені справи із сусідами і глуху нехіть до держав Заходу і Росії. 20–25 % болгар живе в сусідніх державах.

Найголовнішим її питанням є обрахунки з сербами і справа Македонії» [12, с. 75].

Югославія. «Югославія – це вузол суперечностей, зав'язаних сербами в дуже для них корисних часах 1918–1919 роках. Стратегічно є найгірш положена з усіх європейських країн» [12, с. 71].

«Примат у будові Югославії був у руках героїчних сербів. Однак опанувати своє історичне психе буде для них, може, важчим завданням, як було будувати по 1918 року державу – Югославію. В крові сербів ще, може, непобіджені традиції боротьби гірських князьків.

Головна боротьба іде між сербами і хорватами, що порізнені між собою, як словаки і чехи. В цій боротьбі велику роль відіграють по обох боках позаюгослов'янські чинники.

Коли Туреччину націоналізм віродив, то Югославію він допроваджує до самознищення» [12, с. 71].

Греція. «Греція й давніше, і тепер складається з островів і узбережжя – решта немає ані економічного, ані політичного значення» [12, с. 180].

«В першій десятилітті теперішнього століття греки виявили деякий власний націоналізм. У балканських війнах 1912–1913 років здобули вони Західну Тракію і Салоніки (Солунь). Помимо великого викривавлення у війні 1914–1918 років, спробували вони загарбати від турків Східну Тракію – аж під Царгород, а навіть частину Малої Азії із Смірною та великою кількістю островів. З нечуваними зусиллями побіджена Туреччина на чолі з Кемалем змогла все ж у 1921–1922 роках викинути звідти грецьку армію, а пізніше й грецьких осадчих.

Війна 1941 року позбавила греків самостійного значення й зблизила Італо-Німеччину до Малої Азії й Суецу. Їхня історія останніх літ – це важкий доказ на користь розвою великих державних одиниць і поглинання ними малих країн і народів» [12, с. 180].

«Сучасна Греція – це не часи Перикла: вона мусить до когось належати» [12, с. 64].

Румунія. «Головним змістом румунської державності є їхня правляча бюрократія, що веде свою традицію від візантійської й османської паразитарної урядовщини. Вершок виховання освіченого румуна – це перебування в Парижі.

Румунські маси звикли до темноти, і коли в останніх двох десятиліттях в бюрократії постали тенденції до ширення освіти в масах, вони наткнулися на супротив. «Хіба нема ніде в Європі, щоб так поважно і на таку широку скалю хтось хотів виховувати, і немає також більшої нехоті мас у відношенні дл всіх проб навчання», – нотує в 1930 році (Transsylwanicus).

Державна моральність стоїть у Румунії хіба найнижче з усіх чорноморських країн. Державна моральність, скажімо, у такій національній партії дуже низька, це – мораль турецького пашалика. Очищення урядовців – це робота Геркулеса. Досі румунська держава – це Mahnungskrippe (ясла з кормом) для кожної панівної партії» [12, с. 77–78].

«Румунія – держава нескристалізована. Це приклад чорноморської держави, що не перейшла ще вогневої

проби національного горіння. Румуни (волохи), як і за часів османських, є в руках людей, що люблять тільки уживати життя і залагоджувати справи, за візантійсько-османською традицією. Румунія не обернулася обличчям до Чорного моря і ніколи не оглядається на свої сили. Не має вона героїчної традиції, як Сербія, ані пережила гієни й національного перелому, як Туреччина, Болгарія й Україна» [12, с. 79].

Угорщина. «Визначний німецький геополітик Зупан, описуючи тип псевдонаціональної держави, на першій місці, як приклад, ставить Угорщину. Для нього мадяри це тільки невеличке плем'я, що осілося в дуже щасливо положеному місці (в запіллі Карпатських гір) і звідти тиснуть на слов'янські і румунські племена» [12, с. 80].

«Від тисячоліття держави мадяри не дали світові і світовій культурі нічого. Знищення ними фізично й духовно довершеного не дасться окреслити й гетакомбами. Поза Аттилою, символом найбільшого руїнника, що коли-небудь був у Європі, не мають жодної визначної постаті.

Номадизм мадярів зникнув у їхньому щоденному житті, але залишився в їх традиціях (гльорифікація Аттили) і закордонній політиці. Це дало свої наслідки. Важко уявити собі народ більш зненавиджений сусідами, як мадяри» [12, с. 80].

«Програш мадярів по 1918 року, зубожіння і повільне вимирання змусило їхніх політиків застановитися над будучиною Угорщини» [12, с. 80–81]. За припущенням визначного місцевого політичного діяча графа Стефана Бетлена: «Угорщина, як і всі малі народи Середньої Європи, буде вкінці проковтнена або слов'янськими вовкулаками, або німецьким напором на схід, або навіть обидвома разом»» [12, с. 81].

Очевидно, що з часу виходу у світ праць «Призначення України», «Чорноморська доктрина» та «Чорноморський атлас» пройшло вже багато років і геополітична ситуація в Чорноморському регіоні неодноразово змінювалася. Проте більшість висловлених автором «Всеукраїнської трилогії» зовнішньополітичних історично-стереотипно-тенденційних

моделей присутні і в ХХІ столітті. А грамотне трактування наукових постулатів минулого може слугувати опорою цілісної оцінки геополітичних проблем Чорноморського регіону та якісно пришвидшити витворення теперішньої та майбутньої оптимальної зовнішньополітичної доктрини. Крім того, написану Юрієм Липою геополітичну історію варто розглядати як певний системний запобіжник в умовах постійних змін світового політичного порядку.

1. Гринів О. Юрій Липа – творець української «імперіальної» концепції // Збірник статей і матеріалів, приурочених 100-літньому ювілею з дня народження Юрія Липи. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 47–55.

2. Федоренко О. Актуальні аспекти геополітичної концепції Юрія Липи // Українознавство: науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / НДІ українознавства МОНУ. – Київ, 2002. – Ч. 4. – С. 240–242.

3. Медвідь Ф. Юрій Липа як фундатор «чорноморської доктрини» України // Дні науки філософського факультету-2007: Міжнародна наукова конференція (18–19 квітня 2007 року): Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – Ч. I. – С. 131–133.

4. Домащенко Л. Юрій Липа про геополітичні підстави чорноморської доктрини України // Нова парадигма. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 75. – С. 150–160.

5. Домащенко Л.М. Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття: Дис... к. політ. Н.: 23.00.01. – К., 2009. – 205 арк.

6. Казанков Р. Геополітичні погляди Ю. Липи в українській історіографії // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 144 – 146.

7. Баран В.В. Юрій Липа про геополітичне становище чорноморських країн першої половини ХХ ст. // Матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи». (Тернопіль, 15 квітня 2011 року). – Тернопіль: Вектор, 2011. – С. 18–21.

8. Баран В.В. Юрій Липа: Проект геополітичної модернізації України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 2011. – № 6 (56). – С. 483–492.

9. Медвідь Ф.М., Баран В.В. Елітарна концепція Юрія Липи в умовах формування міжкультурної взаємодії // Освіта у ХХІ столітті: шляхи розвитку. – К.: ДП «Видавничий дім «Персонал»», 2012. – С. 46–53.

10. Медвідь Ф.М., Баран В.В. Геополітичні візії В'ячеслава Липинського і Юрія Липи: спроба порівняльного аналізу // Наукові праці МАУП. – 2012. – Випуск 3 (34). – С. 50–58.

11. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Т. 1.: Призначення України. – К.: МАУП, 2007. – 336 с.

12. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Т. 2.: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії. – К.: МАУП, 2007. – 392 с.

В'ячеслав Яремчук

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ У НАДДНІПРЯНЩИНІ ЯК КОНСОЛІДУЮЧИЙ ФАКТОР ЗМІЦНЕННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена питанню, яке стосується аналізу становлення українських політичних партій Західної України (партійної системи) на завершальному етапі Першої світової війни, та пошукам оптимальної стратегії дій на шляху до національної державності, впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на цей процес.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, українські партії, українська партійна система.

Vjacheslav Jaremchuk. Ukrainian Revolution in Nad-dniprianshchina as a consolidating factor for strengthening party system in Western Ukraine. The article provides an analysis of political parties (party system) in Western Ukraine at the final stage of World War I. The author considers the appropriate strategy of actions for nation-state building, internal and external impacts on this process.

Key words: Ukrainian national liberation movement, Ukrainian parties, Ukrainian party system.

На нинішньому етапі розвитку Української держави значну роль у суспільно-політичному житті, спрямуванні державної політики відіграють політичні партії. У той же час, складні трансформаційні процеси, які відбуваються у країні, що є характерною ознакою для перехідних суспільств, накладають суттєвий відбиток на функціонування самих політичних партій, створюють проблеми у формуванні партійної системи. Саме тому доцільним й актуальним видається дослідження і використання позитивного досвіду у діяльності українських політичних партій, українських партійних систем, які існували у попередній час, особливо у складний період боротьби за власну державність на початку ХХ ст. Зважаючи на актуальність згаданої проблеми, до якої безпосередньо чи побіжно зверталася низка сучасних українських дослідників (В. Ботушанський, П. Брицький, Б. Вол, С. Гакман, С. Гелей, О. Добржанський, В. Великочий, О. Жерноклеєв, О. Карпенко, М. Кугутяк, Ю. Макар, Я. Малик, І. Патер, С. Попик, В. Расевич, Р. Симоненко, Д. Табачник, Д. Яневський та ін.) [1], з точки зору функціонування українських партій і партійних систем різних регіонів України, їх взаємозв'язку і взаємовпливів, вона потребує нового ступеня осмислення і узагальнення. У зв'язку з цим увага цієї статті прикута до діяльності українських партій Західної України (у рамках діючих українських партійних систем Галичини і Буковини) на завершальному етапі Першої світової війни, зміни їх стратегії і тактики у зв'язку з початком державотворення у Наддніпрянській Україні.

Напередодні і під час Першої світової війни українські політичні партії на теренах Австро-Угорщини аж до вибуху Лютневої російської революції 1917 р. відігравали провідну роль у суспільно-політичному житті українства [2, с.4.]. Причина цього полягала в існуванні у Галичині і Буковині українських партійних систем, доволі сприятливої суспільно-політичній ситуації, що, не зважаючи на існуючі подвійні стандарти, відкривало перед українством перспективи цивілізаційного поступу. У Російській імперії українці були позбавлені згаданих

переваг за всіма означеними позиціями. Царизм не приховував своїх намірів використати воєнний конфлікт для остаточного придушення будь-яких проявів «мазепинства» не лише у Наддніпрянській Україні, але й знищення збудника «українського сепаратизму» в Австро-Угорщині. Ця прогнозована ситуація знайшла втілення з початком Першої світової війни, коли через репресії самодержавства, за визначенням В. Дорошенка, «на Наддніпрянщині українство... зникло з поверхні землі й не могло навіть знаку про себе подати...» [3, с.18]. До цього додалася й внутрішня криза українського політичного руху у Росії, який розколовся у питанні тактики на опонуючі між собою угруповання – «оборонців», «сепаратистів» і «самостійників».

Натомість, у Західній Україні українські партійні системи Галичини і Буковини демонстрували консолідовану єдність, яка базувалася на приматі українського національного інтересу, тривалому досвіді міжпартійної співпраці як у рамках парламенту, місцевих сеймів, так і позапарламентської сфери. Враховуючи небезпеку російської інвазії, українські партії регіону ще упродовж 1912–1914 рр. визначилися щодо політичної орієнтації, яка полягала у підтримці Австро-Угорщини проти Росії як головного ворога України.

Початок Першої світової війни викликав активізацію дій українських політичних партій Західної України. Зважаючи на те, що напередодні війни в Австрії призупинили свою діяльність парламент і сейми, відбулося переформатування організаційних структур національного руху, створення нових керуючих інституцій. Так, 1 серпня 1914 р. у Львові була проведена нарада діячів галицьких партій – УНДП, УРП, УСДП, яка «без огляду на партійні приналежності» [4, с.501], поклала початок діяльності найвищого національно-політичного представництва Галичини – Головної Української Ради (ГУР). Її очолив лідер УНДП К. Левицький. У своєму Маніфесті до українського народу (3 серпня 1914 р.) ГУР закликала українців боротися на боці конституційної Австрії проти

самодержавної Росії, пов'язуючи з поразкою останньої врятування українського національного життя в Австро-Угорщині і час народження на руїнах Російської імперії вільної України [5, с.212]. З подібним за змістом Манифестом «До українського народу на Буковині» виступив депутатський корпус Буковини.

Варто зауважити, що порівняно з іншими національними рухами Австро-Угорщини українські партійні системи Галичини і Буковини виявилися найбільш консolidованими у своїй тактиці австролюлізму. Причина цього полягала не лише у традиціях національного руху, але й геополітичних обставинах – відсутності зовнішньої підтримки, небезпеки російського «поглинання». Через це обриси української політики у цей час зводилися у межах Австро-Угорщини до вимоги об'єднання українських етнічних земель в окремий коронний край. Майбутнє ж визволеної з-під Росії Наддніпрянської України бачилося доволі нечітко, на кшталт створення союзної до Австро-Угорщини Української держави. Невдовзі ГУР все більше перетворювалася на політичну представницьку організацію українства не лише в Австрії, але й у світі. Цьому сприяло й те, що вона розпочала співробітництво з «Союзом визволення України» (СВУ), створеного українськими політемігрантами з Росії у Львові. У травні 1915 р. ГУР була трансформована у Загальну Українську Раду (ЗУР), до якої увійшли представники українських партій Галичини і Буковини, а також СВУ. Програмні засади ЗУР зводилися до вирішення українського питання у всеукраїнському масштабі шляхом утворення самостійної України на підросійських теренах і галицько-буковинської національно-територіальної автономії у складі Австро-Угорщини [6].

Загалом, у роки Першої світової війни у діяльності західноукраїнських партій можна виокремити два періоди: I. серпень 1914 – листопад 1916 рр.; II. листопад 1916 р. – жовтень 1918 р. Під час першого періоду – т. зв. «проавстрійського», українські міжпартійні політичні інституції (ГУР, ЗУР) розгортали діяльність в умовах

відповідної уваги й допомоги з боку урядів Австро-Угорщини (у т. ч. щодо обіцянок створення української автономії) і Німеччини, що ускладнювалося лише наявністю гострої конкуренції з польським політичним чинником. Ситуація щодо українців докорінним чином змінилася на близьку до катастрофічної у листопаді 1916 р., коли Німеччина і Австро-Угорщина офіційно визначилися з новим стратегічним партнером – Польщею, проголосивши про її створення без чітко визначених кордонів на Сході, а також розширення автономії Галичини, що, по суті, цілковито заперечувало українські державотворчі прагнення.

Останні події викликали затяжну кризу в українському політичному таборі, руйнацію ЗУР і розпорошення її складових на низку регіональних структур. Уже 8 листопада 1916 р. в умовах призупинення діяльності ЗУР у Галичині політичний провід українства перейшов до Української парламентської репрезентації (УПРепрезентації), яка складалася з представників галицьких УНДП, УРП і УСДП. Невдовзі УПРепрезентацію, вага якої значно зросла у травні 1917 р. з відновленням роботи Віденського парламенту, очолив Є. Петрушевич.

Гострі міжпартійні і міжособистісні протиріччя, вияви відмінної тактики стали на заваді створення об'єданого галицько-буковинського парламентського представництва. Адже у той час, коли галицькі політики напружували зусилля у боротьбі проти поглинання українських земель Польщею, що радикалізувало суспільний рух, посилювало у ньому відцентровий напрям, буковинські парламентарії під проводом М. Василька і надалі сповідували проавстрійські настрої. Навіть з початком Лютневої революції у Росії у 1917 р. лідери поміркованого табору Буковини піддавали сумніву ймовірність спільної боротьби східних і західних українців за національне визволення, заперечували об'єднання всіх українців в одній державі, наполягаючи на дотриманні вірності австро-угорській державі [7, с.505, 506]. Практично, незважаючи на постійні контакти, до кінця 1918 р. українські партійні системи Галичини і Буковини діяли осібно.

Усе більше відходив від галицько-буковинської проблематики і СВУ. На початку 1917 р. організація основну увагу зосередила на захисті українців окупованих земель Наддніпрянської України, допомозі українським військовополоненим. Розпочалися заходи й щодо самоліквідації СВУ, налагодження співпраці з Центральною Радою у Києві.

За таких складних умов, практично з «глухого кута», український політичний рух Західної України вивели революційні події у Росії, особливо – розгортання державотворчих процесів у Наддніпрянській Україні, що значним чином вплинуло на його активізацію. Так, починаючи з березня 1917 р., тема Лютневої революції, становлення української багатопартійності, утворення Центральної Ради на чолі з М.Грушевським стала провідною у публікаціях української преси Галичини, у якій надавалася солідарна підтримка українцям Наддніпрянщини. Українські політичні сили Галичини прагнули відстоювати інтереси Наддніпрянщини і на міжнародній арені. Зокрема, під час першої хвилі переговорів між воюючими блоками з боку УПРепрезентації (лютий 1917 р.) була висловлена критика мирним ініціативам президента США В.Вільсона, у яких він висловив намір забезпечити Антантою «визволення австрійських слов'ян». Американському президенту був висловлений протест з приводу ігнорування факту пригнічення в Росії 35-мільйонного українського народу, а також «внищення українців» у Галичині під час російської окупації [8].

З відновленням роботи австрійського парламенту 30 травня 1917 р. (за н.ст.) від імені УПРепрезентації Є. Петрушевичем було виголошене «Державно-правне застереження», у якому українські вимоги головним чином зводилися до утворення українського «державного організму» (окремої провінції) в Австрії. Також висловлювалася підтримка національного державотворення у Наддніпрянській Україні з зазначенням того, що підавстрійські українці «не залишать боротьби, доки велика українська нація на всій своїй національній території не осягне найповніших своїх прав» [9]. Зазначимо, що

політична заява УПРепрезентації була виголошена раніше від загальновідомого I Універсалу Центральної Ради (10 червня ст.ст, 23 червня 1917 р. за н.ст.), через що вона апелювала до традицій історичного права Галицької української держави, права на самовизначення, тим більше, що перші державотворчі кроки в Наддніпрянщині бачилися як втілення автономії України у складі демократичної федеративної республіки Росії.

Згадані прагнення вирішення національного питання в Австро-Угорщині на той час були подібними до тих, яких домагалися громадські і партійні сили Наддніпрянської України – від місцевої до широкої політичної автономії України у складі федеративної Російської республіки, об'єднання усіх українських земель, причому, як наголошував голова Центральної Ради М.Грушевський, не лише «підросійських» [10, с.121, 125]. Однак, не маючи важелів впливу на «велику політику», лідери українських партій не наважувалися вирватися за межі вимог національно-територіальної автономії, досягнення якої було досить реальним. Згадати хоча б заяви нового імператора Карла I, який ще у листопаді 1916 р. щодо майбутньої долі Галичини пообіцяв: «Все, включно до окремої української провінції, буде поладнане в користь українського народу» [11, с.14].

Зрозуміло, що оприлюднена позиція монарха знижувала активність українського партійного проводу, дії якого виглядали відверто консервативними порівняно з процесами, які відбувалися у Росії, і полягали у докорінній зміні політичної системи. Нерішучість партійної верхівки, передусім УНДП, у відстоюванні національних інтересів мали своє пояснення, адже традиційна тактика західноукраїнської політики, яка відбивала тодішній стан громадсько-політичного руху в Австро-Угорщині, не виходила за межі конституційного реформування імперії. До того ж, питання української державності, прискорене війною і російською революцією 1917 р., перекинулося у практичну площину доволі блискавично. У свою чергу, воєнні лихоліття значно підірвали сили українських

громадсько-політичних структур. Вагомим чинником було і те, що, на відміну від Великої України, де з різною інтенсивністю, але відбувався переговорний процес між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, де стан революційної демократії, який граничив з анархією, дозволяв практично втілювати принципи автономії, в Австро-Угорщині ці процеси і надалі блокувалися центральним урядом.

Враховуючи ж фактор російської окупації Буковини, гострого національного суперництва з поляками у Галичині, ситуація щодо українців в Австрії у 1917 р. складалася вкрай загрозлива, нагадуючи події 1848 р., коли останні були вимушені приєднатися до централістського табору. Через це, особливо в умовах перспективи польського поглинання, український політичний провід Галичини і надалі прагнув залишатися під опікою Відня.

Своїм радикалізмом на той час відзначалася позиція УСДП, представництво якої у червні 1917 р. на Стокгольмському соціалістичному конгресі висловилося за негайне укладання миру без анексій і контрибуцій, основою якого мало бути справедливе розв'язання національного питання. У поширеному лідером УСДП В. Темницьким «Меморіалі» актуалізувалася ідея «з'єдинення всіх українських областей в одноцільний під політичним і господарським оглядом автономний державний організм». На першому етапі цього соборницького державницького процесу передбачалося досягнення «повної політично-господарської, національно-територіальної автономії» українців у межах Австрії і Росії, які, у свою чергу, мали бути перетворені у «федеративні держави автономних і рівноправних народів» [12, с.226, 227]. Однак малопотужна УСДП була неспроможною впливати на загальне спрямування тодішньої української галицької політики.

Значний вплив на подальші події у руслі згортання збанкрутілої тактики австролюлізму національного руху в Австро-Угорщині стало оприлюднення у листопаді 1917 р. III Універсалу Центральної Ради, згідно з яким Україна стверджувалася як Держава – Українська Народна Республіка, складова Російської «федерації рівних і вільних

народів» [13, с.126]. З утворенням УНР на Сході для західних українців вперше з'явився сприятливий зовнішній фактор, від якого вони могли отримати реальну допомогу. Про це вже у грудні 1917 р. наголосив Є. Петрушевич, стверджуючи, що утворення незалежної Української республіки над Дніпром перекреслило урядові плани щодо насильницького приєднання українських етнічних земель до Польської держави [4, с.647]. За цих обставин українські партії прискорили дистанціювання від Відня, що, і це чи не вперше, межувало з відкритим сепаратизмом.

Уже 22 листопада 1917 р. перша сторінка наймасовішої газети «Діло» відкрилася передовою «Проголошення самостійності України», що являла собою низку інформаційних повідомлень європейських телеграфних агентств. У публікації висловлювалася підтримка державотворчих кроків у Наддніпрянщині й водночас виносилося застереження щодо того, що Центральні країни обійшли мовчанкою ці події – «...Україна зуміє постояти за себе і ми віримо, що з жаху сеї страшної війни український нарід вийде як господар самостійної української держави» [14]. У наступних номерах газети було опубліковано текст III Універсалу Центральної Ради, інформувалося про організацію влади в Україні, діяльність Генерального секретаріату тощо. Як прямий наслідок подій, 22 листопада 1917 р. на з'їзді УНДП (щодо інших партій – УСДП і УРП, то вони знаходилися в стані організаційного відновлення), окрім підтримки створенню «вільної, незалежної України», була висловлена гостра критика блоку Центральних держав, які своїми діями стосовно «Конгресової Польщі» несли пряму загрозу українській державності, як у Наддніпрянській Україні, так і Східній Галичині [15].

Логічно, що III Універсал викликав особливе піднесення, активізацію наступальних дій з боку галицьких українців. Нову стратегію намагалося визначити і політичне керівництво. 19 грудня 1917 р. від імені УПРепрезентації була оприлюднена Декларація, яка стала

своєрідною програмою українського національного руху. Її суть зводилася до формулювання постулату про те, що Східна Галичина творить колишнє староукраїнське Галицько-Володимирське князівство – складову і невід’ємну частину Київської держави, спільну спадщину української нації. Виходячи з цієї констатації, згадані українські терени могли або у цілості залишитися в Австрії, або так само у цілості бути долученими до УНР [16, с.62].

Саме такі нові акценти були присутні у галицькій (згодом – галицько-буковинській) політиці на зламі 1917–1918 рр.: виходячи з історичного права і права націй на самовизначення західноукраїнські землі (Галичина, Буковина, інші етнічні території) мали отримати національно-територіальну автономію у межах монархії Габсбургів або ж бути долученими до складу УНР. Передумовою здійснення останнього мало стати укладання миру на основі права народів на самовизначення, зміна кордонів держав за етнографічним принципом. Водночас, на що накладали відбиток умови воєнного часу і небажання, на кшталт чехам, потрапити до числа крайньої опозиції, з боку українських партійних лідерів доводилося про малоімовірність здійснення соборницького процесу ближчим часом, а звідси – погодження на автономію у складі Австрії [17, с.50].

Враховуючи цензурні обмеження, нечітким виявився і Комунікат УНДП «Домагання всіх частей української землі» («Діло», 22 січня 1918 р.), який об’єднував в одну державницьку проблему українців Галичини, Буковини і Закарпаття. Як зазначав довголітній лідер УНДП К. Левицький, назва документа мала пояснити зміст резолюції, у якій йшлося про повне і безумовне «здійснення... єдиного національного ідеалу цілої української нації без огляду на кордони, які її досі розділяли». З цією метою наприкінці 1917 р. політичний провід українства Австро-Угорщини увійшов у зв’язок з керівництвом УНР, висловлюючи намір широких кіл суспільства до об’єднання з Наддніпрянською Україною. Виходячи зі спільних політичних інтересів, делегації УНР пропонувалося на мирних переговорах відстоювати приєднання українських теренів

Галичини і Буковини до УНР, а у разі неможливості цього, утворення з них національної автономії. Була навіть вислана карта, на якій зазначено кордони суцільної української території [4, с. 714, 702].

Однак наступний блискавичний перебіг політичних подій першої половини 1918 р., пов'язаний з Брестським мирним договором і фактичною окупацією України австро-німецькими військами, гетьманським переворотом, ускладнив становище західних українців. Адже, не маючи можливості спертися на українську державність на Сході, вони в умовах зволікання вирішення українського питання з боку уряду були вимушені і надалі триматися правового поля Австро-Угорщини, інколи роблячи погрожуючі заяви про намір створення окремого державно-правового ладу у межах Австрії чи приєднання до УНР, згодом Української Держави. І лише в умовах розвалу Австро-Угорщини українські сили Галичини і Буковини спромоглися до проведення 1 листопада 1918 р. національної революції, яка поклала початок творенню власної державності у Західній Україні. Таким чином, українські партії Галичини і Буковини, враховуючи місцеву специфіку, повною мірою скористалися досвідом революційного державотворення у Наддніпрянській Україні, що поклало початок як утворенню ЗУНР, так і втіленню практичних кроків зі здійснення соборницького процесу.

1. Брицький П.П. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР / П.П. Брицький, О.В. Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2007; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) : Кол. моногр. / Ботушанський В.М., Гакман С.М., Макар Ю.І. та ін.; за заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005; Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: Монографія / В.С. Великочий. – Івано-Франківськ: Вид.-дизайн. відділ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2009; Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) / О.С. Жерноклеєв. – Івано-Франківськ: Вид. дизайн. відділ ЦІТ, 2006;

Західно-Українська народна республіка 1918–1923: Історія: Колективна монографія / кер. авт. кол. й відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ: б.в., 1993; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – XX ст.): Навч. посіб. / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.; за заг. ред. Я.Й. Малика. – Львів: Світ, 2001; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000; Попик С.Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С.Д. Попик. – Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999; Расевич В. Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни / В. Расевич // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 317–330; Симоненко Р.М. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX століття): Нариси / Р.М. Симоненко, Д.В. Табачник. – К.: Либідь, 2007; Тищик Б.Й. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.): Монографія / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко, Н.О. Лешкович. – Львів–Івано-Франківськ, 2000; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: Дух і літера, 2003.

2. Феденко П. Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій / П. Феденко. – Подєбради, 1934. – 174 с.

3. Лавров Ю. Початок діяльності Союзу Визволення України / Ю. Лавров // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С. 17–32.

4. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів / К. Левицький. – Часть третя. – Львів, 1930. – С. 497–776.

5. Маніфест Головної Української Ради // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – С.211–213.

6. Політичні засади Загальної Української Ради // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.222–223.

7. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.): Кол. моногр. / Ботушанський В.М., Гакман С.М., Макар Ю.І. та ін.; за заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.

8. Українська Парламентарна Репрезентація про біжучі політичні справи // Діло. – 1917. – 13 лютого (31 січня ст.ст.). – С.1.

9. Становище українців // Діло. – 1917. – 31 мая (18 ст.ст.). – С.1–2; Державно-правне застереження українських послів щодо державно-правного становища Галицько-Володимирського Королівства // Діло. – 1917. – 2 червня (20 мая ст.ст.). – С.1.

10. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання України», 1991. – 240 с.

11. Киричук Ю. Українсько-польські відносини. Східна Галичина початку ХХ століття / Ю. Киричук // Республіканець. – 1993. – № 10. – С.8–15.

12. Жерноклеєв О. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії / О. Жерноклеєв, І. Райківський. – К.: Основні цінності, 2004. – 283 с.

13. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – Т.2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.

14. Проголошення самостійності України // Діло. – 1917. – 22 падолиста (9 ст.ст.). – С.1.

15. Всенародний протест // Діло. – 1917. – 27 падолиста (14 ст.ст.). – С.1.

16. Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації / Гошуляк І.Л., Кучер В.І., Солдатенко В.Ф., Шаповал Ю.І., Яремчук В.Д. та ін. ; відп. В.І. Кучер – Кн. 1. – К.: «Бібліотека українця», 2000. – 147 с.

17. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / К. Левицький. – Львів: Червона калина, 1931. – 176 с.

Наталія Рєпіна

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ХХІ СТОЛІТТЯ: ТРЕНДИ І ВИКЛИКИ

Нині питання культури, політичної культури мають стояти в переліку завдань країни як найголовніші, без вирішення яких ми не зможемо рухатися далі.

Ключові слова: культура, політична культура.

Nataliya Repina. Today, the question of culture, political culture, should stand in the task's list of the country as the main issue without solving them we can not move on.

Key words: arts, politics arts.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що будова громадянського суспільства і правової держави в Україні відбувається на тлі глобалізаційних процесів і характеризуються як позитивними зрушеннями в політичному і в культурному житті, так і посиленням негативних тенденцій. У зв'язку з цим формування духовно-моральної, толерантної і політично активної особистості стають пріоритетами державної гуманітарної політики в сучасному світі. Серед таких пріоритетів, як зазначено в Указі Президента України: підтримка громадських ініціатив, спрямованих на формування культури гендерної рівності, створення умов для участі молодих громадян у розробці та реалізації державної молодіжної політики, запровадження в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах навчальних курсів з питань розвитку громадянського суспільства, укорінення громадянської культури та суспільної практики волонтерства і благодійництва, впровадження європейських підходів до питань делегування інститутам громадянського суспільства окремих функцій держави щодо реалізації державної політики в гуманітарній та соціальній сферах, забезпечення взаємодії з інститутами громадянського суспільства у поширенні ідеї нетерпимості до проявів корупції, у пропаганді переваг правомірного способу поведінки в усіх сферах суспільного життя, практична реалізація яких сприятиме становленню громадянського суспільства в Україні [1]. В цьому контексті феномен культури заслуговує на ще більш пильну увагу і всебічний аналіз, який дасть змогу глибше зрозуміти її соціальну природу, суспільну обумовленість і причини мінливості, виявити домінуючі тенденції. Осмислення означених проблем дають змогу розробити стратегію соціально-культурного розвитку України з урахуванням світових та європейських трендів.

Сучасний світ стоїть на роздоріжжі, і вибір подальших моделей цивілізаційного розвитку зумовлює переосмислення буття людини, її культури і політичної, зокрема, що, в свою чергу, сприятиме знаходженню шляхів подолання кризових явищ в українському соціумі.

Отже, мета статті – з'ясувати сучасний стан політичної культури, виявити її тренди і виклики в глобалізаційному світі.

Основні концептуальні уявлення про політичну культуру були розроблені в середині ХХ століття Г. Алмондом, С. Вербою, Л. Д. Пауелом, Паєм, Р. Фейгенмом, Р. Такером та ін. Ця проблема прямо або побічно знайшла своє відображення в працях російських мислителів та політичних діячів С.Булгакова, М. Бердяєва, В. Гер'є, Ф. Достоевського, І. Ільїна, В. Леніна. Культурологічний аналіз політики розглядали в своїх роботах Аристотель, Демокрит, М. Вебер, Л. Гумплович, Д. Дідро, Г. Зіммель, Н. Макіавеллі, К. Маркс, Ш. Монтеск'є. У вітчизняній науці – Л. Нагорна, М. Михальченко, В. Бебик, Ю. Пахомов, А. Пахарєв, В. Ребкало та ін.

Розуміння специфіки політичної культури, змістового наповнення самого поняття потребує звернення до її концептуалізації в історії світової політичної думки. Так, вже в працях античних філософів Платона, Аристотеля і Демокріта започатковується і розкривається аксіологічний підхід до оцінки політичного процесу, який засвідчує зв'язок політичних і культурних компонентів у функціонуванні полісу. Давньогрецька «пайдея» як виявлення сутності демократії і пов'язаних з нею цінностей істини, добра, краси, блага сприяли становленню громадянина і перетворили її на одну з основних духовних цінностей і здобутків грецької цивілізації. У подальшому, саме давньогрецька культура в повному розумінні цього феномену стала підґрунтям європейської культури і забезпечила згодом їй провідне місце у світі.

Слово культура з'явилося в латинській мові і означало в первинному розумінні обробку і догляд за землею (лат. *agricultura*). Римський мислитель, оратор, політик Цицерон у своїх «Тускуланських бесідах» зв'язав культуру з «обробленням» людського розуму, що дало йому підстави розглядати культуру як культуру душі (*culture animi*). Обробка душі, догляд за нею потрібні не тільки для задоволення людських потреб, а й для самовдосконалення

людини. Культура душі, на думку мислителя, як особиста якість, засвідчує не лише духовний рівень розвитку людини, а й її здатність до логічності міркувань. Головним завданням культури Цицерон вважав досягнення органічного єднання громадянина і *civitas* [2]

На думку філософа, загальне падіння моралі, втрата духу свободи та формування рабської психології у вільно-народженого громадянина призвело до занепаду полісу і республіканської форми правління в Давньому Римі. З огляду на це роль культури полягає у вихованні людини, особистісні характеристики якої відповідали б ідеалу римського громадянина [2]. Обов'язок останнього, на думку мислителя, – пошук істини, бути справедливим, благопристойним, духовним, моральним, дотримуватися закону. При цьому Цицерон пов'язує право і закон, а природне право вбачає в самій природі людини. Він доводить, що вищий закон є загальним для всіх, оскільки виник раніш, ніж будь-який писаний закон і держава. Справжнім джерелом і носієм природного права є людський розум, а розум і є закон [2]. Цицерон, як і римські юристи, стверджував, що всі народи в своїй діяльності мають керуватися законами, що закладає підґрунття раціонального римського права, яке в подальшому стає однією з підвалин європейської цивілізації.

Таким чином, вже в добу античності формуються освітньо-виховні стратегії, мета яких – виховання вільних громадян, здатних забезпечити ефективне функціонування держави на принципах права.

В китайській традиції осмислення явищ, пов'язаних з культурою, здійснюється переважно в межах конфуціанства і даосизму. «Лунь Юй» та «Дао-Де Цзин» вважаються священними книгами, в яких зосереджена мудрість китайського народу, а їхнє знання забезпечило наступність процвітання китайської цивілізації. У Конфуція основою етичного принципу виступає поняття «жень» (гуманність), яка, в свою чергу, пов'язана з такими принципами, як: «лі» – ритуал (дотримання традицій предків, оскільки вони є джерелом моральних норм і суспільного

життя), «сяо» – шанування старших та «і» – справедливість. «Лі» – це зовнішній аналог «жень», а «жень» – внутрішній зміст «лі» і тому «жень» та «лі» означає єдність внутрішнього і зовнішнього в людині. На думку філософа, дотримання етичних приписів сприяє виправленню «імен» та прищепленню гуманності, поваги до старших. Людину, яка дотримується цих принципів, філософ називає «цзюнь-цзи» – благородна, досконало мудра людина [3]. Розробляючи ідеал «цзюнь-цзи», що став одним з базових в конфуціанській доктрині, мислитель формулює алгоритм добору еліти, діяльність якої в різних сферах культури забезпечує велич китайської цивілізації. Етичні норми конфуціанства в подальшому стають однією зі складових політичної культури. Фактично йдеться про принцип меритократії – володарювання достойних, гідних, які мають почуття обов'язку, що значною мірою забезпечує модернізаційний прорив Китаю в сучасному світі

Лао-Цзи, засновник даосизму і один з головних опонентів Конфуція, вважав, що найголовніше в людині – її внутрішнє «дао» і що життя людей розвивається природним шляхом. Природний закон справедливості має перемогти, а людина – вірити в це і підкорятися йому. На думку мислителя, завдання полягає не в тому, щоб цивілізувати людей, прищеплювати добропорядність, а в тому, щоб повернути їх до витоків природного життя, оскільки шлях «дао» вертає до витоків такого життя і є запорукою досягнення гармонії внутрішнього і зовнішнього світу. Цивілізація ж породжує штучні форми співжиття людей і робить їх брехливими і зажерливими [3].

В межах філософії даосизму важлива роль належить такому поняттю, як стратагеми, що стало основою стратагемного мислення. А культура стратагемного мислення як складова китайської політичної культури налічує майже три тисячі років і означає певну модель поведінки, алгоритм послідовних дій в різних сферах діяльності. Принцип стратагемного мислення ґрунтується на моральній досконалості суб'єктів діяльності, що є

необхідною умовою досягнення соціальної гармонії і спокою в Піднебесній. Повнота осягнення як раціональне у конфуціанстві і ірраціональне (інтуїтивне) у даосизмі дає змогу «володіти ситуацією», але залишається прихованою і невловимою для стороннього погляду. Ця прихованість формується у Конфуція ритуалом і церемоніалом (лі), який покликаний приховувати інтереси, а в даосизмі – через осягнення «дао». Мудра політика в Давньому Китаї уподібнювалась дзеркалу, яке виявляє всі речі, але ніяк не виявляє себе. Таким чином, можна стверджувати, що в політичній культурі китайської цивілізації відбувалося поєднання меритократії як володарювання достойних, гідних і стратагемного мислення, згідно з яким у зовнішній політиці країна керується справедливістю, а війна ведеться хитрістю. Одна з стратагем – будь лагідним, як голуб, і мудрим, як змія, – свідчить про подвійні стандарти. Водночас поєднання цих чинників сприяло не лише консолідацію суспільства, а й стало складовою тієї моделі, що забезпечує модернізаційний прорив Китаю і його перетворення на світового лідера ХХІ ст. [3].

Предметне осмислення феномену політичної культури в європейській традиції пов'язане з ім'ям італійських мислителів Ніколо Макіавеллі та Дж. Віко.

Макіавеллі стверджував, що мета політики – це влада і шляхи її досягнення не залежить ні від релігії, ані від моралі. Його вислів – «мета виправдовує засоби» – увійшов в історію політичної думки як принцип макіавеллізму, згідно з яким політична поведінка як складова політичної культури знаходиться поза межами добра і зла [4].

Дж. Віко вважав, що першоджерелом культурних й історичних зрушень є людський дух, який ототожнював з розумом. Розмірковуючи над специфікою культури, яку філософ уподібнював поезії, стверджуючи при цьому, що вона містить всі види мистецтва, він пов'язував її з практичною діяльністю, що призводить до певних корисних для людства відкриттів і винаходів. До останніх Дж. Віко зараховує землеробство, мореплавство, військову справу, державне управління [5].

Німецький філософ І. Кант аналізує культуру в дихотомії «природа – культура». Мислитель розглядає природу не просто як чуттєву даність, а як єдину трансцендентальну структуру, під якою розуміє певну єдність сил, спрямувань, законів. На думку Канта, природа – це все, що існує в просторі і в часі, сфера можливого досвіду. Що ж до свободи, то тут навпаки, йдеться не тільки про діяльність, а про можливість. Людина має емпіричний і інтелігібельний характери і тому належить одночасно до двох світів: до світу «природи» – явищ, феноменів і до царства «свободи» – ноуменів, і тому базовою ознакою культури є свобода [6].

Головна відмінність людини як розумної істоти від інших живих істот, на думку Канта, – здатність вільно і самостійно робити вибір і незалежно від природи ставити цілі і обирати алгоритм їхньої реалізації. Подібна здатність і робить можливим факт культури. Людина не тільки пристосовується до обставин, але й пристосовує їх до себе, до своїх життєвих устремлінь. Діючи не механічно, під тиском зовнішніх обставин, а раціонально, згідно з цілями розуму і тим самим як вільна істота, людина створює культуру [6].

Кант як засновник доктрини лібералізму сформулював основні фундаментальні цінності західної цивілізації, серед яких свободи і права людини. На думку філософа, громадянський устрій кожного суспільства має бути республіканським, оскільки цей лад заснований, по-перше, на принципах свободи членів соціуму, по-друге, на спільному для всіх громадян законодавстві і, по-третє, на законі її рівності. І тому, на думку Канта, в суспільстві, де править закон, панує мир [6].

До початку ХХ ст. політична культура не була предметом самостійного наукового дослідження, хоч марксизм і порушує цю проблему. Так, молодий Маркс поділяє культуру на матеріальну і духовну з огляду на те, що буття визначає свідомість. Він звертається до проблеми відчуження, осмислення якої в контексті свободи розпочалося в німецькій класичній філософії, і розглядає

такі його форми, як: відчуження продуктів праці, самого процесу праці, родової сутності людини, людини від людини і від природи. Він доводить, що подолання цих форм відчуження можливо лише в процесі становлення комуністичної, суспільно-економічної формації [7].

З огляду на те, що свобода в усьому спектрі від економічних та політичних прав окремого громадянина до права людини на щастя є домінантною цінністю демократичної політичної культури, феномен відчуження залишається важливим і для сучасного світу – як в теоретичному, так і в практичному плані.

Політика завжди меншою або більшою мірою пов'язана з діями великих мас людей і є відображенням і вираженням інтересів соціальних груп, що особливо виявляється в ХХ столітті. З огляду на це, відомий іспанський філософ Ортега-і-Гассет у своїй праці «Повстання мас» акцентує увагу на політичній культурі мас. Він продовжує традицію, започатковану представниками школи макіавеллізму В. Парето, Г. Москою, згідно з якою суспільство утворює динамічну єдність еліти і маси, де еліти – особи або групи з особливою гідністю, а маси – сукупність людей без особливих чеснот. Характеризуючи європейську реальність кінця ХІХ – поч. ХХ ст., Ортега-і-Гассет дійшов висновку, що вона перебуває у глибокій кризі, яка, в першу чергу, спричинена переходом влади в суспільстві до мас, виходом на історичну арену так званої «простої людини» з величезними потребами і ще більшими бажаннями їх задовольнити, але не здатної при цьому управляти навіть власною долею, не те, що суспільством. Водночас становлення індустрії дозвілля, інтенсивний розвиток засобів масової інформації стимулювали зростання цих потреб, що стає підґрунтям появи масової культури, яке в подальшому перетворюється на один із засобів політики [8].

Політична культура сучасності – складне багатоструктурне явище, що перебуває під впливом новітніх технологій. Глобалізація інформаційно-комунікативних технологій призводить до формування віртуального світу,

Інтернет впливає на формування свідомості людей більше, ніж традиційні засоби масової інформації, а відтак і політичної культури. Деякі вчені стверджують, що під впливом Інтернету, з його мовою і величезними технічними можливостями, які в основному не підкріплені освітнім цензом, зникає культура, а з нею і політична культура.

Якщо порівнювати ХХІ століття з минулими епохами, то ми можемо побачити, що інформаційно-комунікативні технології спричинили не лише радикальні зміни основ економіки, а й зміни соціально-культурної сфери. Ускладнюється соціальна структура суспільства, з'являються нові соціальні групи, що призводить до майнової нерівності. Посилення вертикальної і горизонтальної мобільності зумовлює переоцінку цінностей і модифікацію світоглядних та поведінкових орієнтацій людей, тобто усіх компонентів політичної культури.

Нині проблема відчуження, яка була актуальна в минулому, залишається однією з найзлюбоденніших, напевно тому, що саме вона торкається усіх сфер життєдіяльності людини: соціально-економічної, культурної, політичної, релігійної. Втрата людиною традицій, звичаїв, поглядів, норм, комунікабельності, її самотність – це все результати позитивістського світосприйняття. Фізикалізм, натуралізм, крайній раціоналізм вважаються одними з багатьох факторів відчуження, спричинивши перетворення техніки із засобів на ціль. Те, що з самого початку призначалося для забезпечення комфортних умов, перетворилося на причину відчуження людини. Подолати ж відчуження можливо лише шляхом розробки адекватних механізмів соціалізації і акультурації людини в сучасному світі.

До форм відчуження, аналіз яких здійснив Маркс, в сучасному інформаційному суспільстві додаються нові, серед яких – відчуження інвестора від капіталу. Це означає, що «фінітний» капітал: земля, багатства, ресурси, знаряддя виробництва – поступово втрачають свої позиції, натомість приходить «інфінітний» капітал – знання і інформація. Саме вони є в наш час основним засобом виробництва і водночас основним продуктом діяльності

сучасної людини, але і це породжує небезпеку, не стільки економічну, скільки духовну, культурну, соціальну та політичну. Підтвердженням тому є глобальна економічна криза, поява якої датується 2008 роком, а кінець – мабуть, через роки двадцять.

Доречно буде згадати про статтю Ульріха Бека та Даніеля Кон-Бендіта «Ми – Європа! Маніфест перебудови Європи від самого її заснування», де автори ставлять питання, як в часи економічної кризи зберегти цінності європейської цивілізації? На їхній погляд, боргова криза, що торкнулася всіх європейських країн, проблема не стільки економічна, скільки політична і світоглядна. Автори стверджують, що Європі, якщо вона і в подальшому прагне захищати права людини, потрібно починати здійснювати перебудову культури, політичної культури (знизу доверху), розробити нові правила гри, правила, які характерні для сучасного глобалізаційно-інформаційного світу, і ці правила дуже прості – це діалог (чути один одного), компроміс (йти на поступки), толерантність (поважати один одного), вміння слухати, розуміти і знаходити консенсус між всіма культурами, політичними культурами. Ці прості правила повинні бути узгодженими і погодженими усіма державами європейської спільноти, політичними структурами громадянського суспільства, ринками, органами, які відповідають за соціальне забезпечення, тому що Європа – європейська самобутність, стрижень політичних, культурних і соціальних ідей [9].

Британський соціолог і філософ З. Бауман у своїй праці «Куди тече «текуча сучасність»?» акцентує увагу на мінливості сучасного світу, що унеможлиблює його розуміння і, як наслідок, утруднює його управління. Головна ідея, яку хоче донести автор, полягає в тому, що життя непередбачуване і що в ньому відсутній будь-який чітко окреслений вектор розвитку. На його думку, цілі, які раніше ставили люди, сьогодні розмиті і змінюються щохвилини, як у калейдоскопі, тому вони (цілі) вже не можуть слугувати основою раціональної поведінки сучасної людини, тобто її політичної культури [10].

Одна зі складових політичної культури – громадянська культура. Її характерною ознакою є те, що вона в своїй життєдіяльності спирається на природні, органічно властиві людині права і свободи. Мається на увазі, що громадянське суспільство повинно створити необхідні сприятливі умови для найбільш повного задоволення потреб та інтересів кожного індивіда і окремої соціальної групи. Саме в таких умовах кожний громадянин відчує себе і буде проявляти свою відповідальність за утвердження злагоди і взаємодопомоги в людських відносинах; тому громадянське суспільство – це суспільство, в якому повною мірою повинен втілюватися принцип соціальної справедливості.

У кожному суспільстві політична культура виконує дві найважливіші функції. По-перше, вона є засобом організації і показником розвитку політичного життя суспільства, а по-друге, виступає як фактор формування масової політичної свідомості, засіб політичної соціалізації людини.

На думку українського політолога О. Костенка, одна з функцій політичної культури є соціальна функція. Він стверджує, що народи процвітають не завдяки університетам, а в першу чергу завдяки розвитку соціальної культури громадян. Соціальна культура громадян – єдиний природний засіб протидії проявам сваволі і ілюзій у політиці, економіці, праву і моралі [11].

Ще однією функцією політичної культури є комунікативна – вільна циркуляція інформації. Це не означає необмеженої свободи критикувати того чи іншого політика. В першу чергу – це можливість незалежних політологічних аналізів, тобто оперативної діагностики згідно з кодифікованими юридичними та етичними критеріями демократичного суспільства, лише за цих умов подібна діагностика може бути запорукою демократичного суспільства.

Політична культура ХХІ століття – це час, коли культура вже постає не тільки як складова суспільства, де знаходяться асоціації і громади, а в першу чергу громадяни, які створюють інтелектуальний капітал, де

культура постає як цінність, як європейська цінність, де центром всього є людина, а з другого боку, культура – феномен, який гарантує разом з іншими соціальними цінностями суспільний порядок і взаєморозуміння у суспільстві. На думку Френсіса Фукуями, людина – це найцінніше, що є у будь-якого суспільства. Ця теза є дуже важливою, напевно, тому, що саме нині, коли триває переосмислення цінностей, йде трансформація країни, її перехід до європейських цінностей, слід поставити запитання про те, чи готове наше українське суспільство до кардинальних змін. Впевнена, що так, тому що без культури немає ані минулого, ані сьогодення, ані майбутнього. Тільки культура, політична культура допоможе людині досягнути моральні засади буття.

-
1. Указ Президента України № 212/2012 // <http://www.president.gov.ua/documents/14621.html>.
 2. Цицерон Марк Тулій. Філософські трактати / Переклад М.І.Ризький. – Москва, 1985. – 225с.
 3. Дао-Дэ Цзин: Книга о пути жизни / Сост. и перевод В.В. Малавина. – М., Феория. 2010.
 4. Макиавелли Н. Государь. – Санкт-Петербург: Кристалл, 2001.
 5. Вико Дж. Новая наука об общей природе наций. – Л., 1940. – С.450.
 6. Кант И. Соч.: В 6 т. Т. 5. – М., 1996. – С. 464.
 7. Маркс К. Экономическо-философские рукописи. 1844.
 8. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Антология мировой политической мысли: В. 5 т. – М., 1997.
 9. www.inosmi.ru / 4 мая 2012.
 10. Бауман З. Текучая современность. – СПб., 2008. – С.30.
 11. Костенко О. Соціальна культура громадян – основа прогресивної політики // <http://www.politdumka.kiev.ua/analytcs/politological-journalism/471-sotsial-culture>. 8 грудня 2010.
 12. Круглий стіл «Гуманітарна політика: пріоритетні проекти розвитку», 27 квітня 2011 року.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арабаджиев Дмитро Юрійович – кандидат політичних наук, доцент Комунального закладу «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради

Балабан Ростислав Валерійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Баран Володимир – аспірант кафедри політології Українсько-Арабського інституту міжнародних відносин і лінгвістики ім.Аверроеса МАУП

Беззуб'як Мирослав Володимирович – кандидат політичних наук, ст.н.с. Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Богомолова Наталія – співробітник міжвузівського дослідного центру «Політика та освіта» Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Вдовичин Ігор Ярославович – доктор політичних наук, професор кафедри теорії держави і права Львівської комерційної академії

Гаврилюк Дмитро – аспірант Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Гордієнко Михайло Григорович – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології Національного університету Державної податкової служби України

Дем'яненко Борис Леонідович – доктор політичних наук, професор кафедри політології, декан історичного факультету ДВНЗ Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди

Дем'яненко Віра Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології ДВНЗ Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди

Денисенко Ірина Дмитрівна – доктор філософських наук, професор, декан факультету психології та соціології, завідувач кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Донченко Костянтин – аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Древаль Юрій Дмитрович – доктор наук з державного управління, професор кафедри публічного адміністрування та кадрової політики Харківського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України

Євсєєв Кирило Валерійович – здобувач ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Заремба Олександр Верленович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф.Кураса НАН України

Зуйковська Аліна Альбертівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичної історії ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Кармазіна Марія Степанівна – доктор політичних наук, завідувач відділу соціально-політичної історії ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Кольцов Віталій Михайлович – аспірант кафедри філософії, історії і політології Одеського національного економічного університету

Кононенко Сергій – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, в. о. завідувача відділу ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Королько Валентин Григорович – доктор філософських наук, завідувач кафедри зв'язків з громадськістю, психології та педагогіки НаУКМА

Кочубей Лариса Олександрівна – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Куц Галина Михайлівна – доктор політичних наук, доцент кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Литвин Віталій – кандидат політичних наук, асистент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мальований Микола – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри теорії та методики виховання Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Мацієвський Юрій Володимирович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології НаУОА, докторант кафедри політології НаУКМА

Медвідь Федір Михайлович – кандидат філософських наук, в.о. директора Українсько-Арабського інституту міжнародних відносин і лінгвістики ім. Аверроеса МАУП

Меркотан Катерина – кандидат політичних наук

Митко Антоніна Михайлівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Волинського національного університету імені Лесі Українки

Мяло Павло Іванович – кандидат історичних наук, співробітник Комунального закладу «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради

Овчар Ірина Володимирівна – кандидат політичних наук, вчений секретар Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України

Пашков Володимир Васильович – кандидат філософських наук, ректор Комунального закладу «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради

Перегида Євген Вікторович – кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

Рафальський Ігор Олексійович – кандидат історичних наук, здобувач ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Редькіна Ганна Михайлівна – кандидат політичних наук, доцент. Дніпродзержинський державний технічний університет

Рєпіна Наталія – старший викладач Київського національного університету культури і мистецтв

Рудакевич Олег Михайлович – доктор політичних наук, доцент кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету

Рябінін Євген Вадимович – кандидат політичних наук. Маріупольський державний університет

Савойська Світлана Василівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

Соколов В'ячеслав Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри філософії, історії і політології Одеського національного економічного університету.

Федоренко Олександр – здобувач відділу теорії та історії політичної науки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Шевченко Олексій Костянтинович – доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Яремчук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Яцура Катерина Геннадіївна – аспірантка кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України*

2012 /6(62) (листопад-грудень)

Верстка, макет – Наталії Яцини

Підписано до друку 24.12.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура SchoolBook. Ум. др. арк. 26,74. Обл.-вид. арк. 22,31
Тираж 300 прим. Зам. № 643

Видавець – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України
Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20

Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.